

રહેરી ગરીબી રહેરી સુસ્તી વ્યથ રહેરતણી જન્મળા,-

રહેરી પાપો રહેરી જુઠાણાં રહેરતણા કલહો કંગાળ,

આલક મહારાં; ૨

એ સહુ આવરણોને તોડો, એ માયાને પરી કરો,

હિત ને હિતનાં સાધન શાશ્વત સ્વચ્છ લોચને ઉરે ધરો,

આલક મહારાં. ૩

૧૦

વનો વસાવો, ખેડો ખેતર, રચો વાગિયો, પશુ પાળો,

ખાતર-ખીજ-ઝતું-ચારા-ધરતીના ભેદ પુરા નહાળો,

આલક મહારાં. ૧

નદિયો સાંધો, કૂપો ગાળો, સમુદ્રવારિ મિષ્ટ કરો,

જલમાં રચલ રચલમાં જલ આણો, કુદગત નાથી મિત્ર કરો,

આલક મહારાં. ૨

નીકો ખોદો, બધો બાધો, આગ વીજ ને રસાયણો,

ખનિજ સૃષ્ટિ વગિ વાસુચક્રને અધીન કરિ ખપમા આણો,

આલક મહારાં. ૩

૧૧

એ વનવાસ વિષે ઊછરતાં હૃદયમલ તમારાં બાલ,

નહીં વ્યાધથી લકશે પાછાં, નહીં એમને છાશે બાલ,

આલક મહારાં ૧

ધોધ કુદી એ હસશે સામા, નદીપૂર તરોં ઊતરશે,

ખરે બપોરે જોજન ખેતર લણી કણસલાં-ટગ રચશે,

આલક મહારાં ૨

જોખનપૂર વિષે એ આયો નિરખી જગ વિરિમલ બનશે,

જન્મ યશે કવિયુગ આ દેશે, નવીન યુગ વર્તી રહેશે,

આલક મહારાં. ૩

૧૨.

એ ખેતીના ચિરામકાવે, રાતે ઉકુગણુ નીરખતા,

દિવસે કુદરતલીલા ખીતાં, દોર બચહાં વિખરે ચરતા,

આલક મહારાં, ૧

વેદ-નીતિ ને કલા-પુરાણો ધર્મ-ફિલસુફી વિષે લહાં,

તર્કધોડવા દોડી રહેશે, ઉપનિષદો અવતરશે હાં !

આલક મહારાં. ૨

કાષિઓ, દ્રક્ષઓ, અવતારો, પૌરુષ, જય, આત્મા સ્વાયત,

પ્રકટ થશે એ વનવાસે-હલ એક જ આયુષ ધિશ્વરદત,

આલક મહારાં. ૩

ટિપ્પણ.

૧. (૧) હિંદના લવિષ્ય વિષેની રાજરમતની મોટી ખાણ દરિયાને પેલે પારે આવેલાં ઇંગ્લંડ ક્રાંસમાં, અને હિમાચલ હિંદુકુશની પાછળ આવેલાં રશિયાનાં રાષ્ટ્રમાં જ રમાય છે. (૨) હાલની નવી શોધોને લીધે ચાલતાં સુધરેલાં રાજ્યનાં યુદ્ધોમાં પર્વત કાઢેએવા “કો-રજાઈટ” “લીડરજાઈટ” ના ગોળોએથી લશ્કરની આગળ લગભગ એક માઈલ ઉપર આગની દિવાલ બની રહે છે, અને “મારકોની” ના યત્ર જેવા વીજ્યત્રોથી ખરખર મેળવવામાં જાનૂગરના ખેલ જેવો તમાશો થઈ રહે છે. (૩) જેન ખુલ્લ એ ઇંગ્લિશ પ્રજાનું સુપ્રસિદ્ધ નામ છે. એ ‘ધ બ્રિટિશ લાયન’ (‘the British Lion’) તરીકે પણ ઓળખાય છે, માટે “હરિરાજ.”

૨. (૩) કાલાતીત, અમુક કાલે જ એ થાય, એમ નથી; અમુક કાલે એ કરવી નેહએ, એવી કંઈ આવશ્યકતા પણ નથી. જ્યારે શક્તિ મળે ત્યારે જરૂરી શક્તિ હોય તેના પ્રમાણમાં થઈ શકે.

૫. (૧) જીવો શ્રી ભગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૯ તથા ૧૬.

(૩) જ્યાં પૃથ્વી ખુટી ત્યાં જરાતનેત્રઅપ્પેમ કહેવામાં લેવા પણ અતિશયોક્તિ નથી; અથવા હોય તેં એટલી જ છે કે છતિહાસ દર્શ જેને માટે “ધરુ અંશે મલવિત” એથી વધારે ખાતરીનાં વચન વાપરી શકતો નથી તેને અહીં કેવલ નિઃસંશય હકીકત ગણી છે. લંકાથી માંડીને ખર્ષા, તિબેટ, ચીન, સયામ, જાપાન, સુમાત્રા, જાવા, અને પાસિફિક સાગરના બીજા દાપુઓમાં થઈ છેક અમેરિકા સુધી બૌદ્ધ ધર્મ, હિંદુ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, અને હિંદુ સંસ્કૃતિ કોલમ્બસની પૂર્વે હજાર વર્ષ ઉપર પહોંચી વળ્યાં હતાં. પેશ્ચિમ દિશામાં મહારાજા અશોકના મંત્રમાં બૌદ્ધ ઉપદેશકો, બૌદ્ધ વિચારો, બૌદ્ધ મંત્રો, દોરની દવાશાલાઓ, વગેરે સસ્થાઓ એશિયા માહિનરના છેડા સુધી પહોંચ્યાં હતાં. આ વિસ્તાર બૌદ્ધ ધર્મના આરંભની પૂર્વેના બ્રાહ્મણ સમયમાંથી જ શરૂ થયો હતો. એ સમયમાં તે કેટલે સુધી પહોંચ્યો હતો એ હજી કહી શકાતુ નથી, તેમ બૌદ્ધ વિચારો અને મંથાઓની ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રથમ અરૂપ ઉપર કેટલી અસર થઈ હશે એ પણ હજી વિવાદનો વિષય છે.

૬. રાજપૂત લોહીમાં આર્ય અને અનાર્ય લોહીનું કેટલું કેટલું પ્રમાણ છે એ વિષે પણ હજી મતભેદ છે.

(૨) આ બીજું તિમિરદલ* તે ઇસ્લામ.

* (૧). તિમિરજૂથ: મુસલમાનો. પહેલાં હિંદ ઉપર ચઢી આવનારી અનાર્ય જાતો. કરનલ ટોડ, સર આલફ્રેડ લાવલ, ડૉ. બાન્ડારકર, એ સહિતો મત એવો છે કે એ અનાર્ય જાતોનાં રાજકુલો અને જૂનાં ક્ષત્રિય રાજકુલોમાંથી જ રજપુતો થયા છે.

(૨) વળી “તિમિર દલ:” મુસલમાનો મુસલમાનોને અધિકારની ઉપમા આપતી અયોગ્ય છે, જે કે એ એક રીવાજ છે, ફેશન છે. એશિયાના પૂર્વાર્ધ યુરોપના પશ્ચિમાર્ધ અને

તાનો આ પુકાર છે, દિશ દિશમાં ઢળા જતાં વાદળાંઓને ચંભાવવાની, એકત્ર કરવાની, સૌનું પ્રાણપીય એક પૃથ્વીની દિશામાં બેઠેલાવવાની આ ગર્જના છે સૌ વિચારવૃત્ત પુરુષો, શાસ્ત્રોપ દેશોદ્ધારમાં પ્રવૃત્ત સૌ દેશદાત્રીઓ, સ્વધર્મ પ્રતિ દોરતી મગલા આંરતીની મજલ સ્વરમાલાશી આ કાવ્યની ગીતિને વધાવશે એમ અમારી તો પ્રતીતિ છે.

‘ સુદર્શન ’ અને ‘ અદ્વૈત. ’

“ ૐ સદ્ નાવવતુ સદ્ નૌ મુનક્તુ સદ્ વીર્યં કરવાવહૈ ।

તેજસ્વિ નાવધાતમસ્તુ મા વિદિષાવહૈ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥ ”

ઉપનિષદ્.

“ જ્ઞાનકલા તો નિત્ય વૃદ્ધિમતી જ રહે છે. ” બ્ર૦ મણિલાલ નણભાઈ.

આ પત્રને આજ સત્તરમું વર્ષ બેઠું. એના આઘ દ્રણના દેહલાગને પછુ તણ વર્ષ થઈ ગયાં ! તેર વર્ષ પર્યન્ત પોતાના ઉદ્દામ બુદ્ધિબળ, ઉત્સાહ અને આગ્રહથી પ્રાચીન ધર્મને અને ખાસ કરીને અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને અપ્રતિમ સેવા બજાવનાર એ મહાન પુરુષની ખોટ કોને નથી પડી ? ! એનો દેહસબ્દ એકાએક અસ્ત થયો સાંભળી અનેક હૃદયો ક્ષણનાર-સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં, અનેક નેત્રો અશ્રુથી ભરાયાં હતાં, અને આજ પણ એ ઇતનું સ્મરણ થતાં એ બાવો ફરી ઉદીપ્ત થાય છે. પરન્તુ એ જ્ઞાનવીરના સબ્દનું મોહાત્મક શોક અનુચિત છે એમ સમજી, એના આત્માને એના સિદ્ધાન્તરૂપે આપણી સમક્ષ હમેશાં વિદ્યમાન રાખવો એજ આપણે પ્રથમથી કર્તવ્ય માન્યું છે, અને એ કર્તવ્ય બજાવવાના એક અત્ય પ્રયાસ તરીકે જ આ પત્ર ચલાવવામાં આવે છે. એ કર્તવ્ય કે-રહે દરજ્જે બને છે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

ખર છે કે બ્ર૦ મણિલાલ જતાં, એક ભોમીએ જતો રહે અને અનાદ્યા વટે-માર્ગીને જે દશા થાય એ દશા, આપણામાંના ઘણાખરાની થઈ છે. પરન્તુ આથી મુજાબને, નિશ્ચય નાંખીને બેસી રહેવું એ કાયર પુરુષવૃત્તિનું કામ છે ને પુરુષના સિદ્ધાન્ત આપણે જાગતા રાખવા ઇચ્છીએ છીએ એના સિદ્ધાન્તથી જ એ ઉલટું છે. જો આપણે એ ભોમીઆની દયાનીમાં, ભાગ્ય અન્ધ શ્રદ્ધાથી એની પાછળ પાછળ જ ચાલ્યા કર્યું નથી, પણ એની જોડે સમજણુવાળી વાતચિત કરી છે. એણે આપેલું આગળ વિસ્તરેલા માર્ગ અને દેશનું વર્ણન ધ્યાનમાં રાખ્યું છે, અને એણે બતાવેલાં માર્ગચિહ્નો સ્મૃતિમાં સ્થાપ્યાં છે—તો આપણે બરિબ્યને માર્ગ પણ આપણને જણીતોજ છે, હોવોજ નોંધએ. બેસક એ માર્ગ જાળ-ખાત જવામાં કોઇક શ્રમ પડશે, પણ એ શ્રમ આપણી બુદ્ધિને, આપણા આત્માને, સતેજ કરશે, અને એ માર્ગ આપણે પોતેજ નોંધ નોંધને લીધેલો હોવાથી આપણા મનમાં વધારે મારી રીતે અકાએકો રહેશે.

અમારા કેટલાક અદૃતગામી પચિત્ત-ધુએને હાલનો માર્ગ એ “અદૃત” નો દર્શો કે ક્રમ એ (વગેરે શંકા રહેતી જણાય છે. એમને અને ખાત્રી આપી કહીએ છીએ કે અમે જે માર્ગે ચાલીએ છીએ અને અન્યને ચાલવા કહીએ છીએ એ વસ્તુતઃ અદૃતનો જ માર્ગ છે, અને આ બાબનમાં વિશેષ ખાત્રી જોઈતી હોય તો તે પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો વિચારવાથી સહજ મળશે. જે માર્ગ તમે કાપી ચૂક્યા છો અને હાલ જે ચાલે છે એ બંને એક જ માર્ગના ભાગ છે પહેલાં રસ્તે જે જે ચીજો નજરે પડતી તે કદાચ હાલ નજરે નહિ પડતી હોય, પરંતુ તેમ થવાનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે એક વખત ખૂંદેલો માર્ગ—માર્ગનો કકડો—ફરી ખૂંદવાનો નથી, પણ આગળ પ્રયાણ કરવાનું છે. જે પુરુષ એક ને એક માર્ગે ફરી ફરીને ચાલ્યાં કરે છે તેની સંસારયાત્રા તો ધાંચીના બળદની માફક કદી પણ પૂરી થવાની નહિ. જે આપણે આગળ ચાલવું છે—જેથી ન રહેશે, આગળ ચાલજો એમ મણિલાલનો પણ ઉપદેશ છે—તો ગયો માર્ગભાગ ક્યાં ગયો એમ નિઃશ્વાસ ન નાંખતાં, આગળ પગલાં ભરવાં એજ કર્તવ્ય છે.

આ નવીન માર્ગ એ જૂના માર્ગનું જ અનુસન્ધાન છે—ઉભય એક માર્ગના જ ભાગ છે—એ વાત અનેક રીતે બતાવી શકાશે. પરંતુ આ સ્થળે તો એ બેના સંબંધનું વાચકને માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવીએ. ।

(૧) રા. મણિલાલે કલમ હાથમાં લીધી તે પહેલાં પ્રાચીન અદૃતસિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ જુલાઈ જઈ, એ સિદ્ધાન્ત નીતિથી અજગોત્ર પડી ગયો હતો, અને તેથી ‘સુધારા’વાળા સમાજીઓ એના ઉપર યથેચ્છ આક્ષેપ કરી શકતા. આવી સ્થિતિમાં, અદૃતસિદ્ધાન્તને નીતિ સાથે જોડવાનું માન રા. મણિલાલને છે. અદૃત સિદ્ધાન્તમાં નીતિ છે, અને એ નીતિનું ઈશુક સ્વરૂપ છે એ એ વિદ્વાનેજ શુદ્ધરાત્રીમાં પહેલવહેલુ બતાવી આપ્યું હતું પરંતુ એ સ્વરૂપ શી રીતે ઉપજે છે, અને પ્રાચીન સમયમાં એ બેનો સમન્વય શી રીતે કરવામાં આવતો એ વાત હવે વિશેષ રીતે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે

(૨) રા. મણિલાલે અદૃતસિદ્ધાન્ત એ શુદ્ધ રજ્જુસર્પની તર્કજ્ઞા નથી, પરંતુ એમાં સર્વજ્ઞમાત્ર પ્રતિ પ્રેમભાવનો ઉપદેશ છે એ વાતનું વાચકને પૂરું જુસ્સાથી જ્ઞાન કરાવ્યું હતું. હવે આ પ્રેમભાવનું નિદાન જે પરમાત્મદર્શન એના ઉપર ઉપપાતપુરઃસર ભાર મૂકનાની ખસ જરૂર જણાય છે—જેથી પૂર્વોક્ત પ્રેમભાવની ખરી પવિત્રતા અને શક્તિ-મત્તા પ્રકટ થાયઃ અર્થાત્ આ ‘પ્રેમ’ એ માત્ર મંડળીનો કે સ્ત્રીપુરુષનો માનસિક સ્નેહ નથી, પણ સર્વ સ્નેહના અન્તરૂમાં અને બહિર્ વિલસતો, મર્વને પવિત્ર કરતો અને સંબળ કરતો એવો મહાન પદાર્થ છે એમ દઢ સમજણ થાય, તથા એ પ્રેમમાંથી આપણા આત્માને ઉર્ધ્વ ગતિ આપનારી શક્તિ ઝરે.

(૩) જીવ—જગત—ધર્મ સર્વ મિથ્યા છે, પરમાર્થમાં પાપ-પુણ્ય એવું કંઈ છેજ નહિ—વસ્તુતઃ સર્વ એક બ્રહ્મ જ છે, અને ભેદમાત્ર વ્યવહારમાં છે, છતાં માત્ર અધિકાર-ભેદાનુસાર અને છેવટનો અનુભવ કરાવવા માટેજ સર્વ સપ્રયોજન છે એમ રા. મણિલાલનું સામાન્ય પ્રતિપાદન હતું. એ પ્રતિપાદને કેટલાકને કાંઈક ભ્રમ ઉપજાવ્યો છે, એ ભ્રમ

હવે મૂળ મિદાન્તને વિશેષ સ્પષ્ટતાથી સમજ-અમજવીને દૂર કરવાનો છે બેદનું મિથ્યાત્વ શી રીતે છે, શા અર્થમાં છે, જન-જગત-ઈશ્વર, પાપ-પુણ્ય સ્વર્ગ-નરક આદિ શા અર્થમાં છે, શા અર્થમાં નથી, નથી શી રીતે મિદ્ધ થાય, છતાં છે એમ પણ કહેવાય, અને છતાં શાકર સિદ્ધાન્તને આધે શી રીતે ન આવે, કેટલાક પાશ્વલ તત્ત્વ-જ્ઞાન અને ધર્મના આક્ષેપોની અવગણના ન કરતાં રહ્યાં મુખે ઉભા રહી એની ભૂલ બતાવી એ ઉપર જય શી રીતે મેળવાય, અને એમના સિદ્ધાન્તોમાં જ આપણે સિદ્ધાન્ત ધણીયાર સ્વીકારાઈ રહ્યો હોય છે એ શી રીતે બતાવાય-છલ્લાદિ ધણું ધણું કામ હજી આપણે કરવાનું છે, અને એ રીતે તત્ત્વચિન્તન (Metaphysics), નીતિચિન્તન (Ethics) અને ધર્મચિન્તન (Religion) તરીકે આપણા સિદ્ધાન્તની સંવોત્તમતા--જે અસાર સુધી સામાન્ય સ્વરૂપમાં વર્ણવવામાં આવી છે--એને વિશેષ દલીલોથી સ્થાપવાની છે આ કામ માટે હવે આપણે અત્રસ અને પાશ્વલ તત્ત્વ નીતિ અને ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું વિશાળ અવલોકન કરવાની જરૂર પડશે

(૪) શા મહિલાલ આગળ મુખ્ય કર્તવ્ય એ હજી કે સુધારા 'ની નિર્ભયતા, નિષ્કળતા, શુદ્ધતા સ્વચ્છન્દતા અને ઉપરજીવી નિદ્ધતાથી કટાણેના જનસમાજ સમક્ષ પ્રાચીન ધર્મમહારના એના મિદ્ધાન્તરહસ્યો ધરના કે જે એની દૃષ્ટિને આકર્ષી એની તે વખતની ભુદ્ધિ અને હૃદયની આકાંક્ષાઓ તૃપ્ત કરે આ કાર્ય માટે પ્રાચીન ધર્મનું ભાવપુર સર અધ્યયન-ઉપપાન અને શાકર અદ્વૈતસિદ્ધાન્તનો જ્ઞાનભાગ એ બે સાધનો એમણે ઉપયોગમાં લીધા પ્રાર્થનાસમાજના પ્રાચીનધર્મવિમુખ અને તત્ત્વચિન્તનશૂન્ય ભક્તિમાર્ગે રહ્યાં આ માધનોએ સાફ કામ કર્યું આ બે સાધનોમાનું પહેલું એટલે કે પ્રાચીન ધર્મનું ભાવપુર મર અધ્યયન ઉપપાદન, એ હજી પણ બહુ આનંદપ્રદ છે, પરંતુ એમાના બીજાને અર્થાત જ્ઞાન માર્ગને હવે એના વિશાળ સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે આ જ્ઞાનમાર્ગે અને પ્રમલક્ષણા ભક્તિ ઉભય એ જ છે એમ કહી, શા મહિલાલે આ વિશાળ અર્થનું સૂચન અનેક સ્થળે કર્યું છે પરંતુ એનું સંવિશેષ ઉપપાદન કરવાનું કામ ધણે ભાગે આપણે માથે નાંખ્યું છે એકના પગથીયા બીજામાં હજી જોડ્યાં તેવા સ્પષ્ટ રીતે યોગ્યતા નથી, એ યોગ્યતાનું કામ આપણું છે યજ્ઞી આ યોગ્યતા પ્રાચીન ધર્મ અને અદ્વૈતસિદ્ધાન્તના જ્ઞાનમાર્ગે ને અનુસરીને જ છે એ વાત પણ હવે આપણે વધારે પ્રમાણપુર સર અમજવાની છે આ કાર્યને અંગે અપણે રામાનુજ-સહભાગી આદિના 'વિશિષ્ટ'-શુદ્ધ' વગેરે અદ્વૈતસિદ્ધાન્તોનો પણ વિચાર કરવો પડશે એમાંથી અનુકૂળ અંશ લેવા જોઈશે, અને શાકર અદ્વૈતમાં અન્ય સર્વ અદ્વૈત માર્ગોનો કેવો છેડો આવે છે, એ અદ્વૈત અન્ય સર્વ અદ્વૈતોને 'ફેકી ન હેતા, એમને પોતાની સાથે લઈ પોતામાં અન્તર્ભાવ પમાડી કેવું બિચું બેઠે છે' એ વખતો વખત જોવું પડશે

(૫) 'અજ્ઞાસ'ના લેખમાં શા મહિલાલે સાધનસપત્તિને મદદતા અર્પી છે એ વાત આપણે પગ મદ્ધ ધ્યાનમાં રાખવાની છે વિશેષમાં હવે, એ સાધનસપત્તિને પ્રાચીન ધર્મના ભૂમી અને અનુભવી નિસ્તરતા જવાનું છે એમાં સુધારેલાંધારે રસ્તે જવાનું જ છે, ધીમે ધીમે અન્ય સર્વ સાધનોના શોખનજાએ વિશાળ અને જાડામાં જાડી ધાર્મિકતાનાધારે આનંદપ્રદ સમજવાની છે, અને એના તે 'કર્મ', 'યોગ', 'જ્ઞાન' વગેરેને ઝડી 'જ્ઞાન'

શબ્દના વિશાળ અર્થમાં મર્વેને એક કરવાના છે. વળી એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વોક્ત સાધનના અગમો જગતના અનેક ગંભીર, જીવનથી ભરપૂર, અજ્ઞાનભેદી કાંબો, મહાન પુરુષોના ચરિત્રો અને ઇતિહાસો વગેરેનો અભ્યાસ કરવો પણ ઉપયોગી છે એ સમજવાનું છે.

આ સર્વનું યોગ્ય ધણુ સચન આઘ દ્રષ્ટિએ કરેલું જ છે માત્ર એણે બંતાવેલે માર્ગે આગળ ચાલવાનું છે.

આ યોગ્ય ધણુ નવીન કતેન્ન્ય ધ્યાનમાં રાખીએ, અને આગળ પ્રયાણ કરીએ પરમાત્મા એમાં સદાય થાઓ !

હિન્દુધર્મનો ઉત્તરપક્ષ.

(મળેલ) *

૪ શ્રી કૃષ્ણ

જેમનાં પર મનુષ્યહૃદયનો પ્રેમ ઊભળાય છે તેમના પર જ કેટલાક મનુષ્યોનો તેટલો જ ધિક્કાર પણ હોય છે. આ વાતના દૃષ્ટાન્ત રૂપે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા જેવો બીજો એક પણ દૃષ્ટાન્ત મળી શકે એમ નથી. જ્યારે શ્રી કૃષ્ણ પૃથ્વીપર અવતાર ધરી એક બાલક તથા વૃદ્ધરૂપે આ પૃથ્વીને પાવન કરતા ફરતા હતા ત્યારે તેના માતૃપિતાનો, ગોપગોપીઓનો, અને પાંડવોનો તેના પર કેવો અંગાર્થ પ્રેમ હતો ! એ જ શ્રી કૃષ્ણને કસ, શિશુ-પાત્ર, અને દુર્યોધન કેટલા ધિક્કારતા હતા ! શ્રી કૃષ્ણ યદ્ય ગયા ત્યારથી તે આજ સુધીમા હિંદના કોટયાવધિ ધરણી તેમ જ યુવાન, સ્ત્રી તેમ જ પુરુષ, —ના હૃદયને શ્રી કૃષ્ણનું નામ જેટલું વદાણુ છે તેવું બીજું કયું છે ? તેમ જ વળી હાલ યોગ્ય વખત થયા જ્યારથી આ ખ્યાતિકલાશાળી નજીબાય થયા સાગી ત્યારથી અણ અને મૂઠ મનુષ્યોએ શ્રી કૃષ્ણના નામનો જેટલો અનાંદર અને જેટલું અપમાન કરી તેને બાંધ્યું છે તેટલું બીજા કયા નામને લાગ્યું છે ?

પાશ્ચાલ દેશના શ્રી કૃષ્ણ સ્થાનીય ક્રાઈસ્ટનું પણ તેમના જીવતા, તથા સ્વધર્મ પ-હાંચ્યા પછીથી આજ સુધી, એવું જ થયું છે તેમની માતા, તેમના શિષ્યો, અને કેટલીક સભ્ય અને પ્રેમી સ્ત્રીઓએ એમને પૂજ્યા છે, પણ લોકના અગ્રેસરોએ તો તેમને એટલા ધિક્કાર્યા છે કે અતે તેમને ફાંસી પણ દીધી ! તે પછી પણ આ પૃથ્વી પર કોઈપર પણ જેવો પ્રેમ બતાવ્યો નથી એવા નિર્સીમ પ્રેમથી કોટયાવધિ લોકોએ જ્યારે તેમને આજ સુધી પૂજ્યા છે, ત્યારે કેટલાકોએ તેમને એટલી જ ગાળો પણ બાંધી છે, અને ધિક્કાર્યા પણ છે.

આ મે પૂર્વ અને પશ્ચિમના, હિંદુ અને હીજી ઇશ્વરી અવતારોના જીવનચરિત્ર સર આવતા તેમાં ઘણા પ્રમગ એના જણાય છે કે જે બેજોને સામાન્ય છે, જેમાં તેઓ એક પોતપોતને મળતા આવે છે ક્રાઈસ્ટ જાતે તો પૂર્વ દેશમાં જ જન્મ્યા હતા, પણ તેમનો ઉપ-દેશ તો આજે પાશ્ચાલ દેશમાં જ પ્રસર્યો છે નિરીપે કરીને પાશ્ચાલ પ્રજાને જ ઉપદેશ

સી * આંતરિમિતનું લેખનું સાધાન્તર કરનાર—રા ગ પાન્થ

તેમા તેની નિદ્રા કરવામા કાઈ પણ ખાફી રાખી નથી, છતાં સ્વભિચારનો આરોપ તેમાં પણ નથી તેના કાલના શોક ગોપીઓ સાથેનો તેનો સબધ બિચાર ગણતા હોત તો તેના શત્રુઓ આ આરોપ મુક્યા વિના રહેત નહીં કારણ કે એથી તેમને ઘણો લાભ થાત

આવો આરોપ મુકાયો નથી તે પરથી કેટલાક ધારે છે કે રાસલીલા થઈ જ નથી અને રાસલીલાને ભાગ માત્ર પાછળથી ઉમેરાયો છે અથવા શ્રી કૃષ્ણભગવાન મનુષ્યજીવે નાપર બહુ પ્રેમ રાખતા હતા એ વાત રૂપકરૂપે વર્ણનવા ભાગવત પુરાણના કર્તાએ તે રાસ લીલારૂપે વર્ણવી છે પણ પાછળથી એ રાસલીલા સહ મનાઈ છે બીજા કેટલાક કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ધમિર હતા અને ગોપીઓ તેમનાથી જ ઉત્પન્ન થઈ હતી એટલે તેમનાપર શ્રી કૃષ્ણનો તેમના ધણી કરતા વિશેષ હક હતો, પણ આ માટે એવો વાધો ઉઠાવી શકાય કે જ્યારે ધમિર મનુષ્યાનાતાર ધારણ કરે છે ત્યારે જ નીતિનો બોધ તેણે કીધો છે તેનો ભગ તે પોતે જ પોતાના આચારદ્વારા કરી ખતાવે જ નહિ

હું માનું છું કે રાસલીલા થઈ હતી. પણ જે સંજોગમા તે થઈ હતી તે સર્વ જાણુતા હતા અને તે એવા હતા કે તેમા નીતિના ભગ સબધી કોઈ પણ પ્રકારે વાધો ઉઠાવી શકાય જ નહિ અર્થાત્ શ્રી કૃષ્ણ ત્યારે બાલ્યાવસ્થામા હતા એ વયે બિચાર સબધી જ શકે નહિ, અને એમનામા તે અવસ્થામા વિષયી વિચારની સ્ફુરણા પણ થવી અશક્ય હતી

આ વિચાર સામા કેટલાક એવી દલીલ ઉઠાવે છે કે શ્રીમદ્ભાગવતમા એ પ્રસંગે જ ભાષા લખી છે તે બહુ કામોદીપક અને આહ્વાદક છે પણ એથી શું સિદ્ધ થાય છે ? એ ભાષા તો તે લખનારની છે અને જે રહસ્ય હું સમજાવવા માગુ છું તે જો ખર હોય તો તે પરથી જ સમજાશે કે અલત પ્રેમની જે ભાવના દર્શાવવાની હતી તે દર્શાવવા માટે તેનો લેખક પ્રેમપૂર્ણ ભાષા વાપરે જ, લીલામા જે રહસ્ય રહેલું છે તે સમજાવવા સર્વ દેસ અને સર્વ ધર્મેના લોકોએ આવી ભાષા વાપરી છે મનુષ્ય ભાષાદ્વારા પ્રેમ નેટલો પૂર્ણ રીતે દર્શાવાય તેટલો દર્શાવ્યો છે ખિરતી બાધબલમા 'સોના એક સોલોમન' કરીને જે પ્રસંગ છે ત્યાં તેની ભાષામાં પ્રેમની નેટલી પૂર્તિ થઈ છે તેટલી ભાગવત પુરાણમા નથી આજ મનુષ્યોને બસે શકા ઉઠે કે આવી ભાષા વાપરવી યોગ્ય છે ? પણ આજ પર્વત આવી ભાષા વપરાઈ છે અને તેમા કોઈ અશુદ્ધ વિચારનો સ્પર્શ પણ નહોતો એ વાત નિ સંદેહ છે.

વળી બીજા કેટલાક કહે છે કે રાસલીલા આ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિપર રમાઈ જ નથી કારણ કે એ લીલા રમાતી હતી તે વેળા ગોપો એમ જ ધારતા હતા કે ગોપીઓ તેમની સાથે જ છે પણ આ વિચાર ઠીક નથી, કારણ કે ભાગવતપુરાણમાં કહ્યું છે કે ગોપીનું આ ધારનું શ્રી કૃષ્ણની મુકેલી માયાને લીધે હતું એટલે એ પરથી એમ સમજાય છે કે ગોપીઓ સદેહ શ્રી કૃષ્ણ સાથે હતી અને ગોપીને મોહ થયો હતો

એવું ખર રહસ્ય એ છે કે, શ્રી કૃષ્ણ, એક સ્વતંત્રરૂપે પોતાના કૃત્યદ્વારા જોઈ રહી ઘણાં મહાન મત્સ્યોનો બોધ કર્યો છે એમના એક એ હતું કે જીવાત્માને ખરેખર

પ્રતિ અનન્ય ભક્તિ અને એકનિષ્ઠા હોવી જોઈએ. અને તેમ થવામાં, એ ઈશ્વર પ્રતિના પ્રેમમાં જે કોઈ અંતરાય હોય તેને દૂર કરવા જોઈએ. પ્રત્યેક પ્રકારના માનુષી પ્રેમ આ પરમ પ્રેમના સાધક માત્ર છે, એટલે તેઓ તેના બાધક થવા જોઈએ નહિ, તેમ જ તેના કરતાં વિશેષ અગત્યના ગણાય નહિ. સ્ત્રી પુરુષનો પ્રેમ એ જીવ ઈશ્વરના પ્રેમનું એક રૂપક પુરાતન કાલથી ગણાતું આવ્યું છે અને એ પ્રેમમાં સ્ત્રી જે સ્વાર્થણ કરે છે તે જીવે ઈશ્વરને કરવાના સ્વાર્થણનું રૂપક છે. શ્રી કૃષ્ણને આ સત્યનો બોધ કરવાનો હતો. માટે એ બોધ કરનાં કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો ન લેવાય એવી વયે એ બોધ કીધો. એ વખતે તે બાહ્યાવસ્થામાં હતા. તેમ જ જે સ્ત્રીઓ સાથે તેઓ રાસ રમ્યા તે સ્ત્રીઓ પણ કોઈ સામાન્ય સ્ત્રીઓ નહોતી એ સ્ત્રીઓ તથા તેમના ધણીઓ દેવાંશી મનુષ્યો હતાં, પૂર્વ જન્મમાં બી કૃષ્ણનાં જ ભક્તો હતાં. અને એ ભક્તો, સ્ત્રીઓ કોઈ મનોહર બાલકપર જેટલો પ્રેમ બતાવે છે તેટલો શ્રી કૃષ્ણ પ્રતિ પોતાનો પ્રેમ બતાવી આપવા સ્ત્રીરૂપે અવતર્યા હતા. ગોપ-ગોપીઓએ શ્રી કૃષ્ણની જે સ્તુતિ કરી છે તે બતાવી આપે છે કે, તેઓ જાણતાં હતાં કે શ્રી કૃષ્ણ ઈશ્વરનો અવતાર છે, અને તેમના અતિમાનુષી કાર્યોથી તે પોતાનાં પ્રભાવ બતાવતા હતા. આ સ્ત્રીઓ પૂર્વે સતો અને ઋષિઓ હતાં. તેઓ આ મહાન બાલકની પાછળ લાગે છે. અને પ્રથમ તો તે બાલક તેમની પામેથી નાસી જઈને, અંતર્ધાન થઈ જઈને, તેમને શીખવે છે કે જીવે તો ઈશ્વર પરોક્ષે અને અપરોક્ષે બેઠે રીતે ભજવે જોઈએ. જીવનો ઈશ્વરના પ્રતિનો પ્રેમ ઈશ્વર સાંનિધ્યમાં હોય સારે જ નહિ પણ તેમ ન હોય સારે પણ તેટલો જ હોવો જોઈએ. પછી તે પાછા આવે છે, દરય થાય છે, અને પોતાનાં ધણાં રૂપો પ્રકટે છે. અને તેમ કરી પ્રત્યેક ગોપી સાથે રહે છે અને એમ કરી બોધે છે કે જે જે જીવે ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમ ભક્તિ રાખે છે તે પ્રત્યેકનો ઈશ્વર થઈ રહે છે અને પછી જાણે તે ઈશ્વર આખા જગતમાં માત્ર તે જીવનો એકલાનો જ હોય એવો થઈ રહે છે.

ત્રીમહાભાગવતમાં આ ચિતાર ચિતર્યો છે અને એમ કરતાં તેનો લેખક જીવ-ઈશ્વરના ઐક્ય સમયનો પરમ આહ્વાદક પ્રેમનિશાનુ વર્ણન કરતાં ભાષાની રેલ છેલ્લ કરી નાંખે તો તેવે સમયે સ્વાભાવિક છે કે આ ઈશ્વરી બાલકના જેટલા ભક્ત તેટલાં પોતાના રૂપો કરતાં, આજના સમયની જગતમાં લોકો તેને એક અસાધ્ય નિમિત્ત સમજાયાથી ગણુશે.

જો આ વાર્તા ખરી છે એમ માનો તો તે આખી વાર્તાનો વિચાર કરવો જોઈએ. એના નાયકનો મનુષ્યરૂપે નહિ પણ બાલકરૂપે વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે પણ એક સામાન્ય બાલક નહિ પણ જે બાલક પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાયબ્યૂદ રચી શકે એવી શક્તિવાળા બાળકરૂપે વળી તે વિનાનાં બીજાં પાત્રો માનુષી કામનાઓને તરી ગયેલા ઋષિના અસાર રૂપે વિચારવાં જોઈએ. આ અતિમાનુષી અશ એ વાર્તામાંથી કાઢી લઈ, શ્રી કૃષ્ણને સામાન્ય મનુષ્ય ગણી, પોતાના મિત્રની સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓને કાઢી જતો હોય તેવો વિચાર કરવો એ જાણી જોઈને પોતાના નિંદક કાર્યોને અનુકૂલ અશો એ વાર્તામાંથી વિનાના બીજા બાળકપર મૂંઝી ચૂંટી કાઢો તેના પરબાર મૂકવાનો દુરાગ્રહ જ છે. એ વાર્તા રૂપક છે, અને તેનું નાટક આ સ્થલ ભૂમિકાપર રચાયું હતું.

શ્રી કૃષ્ણનાં બીજા જે કૃત્ય ઉપર બહુ આક્ષેપ થાય છે તે ગોપીઓનાં વસ્ત્રહરણનો પ્રમગ છે. પણ એ પણ દીક્ષાના એક પ્રકારનું એક પુરાતન રૂપક છે એ કાય પણ તેણે પાંચ વર્ષની વયે કર્યું હતું; એટલી ઉંમરે વિપત્તિ વિચારોનો સંલગ્ન જ હોતો નથી. એમાં એ રહસ્ય છે કે, જેઓ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે પડ્યા છે તે સર્વને એક કાલ એવો આવે છે કે જે તેવો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો તેમણે પોતાના સવસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. એક મહાત્મા ખ્રિસ્તી સત કહે છે કે “ નવસ્ત્રા ઇશુની પાછળ છાવે નવસ્ત્રા જ જવું જોઈએ.” આમાં જે ત્યાગભાવના છે તે જેવી સસારી મનુષ્યને વાંધા ભરેલી લાગે, તેમ જ આ વાર્તા પણ તેમને વાંધા ભરેલી લાગે; પણ જ્યોતે એ ત્યાગભાવના પ્રાપ્ત કરવી છે તેમને તો એનાં સૌંદર્ય અને સત્યતા સમજાશે અને તેથી આનંદ થશે.

આઈબલની એક કહીમાં જે સત્યતા રહેલી છે તે શ્રી કૃષ્ણના નિદેશ સંબંધે જેવી બધાં બેસે છે તેવી બીજી કહી બેસતી નથી. લાં કહ્યું છે કે, “ આકૃત મનુષ્યને ઈશ્વરના ચૈતન્ય અને તત્સબંધી સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે તે તેના મનને બેવકૂફાઈ છે તેમ જ તે તે સમગ્ર શકતો પણ નથી. કારણ કે તેણે જ્ઞાન જ્ઞાનપ્રસાદ પ્રાપ્તેલી બુદ્ધિથી જ સંભવે છે.” એટલા માટે આત્મવિદ્યા જનસમસ્ત સંબંધે તો શુભ વિદ્યા જ રહેવાની, પણ કહી કહી એવા અધિકારીઓ પણ થવાના જ કે જેને તે ગમ્ય થાય.

(અપૂર્ણ.)

એક મુનિનો વૃત્તાન્ત.

(મજેલુ)

૬

રા. રા. “ સુદર્શન ” ના તંત્રીની સેવામાં—

આશરે મહીના એક ઉપર અમારા મિત્ર લાલા રમાલાલની વર્ષગાંઠ હતી એમને પચાવન વર્ષ પુરાં થઈ છપનમુ વર્ષ શરૂ થયું. આપણી સરકારી નોકરીમાં સાધારણ નિયમ પ્રમાણે માલુસ આ ઉમર વીસા બાદ વધુ નોકરી કરવાને અશક્ત અને પેન્શન માટે લાયક ગણાય છે. તેવાજ અભિપ્રાય લાલા રમાલાલને વશે, બાધી અમારા મંડળમાંના કેટલાકના ખ્યાલમાં એમ આવ્યું હતું કે લાલા રમાલાલ હવે પોતે સંસારના સહેલસપાટામાંથી પોતાની જાતને મુક્ત કરી સત્સંગ અને ઈશ્વરભક્તિરૂપી પેન્શનપર વિદાય થશે. પરંતુ કેટલાક સરકારી નોકરોને પચાવન વર્ષ પુરાં થયાં હોય તોપણ, બીજા વધુ પાંચ વર્ષ સુધી જ્યાં લગી એમને પરાણે મારીમચડીને વિદાયગીરી આપવામાં આવે નહીં ત્યાં લગણુ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને નિર્ભજતાનો ખ્યાલ નહીં રહેતાં—નોકરીમાં જોડાયા રહેવાની લાલસા હોય છે, તેવી જ લાલસા સસારી મોજ શોખને વળગી રહેવાની લાલા રમાલાલમાં આવુ રહી હતી. અને એમના સંબંધમાં રાખેલી આશા બૂલભરેલી હતી તે નીચે લખેલી હકીકત-પરથી જણાવો.

લાલા રમાલાલે પોતાની વર્ષગાંઠની ખુશાલીમાં મોટી મિજાણી આપી હતી; અને એમના મજબારદિલ (મુખાઈમાં આવેલી વોલકેશ્વરની ટેકરી) પર આવેલા મુંદર “હીડિંગા મહેલ” માં ખુબ ધામધુમ કરી હતી. આ બંગલો દરીયાને કિનારે આવ્યો હતો અને આસ-માન અને દરિયાના મોજાના સપાટા વચ્ચે એલા ખાતો જણાતો હતો. બંગલાની આસપાસ એક નાનોસરખો રમણીય બાગ આવી રહ્યો હતો, અને તેની અદર વચમાં એક મળતો ટુવારો ઉડતો હતો. બંગલામાં દરીયાની બાજુ તરફથી ખુશનુમા પવનની લેહેર આવતી હતી. બાગના પુષ્પોનો મગમગાટ આજુબાજુ પસરી રહ્યો હતો. ચોગરદમ લટકાવી દી-ધેલાં ચિનાઈ ‘લેનુટો’, અને લાલ પીળા લીલા રંગના કાચનાં ફાનસો, અને ઝુમઝેની રોશનીથી લાલા રમાલાલનો બંગલો અને આજુ બાજુનો કોમ્પાઉન્ડ ઝળકી રહ્યો હતો. હાર-મોનીયમતો મનોહર સર ચાલી રહ્યો હતો. દિલ્હીના જે હજુપુર દિ‘દુસ્તાની ગરવાઓને લાલા રમાલાલે બોલાવેલા હતા અને તેઓ તેમના જવા, બલકે દેખાવમાં તેમનાથી પણ વધારે કદાવર, તંબુરા સાથે હાજર થયા હતા. જે ગાયનકલ્પોના લાલા રમાલાલ પેટ્રન હતા તેમના સભાસદોને પણ આમ-ત્રણ હતું, અને વિશેષમાં નાટકમાંના કેટલાક નાના નાના એક્ટરો, જેઓ સ્ત્રીનો વેશ ભજવી બતાવવામાં કુશળ હતા, અને જેઓ તેમના કોઈએ પાટલા નામથી નહીં પણ તેઓ નાટકમાં જે વેશ ભજવી બતાવતા હતા તે નામથી શોખીન લોકોમાં ઓળખાતા હતા, તેઓ પણ તેમની દેખરેખ સખનારા ભૂષાઓની જોડે હાજર હતા. આ મંડ-ળમાં “ગોપીઓમાં કહાન” ના મિસાલે લાલા રમાલાલ આમતેમ ધુમતા હતા. મુંબાઈના કેટલાક ફાંકડા અને લેહેરી જવાનો એમની ‘ફ્રેન્ચ કટ’ ની નવી પાટલુન, વારતીયાનાં બૂટ, ‘ફોક્સકોટ’, ‘નેકટાઇ’, રેશમી હાથગમણ, નાજુક લાકડી, પારસીશાઈ નાનકડી પાલડીનાં ખોખાં, અને વાંકા સંઘા અને કપાળે ટપકી જેટલા કંડુના ચાંદલા સાથે હાજર થઈ આમ-તેમ રોડે ભારતી કરતા હતા. અને વખતો વખત આખસ, સોડાવાટર, લેમેનોડ, છંજર, રાસ-ખેરો, અને પિટ્-મી-અપ્. વગેરે કોડડડીકની બાટલીઓના બૂચ ધગધગ ખોલાવી મગજને ટોડ કરતા હતા. પારકે પેસે દીવાળી કરવાની હતી તેથી કેટલાકને તો “ઈંછપર્શીયન” અને “હવાના” સિગાર વગર બીજી જાતની પીવાની બીડી નજરમાં આવતી નહીં. અને “ટેન્સર” અને “ક્રમ્પ” શિવાયનું સોડા અને લેમેનોડ પસંદ પડતું નહીં ન્યુસ-પેપરોમાં ચાલતી સજ્જદીય અને સાંસારિક બાખતો અથવા મામિક ચોપાનીયામાં આવતાં લખાણો અને નવીન પ્રગટ થવાનાં પુસ્તકો અથવા મ્યુનીસીપાલીટીમાં ચાલતી તકસરો ઉપર વિવેચનને બદલે એમની વાતચીતમાં ઘોડાની સરતો, કીકેટની મેચો, નાટકના નવા ખેલો, એક્ટરોનાં ગાયન પોશાક અને હાવભાષો, પોતાની ઓળખાણનાં સ્ત્રી પુરષો સબંધી ચર્ચાઓ, વગેરે બાખતો વારંધડીએ નિકળી આવતી હતી. લાલા રમાલાલનો બચપણનો ગોડોયો મનમોહન આ મંડળનો સરદાર હતો અને એની આગેવાની હેઠળ કેટલીક ધીંગા-મસ્તી તોફાન અને મશકરીયો પણ થતી, જે આ લાલવર્ણની મુધરેલી રીતબાતની પૂરેપૂરી નિશાની હતી.

નવ વાગ્યાનો અમલ થયો. મીજાણી શરૂ થવાનો આ વખત હતો. ગાયન બંધ પડ્યું. બોજનશાળામાં જવાને વાસતે સર્વ કપડાં ઉતારવા ગયા. મનમોહન અને તેના સો-

ખતીઓ કુપ્રાં બદલવાને મિથે સારી ભૂખ લાગે અને પાચનશક્તિ વધે એ બહાને બગલાના એક ખુણામાં થોડો છાંટોપાણી લેવા ગયા, અને છાંટોપાણી લઈ લાલચોળ આંખે ભોજનશાળામાં દાખલ થયા. જમણની બલીદારી હતી લાલા રમલાલે તરેલનેરેહવારની મીઠાઈ, પકવાન, શાક, લાજી, રામતાં, અપ્પાણાં, પાપડ, ભજ્યાં, પત્તરવેલીયાં વગેરે સામગ્રી તૈયાર કરવામાં કરી મણા રાખી ન હતી. અને મેહેમાનોને સર્વ પીરસણ બગબગ આપ્યાં જાય છે તે જોવા તરફ એમની દૃષ્ટિ યોગદમ દરતી. આ મંડળમાં એમના કેટલાક કાઠિયાવાડી થોડા વખત પર જ મુખાઈ આવી વસેલા મેહેમાનો પણ હતા, જેમને હવે ઉપરાંત આગ્રહ વગર ભોજનપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નહીં, અને જેમણે જે ભાગની બાકી રહેલી ભૂખ ધરાઈ ગયલાનો ડોળ રાખી “મારા સમ”, “તમારા સમ”, “ભાઈના સમ”, વગેરે અનેક પ્રકારના સોગદો અને કાલાવાકા કરાવ્યા બાદ તૃપ્ત કરી હતી. અમારા સર્વ મિત્રમંડળને આમંત્રણ હતું. પણ મારા અને મુનશી રસિકલાલ શિવાય બીજાથી હાજર રહેવું બની શક્યું નોહોતું.

હમેકને અમલે અનેક પ્રકારના આગબગળા ગપાટા સપાટા સાથે ભોજન પુરું થયું, અને ગાયન પાછું શરૂ થયું. નિકટ સબંધ ધરાવનારા મંડળ શિવાય બાકીના સર્વ ગૃહસ્થો તો પાન મોપારી લઈ વિદાય થયા. મુનશી રસિકલાલ પણ વિદાય થઈ ગયા. અને મારી પણ જવાની ઇચ્છા હતી પણ લાલા રમાલાલે આગ્રહ કરી મને જવા દોધો નહીં: “ધાર ખરી ગમત તો હવે આવવાની છે: જીલ્લા કરતાં જોયું ભલું.” હવે વાતચીત કોઈ પ્રકારનો અંતરાય ન રહેવાથી જરાક છુટથી ચાલવા માંડી. ગાયનની એક પછી એક અપટ અને ઝમક ચાલવા લાગી અને કુમરી, ગઝલ, સોરઠ, કાન્હરો, બિહાગ, માલકોશ વગેરેના સપાટા ઉડવા માંડ્યા. નિશો કરેલા જવાનોમાંથી કેટલાકોએ ડોલરા અને કેટલાકોએ લાંબી જીભે બકવા માંડ્યું. અગીયારને અમલે લાલા રમાલાલની “ખરી ગમત” શરૂ થઈ. જે યુવાન વારાંગનો તેના માણસો માથે આવીને મીજલમમાં દાખલ થઈ હવે ગાયન તેમની સરદારીઓ નીચે શરૂ થયું. આશરે જે એક કલાક આવારાંગનાઓએ ગાયન કર્યું. અને છેવટે ફરખો શરૂ થયો. માથે ટોપી પહેરી, પગે ઝાંઝર બાંધી, કેડે એક હાથ ધરી આ વારાંગનાઓએ નાચ સાથે ગાયન ચલાવ્યું. યોગદમ વાહવાહ બોલાવા લાગી. કેટલાકે વેશ્યાના હાવભાવ અને ગાયનની સાથે આમતેમ માથું હલાવવા માંડ્યું અને કેટલાકે ટગર ટગર જોવા માંડ્યું. લાલા રમાલાલ તો એકરસ અને તક્ષીન થઈ ગયા હતા. પણ એકાએક રંગમાં ભંગ થઈ ગયો. ઉજાગરો લાગે નહીં તે માટે લાલા રમાલાલે કાફી તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો, અને તે તૈયાર થઈ વેહેચાતી હતી, અને ઘણા ભાગમાં ખાલા પહોંચી પણ વડ્યા હતા પણ બધાનું ચિત્ત એક બાજુએ દોરાઈ રહ્યું હતું. અને ખાલા હજી કોઈએ મોઢે પણ અડાડ્યા નોહતા; એટલામાં મનમોહને નિશાની લેહેરમાં ખૂબ સાનદાયમાં આવીને જાણે પોતે કૃત્તને તે શે ફૂટે છે એમ મમજી ઉનું ઉનું કાફીતું ખાલું એકદમ ઉંચે હવામાં ફેંક્યું, એટલે દોડદોડ અને નાસ-ભાગ થવા માંડી. ગાયનમાં ભંગ પડ્યો. પેલી વારાંગનાઓ ખસી પાછી હસી. પણ ભોગ-જોગે તેમાંની એકના પગ ઉપર અગબગતું કાફીતું ખાલું પડ્યું. તે પગે દાઝી ગઈ અને ખાલાના કંકડે કંકડા થઈ ગયા. એટલામાં તેના સાથે આવેલા માણસોએ જઈ મનમોહને પકડી હલકો દ્યો અને જડ્યા ઉપર એક મુઠ્ઠી લગાવી દીધી. મનમોહનનો માંત લાગ્યો.

મનમોહને પેલા માણસને એક બે ઘોડા જડી દીધી એટલે તેની મદદે બીજા માણસો દોડી આવ્યા. આમ મનમોહનના મોખતી મનમોહનની કુમકે વીંટળાઈ વળ્યા, શોરશોકર અને જુમરાણુ થઈ રહ્યું અને આમ આ ગણપાટલાતમુકી થવા માંડી. લાલા રમાલાલ એ તોફાન મટાડવાને વચ્ચે પડ્યા અને એમને પણ આ ધાંધળમાં એક લપડાક બોગમેજે વર્ષગાંઠને દિવસે લાગી ગઈ. આખરે લાલા રમાલાલના માણસોએ વચ્ચે પડી હુલ્લુ શાન્ત પાડ્યું. પેલી વારાંગનાઓ રિસાઈ ચાલતી થઈ. ગર્વયા પણ સમય અનુકૂળ નથી એમ સમજી વિદાય થયા. મનમોહનના હાંતમાંથી લોહી વેહેતું હતું. એના રોપનો પાર રહ્યો નહીં. બીજે દિવસે એણે સરકારમાં ફરીઆદ કરી: એનાપર સામી ફરીઆદ થઈ લાલા રમાલાલપર વકીલની મારફત મુજરાના પૈસાની નોટીસ આવી લાલા રમાલાલે પોતાની ફજેતી થાય એ દેહેશતથી પૈસા આપો દીધા, એટલું જ નહીં પણ બંને બાબતને સામ દામ અને બેદલી અદમ પછમ સમજાવી, સળકડી કરનારોઓનાં મોં ઘબી ફરીઆદો માંડી વળાવી, વધુ ફજેતી થતી અટકાવી; પણ જગતને મોંઝે કંઈ દાંકણું છે? આ વાત જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં વધી રજતું ગજ થઈ ચોગરદમ ફેલાઈ લાલા રમાલાલની નિદ્ર થવા લાગી, અને નાદાન દોસ્ત દુશમનની ગરજ સારે એવું લાલા રમાલાલને થયું. આ વાત રાવબહાદુર રતનરાયજીને કાને પડતાં તેમના રોપનો પાર રહ્યો નહીં. તે બોલ્યા “બુદ્ધિનો દુરુપયોગ એ મમાન આ સંજીમાં બીજી કોઈ પણ જુરી ચીજ નથી. હું કહેવાને ધણો જ દિલગીર છું કે એ દુરુચ્ય હાલમાં કેટલીક જગ્યાએ ધણો જ વધી પડ્યો છે અને જુવાન વર્ગમાં હાલમાં એણે જગજો પગપેસારો કરવા માંડ્યો છે. કેટલાક માણસો સદ્ગુણી અને નીતિ-માનમાં પોતાની ગણના કરાવવા કરતાં શોખીન અને રંગીલા ગણાવવામાં વધારે આત્મર માને છે. આવો બોટો ડોળ રાખવાથી આપણને કેટલીક નકારી આત્મો પડે છે. આ માહા પરિ-શુભને વાસતે કેટલાક હલકી જાતનાં નવલકથાનાં પુસ્તકો તમારા “આર પૈસાની ટીકીટ અને શ્રી મદત” વાળા કનિક પંક્તિનાં નાટકો અને સાંનાં ગાયનો કેટલીક જગ્યાએ થતા જાતસાઓ અને શરદ્પુનેમની રળીઆમણી રાતના ગરબાઓ જવાબદાર છે. તેમની ઝેરી અસર ઘણી જ જોડી અસર બારીકાઈથી કાચી વચનાં અને કાચી સમજનાં જુવાન સ્ત્રી પુરુષોપર લાગી તેમના હૃદયમાં રંગારંગ પસરશે. હરિકીર્તન હરિકથા ધર્મ તત્ત્વ જ્ઞાન ઇતિહાસ અ નીત અને ડહાપણનાં પુસ્તકોમાં તેમને જોઈએ તેટલો રસ પડતો નથી. અને હાલ કૃત્રિમ પ્રેમના રાગડા ઉપર મોહિત થઈ તેમનાપર તેઓ ખુરબાન થઈ જઈ પોતાનું જીવન તર ખરાબ કરે છે એ આ દેશના ભવિષ્યના હિતમાં ધણી જ નિરાશા ઉપજાવનારી બાબત છે. આવી બાબતન ઉત્તેજન મળતું દૂર થતું જોઈએ, અને સ્ત્રીપુરુષોનું વલણ સદ્ગુણ અને નીતિના નિયમો તરફ વધારે દોરી, તેમને વધારે ડહા-કરેલા-વિવેકી-અને નીતિ-માન કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.”

મુનશી રસિકલાલ રાવબહાદુરનું આ લાંબણ સાંભળતા હતા તે બોલ્યા કે “હલકી જાતનાં લખાણોને આપણા મુજરાતી સાહિત્યમાંથી દેશનિકાલ કરવાં જોઈએ. અને તેવા લેખકોને વાતે કાવદમાં જોડી જોઈએ તેટલી સખત શિક્ષા કરાવેલી નથી પણ એમને તો જનમટીપની જ સજા કરવી જોઈએ આપણી ઉછરતી પ્રજા જેમની કેળવણી-ઉપર આપણા દેશના ભવિષ્યની આઆદનીનો આધાર રહેલો છે તેમના કોમળ મન ઉપર સહેજ

પણુ પુરી અસર થાય એવા પ્રયત્નને એકદમ જડમૂળથી જ દાખી દેવા જોઇએ. આ બાબ-
તમાં આપણી તન મન અને ધનથી મેહેનત લેવાની ફરજ છે. બાળ પ્રજાને હુરુણને કં-
પારો છુટવો જોઇએ અને મૂર્ખાઇભરેલા કૃત્રી તેમણે શરમાવું જોઇએ. તે વાત
ધ્યાનમાં નહીં રાખતાં તેઓ હુરુણ અને મૂર્ખતા સાથે દેવાઇ જાય એવી કોશિશ કર
વામાં જો કોઇ ભાગ લે તો એ થોડી દીક્ષાગીરીની વાત નથી. ધાર્મિક નીતિમાન પંચોપકારી
પ્રમાણિક અને દેશભક્ત તેમને બતાવવા જોઇએ, અને મોજશોખને રસ્તે ઉતરી પડતા
તેમને અટકાવવા જોઇએ. તે તમામ વર્તન ધર્મ નીતિ અને પાવત્રતાના નિયમને અનુસ-
રીને થવું જોઇએ. વિનય-સદાચાર-સુશીલતા-મર્બદા અને પવિત્રતાનું આમૂષણ સરકવા માટે અને
પુરુષવર્ગમાંથી કર્તવ્યશુદ્ધિના અંકુશ નાશ પામે ત્યારે જનમંડળનું બધારણ ખોટા પાયા-
પર છે એમ નક્કી સમજવું. તેમને આડે રસ્તે દોરનારો માણસ શેતાનથી પણ નપાડ છે.
આ સૃષ્ટિપર બીજા કળિયુગનો અવતાર છે. નાસ્તિકતા ધર્મપરિભ્રામ મોજશોખ એશ-
આરામ, સ્વાર્થ, અપ્રમાણિકતા અને નિરહોગનો ફેલાવો એ દેશની પડતીના ચિહ્નો છે એમ
કહ્યું કર્યા શિવાય છુટકો નથી. આથી સારથ્યસારનો વિચાર નાખૂંદ થાય છે. ફેરવના
નિયમોથી ઉગ્રદી રીતે વર્તન શરૂ થાય છે, અને અનેક પ્રકારની હાનિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ
રહે છે. હું ધારૂં છું કે આ લાક્ષા રમાલાલ આ બનાવથી બિવિધ્યને વાસ્તે ધડો લેશે. જો કે
પાકી કોઠીએ હવે કાના ચકવા મુશકેલ તો છે જ."

આ બનાવ બન્યા પછી લાલ રમાલાલ ઘણા શરમીલ અને ખશિયાણા પડી ગયા હતા,
અને પંદર દિવસ સુધી અમારા મંડળના મકાનમાં પગ પણ મૂક્યો નહોતો. આખરે એ-
મના આનંદી સ્વભાવને લીધે એમની પ્રકૃતિ ટેકણે આવી; પરંતુ આ બનાવે એમના પર
અંદર ટેટલી લડી અસર કરી છે તે હવે એમની પગ મી વર્ષગાંઠે બેવાનું છે.

લી. એક

સુનિ.

ગુર્જરભાષા.

(મળેલું) *.

ગુર્જરવિરાતી શુદ્ધતા અને સરળતાના સાધીયોએ આજકાલ લખાતી ભાષા વિરુદ્ધ ભારે
જંગ મચાવ્યો છે. યોગ્ય સમય પહેલાં તે ભાષામાં લખાતાં સર્વ માસિક અને પત્રોમાં
યથાવકાશ એ ચર્ચા થયેલી છે, છતાં તે વિષયે કાંઈ અમુક મત સામાન્ય રીતે સ્થાપિત
થયો નથી. અને તે વાસ્તવિક જ છે, કારણ સર્વ લોક ભિન્નરુચિ જ છે જો યથાશક્તિ
મ લીધા છતાં તે વિષયમાં કાંઈ ચોક્કસ પરિણામ ન આવે તો પછી મિથ્યાવાદમાં ફાળ
પ કરવો ઉચિત નથી. મોત્ર, પ્રાચીન લેખકોના યથાલભ્ય દર્શાવે આપી, તે ફેરફાર

* લખનાર—ગુર્જરભાષાનો એક અભ્યાસી.

આજકાલનો નથી પણ કંઈક વર્ષો થયાં જન્મેલો છે એ જ ખતાવી, સંતોષ માનીશ. હાલના લેખકો સંસ્કૃતમય ભાષા લખે છે એમ કહેવું તદ્દન ખરું નથી, તેમ તદ્દન અકારણ પણ નથી. પ્રાચીન લેખકોમાં જેને જેને ગીર્વાણગિરાના સંસ્કારો પહોંચ્યા હતા તેમની ભાષામાં તેની અસર થયેલી માલમ પડે છે. પ્રેમાનંદ જેણે વાંચેલ હશે—તેમાંએ ખાસ નોંટકા જેવાં હશે—તેમને તો સ્પષ્ટ કળાયું હશે કે દેવગિરાની અસર એના ઉપર કાંઈ થોડી થઈ નથી. ખીજામાંએ, મુકુંદ ભાલણ તથા વીરજી આદિમાં પણ ટેકાણે ટેકાણે સંસ્કૃત ભાષાના અપરિચિત શબ્દો દૃશ્યમાન થાય છે ખરા. ગુજરાતી ભાષાના ધણાખરા શબ્દો સંસ્કૃત પરથી જ અપભ્રંશ થયેલ છે અને તેમાં કેટલાક મૂળરૂપે પણ રહેલ છે. હાલમાં જે વિવાદ ચાલે છે તેમાં રૂઢ અને અરૂઢ એમ કહી રૂઢ તે માન્ય અને અરૂઢ તે અમાન્ય ગણાય છે. તે વિષયે તો યોગ્ય જવાબ અપાઈ જ ગયો છે કે અરૂઢ હશે તે વપરાશથી એક વખત રૂઢ થઈ જશે જ. રૂઢ પણ એક વખત અરૂઢ હતા ને પાછળથી પરિચિત ગણાવા લાગ્યા. અલખત રૂઢ થયેલા શબ્દોને પણ ખાસ કારણસર રૂઢ કરવા પડ્યા હશે અને ભાષાની કેળવણી અર્થે તેમ સર્વત્ર કરવું પડ્યું હોય એમ જણાય છે. શરવાતમાં ગુજરાતી ભાષા ફક્ત વ્યવહારિક કામ માટે જ હતી તેમાં તો શક લાગતો જ નથી. ઉંચા જ્ઞાનના, દરેક વિષય પ્રાયશઃ સંસ્કૃતમાં જ લખાતા. અને હજી સુધી કવિતા હિંદીમાં લખવાનો પ્રથમ તદ્દન નાશ્વર થયેલ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાને લીધે ગુજરાતી ભાષાને ઘણું અમરું પડેલ છે. તેના તરફ કોઈનું લક્ષ જ હતું નહિ. હાલ જેમ સંસ્કૃતશોમાં ધણાખરા ગુજરાતીને ધિકારી કાઢે છે તેમ આગળ પણ પડિતો તે ભાષા તરફ હલકી નજરે જોતા. હવે સદ્-ભાષ્યે કાંઈક વલણ ફર્યું છે અને માતૃભાષાપર પ્રેમ વધ્યો છે. તેથી ફરી આગળ નહિ સંજાણેલા વિચાર અને વિષય તેમાં દર્શાવવા ખાતર ખીજે સ્થાનકેથી સહાયતા મેળવવી પડે છે. અછૂટકે તે રસ્તો ઘણીવાર લેવો પડે છે, કા તો વિચારની સ્પષ્ટતા ખાતર, હેતુને સ્પષ્ટ કરવા ખાતર, હુંકામાં ઝાંઝો અર્થ સમાવવા ખાતર, લખાણની સરળતા અને આર્થ્ય જાળવવા ખાતર અને વિષયને સચોટ કરવા ખાતર, જૂની, તિરસ્કૃત, અને માત્ર વ્યવહારમાં જ વપરાતી ભાષામાં નવા શબ્દોનો ઉમેરો કરવો પડ્યો છે. અને જેમ વિચાર આગળ કેળવાતા ચાલશે, તેમ વધારો કરવો પડશે જ. આમ ઉપયોગિતા ને આવશ્યકતા તરફ નજર કરતાં હમણાં લેવાતો રસ્તો વાજખી અને ધણ જ જણાશે. ફક્ત તે વિષે કહેવાપણું એટલું જ લાગે છે કે હાલ કેટલાકમાં ખાસ સંસ્કૃત માટે જ દુરાગ્રહ માલમ પડે છે—એટલે સુધી કે કોઈ ખીજે પરિચિત પણ ખીજી ભાષાનો શબ્દ ગમે તેટલો રહેલો અને સામાન્ય હોય, તો પણ તેને બદલે ગમે તેવો અધરો અને અતડો હોય તો પણ સંસ્કૃત શબ્દ જ વાપરવો! દાખલા તરીકે ‘ખુરશી’ એ સૌ સમજી શકે તેવો શબ્દ છે છતાં તેને બદલે ‘અતુલપાદ્મિદસ્ત પીદિદાયુતવેત્રાસન’ જેવો શબ્દ વાપરવો એ દુરાગ્રહ છે, અને તે વળી હાસ્યજનક છે. આમ એક બાબતને વળગી તે માટે દુરાગ્રહ રાખવા કરતાં ગુર્જરગિરાના આવાસનાં સર્વ દ્વાર ઉઘાડાં મુકાય અને સર્વ ટેકાણેથી યોગ્ય મુધારો વધારી લેવાય તો નિઃસંશય ભાષાની કેળવણી તરત અને જોઈએ તેવી થશે. જોવાશે તો માલમ પડશે કે બધી ભાષા આવી રીતે જ કેળવાઈ છે. પોતાનો વાડો વાળી બેસવાથી સંજીન લાભ થતો નથી. ઇંગ્રેજ કે ખીજી ગમે તે જાણવાથી ભાષા લેમાં તો માવજત પડશે કે ત્યાંથી આવે ત્યાંથી જાવો તેમાં લેવામાં

સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. અને એમ થયું છે તો જ તે આટલી બધી કેળવણી છે. આપણે પણ તેવા દાખલા લઈ ઉદાર દીલે બધેથી સહાય સ્વીકારવી એ જ યોગ્ય ગણાશે. માટે વિશાળ મન રાખી બ્યાંથી બને લાંથી; આપણા વિચારને તાદ્દશ જાણવવા માટે જોઈતા શબ્દો સ્વીકારવા એમાં જ ડહાપણ અને લાભ સમાયેલાં છે. બ્યાં ઇંગ્રેજ કે ફારસી કે એવા કોઈ શબ્દો રૂઢ થયેલા હોય-યા તો ગુજરાતીમાં તેવા યોગ્ય અને અસલ અર્થ આપનારા શબ્દો ન હોય-લાં તે તે ભાષાના શબ્દો વપરાશમાં લીધેથી અતિ ભાષાનો જય જ થવાનો. જ્યોત્તે ગુજરાતી ભાષાને કેળવાયેલી જોવાને છતેમરી હોય તે જો આ જ રસ્તે ચાલશે તો સંગીન લાભ થયા વિના રહેશે નહિ. આશા છે કે આ દુકલેખના વાચકો મિથ્યા તકરારમાં થયા કાળ ન ગાળતાં મેઘ્યાદવિકાંચનંદ્રાહ્યમ્ એ સૂત્રને અનુસરી સંગીન લાભ તરફ લક્ષ રાખી, વિચારના વોદન રૂપી ભાષા માટે લડી ન મરતાં, ઉદાર દીલથી નિષ્પક્ષપાતપણે જરા વિચાર કરી કાંઈ સારા નિર્ણય પર આવશે.

કિન્ડર ગાર્ટન કેળવણીનું ગુજરાતી સાહિત્ય.

(એ વિષય ઉપર અમદાવાદ ખાતે મિ. દેલવાડાકરે આપેલું ભાષણ.)

અમદાવાદ, તા. ૨૧-૯-૧૯૦૧

(મળેલું)

કિન્ડરગાર્ટન કેળવણીના જાણીતા અધિકાર મી. ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકરે, આજ રોજ શનીવાર તા. ૨૧-૯-૧૯૦૧ ને દીને સાંજના ૪ વાગે, અત્રેના વિદ્યાન મંડળ તરફથી ઉભી થએલી 'જ્ઞાન વર્ધક મંડળી' તરફથી, 'કિન્ડરગાર્ટન કેળવણીનું ગુજરાતી સાહિત્ય' એ વિષય ઉપર, અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ રાવસાહેબ માધવલાલ હરિલાલ દેશાઈનાં પ્રમુખપણા હેઠળ એક અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. આ પ્રસંગે ગ્રેમાભાઈ દોલ સીકાર ભરાઈ ગયો હતો, મેલ તેમજ શ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજનાં પુરુષો તથા સ્ત્રી શિક્ષકમંડળ ઉપરાંત ગ્રેકટીસીંગ સ્કુલનાં છોકરાં, છોકરીઓ પણ કિન્ડર ગાર્ટન કેળવણીના પ્રયોગો તથા ગાયનો વગેરેમાં સામેલ હતાં. આ સિવાય કેટલાંક અંગ્રેજ, પારસી તેમજ હિંદુ ગૃહસ્થો અને કેળવણી ખાતાના અનુભવીઓ અને બાનુઓ હાજર હતાં. પ્રમુખે, ભાષણકર્તાનું ઓળખાણ આપતાં જણાવ્યું કે, મી. દેલવાડાકર, મુખ્યમંત્રી અત્રે કિન્ડર ગાર્ટન ઉપર ભાષણ આપવા આવ્યા છે, અને તેમણે દુકલ મુદતમાં જે પ્રયોગો રજૂ કર્યા છે એટલું જ નહિ પણ એટલા સમયમાં બાળકોને જે આનંદ પડ્યો છે, તે ઉપરથી તેમની શક્તિનું તોલન થઈ શકશે. એમણે મજકુર વિષયપર સોળ અથો રમ્યા છે, તેનું ઉપયોગીપણું એકંદરે માન પામ્યું છે. તેમનાં ભાષણમાંથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળશે. ભાષણકર્તાએ ચોતાનો વિષય રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે—

૧. બાળ કેળવણી, એક ન્દાની, નિર્જીવ અથવા નિર્જન અને નકામી છે, એવું આપણાં દેશી માબાપોને જે દસી ગયું છે, તે કેવળ નાપાયાદર છે તેવું પશ્ચિમની સુધરેલી કેળવ-

હીતા વિદ્યાને એ આપણને સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે. તેઓની પ્રગતિ બચપણ એક ઉપયોગી છ'દગીનું મૂળ છે, અને તે મૂળને ખીલાવવા માટે તેઓ પોતાની જેટલી શક્તિ વાપરી શકાય તેટલી વાપરવામાં કચ્ચાશ રાખતા નથી. તેઓ બાલછદગીને ચડતી કેળવણીના લવિષ્યનો પાયો, અને માણુમાર્ધ ખવાસનું મૂળ ગણે છે. વળી તેની શરૂઆતની મૂળ કેળવણી ઉપર જ પોતાના દેશની વિદ્યા-કળા, અને ધર્મ-નીતિનાં પરિણામનો આધાર બાંધે છે. તેઓ ખુદ્દા શબ્દોમાં કહે છે કે 'child is father to the man.' બાળકો માણુસોના પિતા છે. ખરી વાત છે કે આપણું મનુષ્યત્વ બચપણથી શરૂ થાય છે. બાળકપણના ખ્યાલો મોટપણમાં વિસરાતા નથી. કેમકે ચચક બાલકોનું મગજ એક વિજ્ઞાનિક તાર જેવું તીવ્ર છે. અને નવીન યત્ર દેનોઆદના જેવું આકર્ષક છે. એ માટે બાળકોની શિક્ષક માતાએ એટલી સંભાળ રાખવાની છે કે તેના મગજમાં ચકુદરતી વસ્તુનું આલેખન ન થઈ જાય, અથવા અવિચારી પદાર્થનું રોપણ થઈ ન જાય. કેમકે બાળપણમા સીચાપણું સારું વા નદાર જલ મોટપણમાં બહુ તુકસાનકારક નીવડે છે. વહેમ, ભય, ધાસ્તી, અવિચાર અને ખોટાપણું, આ વિષયો, જે બાળકોના બહુ અનુભવમા આવે છે તો તેનું મગજ મોટપણે સારૂ કરી કરી શકતું નથી જ, માટે બાલછદગી પર સુધરેલી પ્રગ બહુ લક્ષ આપે છે. આપણા દેશીઓમાં એટલી ને એવી કદર નથી, છતાંયે હાલના નવા પ્રકાશવડે, આપણું સુધરેલું મગજ તે તરફ લક્ષ આપવા માંડ્યું હોય એવું જણાય છે જે કે તેમાં આડબરનો પડો છવાયલો જ છે. છતાં સુધરેલી પ્રગ તરીકે નવીન વસ્તુ દેખાડવાની ઉલટમાં સધળું ગ્રહણ કરવા તત્પર છે. આજના પ્રસંગે એકઠાં ચચેલાં વિદ્યાન બાનુઓ અને ગૃહસ્થોનું મગજ બતાવી આપે છે કે આપણાં બાળકોની છદગી કિમતી છે. ને તે માટેનાં નવાં કળો લેવાને સર્વે આતુર છે. ખરી વાત છે કે સૂચ આયમે છે અને ઉગે છે. જે બાબતમાં હાલ આપણાં દેશી માંખાપો પોતાનાં બાળકોનાં લવિષ્ય માટે કઈક બેદરકાર છે તેવાં જ પશ્ચિમ દેશનાં માંખાપો હતાં. તે જેમ સુધારાના પથ ઉપર ચડી ગયાં છે, તેમ આપણે પણ હવે શરૂઆત કરવા માડી છે. આપણા દેશનું સુધારક મગજ, કોંગ્રેસ, મોરચલ કોનફરન્સ, પ્રાંતિક કોનફરન્સ, કેળવણી કોનફરન્સ, અને સનાતનધર્મ મહાપરિષદોની સલાઓની ગર્જના બતાવી આપે છે કે આપણા દેશમાં સુધારાની જરૂર છે. ને તે આપણા દેશને, સંસારને અને ધર્મને સગીન કરવા માટે, ઉજળો કરવા માટે, તથા દેખતો કરવા માટે જ મથન કરવાનું છે. હુન્નરની, સસારની, અને ધર્મની કેળવણીમાં આપણે મુખ્ય પછાત પડેલા છીએ, એટલે બાળકેળવણી પણ નબળી થઈ ગઈ છે. હવે જે બાળ કેળવણીનો પાયો મજબૂત થશે, તો પછી ચડતી કેળવણી સંગીન થવી જોઈએ. અને ચડતી કેળવણીમાં દેશ તથા સસાર અને ધર્મરક્ષણનું જ્ઞાન બાળકો મેળવશે તો બેસક દેશીઓ એક પ્રસંગે સુધરેલા દેશની સરખામણી કરી શકશે જ. આપણે ખુશી થવા જેવું તો એ જણાય છે કે આપણા બ્હાડર દેશી ગૃહસ્થોએ આ નવીન સુધારાનું કામ પોતાને જોખમે વોરી લીધું છે. ને દરેક ગૃહસ્થ, જુદી જુદી બાબત પર મથન કરવા મડ્યા છે. કોઈ ગજકીય, કોઈ ગ્રજકીય, કોઈ સંસારી, તો કોઈ ધાર્મિક, અને કોઈ કેળવણીનાં ખીજ ગોધવા મડ્યા છે. રોપવા પણ મડ્યા છે. કદાચ એ પ્રયત્નમાં કેટલાક સામેલ થાય છે ને કદાચ કોઈ અજણ વર્ગ સામે પણ થાય છે. ગમે તેમ પણ શરૂઆત થઈ ચુકી છે, તો તેનું સંગીનપણ જશે નહિ.

કદી કોઈ વિશ્વ વર્તશે તો મોનું પીતળ થવાનું છે ? ગિરિશિખર પર પોકારતા કમગ હંમે થવાના નથી. મોતી ચરનાર 'હંસનું માનસરોવર સુકાઈ-જવાથી તે બધ પડવાના નથી. એ તો કુદરતનું મૂળ બધારણુ છે. તેથી જ રીતે આશ્ચું જ જશે ને પ્રયત્નવાદીઓ ફતેહ પામતા જશે. માત્ર અણુસમઘનના વિતંગવાદથી કામ થોડી દીલમાં પડશે, પણ કેળવણીનો સૂરજ આપો આપ તેનાં અધારાનું તાડન કરી નાખશે.

૨. આપણી બાળકેળવણીનું મૂળ બધારણુ કદાચ કંઈક સારૂ હોય, તો પણ પાછળથી તે કેટલાક સંજોગ વચ્ચે ઉલટાઈ ગયું છે, અને માત્ર ગોખવું, એ જ કેળવણીનું શિક્ષણ યર્ષ પડ્યું છે ગોખવાનું તો સુધરેલી કેળવણીમાં પણ સમાયલું છે, પરંતુ તે એવા માર્ગપર છે કે તે વડે બાળકોને બોળે લાગતો નથી. આપણી કેળવણીનું ગોખણુ તે માત્ર ગોખણુ જ છે. પણ સુધરેલી કેળવણીનું ગોખણુ, પ્રથમ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ વડે તેનું સ્પર્શ સમજાવવાનું ને પછી ગોખવાનું છે, એટલે તે સરસ સહેલું ને રમુજ જેવું લાગે છે. એટલું જ નહિ પણ તેથી યાદદસ્તશક્તિમાં વધારો થાય છે. આપણાં બાળકોને શીખવવાની શરૂઆત, સ્પેટ અને પેનથી થાય છે. ને ગરદન-છાતી નમાવીને આંખને ધ્રજ થાય તેવી રીતે ધ્રુઢાવવામાં આવે છે. એથી બાળકોની તનદુરસ્તી ઉપર કેટલી માઠી અસર થાય છે, એ જાણવું કઠણ નથી. છતાં તે તરફ કોઈ લક્ષ આપતું નથી. વળી તેથી તેની સ્મરણશક્તિ અને અવલોકનશક્તિ કેટલી મદ યર્ષ જાય છે, તેનો પણ કોઈ ખ્યાલ કરતું નથી. એ રીતે પાઠ, કવિતા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વ્યાકરણ, ગણિત અને બીજા સામાન્ય વિષયો પણ તેવી જ રીતે શીખવાડવામાં આવે છે. જેનું પરિણામ બિવિધની ચડતી કેળવણીને પણ તુકસાન કરનાર છે. એથી જન્મ ભાષા, સાહિત્ય, કળા અને શક્તિનો લોપ થાય છે તેમ જીવાન હાલગીઓ પણ જોખમમાં આવી પડે છે કારણ કે મૂળ શક્તિઓ ખીલવાનું સાધન તેને મળ્યું નથી.

૩. આ ગોખણુપદ્ધતિ પર શિક્ષણનું વહન થવાનું કારણ શિક્ષકોની જ બેદરકારી છે. શિક્ષકોએ પોતાના પરનો બોળે, બાળકો પર નાખી દીધો છે. (શિક્ષકો એમજ સમજે છે કે આપણે બાળકોના માત્ર ઉપરી જ છીએ. બાળકો પાંદો તૈયાર કરે, અને આપણે તપાસવા ! જૂલ પડે સારે જ સુધારવી. ! આ નિયમથી બાળકેળવણીનું ધોરણ ઉલટાઈ ગયું છે. સુધરેલા દેશોમાં તેમ નથી. ત્યાં તો શિક્ષકોનું જોખમ ભારે છે. અલખત ત્યાં દરજ્જાને પણ વધારે ગણાય છે, પણ તે શિક્ષકની પોતાની શક્તિપર દરજ્જાને અને માન્યતાનો આધાર છે. જો ખરૂં કહીએ તો શિક્ષકો ઉપર દુનિયાની પ્રજાની કેળવણીનો આધાર છે. શિક્ષકની ફરજ બહુ જ આકરી છે. તેમણે માત્ર પોપટપડિતો બનાવવાનું નથી પણ એક માખાપ તરીકે, એક ગુરૂ તરીકે શિક્ષણ આપવાનું છે. શિક્ષકોના સ્વભાવ ઉપર, તેનાં લક્ષણ ઉપર, તેની રીતભાત ઉપર, તેની આલસલણ ઉપર, બાળકોની કેળવણીનો આધાર છે, આપણા શિક્ષકો એ વિચાર લક્ષમાં રાખતા હોય એમ જણાતું નથી. પશ્ચિમ દેશમાં, શિક્ષકો, માખાપની ગરજ સારે છે. શિક્ષકોની ચપલતાથી બાલકો પોતાનાં ઘરને પણ વિસરી જાય છે. શાળામાં રમવાનું ને શાળામાં જ શીખવાનું તે પસંદ કરે છે. તેનું કારણ શિક્ષણ પદ્ધતિનો કમ સારો, ને શિક્ષકની લાગણીઓ બહુ ઉચ્ચ હોય છે, સ્વાર્થ માત્ર યોગ્યક પોપણુ

સાથે પ્રજ્ઞનું હિત કરવાનો ને પોતાની ફરજ અજ્ઞવવાનો હોય છે. બ્યારે આપણા દેશમાં તેનું શિક્ષણ ને શિક્ષક નથી, ત્યારે આપણને પશ્ચિમની બાળકેળવણીની રીત અને તે તરફના શિક્ષકોની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવું પડે છે. એમ કરતાં જગતમાં બાળીતી ચએલી કિન્ડરગાર્ટન કેળવણી, જે માત્ર નાનાં બાળકોનાં ભવિષ્ય સુખ માટે રચાયેલી છે તે ઘખલ કરવી પડી છે. ને તેનાં સંગીન તત્વોથી આપણી પ્રજાને ભવિષ્યમાં વિદ્વાન બનાવવાની કોશિશ કરવી પડી છે.

૪. કિન્ડરગાર્ટન કેળવણી વિષે-અત્રે બહુ જ અજવાળુ પડવા માંડ્યું છે, એટલે હવે તે માટે વધારે વિસ્તાર કરવામાં ને તેનો નાણુક ભેદ સમજાવવામાં વિદ્વાન વર્ગનો વખત રોકવાની જરૂર નથી. કેમકે એ તો સોનાને ગીલીટ ચણવાનું, ને કસ્તૂરીને અતરથી ખુશબો બનાવવાનું ચાય છે. તોપણ સોનાના જુદા જુદા ધાટની કારિગીરી તથા કસ્તૂરીના જુદાજુદા ગુણોનો ઉપયોગ કરી દેખાડવાની જરૂર છે.

A. 'કિન્ડરગાર્ટન કેળવણી કેવળ ન્હાનાં બાળકો માટે જ છે. કહો કે છેક ત્રણથી નવ વર્ષનાં બાળકોને તે અનુકૂળ કરવામાં આવી છે. અને તે એમની જ રમુછ રમતપર રચાયેલી છે. બાળકોની રમતમાં આવતા પદાર્થ-પશુ-પ્રાણી કે વસ્તુઓ સાથે તેનું કિર્દશીન કરાવ્યું છે. કેટલાક બનાવટી પદાર્થના બાજો તોડવાનું ને તેને પાછા તેવા જ આકારમાં તૈયાર કરવાનું બાળકોને પસંદ છે તે જ પદ્ધતિ આ કિન્ડરગાર્ટનમાં ગોઠવેલી છે. માત્ર જે અનિયમિત રમત વડે બાળકો આડાં ધસકાઈ જતાં અટકે માટે તે નિયમમાં મુકી છે. તેમનાં ક્રમબદ્ધ મગજ પર શિક્ષણનો બોજો ન પડે તે માટે એ રમતમાં જ કંઈકે અક્ષરો વગેરે જોળખવાનું, તેમજ આકૃતિઓ ગોઠવવાનું ને તેવાં ચિત્રો પાડવાનું તથા કાગળો ગુંથવાનું કે માટીના પદાર્થો બનાવવાનું ઘખલ ક્યું છે. દરેક બાળ્યશાળી માબાપો, પોતાનાં બાળકો તરફ લક્ષ દઈને તેની રમત તપાસવા માંડશે તો શું આ સર્વે સ્ત્રીજ તરફ તેનું મન લાગેલું ન હશે ? વળી તેમનાં સહવાસી બિલાડાં, કૂતરાં, મરઘાં, અને બકરાં, તથા ખુલ-ઝાડ-છોડો-અને કુદરતી પદાર્થો, તથા તારા, ચંદ્રમા, સુરજ, આકાશ, વાદળ, પવન, ધતુધ્યની કમાન, વગેરે તરફ તેઓ પ્યારથી ને મમતાથી રમતાં જોઈએ છીએ તે શું તેની શક્તિની અમરૂતિ નથી ? માત્ર આપણી બેદરકારી અને કસુરનું જ એટલું ખરાબ પરિણામ આવે છે કે તેમને રસ્તે મુકવાને આપણી કને સાધન તેમજ જોગવાઈ નથી. કેમકે ગરીબના ધરની તેવી સ્થિતિ હોતી નથી. મોટા તવંજરોને તેની કદર કે દરકાર હોતી નથી.

B. માતાકેળવણીપર કિન્ડરગાર્ટનનો આધાર છે. કારણ કે બાળકનું ખરૂં રક્ષણ કરનાર અને ખરી શિક્ષક તો માતા છે. હરખટ રૂપેન્સરનું કહેવું ખરૂં છે કે એક માતા, એ શિક્ષકની ગરજ સારે છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીકેળવણીની અછત છે. વળી જે સ્ત્રીઓ શિક્ષક તરીકે ઘવો કરે છે, તેમની સ્થિતિ પરાધીન અને કટંગી છે. સ્ત્રી-બેલી સ્ત્રી, દેશી સંસારમાં સારા માનથી પૂજાતી નથી. તેમ ધનાઢય સંસારને બાદ કરતાં મધ્ય વર્ગમાં તો તે જુના રિવાજનાં લોકોને ભોગ મર્ધ પડે છે. વળી પુરૂષોમાં તેનો ઉત્સાહ થોડો છે. બ્યાં કંઈકે ઉત્સાહ છે તે પોપણનો માર્ગ મેળવવાનો છે.

એટલે તેમાંથી જોઈએ તેવું કૃષ્ણ મેળવી શકાતું નથી પશ્ચિમ દેશમાં સ્વાર્થ અને પરમાર્થ પણ છે. ખરૂં કહીએ તો તેઓ પોતાની દુરજ સમજી શકે છે. અને જે કામ માથે લીધું, તેમાં તેઓ કૃતેહ મેળવવાની કોશિશ કરે છે એથી જ કિન્ડરગાર્ટન કૃષ્ણવણીનો ત્યાં જય થતો જય છે. વળી એ દેશમાં બાળકો માટે નાની નાની જુદી શાળાઓ છે. શ્રીશિક્ષકો વડે ત્યાં આ કામ લેવામાં આવે છે. બાળકોને માતા બદલી, તેમ વિદ્યાર્થીઓને સ્ત્રી શિક્ષકો વધારે અનુકૂલ છે. કિન્ડરગાર્ટનનું ખરૂં સાધન તો સ્ત્રીદાયે જ શિક્ષણ આપવાનું છે.

C. કિન્ડરગાર્ટનનો મૂળ હેતુ, કોઈ પણ પ્રકારે બાળકોની કલ્પના શક્તિ ખીલવવી; માનસિક ને શારીરિક બળ વધારવું; અને દરેક માર્ગ, નિયમ તથા ચોક્કસાઈથી કામ કરનારો નીવડે, તેવું પગલું બરાવવું, કઈ પણ શિક્ષણ કહી બતાવીને નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ બતાવીને તેનું અવલોકન કરાવવું શિક્ષકે જે કઈ કામ લેવું તેમાં બાળકોની શક્તિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરીને પછી જ અપૂર્ણ ભાગ તેમણે દેખાડવો જોઈએ. અલબત્ત તેમ કરતા વખત અને મહેનતનો ભોગ આપવો પડશે, પણ તેથી બાળકોની મનશક્તિ બહુ ખીલતી થઈ જશે.

D. કિન્ડરગાર્ટન કૃષ્ણવણીની રચના કરતી વેળાએ તેના મૂળ કરતા તરફથી ચડતી કૃષ્ણવણીના દરેક વિષયો લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યા છે શરૂઆતમાં રહેલું ને જાણીતું તથા પાછળથી કંઈક અને અન્યથું બતાવવાનું પસંદ કર્યું છે. તેવી જ રીતે પ્રથમ સરળ ને ન્હાની પદ્ધતિ પર ક્રમ ગોઠવ્યો છે, જે પાછળથી મોટી ને ઊંચી બાબતોપર લઈ જઈ શકાય છે. આકૃતિઓ, શુભલ, રંગ-ચિત્ર, પદાર્થજ્ઞાન, કુદરતી જ્ઞાન, અંગબળ, તથા નીતિશિક્ષણ, જે પ્રકારે કિન્ડરગાર્ટનમાં ગોઠવાયેલું છે, તે જ પ્રકારે તેના ચડતા નબરે ચડતી કૃષ્ણવણીમાં સમાયેલું છે. એટલે જો એ ધોરણે શિક્ષણ આપવામાં આવે તો બેશક છેલ્લાં ધોરણો સુધી તેનો ક્રમ ચાલતો આવી શકે !

E. બાળકોને રમતદ્વારા, કૃષ્ણવણીના માર્ગપર ધસડવાનું છે. ને તેમાં માત્ર શીખવી જવામાં દ્રાવદો નથી પણ તે ધારા તેની વિચારશક્તિ, ચાલચલણ ને ધર્મ તરફ પ્રીતિ ધસડવાની છે. તેમને એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ કે તે પોતાની મેળે જ તે તરફ ધસડાય. ઉપદેશ કરવાથી કે બાપણોના શબ્દો સંભળાવવાથી નહિ, પણ શિક્ષણના ક્રમથી તે આડકતરી રીતે ભાષાની પદ્ધતિ શીખવવાથી તેમનો મનબહેજો પોતે તે તરફ ઘમઝઘાં જશે. આપણી કૃષ્ણવણીમાં દરેક શિક્ષણ મોટે કહી બતાવવાનું છે. બ્યારે પશ્ચિમની મુધરેલી કૃષ્ણવણી પદાર્થો વડે તથા દાખલા-દૃષ્ટાંતો વડે બાળકોનું મન કૃષ્ણવીને તેમને માર્ગ દેખાડે છે એ માર્ગ સીધો, સરલ ને સ્વતંત્ર છે. આપણો માર્ગ અસ્પષ્ટ ને પરતંત્રતાથી ગુંથાયેલો છે. કોઈ પણ જાતનાં શિક્ષણમાં બાળકોનું મન પરતત રહેવું ન જોઈએ. માત્ર આપણે જે કહીએ તેજ ખરૂં મનાવવાની કોશિશ કરવી ન જોઈએ, પણ આપણે કહીએ છીએ તે ખરૂં જ છે એવું બાળકોને સ્વતંત્ર રીતે લાગવું જોઈએ. એમ તેની સ્વતંત્ર તર્કશક્તિ કળુક કરે, એવી રીતે માર્ગ દેખાડવો જોઈએ, એવી રીતે વિચારશક્તિનો વેગ ખુલ્લો મુકવો જોઈએ.

ને તે પર બાળકોની કલ્પના દોડતી કરવી જોઈએ કે જોનો અંત, આપણી ધારણામાં આવે. નીતિ કે ધર્મ શિક્ષણમાં પણ તેમ જ રાખવું. એ રીતથી દરેક હેતુ પાર પડે છે ને બાળકો તે કબુલ કરી શકે છે.

F. આ પ્રકારે શિક્ષણ આપવામાં કિન્ડરગાર્ટન કેળવણીએ મોટી શાળાઓમાં પોતાનો હિસ્સો રાખ્યો છે, ને તેથી દુનિયાની પ્રજાનું પોતે ખેંચાણ કર્યું છે. માત્ર કિન્ડરગાર્ટન કેળવણી માટે આટલી બાબત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ છે. ને તે માટે મા-બાપો તેમ જ શિક્ષક મંડળ તેનું જોખમદાર છે.

બાળકોની દરેક શક્તિઓ ખીલવવા માટે, પ્રત્યક્ષ પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો. તેમનું મન કંટાળે નહિ, કે તેમની શક્તિ મંદ ન પડે તે લક્ષમાં રાખવું, ને ઉછરતાં ઝાઝનાં ફળ મેળવવા માટે ધીમે ધીમે પાણી સીંચીને મોડું કરવું તથા ફળ મેળવવા માટે પુરતી રીતે છેવટ સુધી સંભાળ રાખવી.

૫. કિન્ડરગાર્ટન કેળવણી, હવે જો આપણે જરૂરી છે તો તેને મહણ કરવી જોઈએ. જો કે તે ખરેખર છે, અને મહેનતવાળા છે, તો નાના ધોરણે અને ઉત્સાહથી કામ કરવું જોઈએ ખરેખર કમતી થશે ને મહેનતનો ખોજ લાગશે નહિ.

૬. કિન્ડરગાર્ટન કેળવણી પશ્ચિમ દેશની પ્રજા, મંસાર, અને ધર્મનાં ધોરણને અનુકૂળ કરવામાં આવી છે. તેમાં આપણને જે અનુસરે તેટલું જ, ને તેટલી જ પદ્ધતિએ કામ લેવું. અમેરિકામાં, જાપાનમાં, ને છેવટે મદ્રાસ તથા મુંબઈમાં પણ તેવી જ રીતે દેશી ધોરણે કામ લીધું છે. આપણે પણ ગુજરાતી શિક્ષણમાં દાખલ કરતાં, દેશની હવા, લીલા, તથા રિવાજને અનુસરવું.

૭. શિક્ષકોએ ઉલટ રાખવી, તેમ જ ઇન્સ્પેક્ટરોએ તપાસ કરવી. હાલ ઘણી તરફથી એવી ફરિયાદ આવે છે કે આ નવીન કામ માટે ખાતાના ઉપરીઓ તરફથી લક્ષ દેવામાં નથી આવતું, એટલે શા માટે મહેનત કરવી? શિક્ષકો કિન્ડરગાર્ટન ચલાવે, ને ઇન્સ્પેક્ટર તેની ગણતાર જ ન કરે, કે પુછવાની યા તપાસવાની જ એદરકારી કરે, તો પછી શું કામનું? માટે આ વાત તો પહેલી જ લક્ષમાં રાખવી કે ઉપરીઓના ઉત્સાહપર નોકરોની ઉલટનો આધાર છે. જો ઇન્સ્પેક્ટરો એદરકાર રહેશે તો કોઈ પણ પ્રકારે કામ થઈ શકશે નહિ, ને આ કેળવણી ખીલી શકશે નહિ.

૮. હાલમાં આપણી બાળકેળવણીની દરકાર કરવામાં ન આવવાથી બાપા અને માદિત્ય તેમ જ સંસાર અને ધર્મ ઉપર જોઈએ તેવો પ્રકાશ નથી. એ માટે વાચન પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર એન્ટની મેકડોનલ્ડે, મથુરા સેન્ટ્રલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં મકાનનો પાયો નાંખતા જણાવ્યું છે કે દેશી બાળકોને પ્રથમ પોતાની સ્વભાષા ને સ્વધર્મનું જ્ઞાન આપવાની મુખ્ય જરૂર છે. અંગ્રેજ કેળવણી, સરખાતાનાં શિક્ષણ તરીકે આપવામાં દેશી સંસારનું શુભ થઈ શકવાનું નથી. માટે દરેક દેશી મા-બાપોએ આ વાત લક્ષમાં લેવાની છે. તેવી જ રીતે, મુંબઈના નામદાર લોર્ડ નોથકોટે, અંધ વર્ષે સિંધ દેશમાં આવેલાં આપણાં ભાષણમાં જણાવ્યું છે કે દેશીઓ ટેકનીકલ અને કમરસીયલ એજ્યુકેશન પા-

છળ ગાંઝ થેલા થઈ ગયા છે, પણ બાળકેળવણીની તો કોઈ દરકાર કરતુ નથી. માટે પહેલાં બાળકેળવણી ખીલવવી અને તે માટે કિન્ડરગાર્ટન કેળવણી પસંદ કરવી. એ કેળવણી માટે સરકાર અરધો લાખ રૂપિયો ખુરચવાની મંજૂરી આપી શકશે. તેવા જ વિચારો, હાલમાં સીમળા ખાતે મળેલાં કેળવણીનાં કોન્ફરન્સમાં હિંદના વૅઇસરાય નામદાર લૅર્ડે કરે અને પણ જણાવ્યા છે કે દેશીઓમાં બાળકેળવણી તેમ જ ધર્મ-નીતિશાન ઘટી ગયું છે ને તેને સુધારવા વધારવા માટે પહેલું લક્ષ દેવાની જરૂર છે. આ પ્રકારનાં વિચારોએ આપણા દેશીઓનાં મનપર સારી છાપ મારી છે, જે હાલની જુદી જુદી સમાજોમાં આ વિષયો ચર્ચાવા લાગ્યા છે. તો હવે આપણે બાળકેળવણી પર લક્ષ દેવું જોઈએ છે. ને બાળ કેળવણી માટે કિન્ડરગાર્ટન બહુ ઉપયોગી તેમ જ લાભકારક ગણાયેલું છે તો તે કેળવણીને અગત્યની ગણવાની જરૂર છે. હાલમાં આપણાં કેળવણી ખાતાંમાં પણ બાળવર્ગ તથા, પહેલા ધોરણમાં કિન્ડરગાર્ટન દાખલ થઈ ગયું છે. અને મદ્રાસ તથા મુબમ્બની કેટલીક શાળાઓમાં તો તે સારા પાયા પર ચાલવા માડ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ સારાં મારાં કુટુંબોમાં તે પ્રવેશ થયું છે. માત્ર ખામી શિક્ષકોની છે. જે તેઓ તૈયાર થવા માંડશે, તો ભેશક તે ફતેહ મેળવશે. મુબમ્બમાં હવે શિક્ષકોના પગારો મળ્યાંથી લક્ષ એચાયું છે. ને નવી કેળવણીના બોળતથી તેમને સારો પગાર મળવા મળ્યો છે. કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષકોમાં શાન્ત પદ્ધતિ, માયાળુપણું, મનનુ છૂટાપણું તથા માહિલ્યનો મસ્કાર હોવો જોઈએ. તેમાં મંગીત મંબધી ગાન હોવા ઉપરાંત નેનું મન, ગર્વહીન હોવું જોઈએ. આપણા શિક્ષકો, બાળકો સાથે રમવામાં ને તેનાં મનના બેઠેલા સાથે વહેવામાં કંઈક સરમ માનતા દેખાય છે. જે તેવા શિક્ષક હોય તો તે કિન્ડરગાર્ટનને લાયક જ નથી. શિક્ષકોએ ઉપરી તરીકે બાળકો કનેથી કામ લેવાનું નથી, પરંતુ તેની સાથે રમતીયાળ બાળક જેવા થઈને કામ લેવાનું છે. માઆપો, બાળકોને રમાડતી વખતે પોતાનો દરજ્જો જોતાં નથી તેમ જ શિક્ષકોએ પણ વર્તવાનું છે. આ પ્રસંગે જે જે શિક્ષણ દેખાડવામાં આવનાર છે, તે દરેક શિક્ષકે નજરે તપાસી જોવું છે ને તે જોતાં ધણાં શિક્ષકો ઉચરી ગયા છે કે બાળકો સાથે રમવામાં દરજ્જો જળવતાતો નથી, પણ તે તેમની જૂલ છે. દરજ્જો જળવવો એ શિક્ષકની શક્તિ પર આધાર છે. માટે દરેક શિક્ષકે બાળકોનાં મન સાથે મળી જવામાં જ આજ્ઞાની. ફતેહ છે.

પછી, કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનો શ્રોતાજનને કાંઈક ખ્યાલ આપવા સાર, હોકરાંઓ પાસે ઈશ્વર સ્તુતિ કરાવીને, હામોનિયમ સાથે, હાવલાવ પૂર્વક દડાની રમત, ઘડિયાળ, ધનના આકારો બાંધવાની રીત, ગાડ, કસરતના કાયદા અને માતાનો પ્યાર એ વિશે કવિતા ગવડાવી હતી, તથા ગુચણ વગેરેના કેટલાક પ્રયોગો. કરાવ્યા હતા. અને ' નામદાર મહારાજ એડવર્ડ ૭ મો બહુ હોવો ' એ વિષય ઉપરના ગાયનથી સમાપ્તિ કરી હતી.

કહેવું રહી જવું ન જોઈએ કે છેવટે રા. દેવવાગ્ધરના ભાષણ ઉપર પ્રેસિડન્ટ સાહેબ રા. માધવલાલભાઈનું ભાષણ થયું એ બહુ બોધધાયક હતું; પણ તે યથાર્થિત રીતે અત્રે આપતાં લખાણ બહુ યર્ષાજન્ય અને હુકામાં પતાવતાં વાચકને એવું લાગ્યું જ જોઈએ તેવું ગાન થઈ શકે, એમ હોવાથી આ લેખ મારે આટલાથી જ સમાપ્ત કરવો પડે છે.

અર્થાપત્ર.

(મળેલું)

“ સુદર્શન ” ના તત્ત્વી સાહેબ—

વિ. વિ. સુદર્શનના છેલ્લા આગ્રહ માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “ હિંદુ ધર્મનો ખ્યાલ ” એ લેખ ઉપરથી નીચેના ભાંગ્યા તુટ્યા શબ્દો લખુ છું.

તમે મહારા ઇશ્વરને પૂજો. મહારા ઇશ્વર જડ નથી, જનાવર નથી, મનુષ્ય નથી, દેવ પણ નથી; માત્ર વિચાર અને ભાવ એની રચના થઈ શકે છે, અને તે પણ એવી રીતે કે એ દેખાતાં જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. “ નેતિ નેતિ ” નો પોકાર ખરો પણ છે, ખોટો પણ છે. મહારા ઇશ્વર જોતી આંખને બધે દેખાય છે, નાસ્તિકને બીલકુલ દેખાતો નથી. વર્તમાનમાં તેમ જ ઇતિહાસમાં એ જ એક કર્તા છે એમ ફિલસૂફો કહે છે. હૃદય સાક્ષી પૂરે છે કે એ જ એક સહૃદય છે. એને જોતા કહો કે પાલક કહો કે યમ કહો, કુદરત કહો કે વિધિ કહો કે આશા કહો—માનવીની વાણી એની આગળ રહે છે ! છતાં એને વિશે બોલવા લખવામાં જ જીભ અને વાણીની સફલતા છે. વધારે શું લખું ?

વિ. આપનો

સહુની

* * * અમારી પણ સારે એ “ ભાંગ્યા તુટ્યા શબ્દ ” માં એ વિદ્વાનને અને સર્વને વિનંતિ છે કે:—

ચાઓ, આપણા ઇશ્વરને પૂજીએ, અનુભવીએ. આપણો ઇશ્વર જડ નથી, જનાવર નથી, મનુષ્ય નથી, દેવ પણ નથી; છતાં સર્વ છે. ખરે ! જો એ જડ જનાવર મનુષ્ય કે દેવ જ હોય તો એ એ જ ન હોય. તેમજ વળી જો એ સર્વ ન હોય, તો સર્વ શું હોય, ક્યાં હોય, ક્યાંથી હોય, હોય જ ખરાં ? “વિચાર અને ભાવ એની રચના થઈ શકે છે” એટલું જ નહિ, પણ આપણું સર્વ અસ્તિત્વ પણ એની રચના જ, એનામાં જ, બની શકે છે; અને તે પણ એવી રીતે કે જેમ “ એ દેખાતાં જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે,” તેમ અદૃશ્ય થતાં દેખાય છે—“અવિજ્ઞાતં વિજાનતામ્ । વિજ્ઞાતમવિજાનતામ્ ” કહેવું યથાર્થ છે કે “ નેતિ નેતિ નો પોકાર ખરો પણ છે, ખોટો પણ છે ”; અને તેથી જ આપણી શ્રુતિ વિશેષમાં જણાવે છે કે “યેતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્” અને “તત્ત્વમસિ.” આપ કહો છો કે “મહારા ઇશ્વર જોતી આંખને બધે દેખાય છે, નાસ્તિકને બીલકુલ દેખાતો નથી.” હું પણ આ સત્ય સ્વીકારું છું, માત્ર સહેજસાજ એ શબ્દનો વધારો કરવાની છૂટ લઉં છું, તે આ પ્રમાણે કે—“ આપણો ઇશ્વર જોતી આંખને બધે દેખાય છે, અને એને લીધે જ આંખ પણ દેખે છે; નાસ્તિક એને જોતો નથી, જુવે છે છતાં જોતો નથી.” “ વર્તમાનમાં તેમ જ ઇતિહાસમાં એ જ એક કર્તા છે એમ ફિલસૂફો કહે છે. ” એ બરાબર છે, અને ભવિષ્યમાં પણ એ જ એક કર્તા છે એમ જ ફિલસૂફો ગતાવે છે એ સત્યને સંપૂર્ણ અનાવધા મારું છે. “ હૃદય સાક્ષી પૂરે છે

અર્ધી કીમતમાં પાંચ વર્ષના ગેરંટી સહિત ખિસામાંની ઘડિઆળ ૧ સાંખળો અને ૧ હોકાયંત્ર ષોકટસ.

આ ઘડિઆળ સુદી ૬ રૂપિયામાં વેચાતોથી પરંતુ હવે હમે જા રૂપિયામાં આપિશું એવું કારણ એ છે કે હમે આ ઘડિ ચેટ વિનાયતથી મગાવ્યાથી ખોળ વેપારી શોખનો નફો એના ઉપર ચાલે નથી એથી આ ઘડિ હવે કીમતની છે, એવું મમજી નહોં આ ઘડિ અમેરીકાના પ્રાસદ્દ કારીગર (એન્મેનિયા) ને મનાવી છે આ ઘડી જોવામાં ખુબસુરત અને મજબુત છે ઘોડાના સવાગી ઉપર ખ યતી નથી અને વખત સારી રીતે ગતાવે છે, અને આ ઉધાડા મોડાની છે એના માથા ઉપર કુચી છે, સોકડના સુધ સહિત ૧ વખત કુચી આપ્યાથી ૩૦ મ્લાક સુદી ચાલતી રહે છે.

૮ ખ આહકોને આપવો પડશે ૩ વડી મગાવનારને ૮ ખ. પડશે નહોં ફક્ત ૧૩૫ રૂપિયામાં મળશે ૬ ઘડી મગાવનારને ૧ ઘડી ફેકટ આપવામાં આવશે આ કા-
ઉંનો સમાચાર ચોતાના મિત્રને ખતાડવા રી મેહરમાની કરશે

હુમારો પતો-માલિક ક્ષેત્રપાલ ગર્મા મેનેજર, સુખ સચારક કંપની મથુરા

આલતા નવા વર્ષનું લવાજમ.

નવાજમ અગાઉથી મોજમાનો અમારો ગિનાઈ છે એવું અમારા સુગ આહકોને રમણુ દરો ૪ માટે તે મોડલના રૂપા કરવી

વ્યવસ્થાપક

ઔપચોની પ્રવાસ પેટી.

સુસાદીમાં વણીજ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી આ પેટીમાં કંઈ પણ કુવ્તાન ન કરતા તુરત કાપદો કરે તેના અચાનક ઉપડી આવતા દગ-
દોના ઓસડો વાળા ગિમ સુધી ગરે તેટલા પ્રમાણમાં તેનાર આ-
પવામાં આવે છે અડધું, કુનડી ઉચ્ચ તાવ, મગડો પુ લાગતી કમળયત, કોતેગ, ઝાડો ફસ-તથા દવાએ ઘણાજ કાપદો કપો છે

બાગકોની દવા-વિગેરે અને તે માથે બીજી વગભગ ૨૦ દંદો ઉપર વાણુ પડે તેના તાકાનિક અમર-
કાગ ઉપાયોથી ભરેલી આ પેટી માટે નંગ રજનાડા તથા ગૃહસ્થો તન્દથી ઘણાજ હિચા મત આપ-
વામાં આવ્યા છે, અને ઘણે દેકાને ખનિ બચકર વખતે આ પેટીની

કિમત ધીનતી પેટી લોકાના કવે સાથે ૩ ૧૦ લોકાની મજબુત સુગોબત પેટી ૩ ૧૫ મજબુત દેકાણુ વેધ પ્રભુરામ છવનરામ ઔપચાનય અનતવાડી
ભુલેશ્વર-મુબઈ

આદ્ય કાંડા—
એક અભેદમાર્ગ-પ્રવૈભી
અક્ષરિય મણિલાલ નલુભાઈ

સુદર્શન.

ત્રીતી—
પ્રોફેસર આનન્દકર બાપુભાઈ મુન
એમ એ. એચએલ. ખી

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગયતમ્

પુસ્તક ૧૭, અંક ૩.] (માસિક.) [ડીસેમ્બર. ૧૯૦૧.

વિષયાતુકમ.	પૃષ્ઠ.
સાધિત	
નાયકની વિનુતિ ... (કાવ્ય) ... ૧૧	
નયિકાનો ઉત્તર .. (") ... ૧૬	
જીવન-મૌકા ... (ધર્મ) ... ૬૭	
હૈત ૩ અર્દત ... (તત્ત્વ) ... ૬૮	
ધર્મ	
પરમતત્ત્વ ... (તત્ત્વ) ... ૬૯	
પરોક્ષતત્ત્વ ... (તત્ત્વ) ... ૮૩	
આર્યબાગમોધપત્રિકા ... (ધર્મ) ... ૮૧	
સમાવૃત્તિ	
મુદ્રણની પ્રતિ. ગ્રંથ. મુદ્રણ ... (મુદ્રણ) ... ૧૮	
મૂલ્ય	
અદરશ મુદ્રિ ... (તત્ત્વ) ...	
માસિક.	

મીની એની એક્ટ અમલમાં આપેલા બાપુભાઈ (૨૦)
અંક ૨૦ હાકો.

૧ ગગ માન દાનની મરિ
૨ તત્ત્વ પુ તેને માન નય

અમલવાદ.

ધી અમલવાદ પુનિયત પ્રિન્ટિંગ ડે

અર્ધી કીમતમાં પાચ વર્ષના ગેરંટી સહિત ખિસામાંની ઘડિઆળ ૧ સાંખળા અને ૧ હોકાયંત્ર ડોકટસ.

આ ઘડિઆળ સુદી ૯ રૂપિયામાં વેચાતીથી પરંતુ હવે હમે ૪૫ રૂપિયામાં આપિશું એનું કારણ એ છે કે હમે આ ઘડિ થેટ વિનાયતથી મગાવ્યાથી બોમ્બ વેપારી સોકોનો નફો એના ઉપર ચઢ્યો નથી એથી આ ઘડિ હાલ કીમતની છે, એનું સમજવું નહીં આ ઘડિ અમેરીકાના ટાસલ્ડ કારીગર (એન્સોનિયા) ને બનાવી છે આ ઘડી જોવામાં ખુબસુરત અને મજબુત છે વોડાના સવાગી ઉપર બ થતી નથી અને વખત સારી રીતે બતાવે છે, અને આ ઉઘાડા મોડાની છે એના માથા ઉપર કુચી છે, સોકડના સુધ સહિત ૧ વખત કુચી આપ્યાથી ૩૦ કલાક સુદી ચાલતી રહે છે

૮ ખ ગ્રાહકોને આપવો પડશે ૩ ઘડી મગાવનારને ૮ ખ. પડશે નહીં ફક્ત ૧૩૫ રૂપિયામાં મગશે ૬ ઘડી મગાવનારને ૧ ઘડી ફોકટ આપનામાં આપશે આ કા-
ઉંનો સમાચાર ચોતાના મિત્રને બતાવવાની મેહેરમાની કરશે

હમારો પતો-માલિક ક્ષેત્રપાલ શર્મા મેનેજર, સુખ સચારક કંપની મથુરા

ચાલતા નવા વર્ષનું લવાજમ.

નવાજમ અગાઉથી મોકલનાનો અમારો વિચાર છે એનું અમારા સુખ ગ્રાહકોને સમજવું હશે જ માટે તે મોકલવા દુખા કરવી

વ્યવસ્થાપક

ઔષધોની પ્રવાસ પેટી.

મુસાફરીમાં નાણીજ ઉપયોગી થઈ પડે તેની આ પેટીમાં કઈ પણ નુકશાન ન કરતા તુરત ફાયદો કરે તેવા અચાનક ઉપડી આવતા દર સુધારેખમુડો ના ૧૧ દિવસ સુધી પર કેટલાક પ્રમાણમાં તૈયાર આ રવુ મિલકુન બેના અચાનક ઉપડી પ્રસંગો લઈ, લખવામાં આ દરેક વિચારવા જેવા છે એ અને પુત ધ્યાન ખેચીએ છીંર સાથે ૩ ૧૦ લાકડાની મજબુત સુગોળત પેગી ૩ ૧૧

બાગકોની ત્તા-વિગેરે અને તે માથે બીજી લગભગ ૨૦ દરદો ઉપર લાગુ પડે તેના તાત્કાલિક અસરારક ઉપાયોથી લહેલી આ પેગી માટે નજર રાખવા તથા ગૃહસ્થો તરફથી ઘણાજ ઉંચા મત આપનામાં આ થા છે અને ઘણે દેમણે અતિ ભય કર નખતે આ પેગીની

હુરામ જીવનરામ ઔષધાલય અનંતવાડી
ભુલેશ્વર-મુબઈ

આવ દ્રષ્ટા—
'એક અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અહાનિષ માણુલાલ નણુભાઈ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રોફેસર આનંદશંકર જાપુભાઈ મુવ
એમ. એ. એલ.એલ. બી.

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવત્.

પુસ્તક ૧૭. અંક ૩.]

(માસિક.)

[ડીસેમ્બર. ૧૯૦૧.

મોગરો:

નાયકની વિનતિ.

(મળેલું.)

(ચતુર્દશી. પૃથ્વી હંદ.)

પ્રિયે, તુજ લટે ધરે ધવલ સ્વચ્છ આ મોગરો,
નહી અધિક એથી સ્પર્શદક આ સમે માહરો.
બને ચક્રિત ? ના, ખરે જ કહું-ના, દયા ના સહું !
ક્યાં સુકન શોધું ?—આ જિગર વ્યક્ત કરવા ચહું.
કુટુંબ વચમાં મુરશિત હગી, ન જગ જાણતી,
મુકામલ પવિત્ર મુર્તિ ! મુજ એક દેવી છતી !
નિહળ દલ મોગરે, મુજ હરે યડો એટલા;
અને તુજ સમીપ કેમ કહું કૃષ્ણ એ કેટલાં ?
'દુરિત', 'અપરાગ', 'સ્વાર્થ'—વચનો મુખ્યાં તો હરો ?
—કરે મલિન કેટલું હર, ન તું કદા જાણશે !
પરંતુ પ્રિય દેવિ તું હિતરો હોય મુજ જાણવા,
—જરા ધિરજ ! જરા વખત ! તલસું પોત પ્રકટાવવા.
દ્વેદલ વિશુદ્ધ આ ક્ય વિરે દિપે મોગરો,
—દ્વેદલ વિશુદ્ધ આ હર કરે,—પછી તાહરો.

બા ૬૦ હાકોર.*

[ટિપ્પણ: દુરિત=પાપ, કટન. અપરાગ=નજારી વસ્તુઓનો સગ. મારી હાલની મલિ-
નતા તમે દગ્ગાયલું મારા આત્માનું ખરે શુદ્ધ પોત પ્રકટ કરવા તલસું હું તેને માટે જરા
ધિરજ રાખ, જરા વખત આપ, એ મારી વિનતિ.]

* જે આજસુધી આ પત્રમાં સેહેનીની સહીથી લખતા.

નાયિકાનો ઉત્તર.

(મળેલું.)

(ચતુર્દશીઃ પૃથ્વી છંદ)

કહો જગ ન જાણતી, નહિ તમે મ્હને તો દોડી;
અને તરસ-અગન-નેહઅવગાહની આ મોઢી.
રહી તલપી કલ્પના, મનવસ્યો ચહે આશક,
અહો કર, ન સ્વપ્ન ! —જીવન હરો ન જીવાતુક !
'દુરિત,' 'અપરાગ' આદિ નહિ ફહાણું હું સાંભળું,
—પતીજ સતમાં મ્હને મુજ, સિયો જરા પારખું.
હઉં અભય પાપુ—ખરિ જ દેવિ ? સ્થાપો ઉરે,
વિલાસિ-વપુ-આહુતિ સકલ લૌં અકેલી ખરે.
અને ગરુડ વ્યોમમાં તવ ઉચ્ચો જ આત્મા વસે,
નોંચે ઉતર, લઈ ઉડાવ નિજ-સાચો-આત્મા, સખે,
પવિત્ર કરું હું તને, ખિલવ તુ કલા માહરી,
પિય ! સરજિયે નવી હસતી સૃષ્ટિ આશા ભરી.
કહે, કરવું જાન ? જોલ, લલકારિયે પ્રાર્થના ?
પથે પલ ઉડે મુરો જીવન-પ્રેમ-કર્તવ્યના.

૫૦ ક૦ હાકાર.

[ટિપ્પણુ નેહઅવગાહનીઃ પ્રેમમાં સ્નાન કરવાની, એ પણ ન દોડી. જીવાતુકઃ જીવન દેનાર, મ્હારું ખરું જીવન. મ્હને મ્હારા “ સત ” ની પૂરી પતીજ છે. વિલાસિ-વપુ-આહુતિઃ દેવદેવીને આહુતિ અપાય, દરેકને જે જે યોગ્ય હોય તે જ અપાય, અને એકની ખીજને ન અપાય. મ્હારી સઘળી આહુતિ હું જ લઈશ. તારો સાથી આત્મા હું તે મ્હને ઉચ્છી લઈ તારી સાથે તારા ગરુડ-આત્માના ઊંચા પ્રદેશોમાં ઉડાવ. કલા=આગલી પદ્ધતિમાં કહી તે આત્માની કલાઓ, અને ખીજ.બધી. વિશુદ્ધ પ્રેમ, જીવન, કર્તવ્ય એ ત્રણ શબ્દો વડે નિદર્શાતો પદ્ધર્થ વસ્તુતઃ એક છે, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.]

જીવન-નૈકા.

(મળેલું.)

અહા ! સંસાર સાગરમાં, જીવનનૈકા ઝુકાવી મહેં.
અને આગળ, થઈ વિસ્મૃત, વિના વિચાર ચલાવી મહેં.

અનીતિ નીચ વૃત્તિના, ખરાબા દૂર દેખાય,
વિપદદવ ગાદ પડમાંથી જતું ક્યાં ? કંઈ ન જોવાય
અરે ! પર દુસ્મનો આવી, ચલાવે માર નોપોના,
અહીં સર્વેન્દ્રિયો-નાવિક, બની લાચાર ઘેસયા.
સહ શુભ દોસ્ત દાનાવો, ગયા ક્યાં ? એકલો મઝી,
પ્રવાસી, પ્રેમનો પેલો, ખરો પથ ક્યાં ગયો ચૂકી !

મન ટૂંકેલે મુજને બમાવ્યો, મહિન મનિ આપી, આવી;
વિવિધ પ્રયોગે વિવશ કરી ચિત્ત શાન્તિસાંકળ તોડવી.

આ બર બવમાગર માંલ નૈકા ઝુકાવી મહે,
મર્મ કર્મસંયોગથી યાંલ નૈકા ઝુકાવી મહેં.

સલ તથ નષ્ટ મૃત્યુ માર્ગમાં પડ્યો,
જુસ્મ જોર દોર તોર તાનમાં અડ્યો,
દૂર દમ્ભ સતમ્ભ રમ્ભ મગમાં મડ્યો.
જગ જલધિ અનંતના માંહે નૈકા ઝુકાવી મહે —

વિના આધાર આધારે, જીવન નૈકા ઝુકાવી મહેં;
જગત જંત્રગતી જળે, વિના વિચાર ભગવી મહેં.

અરે ! માયા તણા તુકાન માં નૈકા ઘણી ડેળાય,
અને આ સ્વાર્થતાં મોહાં મોળાં સાથ અચકાય;
અરે ! સુકાન આ મ્હાર, રહે ના હાથમાં હાવે,
સુકાની હું બન્યો અન્ધો, અહિંયા મ્હાર શું ફાવે,
મળે કે અલગિયો માની સુકાની બર સમુદ્રે આ;
બનાવે સલની રાહે, જણાવે માર્ગ મ્હારો વા.

નિર્મળ પ્રેમી માની સુકાની આ વખતે મદદે આવે;
માનામૃત મધુર પીવાડી, પરમ સુરંગ રમ રેલાવે.

આ ઉપાધી તોડાન માંલ, નૈકા ઝુકાવી મહેં;
લાગી લાગી દવે ચિતમાં લાલ, નૈકા ઝુકાવી મહેં.

મંદ મતિનો અજાણુ બહાવરો બન્યો,
 બૂઠું લૂંટ લેતાં ગાભરો બન્યો,
 તરત તથા વિષ ખ્યાલો પાધરો ભયો;
 દુષ્ટ વાસના-કુવાયુ-માહિ, નૌકા ઝુકાવી મહેં,
 બૂલી ઉન્મત્ત ઉન્માદે, છવન નૌકા ઝુકાવી મહેં.
 હવું માલુમ, પરતુ એ વિના વિચાર ચલાવી મહેં.

મૃદુ વિશુદ્ધ સંસ્કારો તણો વાયુ હવે પાઓ,
 અને આ ઉચ્ચ વૃત્તિના મહત્ સહદ માહિ ઉભરાઓ.
 અનંતા પ્રેમ ચારિત્રા, મુદિઓજ્જવલ તરંગોના,
 મધુર અનહદ ગભિર સ્વરના મરલ માગેં ઝુકા નૌકા.
 મુનીતિન્યાયનું મૂકાન ફરો સદ્વૃત્તિ અનુસારે;
 મજો શાન્તિ, અહો ! શાન્તિ, પુનઃ મૂખ શાન્તિ-મંમારે.

હીરા.

દ્વૈત કે અદ્વૈત ?

(મળેલું)

દોહરા.

કુદરત તુજમાં વશી રહી ? કે તું કુદરતમાં જ ?
 બેદ કરો બાસે નહિ, એ દેખું સરખાં જ.
 એક ખીજમાં વ્યાપ એ, એક ખીજમાં લીન;
 એક ખીજમાં ગુપ્ત એ, નહિ પરખાઓ ભિન્ન.
 કુદરતના દર્શન વિષે તું જાની દેખાય;
 તુજ મ્હેયમાં પ્રિય વળી કુદરત પ્રતીત થાય.
 જે ભાવો ત્હારા સ્મરે તે સૌ કુદરતના જ;
 કુદરતના ભાવો સખિ ! સૌ તુજમાં રમતા જ.
 તુજ વિભ્રમ સિંદર્ય પ્રિય ! કુદરતમાં દેખાય;
 કુદરતના વિભ્રમ બધા તુજમાં હુખી જાય.
 હૃદયમન્યોનો બેદ પ્રિય ! તુજ અણુસારે થાય,
 તે ઉર-મન્યો બેદ આ, કુદરત કરતી જાય.
 કુદરતથી મુજ હૃદયમાં, જે છવન સીંચાય;
 તેજ છવન બલ તજ સખિ અનમોદનથી થાય

કુદરત હસતી હોય ત્યાં, તુજ પ્રતિબિંબ જણાય;
તુજ સૌંદર્ય વિષે વળી, કુદરત હસતી જાય.
પેપ પલ પલટી રૂપને, કુદરત નવ નવ થાય;
સુભગ મતિ તુજ સુજ હૃદય, ધરતીનવ નવ કાય.
તું કુદરત આવતાર કે, કુદરત ત્હાડે કે ?
પ્રથમ અનુત્તર પ્રિય હજી ત્હમે ગખનાં ગુપ્ત.

મુકુલ.

પરમતત્ત્વ.

(મિત્ર કાલિદાસ દ્વંત એક અગ્રેષ્ઠ નવલકથાનાથી કાર્મિક કાર્મિક કેન્દ્રમાં આવે.)

પાંચે.

સીટન—એક ખરી ધાર્મિક વૃત્તિવાળો ધર્મગુરુ.

પૌત્ર—સીટનનો પુત્ર, યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં કરંટકલામમાં આવેલો, પોતાના કટુળ દિવસ આદ્ય આવવાથી એનું પોતાનું કળાની જરૂર પડતાં, બર્મિંગહામમાં આવે જતા ઈંગ્લેન્ડ છોડી દીધેલી તેથી છેલ્લી ડિગ્રી લઈ ન ગયેલો, આઈઝાબેલને અનન્ય નિઃસ્વાર્થ અને હિંમત પ્રેમથી ભજવે.

આઈઝાબેલ—પૌત્ર તરફ પ્રેમ અને વૈગનમ્યમાવી પત્નાર ધર્મ, પત્નાતાપ કરી, પાછી પૌત્ર તરફ વળી, આખરે ખરા પ્રેમથી એની માથે પરજેલી.

એડ્ગર—પરોપકારી, ગરીબ સાથે લાગણીવાળો, અને એમના સુખ માટે જોડે જોડે ન-ધ્યાઓ પણ રંગી છે એવો પૌત્રનો એક મિત્ર.

મૅડિસન—એક નિપુણ ચિત્રકાર.

સ્થલ-સમય.

પૌત્રને ત્યાં એક અગામીમાં, ભોજન લીધા બાદ.

એડ્ગર—“ ગરીબ લોકોનો માંલોમાંલ કેવો ગ્રેવ હોય છે એ જોઈને તો હું ચકિત ન થઈ જાઉં છું. દારિદ્ર્યની મયિનતા અને હુદ્દતાની પાછળ પણ કેઈક અત્યંતીય મુન્દર વસ્તુ જાણી રહેલી મને નજરે પડે છે. ”

સીટન—“ તમે ખદ કહો છો. મહારા જીવાનીના દિવસોમાં ગરીબોમાં હું ધર્મગુરુ તરીકે બહુ રહ્યો છું, અને એમની આ ખૂબી મને પણ લાગી છે.”

પૌત્ર (બોલી ઉઠે છે)—“હું તમને ન કહેતો કે મનુષ્યસ્વભાવ ભલે બગડેલો હોય, છતાં પણ એ એક ભવ્ય, અદ્ભુત વસ્તુ છે ? ”

એડગર—“ મને તો મનુષ્યસ્વભાવ—મનઃ ક્ષતિ—કર્તાં વ્યક્તિઓ જેવી ઠીક લાગે છે મનુષ્યની ખરી ખૂબી જાણવી હોય તો મનસ્ત જ્ઞતિ ન લેવી આખા વર્ગમાં તો એના હલકા અયથે પણ તમે આવે છે જ્યારે અમુક અમુક સ્ત્રીપુરુષોની વ્યક્તિઓ જોશે ત્યારે જ તમને એમના ચારિત્રની ઊંડી ખૂબી મનઃશો કેટલાક લોકો આખા વગને નિન્દ્યા ખેંચી જાય છે એ જોઈ મને ગુસ્સો યદે છે પછી ભલે એ વાત તરગતના હલકાપણા વિશે છે, વા ગરીબની પશુતા વિશે હો ”

સીટન—“ મને પણ એમ જ થાય છે ગરીબોમાં હવન ધણા, અને તરગરમાં પશુતા વાળા પણ ઘણા તેમ જ બને વર્ગોમાં મનત પુરુષો પણ ઘણા—જેમનું આપ બંને અનુ પણ નથી ”

આમ્રજાગમ—“ મને લાગે છે કે જગમાં ચૈતન્ય બગનાર, એને અન્તરમાંથી દલાનનાર પત્રીકા પ્રેમ કે જ્યાં મોજા એક બીજાની દગ્ધ કરતા થાય છે, ત્યારે મનુષ્યસ્વભાવની ખરી ખમી બહાર આવે છે કોઈકને મારે મને પ્રેમ અન્ધારો તે પહેલાં હું કેવી સ્વાર્થી હતી ! પછી હું ધીમે ધીમે સુધરી ”

મૅડર્લિ એક નારંગી ઉડેલો ઉડેલો જરા હસ્યો આમ્રજાગમે આજ સૂધી વખતો-વખત જે કેરફાર થયા હતા એ એ જોતો ચારતો હતો, અને આમ્રજાગમે આ પ્રમગે આમદર્શન મહુ સાં કયું એ જોઈ ખુલી થયો

આમ્રજાગમે આમળ બોલી—“ પ્રેમ વિનાનો આત્મા એ દિમચી દીગરાઈ ગયેલા છોડ જેવો છે, એને જીવતો રાખવા માટે દિમચી રક્ષણ કરવાનાં કાચના ધર, ગ્રામ વગેરે અનેક સાધનો વાપરવાં પડે છે અને છતાં પણ એ માંડ્યો મુએલા જેવો જ રહે છે એટલામાં પ્રેમરૂપી વસન્ત આવે છે, અને પછી જીવો બાહાર ! સમસ્ત આત્માનો બગીચો ગુલાબ જેવો ખીલી રહે છે—અને તમારે કાર્ક જ તરફી લેવાની જોઈ નથી પ્રેમની આવી ખૂબી છે ! ”

મૅડર્લિ—“ તો પણ, મને લાગે છે કે જો કે એક ગમ્મત તરીકે પ્રેમ સારો છે, પણ એવી નજીવી વસ્તુને સર્વના અન્તરમાં આધાર રૂપે વિગજતા તત્ત્વની પદ્ધતિ આ પવી એ બગબર નથી ”

પ્રેમ જેવી વસ્તુ માટે એને આવો બેદગાર જોઈ,

તેવ જુએ થઈ, અને માથું દલાવ્યું—અને બોલી

“સારે હું ધાડું છું કે તમને તો સૌન્દર્ય જોવું મનુષ્યને ઉચ્ચ કરનાર બીજું કંઈ જ લાગતું નહિ હોય ?”

મૅડર્લિ પહેલવહેલી જ ગંભીરતા ધારણ કરી બોલ્યો: “એમજ, લોકો જને ‘સાહિત્ય કલા’ કહે છે એ મનુષ્યસુદ્ધિવડે થતી સૌન્દર્યની ઉપાસના છે; તમે જને ‘પ્રેમ’ નામ આપો છો એ મનુષ્યહૃદયવડે થતી સૌન્દર્યની ઉપાસના છે; અને જે ‘ધર્મ’ કહેવાય છે એ મનુષ્યઆત્માવડે થતી સૌન્દર્યની ઉપાસના છે; સર્વ ઉપાસના સૌન્દર્યની જ.”

એડગર—“તમારું કહેવું ખરું છે કે સૌન્દર્ય ઉપર પ્રીતિ એવે એવે સ્થળે નજરે પડે છે કે જ્યાં આપણે સ્વપ્નામાં પણ ન ધારીએ. આજથી થોડા વખત ઉપર, મહેંકેટલાંક અનાથ બાલકો જોયાં, જેમને શરીરે પૂરાં લૂગડાં પણ નહતાં. તેઓ રમતાં રમતાં એક ખેતરની બાજુએ જઈ ચડ્યાં. ત્યાં એમનામાં એક છોકરી હતી એ એક વાડ પાસેના છોડ ઉપર એક સુંદર ફૂલ જોઈ બોલી: “પેલું ફૂલ કેવું સાડું છે! એ હું મહારી જહેનને આપીશ.” પછી, ઉતારતાં કેટલાક કાંઠા વાગ્યા તો પણ એણે એ ઉતાર્યું, અને મહેં એની સાથે સાથે જઈને જોયું કે એ એણે એની ન્હાની જહેનને આપ્યું, અને એને વળગી પડો.”

આઇઝાબેલ એ છોકરાંના હૃદયની સ્થિતિ અનુભવની હોય એવી ધર્મ ગઈ. અને ક્ષણવાર યોબીને બોલી:

“જે એ છોકરીને એની જહેન ઉપર પ્રેમ ન હોત તો પેલા ફૂલે એના મન ઉપર કંઈ જ અસર કરી ન હોત. પ્રેમ એ એવો મન્ત્ર છે કે એને લીધે જ સૌન્દર્યનાં દાર ઉઘટે છે, અને સૌન્દર્યનું નિરીક્ષણ કરવાનાં આપણને ચક્ષુ પ્રાપ્ત થાય છે.”

મૅડર્લિ—“હું એ વિજયાવીને કહીશ: પ્રેમથી સૌન્દર્ય છે એમ નહિ, પણ સૌન્દર્યથી પ્રેમ છે.”

પૅપા—“પણ મને તો આ બંને કરતાં જૂદું જ—ત્રીજું જ—જણાય છે. મનુષ્યસ્વભાવમાં જ એવી ખાસ ખૂબી છે કે જોને લીધે આ સૌન્દર્ય, પ્રેમ વગેરે સંભવી શકે છે.”

આઇઝાબેલ—“મને પણ છેક અન્તરમાં ઉતરીને જોવું ઠીક લાગે છે. એવી રીતે જોતાં માણસો કેવાં સારાં માણસ પડે છે! બદારના દેખાવ ઉપરથી આપણે ધણીવાર ભૂલાવો ખાઇએ છીએ, અને લોકોને ધિક્કારીએ છીએ.”

બધા હસ્યા, કારણ કે આઇઝાબેલના આ ઉદારમાં પૅપા તરફની એની ભૂલ ભરેલી વર્તણૂકને પશ્ચાત્તાપયુક્ત ધણીયો હતો.

પૅપા—“અર્થાત્, જેમ આપણને આપણા મનુજીન્દુઓનો અનુભવ વધતો જાય છે, તેમ એમને વિશે આપણને સારો અભિપ્રાય બન્યાય છે.”

મૅડલિએ પૉલ અને આઇઝાબેલના લગ્નને અનુલક્ષીને કહ્યું: “ હશે. પણ હું આ બાબત કાંઈ અભિપ્રાય આપી-સકું એમ નથી. કારણ મારે એવો કાંઈ સાથે નિકટ સંબંધ અને અનુભવ થયો નથી. ”

પૉલ (એના પિતા સહાનુભૂતિ, આદરપૂર્વક)—

“ પિતાશ્રી, સમસ્ત મનુષ્યમાં ચૈતન્ય પૂરનાર અને એને ઉન્નતિ તરફ દોરનાર તરવરું ખરું નામ શું એ વિષે અમારી તંકશર ચાલે છે એમાં હજી તમે કાંઈ અભિપ્રાય આપ્યો નહિ?..... આઇઝાબેલ એને ‘એમ’ કહે છે, મૅડલિ એને સૌન્દર્ય કહે છે, એડગર એને વ્યક્તિની ખૂબી કહે છે અર્થાત્ એ ખૂબી મનુષ્યજાતિની નથી, પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિના આત્મજાગ પુરુષાર્થની છે એમ માને છે. અને હું કહું છું કે એ અન્તરમાં રહેલો મનુષ્ય-સ્વભાવ છે.”

સીડન બોલ્યા—“હું તો આમાંનું એક પણ નામ એ તરવ માટે યથાર્થ ગણતો નથી. મને તો આ સર્વ એક થડનાં ડાળાં પાંખડાં જ લાગે છે. એ થડ એ દરેક કરતાં વધારે મજબૂત છે એટલું જ નહિ પણ બધાંને એકઠાં કરીએ તો પણ સર્વ કરતાં વધારે મજબૂત અને પૃથ્વીમાં ઊંડું રહેલું છે.”

એડગર—તમે આ થડને શું કહો છો ?

સીડન (હસીને)—માઈ, હું તો જૂના જમાનાનો માણસ છું, અને મને તો જૂના શબ્દ જ આવડે છે: હું આને જગતના ઉદાર માટે અવતરેલા પ્રભુની કૃપા કહું છું.

* * * *

આપણે પણ એજ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી, જૂના બે અક્ષરના શબ્દમાં

એને “ રામ ” નામનો મંદિર કહીશું.

મીસીસ એની બેઝંટે અમદાવાદમાં આપેલાં ભાષણો.

(મળેલું) .

અમદાવાદ રાજનગરી તા. ૩૧ મી અક્ટોબર અને ૧ લી નવેમ્બર ૧૯૦૧ ના દિવસોએ થીયોસોફીકલ સોસાયટીની નામાંકિત આગેવાન મીસીસ એની બેઝંટના ભાષણોથી ગાથ રહી હતી. શહેરના સર્વ કેળવણીના માણસોમાં મીસીસ બેઝંટને સાંભળવાને ભારે ઉત્કંઠા પેદા થઈ હતી. શાંતિભવન નાટકશાળા ખીચોખીચ ભરાઈ ગઈ હતી અને તમ્મ માત્ર જગા પલ્લુ ખાલી રહી નહોતી. મીસીસ બેઝંટે પોતાના વક્તૃત્વની બલીહારીથી શ્રોતાજનોનાં મન રંજન કરી નાખ્યાં હતાં. અને સર્વ ભાષણોના રસમાં ગરકાવ અને તક્ષીન થઈ ગયા હતા. શહેરના સારા સારા અમલદારો શેઠ શાહુકાર વડીલ બારીસ્ટર દાકતરો કેળવણી પાતાના શિક્ષકો અને વિદ્વાન બાનુઓ અને ગૃહસ્થો ભાષણો સાંભળવામાં હાજર હતા. અને સારી જગા મેળવવા માટે ટીકીટના પૈસા ખરચવાની કોષ્ટ્રએ લેશ માત્ર પલ્લુ આનાકાની બતાવી નોહોતી. મીસીસ બેઝંટનું પહેલું ભાષણ “હીંદુસ્થાનમાં કેવા પ્રકારની કેળવણીની જરૂર છે” તે વિષયપર હતું. અને બીજું “ભક્તિ” ઉપર હતું—જેનો સાર નીચે મુજબ છે.

(૧) કેળવણી.

કોઈ પણ પ્રજાના ભવિષ્યના કલ્યાણને વાસ્તે અને તેના ઉછરતા જવાનોના હિતમાં કેળવણીની બાબત ઘણી મહત્વની છે. યુરોપની સૌથી આગળમાં આગળ વધેલી પ્રજાઓ—ઇંગ્લાંડ અને જર્મની—એ કેળવણીની બાબતને પોતાની રાજ્યનીતિમાં મુખ્ય ગણે છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસોનું અવલોકન કરતાં જણાશે કે કેળવણીની બાબતમાં રાજ્ય કર્તા અને પ્રધાનો પુરેપુરું હિત અને કાળજી રાખતા આવ્યા છે. જર્મનીનો “કેસર” (શેહેનશાહ) પોતે પાઠશાળા અને વિદ્યાલયમાં અંગત હિત રાખે છે. ઇંગ્લાંડની અંદર રાજા અને મી. ઝર્જસ્ટન અને લોર્ડ સોલ્સબરી અને રોઝબરી જેવા પ્રધાનો કેળવણીની બાબતમાં પુરતું ધ્યાન આપતા આવ્યા છે. અને આપણા વાઈસરાય લોર્ડ કર્ઝને સીમલાની કેળવણી કાનફરન્સની બેઠકોમાં ૭ ૭ કલાક લાગતાગટ હાજર રહીને પોતે કેળવણીની બાબતમાં કેટલો ઉઠો રસ લે છે એ બતાવી આપ્યું છે. કોઈ પણ પ્રજાની આબાધની અને મોટાઈ તેની બાળ પ્રજાને કેવા પ્રકારની કેળવણી મળે છે તેના પર મોટો આધાર રાખે છે. કેળવણીનું ધોરણ પ્રજાની જરૂરીઆતોને અનુસરીને અને સર્વ રીતે લોકોને અનુકૂળ પડે એવા પાયા ઉપર બંધાતું જોઈએ છે. કેળવણીની અસર લોકો વ્યાવહારિક કામમાં લાયક, કુશળ અને હોંશીયાર બને એ મુજબની થવી જોઈએ. કેળવણી એ માણસ જાતની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ બાહ્યર બેઝી કાઢી તેમને બરાબર ખીલવવાનું સાધન છે. કેળવણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તેમાં પ્રથમ કલ્પના (Theory) તીજર છે, અને તેને કેવી કૃતિથી

હીમત અને બહાદુરી-વગેરે તમામ પ્રદીપ્ત કરવાની તક મળે છે. સાંની. એક બાબત નકલ કરવા જેવી છે;—હેરાના ધર્મમંદિરમાં પીતળની તકતીઓ મુકવામાં આવી છે જેની અંદર હેરાનાં નામાંકિત અને મહાન વિદ્યાર્થીઓનાં નામ કારી કાઢેલાં હોય છે અને જેઓ સાથે રમેલા, લણેલા, પ્રાર્થના કરેલી અને જે લોકોએ દુનીયાના બવહારમાં મોટી કીર્તિ-આબરૂ-અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી હોય અથવા સ્વદેશાભિમાનથી પોતાના દેશની તરફથી લક્ષ્યમાં લઈ મરણ પામેલા હોય તે વિદ્યાર્થીઓનાં નામ આ તકતીઓ ઉપર હોય છે. જ્યારે છોકરાઓ ધર્મમંદિરમાં ભક્તિ કરવા જાય છે અને ઇશ્વરપ્રાર્થનામાં મશગુલ હોય છે ત્યારે આ શાળામાં અગાડી પ્રખ્યાતિ પામેલા વિદ્વાન અને બહાદુર જનોનાં નામ અને સદ્ગુણો કીર્તનની અસર પુરેપુરી કરે છે અને તેમનાં પરાક્રમેનો એ હેવાલ તેમને દૃષ્ટિગોચર થઈ તેમના અંતઃકરણ ઉપર ઊંડી છાપ મારે છે. અને તે મને નકલ કરવા જોગ ઉમદામાં ઉમદા નમુનાઓ તેમને જડી આવે છે. બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ રીતે ખીલવવામાં પદાર્થવિજ્ઞાન અને કુદરતના નિયમોના અવલોકનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મોટો સફાવકારક છે અને તેના ઉપર પુરતું લક્ષ આપવાની ખાસ જરૂર છે.

લાલમાં લીંદુસ્તાનમાં બે પ્રકારની કેળવણી અપાય છે. જે બંને કેટલેક દરજ્જે અપૂર્ણ છે. સરકારને ધર્મની કેળવણીની બાબતમાં ખાસ રીતે અગત્યા રહેવાની જરૂર છે; અને કેવળ સાંસારિક કેળવણી આપીને સંતોષ માનવો પડે છે. કેળવણીનો મુખ્ય ભાગ—જે ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણ તે સરકારી શાળામાં આપી શકાય એમ જ નથી. જો કે તેનું પરિણામ હીંદી પ્રજા અને જુવાન માણસના હિતમાં સાફ નથી પણ નુકશાનકારક છે, પણ સરકારને ધર્મ સંબંધી બાબતમાં નિરાશા રહેવાની રાજ્યનીતિ રાખવા શિભાય ઇલાજ નથી. ખીલ ‘મીશનરીઓ’ સ્થાપન કરેલી શાળાઓમાં ધર્મશિક્ષણ અપાય છે પણ એ લોકોનો ઉદ્દેશ ખ્રીસ્તીધર્મનો ફેલાવો કરવાનો છે—આમાં આપણે મીશનરીઓ કે સરકારનો લેશ માત્ર પણ દોષ કાઢવાનો નથી. ત્યારે કોનો દોષ છે? દોષ છોકરાઓના માખાપ અને વાલીઓનો છે. તેઓ આવી મુદ્દાની—ધર્મ અને નીતિની—બાબતમાં દરકાર વિનાના છે. ફક્ત સેન્ટ્રલિંદુ કોલેજ અને અંગ્લીકનની મેહોમેડેન કોલેજોમાં ધર્મની કેળવણી અપાય છે. ધર્મ અને નીતિની કેળવણીનો ખામી એ આપણી મોટામાં મોટી મુશ્કેલી છે—કેવળ ધર્મ વગરની ખીલ બાબતની કેળવણી તમને ઘણા હેંશીયાર માણસ બનાવે પણ તેમાં ધાર્મિક અને ઇશ્વરી બાબતની લાગણીનો અંશ નહીં હોવાથી તેવા હેંશીયાર માણસો સ્વાર્થી બનવાનો વધારે સંભવ રહે છે. કેળવણી લીધેલો હેંશીયાર સ્વાર્થી માણસ એક અલગ સ્વાર્થી માણસ કરતાં વધારે નુકશાનકારક છે. આવા માણસોમાં પ્રગતો ઉદ્વેગ કરવાના ગુણો ખીલી શકતા નથી અને તે ઘણી નીચી સપાટી ઉપર હોય છે. પશ્ચિમ તરફના લોકોનો ‘પબ્લીક સ્પીરીટ’ (લોક સેવામાટેનો ઉત્સાહ)ની સાથે અહીંના એટલે પૂર્વ તરફના લોકોના પબ્લીક સ્પીરીટનો મુકાબલો કરો. તમારે ભવિષ્યમાં મોટી પ્રજા થવું હોય, તમારી ગુમાવી દીધેલી જગ્યા પાછી મેળવવી હોય તે પ્રગતિતતા તમામ સદ્ગુણો ખીલવવાની જરૂર છે. ખરા પબ્લીક સ્પીરીટવાળો જણ કોઈપણ જોડું નુકશાન કે ગેરબંધાઈ ખમીને ખેસી રહેતો નથી. તેથી ખીલ

પર પડતું ગેર વ્યાખ્યાની દુઃખ એનાથી જોઈ રહેવાતું નથી. બેદરકારીથી “આપણે શી પડી છે” એવો એ સંતોષ માની બેસી રહેતો નથી. પણ અન્યાયવિરુદ્ધ પોતે ટકર લઈ તે અન્યાયને દૂર કરે છે ત્યારે તેને શાંતિ વળે છે. ‘પગલીક સ્પીરીટ’ને બદલે *socialism* જાહેર કામ કાજની બાબતોમાં સ્વાર્થતા વધારે જોવામાં આવે છે તે ધર્મ અને નીતિની કેળવણીની ખામીને લીધે છે. જે પ્રજાના જનો ઉમદા ખવાસના હોતા નથી તે પ્રજા ઉંચે દરજ્જે ચઢતી નથી. તરણ પ્રજાની આગળ ઉંચાં પ્રાપ્તસ્થાન (ideal) નો પ્રકાશ કરી તેમને ઉમદા સદ્ગુણો અપભાર કરવાની ઉત્કંઠાનો જીરુસો તેમનામાં પેદા કરવામાં આવે નહીં અને તેઓ પરમાર્થિક વૃત્તિના જ્યાં લગી થાય નહીં ત્યાં લગી સર્વ નકામું છે. અને તેઓ પ્રજાના તારનાર થઈ શકે તેમ નથી. કેટલાંક બચંકર ગુન્હાઓ હાંદુસ્તાનમાં ફક્ત કોઈ માણસને સાક્ષી પુરાવો આપવાની હીમત હોતી નથી તેની ખામીને લીધે સાખીત થઈ શકતા નથી. અને શુનેહગારો છુટી જાય છે અને કેટલીક વાર તો પકડી શકાતા પણ નથી એ તમારામાં ‘પગલીક સ્પીરીટ’ અને ‘પગલીકડમૂરી’ (સામાજિક કર્તવ્યભાન)ની ખામીને લીધે છે. આપણા મહાન વાઇસરાય લોડ કરજને આ બાબતમાં એક નામાંકિત ગજદારીને ઘટે એવા દૂરઅંદેશી વિચારો જાહેરમાં જણાવેલા છે. દાલના કેળવણીના ધોરણે યાદદસ્તપર હદ ઉપરાંત બોલો નાખવામાં આવે છે, પરંતુ મુદ્દિ તેટલે દરજ્જે ખીલવાતી નથી. અને તેનું પરિણામ લાનિકારક છે. પંદર રૂપિયાની સરકારી ખાતામાં કારકુની કરવી એ મોટું બૂબાલુ મનાય છે. અને તેના કારકુનો સંખ્યાવધ છે. વડીલોનો ધંધો પૈસા એક ખીસામાંથી બીજા ખીસામાં મુકવામાં સમાયેલો છે. એથી દેશને લાભ નથી. આપણને વડીલો જોઈ હશે તો ચાકશે. અપૂર્વ (original) વિચારોની ખામી એ મન બરાબર કેવળાયલું નથી એની પુરેપુરી સાખીતી છે. હાંદુસ્તાનનો વિદ્યાર્થી ઇંગ્લેન્ડ અને યુરોપની બાબતથી વધારે માહિતગાર હોય છે. અને પોતાના દેશની બાબતથી ઘણોજ અજાણ હોય છે. Natural Science યાને ભૌતિકશાસ્ત્રના અભ્યાસ પર જોઈએ તેનું લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. પોતાના દેશમાં શા શાં વેપાર રોજગાર ઉદ્યોગ હુન્નર આલે છે અને દેશમાં તેમને શી રીતે ખીલવવા જોઈએ તેનું તેને ભાન નથી. પોતાના પૂર્વજોની તવારીખ અને વર્તનથી તે અજાણ હોય છે. આખો દુલીલાની તવારીખ જાણે છે, પણ પોતાના ઘર આગળ શું બને છે તેનાથી બેદરકાર હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત સરકારી નોકરી કરવાને લાયક અને હોંશીયાર બને એથી કંઈ દેશનું દળદર શીટવાનું નથી. એથી દેશની દોલત વધવાની નથી. હાંદુસ્તાનમાં નવા વિચારો ઉદ્યોગ અને હુન્નરકળાનો વધારો કરો. ખેતીને વાસ્તે રસાયનશાસ્ત્રથી શોધ કરો. ખાણો ખોદવામાં હોંશીયાર માણસોની ખાસ જરૂર છે. આથી કરીને દેશની દોલત વધે છે. હાંદુસ્તાનમાં મુખ્ય આધાર ખેતી ઉપર છે અને ખેતી વાસ્તે તમારે મજબુત કદાવર અને મેહેનતુ માણસની આવશ્યકતા છે. વિદ્યાર્થીઓ શરીરનો બાંધો મજબુત રાખવામાં ઘણા પછાત રહે છે અને વિદ્યાભ્યાસ ઉપર વધારે લક્ષ આપે છે. અહીંયાં વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચે અંતર રહે છે. શિક્ષક નિશાળની બાહ્યર વિદ્યાર્થીને ઝોળાખના નથી. વિલાપતમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ રમત ગમતમાં બેગા હોય છે. આથી કરીને વિદ્યાર્થીના સદ્વર્તન ઉપર જોડી અસર થાય છે. અને તેમનું (Character) ચારિત્ર બરાબર ખીલે છે. દાલનાં કેળવણીનાં

ધોરણમાં કેટલીક જુની અંગ્રેજ શૈલી લખનાર અંકકારોનાં પુસ્તકોં નક્કી કરવામાં આવે છે. પણ તેથી કંઈ ફાયદો નથી. આસર અને સ્પેસનસરની ભાષા જાણવા કરતાં કારલાઈલ રસકીન હક-સ્વી વગેરેની ભાષાનો અભ્યાસ કરવો વધારે ફાયદાકારક છે. સેન્ટ્રલ હીંદુ પાઠશાળામાં એક ટેકસ્ટ બુક વપરાતી હતી તેના કેટલાક શબ્દોના અર્થ મને પણ આવડતા નોહાતા. છોક-રાઓને હીમતવાન અને બહાદુર બનાવવાની જરૂર છે. અમારા સેન્ટ્રલ હીંદુ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સોલજરો સામે ફીફ્ટમાં ટક્કર લીધી હતી અને જો કે તેઓ હાર પામવાના હતા એ નક્કી હતું પણ તેઓ બહાદુરીથી રમ્યા અને જરા પણ ડગ્યા નહીં. હાલમાં જેઓ પં-ડિત હોય છે તેમને અંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન હોતું નથી અને અંગ્રેજ ભાષા જાણનારો સંસ્કૃતથી અજ્ઞાન હોય છે એથી બન્ને એક એકનું હુદય બરાબર સમજ શકતા નથી. માટે દરેક પોતાની ખામી પરિપૂર્ણ કરવી નેઈએ. પડિતોને જીર્ણ થયેલા (antiquated fossils) ગણી હસી કાઢવાના નથી. ઇંગ્રેજ લોકોના સદ્ગુણોની નક્કલ કરવાની જરૂર છે. ઇંગ્રેજ સ્વદેશાભિમાન જુસ્સો 'પગલીક સ્પીરીટ' અંગતતા એકસાઈ આલાહી બાહાદુરી હોંશીયારી એ બધાની ઇપ તમારા હીંદી હુદય ઉપર પાડો. ઇંગ્રેજભાષા જેમ બીજા ભાષાના સંખ્યાબંધ શબ્દોનો પોતામાં ઉમેરો કરી વસ્તુતાએ ઇંગ્રેજ જ રહી છે તેમ તમે વસ્તુતાએ રહેણી અને કહેણીમાં વિચાર વર્તનમાં હીંદી રહી ઇંગ્રેજ સદ્ગુણોનો ઉમેરો કરો. બ્રીટીશ એમપાયરનો હીંદુસ્થાન એક ભાગ છે. અને બ્રીટીશ શેહેનશાહના ભવિષ્યમાં ભાગ લેનારને જે ગુણો અંખલાર કરવાની જરૂર છે તે ગુણો સંપાદન કરો. લોર્ડ બ્યોરન હેમીલ્ટને હીંદુસ્થાની બાહાદુર શીપાઈ જેમણે ચીનમાં ધણું જ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું તેમને 'ટેશી' (Native) કહેવા તરફ અણગમો બતાવ્યો હતો. તેમને "હીંદી" (Indian) કહીને બોલ્યા હતા. દરેક પ્રગ્નનું ભવિષ્ય તેના પોતાના હાથમાં છે તેનો ઉદય તે પોતે કરે છે. બીજા યાદી શકતો નથી. માટે તમારી ભવિષ્યની પ્રગ્ન નામાંકિત અને શીર્તિવાન થાય એવા યત્ન કરવાની ફરજ તમારે માથે જ છે.

"Neither governments nor gods can make a nation: a nation must make itself."

(અપૂર્ણ.)

સુધરેલી પ્રજા કેને કહેવી ?

(મહેલું) *

જનસંસ્કાર એટલે શું ? એ વિષય ઉપર અત્રે બે શબ્દ કહેવાના છે. જનસંસ્કાર એટલે શું ? કઈ પ્રજા સંસ્કાર પામેલી કહેવાય ? આપણે સંસ્કાર પામેલી પ્રજામાં ગણાઈએ કે કેમ ? એ પ્રશ્નો અત્રે વિચારવાના છે. ઇતિહાસમાં ઘણી પ્રજાઓ સંસ્કાર પામેલી-સુધરેલી-પ્રજા તરીકે ગણાઈ ગઈ છે. એ સર્વમાં સામાન્ય લક્ષણો શાં છે એ તારવી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરીએ. પરંતુ આ કામ એટલું ભારે અને ગુચ્છવળુ બરેલું છે કે એક સાધા-

રા. રા. શિવાભાઈ મોતીલાલ પટેલ, બીએ એલ એલ બીના અંગ્રેજ ભાષણ ઉપરથી ગુજરાતીમાં આ લેખ એક ગદ્ય તરફથી લખાઈ આવ્યો છે.

રજુ લેખમાં એનો ઉત્તર સંપૂર્ણ રીતે આપવો કઠણ છે. અત્રે છેવટના સિદ્ધાન્ત ઉપર આવવાને માટે યોગ્ય યોગ્ય સાધનો રજુ કરવામાં આવે તો એ પ્રયત્ન નક્કી નહિ ગણાય.

આપણે એક સુધરેલી પ્રગ ગણાઈએ કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉપર આપણામાં આજકાલ જૂના જૂના મત આવે છે. આપણા દેશી ભાષાઓનો એક મોટો અને મોલાવાળો ભાગ એમ માને છે કે આ વર્તમાન સમયમાં—અર્થાત્ રેલ્વે, તાર, આગખોટ, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર, રાષ્ટ્રફલ (વિજ્ઞાપતી બંદુક) અને છાપખાનાના સમયમાં—દેશોત્પત્તિનો માત્ર એક જ માર્ગ છે અને તે એ કે આપણે હવે યુરોપનું અનુકરણ કરવું. તેઓ એમ દલીલ કરે છે કે આપણી સંસ્થાઓ એવે સમયે ઉદભવી હતી કે જ્યારે હિંદુસ્તાનને બાકીની દુનીયાં સાથે કંઈ જ સંબંધ નહતો અને આપણા દેશમાં આપણે જ કર્તાદર્તા હતા. આવા સંજોગમાં ઉત્પન્ન થયેલી સંસ્થા વર્તમાન સમયને તાદૃશ નહોતી છે. ઉન્દાણાની મહમલ એ શીયાળાની બનાવનું કામ કરી શકશે ? નહીં જ. તેમ જ વળા હરીફની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરવું હોય ત્યારે હરીફની રીતે જ એના સામી બાથ બીડવી જોઈએ. વર્તમાન યુરોપસામે ઉભા રહેવા માટે આપણી જુની કટાઈ ગયલી તકવાર બાલુ ઉપર મૂકી નવી ‘ક્ષી-એનરીફ’ની રાષ્ટ્રફલની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે જૂની રૂઢિઓનો ત્યાગ કરતાં જો કે દુઃખ તો થશે તો પણ તેમ કર્યા વિના વખતની સાથે ચાલવું મુશ્કેલ છે. આપણા સદ્ગુણો નિષ્કૃતિ માર્ગના છે. એને ઠેકાણે પ્રવૃત્તિમાર્ગના સદ્ગુણો ઘખલ કરવાની જરૂર છે. સંન્યાસી અને યોગીને ઠેકાણે વેપારી અને સચાવાળા તૈયાર કરવાના છે. આત્મા તે શું ? પરમાત્મા તે શું ? બને એક છે કે જૂના ? ઇલાહિ પ્રશ્નોના અધારા કુવામાં ડબકાં મારવાને બદલે પ્રવૃત્તિની શક્તિઓ ઉપર આપણું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની, અને તેમને આપણા ઉપયોગમાં લાવવાની જરૂર છે. સાંખ્ય વેદાન્તને બદલે વર્તમાન ‘સાયન્સ’,—ભૌતિકપદાર્થવિદ્યા, અને પ્રાણીજીવનશાસ્ત્ર વિગેરે—મૂકવાની જરૂર છે. નિર્વાણ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે આજસુધી ધણાંએ વર્ષ આપણે જપ તપ ધ્યાન વિગેરે દેહદમન કર્યું, હવે તો આપણા સ્વદેશબંધુઓનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય આપણી આર્થિક અને તૈતિક સમુત્પત્તિ માટે જોઈતા દેશાભિમાન અને સંપ આદિ સદ્ગુણો શી રીતે આવે એ તરફ હવે લક્ષ આપવાની જરૂર છે. આ મતવાળાઓ વિશેષમાં બતાવે છે કે સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવાની પણ પૂરી જરૂર છે. પોતાના સિદ્ધાન્તની યથાર્થતા બતાવવા માટે વળી તેઓ જાપાનનો ઘખલો આગળ મૂકે છે. તેઓ કહે છે કે જુઓ ! જાપાને પાશ્ચાત્ય પ્રગઓનું અનુકરણ કરીને અને યુરોપના સાયન્સને ઉપયોગમાં લઈને પોતાને કેવું આગળ વધાર્યું છો! છેલ્લી ચીનની લગાઈ વખતે રક્ષીયા અને ઐટ બ્રીટન જેવી યુરોપની પ્રગઓના સમાન દરજ્જાનું પોતે ગણાવું હતું ! એક મત આવે છે.

આપણા સ્વદેશીઓનો બીજો વર્ગ એમ માને છે કે પ્રત્યેક દેશની સંસ્થાઓ ધણાં ધૈર્યવાળાં કારણોને લઈને અમુક ક્રમાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી છે. અને તેમાં કાંઈ પણ ઓચિ તો મૂળમાંથી ફેરફાર કરવો એ સાહે નથી. તેઓ એમ દલીલ કરે છે કે ‘યુરોપની સાંસારિક અને રાજકીય સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તાવવી એ હિંદુસ્તાનનાં હવાપાણી યુરોપનાં હવાપાણી જેવાં કરવાનો યત્ન કરવા જેવું છે.

હવા, પાણી, ખોરાક, નદી પર્વતાદિકની સ્થિતિ, એ દરેક પ્રજાના વિકાસક્રમમાં ઉપયોગી તત્ત્વો છે. અને તે યુરોપ કરતાં અહીં જૂદા જ પ્રકારનાં છે તેથી આપણી અહીંની પ્રવૃત્તિઓ યુરોપની પ્રજાઓની પ્રવૃત્તિઓના માર્ગે ચાલે એવી આશા રાખવી એ ભૂલ છે. East is East and West is West, 'પૂર્વ તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ' તે પશ્ચિમ એ વર્તમાન સમયનો એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી નવલકથાકાર કહી ગયો છે. "દેશભ્રષ્ટ," એ કોઈ પણ લોકને માટે અતિનિંદ્ય શબ્દ છે. પ્રજા એ એક મોટો જીવંત સમાજ છે, એના પરસ્પરન સંબંધો બહુ ગુચ્છવળુવાળા હોય છે, અને એની સંસ્થાઓ એના ઇતિહાસ સાથે એટલે તો ગુચ્છાયલી હોય છે કે એના ઉપર વિવેક અને મર્યાદા વિના પ્રહાર કરવા તે પાપક્રામ છે. બંક કહે છે કે જનસમાજ એ કોઈ રાજ્ય ચલાવવાની કૃત્રિમ યોજના નથી પણ પ્રજા જનોના પરસ્પર સંબંધોનું અતિસૂક્ષ્મ સમતોલન છે: તે કંઈ સહસ્રાં આ વેલું નથી પણ પ્રજાના ઇતિહાસ અને વિકાસના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયેલું છે. સહેજ અવ્યવસ્થા દૂર કરવા જતાં પણ કેટલીક વાર સેંકડો વર્ષ સુધી ક્રમાતુ સાર બંધાયેલા સામાજિક શરીરને ધક્કો લાગવાનો ભય રહે છે.

એક ત્રીજો મત કેટલાક ઉપરના કરતાં પણ વધારે મોલાદાર વિચારકોનો છે: જેઓ વચ્ચે માર્ગ કહાડવાની હિમાયત કરે છે. આ મત બરાબર રીતે સમજાવવા માટે કાઠીઆવાડના રાજકુમારો પ્રત્યે કહેલા આપણા લોકપ્રિય વ્હાઈસરોયના શબ્દોનું સ્મરણ કરીએ. પોતે બોધ્યા હતા કે "આ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મધ્ય પ્રાન્તની બીજી રાજકુમારશાહીઓમાં જે કેળવણી અપાય છે તે ઉપરથી એમ મનાતું હોય કે અમે રાજકુમારોને ઇંગ્લંડના નીશાળીઆ જેવા કરવા માંગીએ છીએ તો તે જૂલબરેલું છે. જૂના વિચારો અને વહેમોને દૂર કરવામાં આ કુમારો જે સ્વદેશ બાવનાથી ભ્રષ્ટ થતા હોય તો બહુ ભારે કિંમત આપવી પડે છે એમ હું સમજું છું. અંગ્રેજ થઈ ગયેલા હિંદી એ હિંદી થઈ ગયેલા અંગ્રેજના જેવો જ મને અરુચિકર લાગે છે. અને કુદરત વિરુદ્ધના વર્ણસંકરો છે. ઇંગ્રેજ દાખલાઓ. માત્રથી નદિ પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમના સવિવેક સમેલનથી આપણે ફતેહમંદ થઈશું."

આપણા દેશના વિચારકોના મનમાં આ વિચારો આજકાલ ઘોળાયાં કરે છે. આ ત્રણે મતના હિમાયતીઓ પોતાનો મત ખરો છે એમ અંતઃકરણથી માને છે અને આપણે એ ત્રણે ઉપર ધ્યાન આપવાની આવસ્થકતા છે. એક હજી એવો મત છે. પણ તે એ બીજાકુલ ધ્યાનમાં લીધો નથી. તે મત વર્તમાન સ્થિતિને નિશ્ચય રાખવાનો છે. અને તેમાં તે મતવાળાઓનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે. તેમજ જે લોકો મોહાંધ થઈ યુરોપના રીત રીવાજ અને પોષાક વિગેરે જનસમાજમાંથી પોતાને જૂદા પાડવાની ઇચ્છાથી કે કેવળ આજ્ઞાપાત્રથી સ્વીકારે છે તેમને પણ અહીંથી બહાર રાખ્યા છે. આલતાં દૂપણોમાં સ્વાર્થવાળા અને પારકા રીતિરીવાજનું અવિવેકો અનુકરણ કરનારા-ગમે તેટલી બગાડ કરે તોપણ તેમના દેશાભિમાનનાં વચ્ચે ખરો અર્થ કોઈને અજાણ્યો રહેતો નથી.

હારે હવે, જનસમાજના અંગસનાં તત્ત્વો કયાં? "સંસ્કારવામેલી પ્રજા" એ શબ્દોનો અર્થનો ખરો ખ્યાલ હજી મળે જ સમજાયો છે. અર્થશાન વિનાનું શબ્દ

સ્મરણ કેવળ નકામું અને હાનિકર્તા છે. સદ્ગુણ-ખર્ચ-ખોટું-એ બધા શબ્દો આપણે હ-
મેશાં વાપરીએ છીએ પણ તેનાં યથાર્થ લક્ષણોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને કવચિતજ હોય
છે. આના સંબંધમાં લિંગનીસના જ્ઞાન એ શબ્દના લક્ષણનું સ્મરણ કરીએ. “કોઇ પણ
વસ્તુનું આપણું જ્ઞાન સંપૂર્ણ સારે કહેવાય કે જ્યારે તે સ્પષ્ટ, વિવિક્ત, પર્યાપ્ત, અને સ-
હજવલ્લય હોય.” જનસંસ્કાર એ શબ્દનું આજું જ્ઞાન સ્વરૂપ સમજાવ્યાથી જ અપાય છે. જૂદા
જૂદા દેશોમાં અને જૂદે જૂદે કાલે મનુષ્યોનાં જ્ઞાન જૂદાં જૂદાં હોય છે અને હમેશ રહેશે તેથી
જનસંસ્કારનું કોઇ અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવ દોષ વિનાનું લક્ષણ આપવું મુશ્કેલ
છે. એટલે ‘જનસંસ્કાર’ ના અગત્યનાં તત્ત્વો સમજવાનું એકજ સાધન આપણી પાસે રહ્યું !
અને તે જૂદા જૂદા પ્રકારના ‘સંસ્કારો’ નું યથામતિ નિરીક્ષણ કરવું તે. આપણી હાલની
જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવાને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ઉત્તમોત્તમ છે એટલું જ નહિ પણ એકલી જ છે.

આજ સુધીમાં થઇ ગયલા બધા જનસંસ્કારો તપાસવાનો આજ મારો વિચાર નથી.
પ્રાચીન ઇશ્વર અને ખાદ્ડીયા-ચીન-ઇરાન-અરબસ્તાન-એ બધાંની કેટલાએક વિચારદેહોએ
સંસ્કાર પામેલી પ્રગ્નમાં ગણતિ કરેલી છે. પરંતુ મારા કામ માટે જગતના ઇતિહાસમાં
જે સંસ્કાર પામેલી પ્રગ્નઓ જાણી સ્થાન ભોગવે છે તેમના ઉપરજ વાંચનારનું ધ્યાન ખેં-
ચવું બસ છે. આ પ્રગ્નઓ (૧) પ્રાચીન હિંદુઓ—(૨) પ્રાચીન ગ્રીસ દેશના લોકો—
(૩) પ્રાચીન રોમ દેશના લોકો—અને (૪) હાલની યુરોપની પ્રગ્નઓ—આ ચાર પ્રગ્નઓ
વા ‘પ્રજ્ઞસમૂહો’-ને આપણે બરાબર સમજીએ તો ‘જનસંસ્કાર’ ના અગત્યનાં તત્ત્વોનું આપણ-
ને બરાબર જ્ઞાન થાય.

‘જનસંસ્કાર’ એ વિષય ઉપર એ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. બેકલેનો ઇંગ્લાંડના જનસમુદયનો
ઇતિહાસ-અલ્વારે પુરાણો થઇ ગયો છે. એ ગ્રંથકારનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન બહુ થોડું હતું.
બીજો ગ્રંથ ‘ગ્રીસનો યુરોપનો જનસંસ્કાર’—એ નામનો છે. આ ગ્રંથનો વિષય પણ બહુ
સંકુચિત છે.—રોમની શેનશાહતના વિનાશ પછી યુરોપની સ્થિતિનો આ ગ્રંથકારે વિચાર
કરેલો છે. વળી આ ગ્રંથ કાર્વીનની પ્રખ્યાત શોધ પહેલાં લખાયેલો છે. અને એટલું કહેવું
જોઇએ કે ન્યૂટનની ગુરુત્વાકર્ષણની શોધે જમ ભૌતિક અને ખગોળશાસ્ત્રોમાં વિપરીત
કર્યો છે તેવોજ વિષયોસ જનવિદ્યામાં કાર્વીનની શોધે કરેલો છે.

આમ હોવાથી ‘જનસંસ્કાર’ નો યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય વિસ્તારમાં વિચાર કરનાર
કોઇ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ અલ્વારે વિદ્યમાન નથી—એવો ગ્રંથ પ્રમાણભૂત સારેજ થાય કે
જ્યારે સમસ્ત આર્ય પ્રગ્નઓના સંસ્કારપ્રકારોના વિચાર થયા હોય. પણ હિંદ, ગ્રીસ,
ઇટલી, અને પશ્ચિમ યુરોપની પ્રગ્નઓના ‘સંસ્કાર’ની પરંપરાનો ઇતિહાસ હજી સુધી આ-
પણે મળ્યો નથી.

ઉપર બતાવેલા ચાર પ્રગ્નસમૂહોના સંસ્કાર-સમુદય-નાં અગત્યનાં તત્ત્વોનો વિચાર
કરવા ઉપર આવતાં પહેલાં મો. ગ્રીસનો ગ્રંથમાંથી કેટલાક મૂળભૂત વિચારોનું સ્મરણ
કરીએ.—‘જનસંસ્કાર’ એ શબ્દનો અર્થ એ આમ સમજાવે છે:—ધારો કે કોઇ પ્રગ્નનાં
બહારનું જીવન (વ્યવહાર) બહુજ સહેલું, અને સુખવાળું છે પણ જો તે પ્રગ્નની શુદ્ધિ
અને નીતિમાં મંદતા મતિહીનતા હોય તો તે પ્રગ્નને તમે સંસ્કાર પામેલી પ્રગ્ન કહેશો ?

હવા, પાણી, ખેરાક, નદી પર્વતાદિકની સ્થિતિ, એ દરેક પ્રજાના વિકાસકર્તા યોગી તત્ત્વો છે. અને તે યુરોપ કરતાં અહીં જૂદા જ પ્રકારનાં છે તેથી આપણી પ્રવૃત્તિઓ યુરોપની પ્રજાઓની પ્રવૃત્તિઓના માર્ગે ચાલે એવી આશા રાખવી એ East is East and West is West. 'પૂર્વ તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ' તે પશ્ચિમ એ સમયનો એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નવલકથાકાર કહી ગયો છે. "દેશબ્રુદ," એ કોઈ પણ માટે અતિનિંદ્ય શબ્દ છે. પ્રજા એ એક મોટો જીવંત સમાજ છે, એના સંબંધો બહુ ગુંથવણવાળા હોય છે, અને એની સંસ્થાઓ એના ઇતિહાસ સાથે તો ગુંથાયલી હોય છે કે એના ઉપર વિવેક અને મર્યાદા વિના પ્રહાર કરવા તે કામ છે. જોકે કહે છે કે જનસમાજ એ કોઈ રાજ્ય ચલાવવાની કૃત્રિમ યોજના પણ પ્રજા જનોના પરસ્પર સંબંધોનું અતિસૂક્ષ્મ સમતોલન છે. તે કંઈ સદસા વેલું નથી પણ પ્રજાના ઇતિહાસ અને વિકાસના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપે ક્રમશઃ થયેલું છે. સહેજ અવ્યવસ્થા દૂર કરવા જતાં પણ કેટલીક વાર સેંકડો વર્ષ સુધી ક્રમાં સાર બંધાયેલા સામાજિક શરીરને ધક્કો લાગવાનો બપ રહે છે.

એક ત્રીજો મત કેટલાક ઉપરના કરતાં પણ વધારે મોભાદાર વિચારકોનો છે. જેઓ વચ્ચે માર્ગ કઢાડવાની હિમાયત કરે છે. આ મત ખરાબર રીતે સમજાવવા માટે કહીઆવાડના રાજા કુમારો પ્રત્યે કહેલા આપણા લોકપ્રિય વ્હાઈસરોયના શબ્દોનું સ્મરણ કરીએ. પોતે બોલ્યા હતા કે "આ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને મધ્ય પ્રાન્તની બીજી રાજકુમારશાહાઓમાં જે કેળવણી આપાય છે તે ઉપરથી એમ મનાવું હોય કે અમે રાજકુમારોને ઇંગ્લંડના નીશાણીઓ જેવા કરવા માંગીએ છીએ તો તે બૂલભરેલું છે. જૂતા વિચારો અને વહેમોને દૂર કરવામાં આ કુમારો જે સ્વદેશ ભાવનાથી ભ્રષ્ટ થતા હોય તો બહુ ભારે કિંમત આપવી પડે છે એમ હું સમજી છું. અંગ્રેજ ઘઈ ગયેલો હિંદી એ હિંદી ઘઈ ગયેલા અંગ્રેજના જેવો જ મને અસહ્ય લાગે છે. અને કુદરત વિરુદ્ધના વર્ણસંકરો છે. ઇંગ્રેજ ઘખડાઓ. માત્રથી નહિ પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમના સવિવેક સમેલનથી આપણે ફતેહમંદ થઈશું."

આપણા દેશના વિચારકોના મનમાં આ વિચારો આગળના ઘોળાવાં કરે છે. આ ત્રણે મતના હિમાયતીઓ પોતાનો મત ખરો છે એમ અંતઃકરણથી માને છે અને આપણે એ ત્રણે ઉપર ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે. એક હજી ચોથો મત છે. પણ તે એ બીજાકુલ ધ્યાનમાં લીધો નથી. તે મત વર્તમાન સ્થિતિને નિશ્ચય રાખવાનો છે. અને તેમાં તે મતવાળાઓનો સ્વાર્થ સમાવેલો છે. તેમજ જે લોકો મોહાંધ ઘઈ યુરોપના રીત રીવાજ અને પોપાક વિગેરે જનસમાજમાંથી પોતાને જૂદા પાડવાની ઇચ્છાથી કે કેવળ આજ્ઞાથી સ્વીકારે છે તેમને પણ અહીંથી બહાર રાખ્યા છે. ચાલતાં દૃષ્ટાંતોમાં સ્વાર્થવાળા અને પારકા રીતિરીવાજનું અવિવેકી અનુકરણ કરનારા—ગમે તેટલી બાબત કરે તોપણ તેમના દેશાભિમાનનાં વચનોએ ખરો અર્થ કોઈને અજાણ્યો રહેતો નથી.

હવે હવે, જનસંસ્કારનો અર્થ શું? "સંસ્કારપામેલી પ્રજા" એ શબ્દોના અર્થનો ખરો ખ્યાલ હજી પણ આપણાં આંતરિક સમજનો છે. અર્થશાન વિનાનું શબ્દ

સ્મરણ કેવળ નકામું અને હાનિકર્તા છે. સદ્ગુણ-ખર્ચ-ખોટું-એ બધા શબ્દો આપણે હ-મેશાં વાપરીએ છીએ પણ તેનાં યથાર્થ લક્ષણોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને કવચિત્ જ હોય છે. આના સંબંધમાં લિયનીસના જ્ઞાન એ શબ્દના લક્ષણનું સ્મરણ કરીએ. “કોઈ પણ વસ્તુનું આપણું જ્ઞાન સંપૂર્ણ સારે કહેવાય કે જ્યારે તે સ્પષ્ટ, વિવિકત, પર્યાપ્ત, અને સ-હજલભ્ય હોય.” જનસંસ્કાર એ શબ્દનું આવું જ્ઞાન સ્વરૂપ સમજાવ્યાથી જ અપાય છે. જૂદા જૂદા દેશોમાં અને જૂદા જૂદા કાલે મનુષ્યોનાં જ્ઞાન જૂદાં જૂદાં હોય છે અને હમેશ રહેશે તેથી ‘જનસંસ્કારનું કોઈ અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંલપ દોષ વિનાનું લક્ષણ આપણું મુશ્કેલ છે. એટલે ‘જનસંસ્કાર’ ના અગત્યનાં તત્ત્વો સમજવાનું એકજ સાધન આપણી પાસે રહ્યું ! અને તે જૂદા જૂદા પ્રકારના ‘સંસ્કારો’ નું યથામતિ નિરીક્ષણ કરવું તે, આપણી હાલની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવાને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ઉત્તમોત્તમ છે એટલું જ નહિ પણ એકલી જ છે.

આજ સુધીમાં થઈ ગયેલા બધા જનસંસ્કારો તપાસવાનો આજ મારો વિચાર નથી. પ્રાચીન ઇજીપ્ત અને ખાદીયા-ચીન-ઇરાન-અરબસ્તાન-એ બધાંની કેટલાએક વિચારકોએ સંસ્કાર પામેલી પ્રજામાં ગણતિ કરેલી છે. પરંતુ મારા કામ માટે જગતના ઇતિહાસમાં જે સંસ્કાર પામેલી પ્રજાઓ ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે તેમના ઉપરજ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવું બસ છે. આ પ્રજાઓ (૧) પ્રાચીન હિંદુઓ—(૨) પ્રાચીન ગ્રીસ દેશના લોકો—(૩) પ્રાચીન રોમ દેશના લોકો—અને (૪) હાલની યુરોપની પ્રજાઓ—આ ચાર પ્રજાઓ વાંચનાર સમૂહો-ને આપણે બરાબર સમજીએ તો ‘જનસંસ્કાર’ નાં અગત્યનાં તત્ત્વોનું આપણ-ને બરાબર જ્ઞાન થાય.

‘જનસંસ્કાર’ એ વિષય ઉપર જે સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. બકલનો ઇંગ્લાંડના જનસમુત્કર્ષનો ઇતિહાસ-અસારે પુરાણો થઈ ગયો છે. એ ગ્રંથકારનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન બહુ થોડું હતું. બીજો ગ્રંથ ‘ગ્રીસનો યુરોપનો જનસંસ્કાર’—એ નામનો છે. આ ગ્રંથનો વિષય પણ બહુ સંકુચિત છે.—રોમની શેનશાહતના વિનાશ પછી યુરોપની સ્થિતિનો આ ગ્રંથકારે વિચાર કરેલો છે. વળી આ ગ્રંથ ડાર્વિનની પ્રખ્યાત શોધ પહેલાં લખાયેલો છે. અને એટલું કહેવું જોઈએ કે ન્યૂટનની ગુરુત્વાકર્ષણની શોધે જન્મ ભૌતિક અને ખગોળશાસ્ત્રોમાં વિપર્યાસ કર્યો છે તેવોજ વિપર્યાસ જનવિદ્યામાં ડાર્વિનની શોધે કરેલો છે.

આમ હોવાથી ‘જનસંસ્કાર’ નો યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય વિસ્તારમાં વિચાર કરનાર કોઈ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ અસારે વિદ્યમાન નથી—એવો ગ્રંથ પ્રમાણભૂત સારેજ થાય કે જ્યારે સમસ્ત આર્ય પ્રજાઓના સંસ્કારપ્રકારોના વિચાર થયા હોય. પણ હિંદ, ગ્રીસ, ઇટલી, અને પશ્ચિમ યુરોપની પ્રજાઓના ‘સંસ્કાર’ની પરંપરાનો ઇતિહાસ હજી સુધી આપણને મળ્યો નથી.

ઉપર બતાવેલા ચાર પ્રજાસમૂહોના સંસ્કાર-સમુત્કર્ષ-નાં અગત્યનાં તત્ત્વોનો વિચાર કરવા ઉપર આવતાં પહેલાં મોં ગ્રીસના ગ્રંથમાંથી કેટલાક મૂળભૂત વિચારોનું સ્મરણ કરીએ.—‘જનસંસ્કાર’ એ શબ્દનો અર્થ એ આમ સમજાવે છે:—ધારો કે કોઈ પ્રજાનાં બહારનું જીવન (વ્યવહાર) બહુ સહેલું, અને સુખવાળું છે પણ જો તે પ્રજાની શુદ્ધિ અને નીતિમાં મંદતા, અતિહીનતા હોય તો તે પ્રજાને તમે સંસ્કાર પામેલી પ્રજા કહેશો ?

જે સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે તે સ્થિતિ શું જડ વસ્તુની કે મુખ્યિમાં પડેલા મનુષ્યની સ્થિતિને અનુરૂપ છે ? જડ થવામાં જ્ઞાનની પર્યાપ્તિ છે ?

માનવી ! દુનિઆના મુસાફર ! તું આ જાણે છે : જડ વસ્તુ કરતાં ચેતનવાળો-હૃદય-વાળો સુખ દુઃખનો અનુભવી પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણીઓમાં ઉત્તમ પ્રેમનો આધિકારી તું માનવી શ્રેષ્ઠ છે; પણ તારી શ્રેષ્ઠતાનો સદુપયોગ તું જાણે છે ? હૃદય શું, પ્રેમ શું, તેનો સદુપયોગ શું, પ્રેમમાં પક્ષપાત શું, તેમાંનું તું કાંઈ જાણે છે ? તું જાણે ન જાણે તેની અમને દરકાર નથી, ત્હારા હૃદયનો-ત્હારા પ્રેમનો-ત્હારા સર્વસ્વનો સદુપયોગ કરજે એટલે થયું. પરંતુ તું ઘણી વખત અભિમાન ધરે છે તો આ કહે : જડ વસ્તુ કરતાં પ્રાણી શા માટે શ્રેષ્ઠ છે ? પ્રાણીમાં ઉત્તમ પ્રેમનો અધિકારી તું-માનવી શા માટે શ્રેષ્ઠ છે ? શું શ્રીમદ્-ભાગવત કહે છે તેમ જડ વસ્તુ કરતાં-પ્રાણી કરતાં પણ-વધારે દુઃખ ભોગવવાને સરજ્જ-એસો છે માટે ? અને જ્ઞાનીઓનું સુખ પણ શું જડ સ્થિતિ જેવી સ્થિતિમાં જ પર્યાપ્ત થાય છે ! ત્હારા હૃદયની, ત્હારા પ્રેમની, તેના સદુપયોગની કિમત શું કાંઈ નથી ? અમે તો જાણીએ છીએ કે જ્ઞાનનીની શ્રેષ્ઠતાનું ખીજ તેના હૃદયમાં-સુખ દુઃખનો અનુભવ લેનાર ચેતનમાં-તેના પ્રેમમાં અને ખરેખરી રીતે કહીએ તો તેના સદુપયોગમાં સમાએલું છે.

સુખનો અનુભવ થયા સિવાય સુખ કહી શકાય નહિ મનુષ્ય સૃષ્ટિમાં સુખનો અનુભવ કરનાર ચેતન ન હોત-હૃદય ન હોત, તો મનુષ્ય જડ સૃષ્ટિ કરતાં ઉચ્ચતર શી રીતે યર્થ શકત ? જડ સૃષ્ટિ કરનાં ઉચ્ચતર જીવનનો અનુભવ શી રીતે કરી શકત ?

પ્રેમ એ હૃદયની શ્રેષ્ઠ સુખ મેળવવાની તૃષ્ણા છે; જુદી તેમાં માર્ગદર્શક છે; જુદી દ્વારા પ્રેમ આજીવ્યાનુના સંસારમાંથી સુખ શોધે છે. મનુષ્યને હૃદય ન હોત, એ હૃદયમાં પ્રેમ ન હોત-શ્રેષ્ઠતા મેળવવાની તૃષ્ણા ન હોત, તો મનુષ્ય એ શ્રેષ્ઠ સુખનો અનુભવ શી રીતે કરી શકત ? પાસેપડેલી વસ્તુ પણ તૃષ્ણા સિવાય કાંઈ લેતું નથી; વસ્તુ લીધા સિવાય તેના ગુણનો અનુભવ શી રીતે લઈ શકાય ?

હૃદયના પ્રેમમાં પોતાનું પ્રેમપાત્ર શોધી તેની સાથે સર્વાંશે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રયત્ન તૃષ્ણા રહે છે. તૃષ્ણાની સનાતન તૃપ્તિથી મનુષ્ય સનાતન શ્રેષ્ઠ સુખનો અનુભવ કરે છે. અનેક તરેહની આશા ઇચ્છા, આકાંક્ષા, ઇચ્છાસા, આતુરતા, ઉત્સાહ, સૌર્ય, સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા, સ્વાર્થ, ઇલાદિ આ તૃષ્ણાના તરંગ માત્ર છે. મનુષ્યને હૃદય ન હોત-જુદી ન હોત તો તૃષ્ણાના પ્રયત્ન વેગથી મનુષ્યજીવન હમેશાં ક્ષુભિત રહેત. જે પ્રસંગે જુદી કામ ન કરે તે પ્રસંગે, આ વેગથી જીવન ક્ષુભિત થઈનાં, કે વેગ સહન ન થયાથી પ્રાણ લાગનાં લદાહરણો, મનુષ્યજીવનના ઇતિહાસમાં છે. પ્રિય પુત્રના મરણથી પિતાના હૃદયમાં જે આઘાત થાય છે તે આ શોભનો છે. જુદી જિના મનુષ્યજીવન શી રીતે સુખમય થાત ?

જુદી પ્રેમની માર્ગદર્શક છે. આજીવ્યાનુના સંસારમાં મક્ક કે દક્ષિત અનેક વિષયો, અનેક સ્થિતિઓનું તે જ્ઞાન કરાવે છે. અવલોકનશક્તિ, મહત્ત્વપારણશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, કંપનાશક્તિ, તર્કશક્તિ, તો... વગેરે આ બિદિના તરંગ માત્ર છે વાંચનાર !

તેં બુદ્ધિનો સદુપયોગ ક્યો છે ? તારી બુદ્ધિ સ્વભાવથી જ સન્માર્ગની દક્ષા થઈ છે ? કિલય થા તું ભાગ્યશાળી છે.

પ્રેમ, બુદ્ધિ, અને વસ્તુઓનો યોગ મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે. ગમે તેવી અવસ્થામાંથી તે મનુષ્યને જગાડે છે, તેની બેદરકારી થઈ શકતી નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે:—

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठित्य कर्मकृत्
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

અનેક વસ્તુઓની સાથે ઐક્ય મેળવી સુખ શોધવા જતાં મનુષ્યનું મન-બુદ્ધિ, પ્રેમ, અને જડ વસ્તુ ગત ગુણોની અસર એ ત્રિપુટીનો યોગ-ચિત્ત ચંચલ બની જાય છે. એક જ વસ્તુ ઉપર તે સ્થિર રહી શકતું નથી, જૂની વસ્તુને છોડી મન નવી વસ્તુ પર જાય છે, કેટલીક વખત વસ્તુઓ જાતે જ ક્ષણિક છે. આથી રાગ-દ્વેષ અથવા અમે જેને પ્રેમનો પક્ષપાત કહીએ છીએ તે ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યને હૃદય હોત-સુખનો અનુભવ કરનાર ચેતન હોત-પ્રેમ હોત, પ્રેમની માર્ગદર્શક બુદ્ધિ હોત સઘળું હોત, પરંતુ એ સઘળું છતાં પ્રેમમાં પક્ષપાત ન હોત તો મનુષ્યજીવન સદા સુખમય અનેકું હોત.

માનવી ! દુનિઆના સુસાધર ! તું આ જાણે છે: જડ વસ્તુ કરતાં ચેતનવાળો-હૃદય-વાળો સુખ દુઃખનો અનુભવી પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે; પ્રાણીમાં ઉત્તમ પ્રેમનો અધિકારી તું માનવી શ્રેષ્ઠ છે. પણ તારી શ્રેષ્ઠતાનો સદુપયોગ તું જાણે છે ?

નામ અને રૂપ, દિશા અને કાળ, સાઈ અને અસાઈ, કંચુ અને નીચું, ટાડું અને ઉંચું, વગેરે ગુણો જડ વસ્તુના છે, -આત્માના નથી: અનિત્ય અને ક્ષણિક છે. મનુષ્ય હૃદય મનુષ્યજીવનને તે મર્યાદિત બનાવે છે. જે હૃદયના પ્રેમનો પ્રમથ વેગ એ મર્યાદાને તોડી, બુદ્ધિને, તેની પાર રહેલા એક જ વિશ્વ વ્યાપ જીવન તત્ત્વ તરફ પ્રેરે છે, તેઓ જ મૃત્યુને તરી શકે છે:—

मात्रा स्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

તેઓ જ આવ્રહ્મસ્તંભપર્યંત વ્યાપ્ત એક જ જીવન તત્ત્વ એક જ આત્મ જોઈ શકે છે; તેઓ જ વિશ્વનું જીવન તે તેનું પોતાનું જીવન છે એમ અનુભવી શકે છે. માનવીહૃદયનો આથી શ્રેષ્ઠ સદુપયોગ બીજો કોઈ નથી.

વિશ્વનો આ નિયમ છે. અને માનવ સૃષ્ટિના શ્રેષ્ઠ ધર્મનું આ રહસ્ય છે, અને તેથી જ આ નિયમને-આ રહસ્યને અનુસરી, માનવનીતિનું-માનવ વ્યવહારનું જે ધોરણ પ્રવર્તે, તે જ નીતિનું-વ્યવહારનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ધોરણ છે; અને તે જ ધર્મ છે. પોતાના જીવનને આ ધોરણને અનુકૂલ કરી દેવું, એમાં જ મનુષ્યના સર્વસ્વનો સદુપયોગ છે.

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિચ્યતે ।
સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥

પ્રિય વાચક ! દુનિઆના જે મહાત્માઓએ સૃષ્ટિના આ શ્રેષ્ઠ ધર્મનું રહસ્ય પીધું છે, અને પોતાની પછીની પ્રજાને માટે, નીતિનું-વ્યવહારનું જગ્યામાં જગ્યા ધોરણુ એ જ રહસ્યને અંગે બાંધી આપી, તે દ્વારા તેને એ રહસ્ય તરફ દોરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તે તારા જ પૂર્વજો હતા, એટલા અભિમાનથી પણ જાગૃત થઈ, તું તે ધોરણુ પ્રવર્તે, તો ઈશ્વર તને સહાય કરે એવી અમારી અંતઃકરણની આશિષ છે.

પ્રિય વાંચનાર ! ત્હારી બુદ્ધિ સન્માર્ગગામી છતાં તને સંસાર દુઃખમય લાગે છે ? કદાચ તું હા કહેશે તો તેથી અમને આશ્ચર્ય નથી. મૂળ તરવને ભૂલી ધોરણુને અનુસરતાં ધણી વખત ધોરણુનું પણ ખરું સ્વરૂપ ભૂલી જનાય છે. દુનિઆના મોટા મોટા ધર્મને અનુસારી મોટી મોટી પ્રજાઓમાં પણ એમ જ બન્યું છે; અને તું એ ભૂલમાં પડે એમાં નવાઈ નથી. નીતિના નિયમો તું કદાચ આગ્રહથી પાળે છે, પણ રાગ-દ્વેષ તજી શક્યો નથી. નિષ્પક્ષપાત પ્રેમના અમૃતથી ત્હારું હૃદય લજ્જા તૃપ્ત થયું નથી, ત્હારો પ્રેમ અપૂર્ણ છે; પ્રેમના બદલામાં તું કદાચ ઇચ્છા રાખે છે; ત્હારી બુદ્ધિ જગત્સુગત ગુણોની અસરથી મર્યાદિત છે. પ્રેમના બદલામાં પ્રેમની ઇચ્છા પણ છોડી દે, દુનિઆની એકે એક વસ્તુ તને સુખકર લાગશે.

પરંતુ એ કામ સર્વને માટે શક્ય નથી; અને ત્હારાથી એ ન બને તો પણ ત્હારા હૃદયમાં સદ્ભાવ હશે તો તેની પૂજનીયતા ઓછી નથી. જે સદા પૂજનીય છે, જે તારી બુદ્ધિને સદા સન્માર્ગમાં પ્રેરે છે, તે સદ્ભાવનું જ પૂજન કરવા અમે તને કહીએ છીએ. તે જ ઈશ્વરનો અંશ હોઈને તને કદિ ઈશ્વર સુધી લઈ જશે. કાળને માટે તું અધીરો થઈશ ના, ઈશ્વર ઘેર તેની ખોટ નથી. મહાત્મા થી કૃષ્ણ કહે છે કે “ નદિકાલ્યાણ કૃત્કશ્ચિત્ દુર્ગતિ તાત । ગચ્છતિ ” તો ગમે સારે પણ ત્હારું શ્રેય જ થશે એ શ્રદ્ધાથી, સુખ કે દુઃખને ભોગે પણ, ત્હારા હૃદયના સદ્ભાવનું એ ઈશ્વરી અંશનું સંવર્ધન થાય તો, સર્વથા તું ભાગ્યશાળી છે. તું જાણે છે કે દુઃખ ને સુખનું આધાર છે ૨. નિપત્તિ, ચાતલી, અધિષ્ઠાત્રી છે. ? જ્ઞાનની તૃણાથી તે કદિ વિપત્તિનું આવાહન કર્યું છે ? ન કર્યું હોય તો ક્રાંતીનાં વચન સાંભળજે:—

વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વદ્યત્ર યત્ર જગદુરો ।

ભવતો દર્શનં યત્સ્યાદપુનર્ભવદર્શનમ્ ॥

મનુષ્યના પ્રેમના પક્ષપાતને લીધે બુદ્ધિ વિશાળ સહ જોઈ શકતી નથી. અલ્પ બુદ્ધિની અલ્પ દૃષ્ટિ સૌંદર્યને-વસ્તુને-ક્ષણિક માને છે. નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોતાં આખા જગતમાં એક જ અવિનાશી તરવ-એક જ અવિનાશી સૌંદર્ય બાપી રહેલું છે. જ્ઞાનીઓ તેને જ સત્યજ્ઞાનમનન્તંબ્રહ્મ કહી વર્ણવે છે. કોઈ દિવ્ય પળે આ તેજનું એક

કિરણ પણ જે મહાત્માઓએ જોયું છે, તેઓ સાંધી પાછા ફર્યા નથી. “યદ્વત્વા ન નિ-
વર્તેતે તદ્દામ પરમં મમ”

જ્ઞાનીઓ સસ ગાનની પ્રજ્ઞા તૃણાથી, જ્ઞાન સ્વરૂપ ઇશ્વરની સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરી,
આનંદનો અનુભવ કરે છે. સસ-શ્રેષ્ઠ સુખની એ પરાકાષ્ઠા છે.

જડ સૃષ્ટિની સુખ દુઃખથી રહિત સ્થિતિમાં એ આનંદ નથી, કારણ તેને સુખ
દુઃખનો અનુભવ લેનાર ચેતન નથી; સુષુપ્તિના સુખમાં એ આનંદ નથી, કારણ તેમાં તેવા
સુખની તૃણા નથી; જડ સ્થિતિના કે સુષુપ્તિના સુખ કરતાં પર-શ્રેષ્ઠ એ જ્ઞાનીઓની આ-
નંદમય સ્થિતિ છે.

મુકુલ.

અદૃશ્ય સૃષ્ટિ.

(મળેલું) *.

અદૃશ્ય સૃષ્ટિ સંબંધી થીઓસોફીનું શિક્ષણ જોટલુ ચોક્કસ અને નિઃશંક છે, તેટલું
કોઈ ધર્મમાં નથી એ વાત તમારા શ્રોતા જનોના જાણવામાં સારી રીતે છે. થીઓસોફી
એવું માને છે કે અદૃશ્ય સૃષ્ટિ છે, અને તે આપણાથી દૂર કોઈ અન્ય સ્થળે નથી પણ
આપણી આસપાસ જ સર્વજ્ઞ સ્થિત થયેલી છે. આપણે તે જોઈ શકતા નથી તેનું કારણ
માત્ર એટલું જ છે કે આપણી ઇન્દ્રિયોને તેનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પરંતુ જોઓની દંદ્રિયો
ખીલેલી છે તેઓએ તો એ સૃષ્ટિ અદૃશ્ય અથવા અજ્ઞાત રહેતી નથી. તેઓ તો જેમ આ
પૃથ્વી ઉપરના કોઈ મુસદ્દોના શોધ માણસ કરી શકે છે, તેવી જ રીતે ચોક્કસ રીતે પોતાની
ઇચ્છા પ્રમાણે પોતે સાં જઈ શકે છે, અને તેની શોધ અને તેનું અવલોકન કરી શકે છે.
આપણે જાણીએ છઈએ કે આ જુદીનીંતે ઘણાં લાજ સેક્ટરે બદલે હજારે વર્ષ સુધી અ-
જ્ઞાત રહ્યા હતા, પણ જ્યારે યોગ્ય શોધકો મળી આવ્યા, ત્યારે તેઓમાં તે કામને માટે
જોઈએ તેવા ગુણો હોવાથી તેમણે શ્રમ લઈને તેની શોધ કરી. અઘાપિ પર્યંત પણ આ
પૃથ્વી ઉપર કેટલાએક ભાગો કેવળ અજ્ઞાત છે. જેવો કે ઉત્તર ધ્રુવનો મુલક, સાં હજી સુધી
કોઈ માણસ પહોંચી શક્યો નથી, અગર જો કે સાં પહોંચવાને હવે લાંબો કાળ નહિ લાગે
એમ લાગે છે.

આ અદૃશ્ય સૃષ્ટિ સંબંધે પણ એવું જ છે. જેમ પૃથ્વીના ઘણા ભાગો ઘણા વખત
સુધી અજાણ્યા રહ્યા નથી, તેમ આ સૃષ્ટિ સર્વને અજ્ઞાત રહી નથી. દક્ષિણ અમેરિકામાં
અત્યારે પણ પ્રારંભ કાળના જંગલો, એવડ મોટાં છે કે જ્યાં હાલના કોઈ પણ માણસ
હજારો વર્ષથી પગ પણ મુક્યો નથી, અને સાં શું છે તે જોયું પણ નથી. તેમ જ તો લાંબા

* મી. લેડ બીટરે અમેરિકામાં આપેલા ભાષણ ઉપરથી લખનાર એક થીઓસોફીસ્ટ,

કાળ ઉપર એ જ મુલકમાં લાંબી દેશી વસ્તી હતી એટલું જ નહિ, પણ તેના દરેક ભાગ એ વસનારી મહાન જાતોના સંપૂર્ણ જાણવામાં હતો, એવી રીતે એ અદૃશ્ય સૃષ્ટિ માત્ર આપણને અભારે અજાણી છે. પ્રાચીન કાળમાં મોટી મોટી જાતો થઈ ગઈ તેઓ સૃષ્ટિ સારી રીતે જાણતા, અને તેઓમાંના જેઓ મહાન ગુરુઓ, દૃષ્ટાઓ, અને ધર્મશી અંશવાળા હતા તેઓ તો તેઓની ઇંદ્રિયો સંપૂર્ણ રીતે ખીલેલી હોવાથી એ સૃષ્ટિ સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન ધરાવતા. વળી જુદા જુદા ધર્મોના પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં તે સંબંધી ઘણી વાતો તમારા જોવામાં આવશે, અને ઘણું ટેકાણું તો જેવું અભારે અમે કહીએ છઈએ તેવું જ તેમાં પણ નીકળશે.

આ મુલકમાં (અમેરિકામાં) જે ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશેષે કરીને મનાય છે, તે ધર્મ પાળનારોના મનમાં આ અદૃશ્ય સૃષ્ટિ સંબંધી વિશેષ શંકા થએલી છે. તે સંબંધી ઘણુંજ ઓછું, અને અચોક્કસ જ્ઞાન હોવાને લીધે તેને વિષે જે વિચારવામાં અથવા તો કહેવામાં આવે છે, તે પણ એવું જ અચોક્કસ અને થોડું છે. લોકોને એમ જ લાગે છે કે આપણે એ સૃષ્ટિ સંબંધી જાણતા નથી એટલે તેમાં કંઈ જાણવાનું પણ છે નહિ, અને એ સઘળી વાત ખોટી, અસ્પષ્ટ, અને સમજ નહિ પડે તેવી છે.

હવે મારી ઇચ્છા એવી છે કે જે જાની શકે તો ચીઓસોફી દ્વારા એ સંબંધી જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે તમારી પાસે મુકી આ સૃષ્ટિ અગર જે કે અભારે આપણને જોવામાં આવતી નથી તો પણ તે ખોટી નથી, એટલું જ નહિ પણ જેવી તરેહથી આપણી આસપાસની સૃષ્ટિ સાચી છે તેવી જ રીતે એ સૃષ્ટિ પણ છે એ વાત સંભાળવી તે દરેક રીતે માનવા લાયક છે એમ બતાવી આપવું.

પ્રથમ તેમાં મારે તમને સમજાવવું જોઈએ કે, તે અદૃશ્ય સૃષ્ટિ આ દૃશ્ય સૃષ્ટિનું એક અનુસંધાન છે, અને તેને જાણવાને માટે જે ઇંદ્રિયો અભારે આપણા સર્વમાં ગુપ્ત રહેલી છે, અને માત્ર થોડાકમાંજ ખાલેલી છે, તે ઇંદ્રિયો જો બરાબર ખોલવામાં આવે તો તે જાણી શકાય એમ છે. તે ઇંદ્રિયો હાલ આપણે જે જાણીએ છઈએ તેથી જુદી નથી આ વાતથી તમને સમજવાને સરલ પડશે કે, અદૃશ્ય સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ છે; એટલુંજ નહિ પણ તે માન્ય કરવામાં બહુ મુશ્કેલી નથી. માહા બાએ એવું બનેલું છે કે તેના સંબંધમાં ઘણા ખરા લોકો જે કંઈ જાણે છે અથવા જાણે છે એમ માને છે તે માત્ર ધર્મ પુસ્તક ઉપરથી જ છે, અને એ પુસ્તકોમાં એ વાત કહેવાની રીતે એવી વિચિત્ર છે કે તેને લીધે વિચારવંત માણસોને શંકા ઉત્પન્ન થાય એટલું જ નહિ પણ તે સર્વ વાત માનવા લાયક નહિ હોય એવો જ ભાસ થાય છે. એટલે ધર્મપુસ્તક માણસો જેઓ આ અદૃશ્ય સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ માને છે, તથા જેઓ લાંબું છે તે રીતે ચોક્કસ પણ જાણે છે એમ ધારે છે, તથા મનુષ્યની મરણ પછી શી ગતિ થાય તે તે જાણે છે, તેઓ ખાસ કરીને ઘણા અજાણ લોકો હોય છે. વાસ્તવિક રીતે આમ હોવું જોઈએ. આવી વાત અજાણ અને ધર્મોધ્ધ લોકોના જ જાણવાના માત્ર નહિ હોવી જોઈએ, પરંતુ તેના અસ્તિત્વની ખાતરીનો પુરાવો ઘણા બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાતવાળા કેળવણી લીધેલા માન્ય ગણે તેવો હોવો જોઈએ.

પ્રથમ તો આ સંદેશનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું છે અને કેવી ધ્વનિયો વડે તે જોઈ શકાય છે તે વિષે મારે કહેવું જોઈએ, કારણ કે આ બે બાબતોનો એવો નિઠર સંબંધ છે કે તે બંને વાત બપોળા સિવાય તેમાંની એકનું જ્ઞાન થઈ શકે એમ નથી.

એટલી વાત તો તમે જાણો છો કે પ્રકૃતિના ઘણા પ્રકાર છે, એટલું જ નહિ પણ વિશેષ એ વાત પણ તમારા જાણવામાં છે કે ભુદી જુદી ઉજ્જ્વલતા અને જુદા જુદા વર્ણનના દબાણથી તે પ્રકૃતિના પ્રકારો ફેરવી પણ શકાય છે. અત્યારે આપણે પ્રકૃતિના ત્રણ પ્રકારો તો સારી રીતે જાણીએ છીએ;—તે વાયુરૂપ, પ્રવાહી, અને કઠિનતા છે. વળી તમે જાણો છો કે સ્થૂળપદાર્થશાસ્ત્રવેત્તા એવું પણ અનુમાન કરે છે, કે દરેક પદાર્થની આ ત્રણમાંની કોઈપણ સ્થિતિ ઉપર કહ્યું તે રીતે થઈ શકે છે. હજીપણ થોડાએક એવા પદાર્થો છે કે જેનો રસાયનશાસ્ત્રીઓ ફેરફાર કરી શક્યા નથી. પણ તે સાથે તેઓ એમ પણ માને છે કે એ તો માત્ર ઉજ્જ્વલતા ઓછી વધતી કેમ કરવી એટલો જ સવાલ છે જેમ આપણે પાણીની સામાન્ય પ્રવાહી ને સ્થિતિ જોઈએ છીએ તે ફેરવી ઉજ્જ્વલતા ઓછી કરવાથી તેને બરફ થાય છે. અને વધારવાથી વરાળ થાય છે, તેમ સઘળા કઠિન પદાર્થો થોડા કિ-યાઓથી પ્રવાહી અને વાયુરૂપ થઈ શકે. તેવીજ રીતે દરેક પ્રવાહી પદાર્થ કઠિન અથવા વાયુરૂપ કરી શકાય, અને દરેક વાયુરૂપ પદાર્થ પ્રવાહી અને કઠિન કરી શકાય. પવનને પ્રવાહી બનાવવાની વાત તો તમે જાણો છો તેમજ બીજા કેટલાએક વાયુને બરફના ચોસલા જેવા કઠિન બનાવવામાં આવ્યા છે તે પણ તમે જાણો છો.

આ ઉપરથી એટલી વાત માનવામાં આવે છે કે સઘળા પદાર્થો ઉજ્જ્વલતા અને દબા-ણથી એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં લાવી શકાય છે. પણ શુભ જ્ઞાનની રસાયણ વિદ્યા તો વળી વાયુરૂપ કરતાં પણ ચઢીઆતી સ્થિતિમાં સઘળા પદાર્થો આણી શકાય છે એમ બતાવે છે. એટલે કે “હાઇડ્રોજન” વાયુરૂપમાં હોય છે તેને “ઇથર” રૂપ પણ કરી શકાય છે. સોનું, રૂપું અથવા એવી બીજી કોઈ મૂળ વસ્તુ કઠિન, પ્રવાહી અથવા વાયુ-રૂપ હોય તેને જોઈએ તેટલી ગરમી લગાડવાથી ગમે તે ત્રણમાં એક સ્થિતિમાં આણી શકાય છે. અને—તે સઘળાને વળી ઉપરની “ઇથર” રૂપ સ્થિતિ કહી તેમાં પણ આણી શકાય છે. આ “ઇથર” ના અસ્તિત્વનું સ્થૂળ પદાર્થશાસ્ત્રો તો માત્ર અનુમાન કરે છે, પણ શુભ જ્ઞાનની રસાયણ વિદ્યા તેનું અસ્તિત્વ છે એમ કહે છે, એટલું જ નહિ પણ વિ-શેષ એમ કહે છે કે તે કોઈ અમુક પદાર્થ નથી પરંતુ પદાર્થની સ્થિતિ છે. અને તે સ્થિ-તિમાં કોઈ પેણુ-પદાર્થ આણી શકાય છે. જેવી તરેહથી ધાતુ કઠિણ હોય છે અને પ્રવાહી અથવા વાયુરૂપ તેને કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે કેટલાએક પદાર્થો સામાન્ય રીતે “ઇ-થર” રૂપ જ હોય છે અને તેને ચોક્કસ ક્રિયાથી વાયુરૂપ બનાવી શકાય છે. આ વાત અશક્ય અથવા સમજવામાં ન આવે તેમ નથી, કારણ કે સ્થૂળ પદાર્થશાસ્ત્રના નિયમથી એ કોઈ પણ રીતે વિરુદ્ધ વાત નથી, એ સમજવું રહેલું છે. આમાં માત્ર નવી વાત એટલી જ છે કે “ઇથર” એક પ્રકૃતિની સ્થિતિ છે, અને પદાર્થ નથી; બાકી “ઇથર” જેવું

કંઈક છે એવું અનુમાન તો એકસ રીતે કરવામાં આવે છે. સ્થૂળ પદાર્થશાસ્ત્રમાં એવું સાધારણ રીતે કહેવામાં આવે છે કે “ઓક્સીજન” તું એક પરમાણુ, “હાઇડ્રોજન” તું એક પરમાણુ, અથવા રસાયણશાસ્ત્રીઓ જોને મૂળતત્વ કહે છે તેવા કોઈનું એક પરમાણુ છે આમ કહેવાનો અર્થ એવો એવો છે કે તેનો આગળ વિભાગ થઈ શકતો નથી,— એટલે મૂળ તત્વનું પોત પોતાનું એવું પરમાણુ છે. ગુપ્ત પદાર્થ શાસ્ત્ર એવું કહે છે કે રસાયણશાસ્ત્રીઓ જોને મૂળતત્વ કહે છે તે વાસ્તવિક મૂળતત્વો નથી, અને આવી શંકા સ્થૂળ પદાર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓને પણ પડેલી છે જોને તેઓ પરમાણુ કહે છે તે ખરેખર ત્રિ-ભાગ ન થઈ શકે એવું નથી, પરંતુ તેના પણ ભાગ થઈ શકે એમ લાગે છે:—એટલે તે રજકન છે માટે જો એના પરમાણુને ભાગવામાં આવે તો તે સઘળા મૂળ તત્વના પરમાણુની છંદ એવી સ્થિતિ થાય છે કે એક સામાન્ય પરમાણુ તેમાંથી નિકળી આવે છે. અર્થાત્ સઘળા પદાર્થનો મૂળ પદાર્થ છેવટ એક જ છે, અને જુદી જુદી રીતે મૂળ પરમાણુઓના સયોગથી આપણે જોને ઓક્સીજન, હાઇડ્રોજન, સોનું રૂપું, પ્લેટીનમ, ઇલાદીનાં પરમાણુ કહીએ છીએ તે બને છે. એ પરમાણુઓને લાંબી જ્યારે તેની સામાન્ય એક-સરખી સ્થિતિના પરમાણુરૂપ કરવામાં આવે છે. સારે તે પરમાણુઓમાં એક લક્ષણ એવું જોવામાં આવે છે કે તેમાંના કેટલાએક નર છે, અને કેટલા એક માત્ર છે આ વાત આપણે સાચી માનીએ અને તે માનવામાં બહુ જલ્દ નથી, કારણ કે ગુપ્તજ્ઞાનવિદ્યા આ વાત કહેછે, એટલું જ નહિ પણ ધણા સ્થૂળ પદાર્થશાસ્ત્રવેત્તા આણું કંઈક છે એમ શકા શખેછે, તો ત્યાં સૂધી આપણે બહુ વાંધા ભરેલી વાત નથી આ વાત જો નિશ્ચય કરે તો રસાયણશાસ્ત્રના મબ્બધમાં ધણા પ્રકારની બનેલી વાતો તત્કાલ સમજવામાં આવે એમ છે. સર્વ પદાર્થનું સૂળ એક જ છે, અને તે જાણવાને માટે પદાર્થોને ઓછી વધતી ગરમી લગાડવાથી અમુક સ્થિતિ તેની થાય છે. આટલી વાત જો સત્ય કરે તો પદાર્થ માનતો ફેરફાર કરવો એ અશક્ય નથી. આપણે કોઈ પણ પદાર્થને તેની મૂળ સ્થિતિ સૂધી લઈ જઈએ, અને એવા ધણા પદાર્થની સમાન સ્થિતિ કરીને તેનો આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે સ-યોગ કરી તેમાંથી નવા નવા પદાર્થો બનાવી શકીએ, જે પદાર્થો કે તેની અસબતની જાત કરતા જુદા જ જોવામાં આવે આ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ શકે તેમ છે એ વાતમાં કંઈ બહુ શકા લેના જેવું નથી. કીમીઆગરો જે એક ધાતુ બદલી બીજી ધાતુ બનાવેછે તે વાત છેક અસંભવિત નથી તેમ આ ઉપરથી કંઈક આપણને લાગે છે. તે લોકો એવું કહી ગયા છે કે સીસા અથવા ત્રાંબાનું, રૂપ અથવા સોનું બનાવી શકાય છે. આપણે ઉપર જે પરમાણુની હકીકત કહી ગયા તે પ્રમાણે ધાતુઓને મૂળ સ્થિતિએ પહોંચાડી, તેના પરમાણુઓનું અમુક પ્રકારે સયોજન કરીએ તો આપણી ધારેલી ધાતુ બને એ કંઈ છેક અસંભવિત લાગતું નથી. સ્થૂળપદાર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓ હજી આણું અનુમાન કરે છે. પણ ગુપ્ત-જ્ઞાનનું રસાયણશાસ્ત્ર તે વાત સિદ્ધ છે એમ કહે છે, એટલે એ વાત જો ખરી માનીએ તો આપણે ઉપર કહ્યું તેમ બનવું અશક્ય નથી.

આર્યબાલબોધપત્રિકા.

પ્રિય બાલકો,

આપણા વિચારની અસર કેવી થાય છે અને ઇશ્વરને વિષે ચિત્ત ચોંટાડવાથી આપણે કેવી રીતે શુદ્ધ થઈ શકીએ છીએ એ વિષે આપણે ગયા પત્રમાં વિચાર કરી ગયા છીએ. હવે વિચારનો કેવો ઉપયોગ કરવાથી તે દ્વારા એક ખીજી રીતે આપણી શુદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે છે તે અહિં જોઈશું. એમ કરતાં કર્મનો નિયમ પણ જરા વિશેષ સમજાશે. કર્મનો નિયમ ઊપર ઊપરથી તો બહુ સાદો અને સહેલો જણાય છે પણ જેમ જેમ તે વિશેષ સમજાતો જાય છે તેમ તેમ તે બહુ ગુચવણ બરેલો અને સમજાવો બહુ કઠણ લાગે છે માટે એનો સુદૃઢ વિચાર કરવો બહુ જરૂરનો છે. કારણ તે જમ વધારે સમજાશે તેમ તે વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે.

ગયા પત્રમાં પવિત્રતાકારક જે શ્લોક મેં કહ્યો હતો તેનું તમને સ્મરણ તો હશે ? વળી એક ખીજી શ્લોક છે. મને ખાતરી છે કે તે તો તમો સર્વ જાણતા હશો.

પાપોઽહં પાપકર્માહં પાપાત્મા પાપસમ્ભવઃ ।

ત્રાદિમાં પુંડરિકાક્ષ સર્વપાપહરોહરઃ ॥

હું પાપ છું, પાપકર્મ કરું છું, પાપાત્મા છું, પાપથી જ ઉત્પન્ન છું. માટે હે કમલ-નયન હરે ! મને પાપહર્તા ! મારું રક્ષણ કર (મને વત્ર કર).

હવે આનો કાંઈક અર્થ તો આપણે સમજાવે છીએ. કારણ કે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જે કોશમાં જીવાત્મા રહેલો છે તે એવા અશુદ્ધ છે કે તે દ્વારા સ્પર્શતો જીવાત્મા જે ઇશ્વર છે, શિવ સ્વરૂપ છે, તેનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ પ્રકાશતો નથી, આપણે પાપી છીએ તેનું એક કારણ આ છે પણ એ એકલું જ નથી. ઉપનિષતમાંનો દ્વાસુપર્ણાં એ શ્લોક તમે જાણો છો ? એ જે પક્ષીની એક વાર્તા છે. તેમાં એક વૃક્ષપર એ પક્ષી બેઠું છે. એમાંનું એક ટોચપર બેઠું છે તે લાંબું સ્થિર બેઠું છે. લાંબું તેને આનન્દ અને સંતોષ છે. તે વૃક્ષના ફલની તેને આપેલા નથી. તેમ આમપાસ શું થાય છે તેની પણ તેને કાંઈ પરવા નથી. ખીજું પક્ષી એક ગ્રામપરથી ખીજીપર એમ અહિંથી તહીં આમ તેમ દૂધાં કરે છે. તે એ વૃક્ષનાં ફલ ખાય છે અને તેમાંના કોઈ મીઠાં લાગે છે, કોઈ કડવા લાગે છે. તે પ્રવૃત્તિમય છે, અને પોતાની સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તેને જરા પણ જાપ નથી, અને કેટલીકવાર તેને અસંતોષ પણ થાય છે. એમ કરતાં આખરે તેની દૃષ્ટિ પેલા ઊંચે બેઠેલા પક્ષીપર પડે છે, તેને શાંત અને સુખી જુએ છે, અને અતે તેન જ્ઞાન થાય છે કે તે તે હું જ છું. પછી તે પોતાની સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરીને તે પક્ષી સાથે પોતાનું એક સિદ્ધ કરે છે, એટલે તેનો અજાણ અને અસંતોષ દૂર થાય છે. આ વૃક્ષ છે તે ત્રિલોકી રૂપ સંસાર છે. ઊપરનું પક્ષી તે આપણું નિત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા છે, ખીજું

પક્ષી તે અનિલ સ્વરૂપ જીવાત્મા છે. આ પ્રકારી સમજના હશે કે આપણું નિત્ય સ્વરૂપ આપણા વ્યવહારના કાર્યમાં સાક્ષાત્ ભાગ નથી લેતું. આપણામાં જે કર્તા બોક્તા છે તે તો જીવાત્મા છે, આપણું અનિલ સ્વરૂપ તે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:-

“ વિના કર્મ ક્ષણ એક પણ, નહિ કદિ કોઈ રહે જ;

સ્વાભાવિક ગુણથી અવશ, ચૈ સૌ કર્મ કરે જ. ૫-૩

કગવ સૌ ઇન્દ્રિય વડે, કર્મો અર્જુન નેહ;

કર્તા તેનો હું જ એમ, વિમુદ્ધ માની લેહ. ૨૭-૩

લોકતાણું કર્તૃત્વ વણિ, કર્મ કર્મફલયોગ;

પ્રભુ એ સૌ સજ્જતા નથી, છે સ્વાભાવિક જોગ.” ૧૪-૫.

આ વાત સમજવા માટે એક ખીજું દષ્ટાન્ત લઈશું તો એ વિશેષ સરળ થશે. એ વાર્તા તમારા ધર્મ પુસ્તકોમાં પણ જોવામાં આવે છે પણ તે ક્યાં તે અસારે મને સ્મરણમાં નથી. ત્યાં કહ્યું છે કે, આપણે ઇશ્વરના અંશ છીએ. જેમ કોઈ પણ વૃક્ષના ફલના ખીજમાં તે આપણું વૃક્ષ સદમરૂપે રહ્યું છે તેમ જીવાત્મારૂપ ઇશ્વરી અંશમાં ઇશ્વરની સર્વ શક્તિઓ તિરોબ્ધ રહેલી છે. હવે ખીજને ધરતીમાં મૂક્યા વિના તે ઊગતું નથી ત્યાં પણ તેને જલ, પોષક પદાર્થો, અને સૂર્યના તાપની અપેક્ષા છે. એ સર્વ સામગ્રી યથા યોગ્ય પ્રાપ્ત થતાં એ ખીજમાંથી વૃક્ષ ઉદ્ભવે છે. એ વૃક્ષને થતાં વિલંબ થાય છે. એને પણ કાલની અપેક્ષા છે. એનાં મૂળ, રકષ, શાખા, પત્ર આદિને માટે જે અણુઓ ઉદ્ભવવા, જોડાણે તે ધીમે ધીમે ઉપજે છે અને તેમ ચવાથી જ વૃક્ષ સંભવે છે. આપણું પણ એમ જ છે. આપણે સ્વરૂપે ઇશ્વર જ છીએ પણ અનેક જન્માન્તરમાં પ્રાપ્ત થતા દેહાદિને લીધે એ સ્વરૂપ આવૃત્ત થએલું છે. એ જન્માન્તરોમાં એક કારણસરીર નિલ રહી જીવાત્માનું રક્ષણ કરે છે. ખીજને જેમ પોષક પદાર્થ અને જલની આવશ્યકતા છે તેમ આપણા જીવાત્માને ભોગ-અનુભવ-ની આવશ્યકતા છે. જીવાત્મા અનેક સરીર ધારણ કરી ત્રિલોકી રૂપ સસારમાં ભ્રમણ કરતાં વિવિધ પ્રકારના ભોગનો સંગ્રહ કરે છે તેથી તેનું પોષણ થાય છે. ઇશ્વરી પ્રેમ જે સતત આપણા પ્રતિ વહાં કરે છે તે સૂર્યના તેજને સ્થાને છે. એ ઇશ્વરી પ્રેમમાં આપણે ડૂબી રહ્યાં નેવા છીએ, અને આપણે જો અધમ હોઈએ તો જ આપણને તેનો લાભ મળતો નથી. જીવાત્માની ઉન્નતિ થવા માટે આ ભોગ બહુ આવશ્યક છે. કારણ કે આરભમાં તો આ જીવાત્મા કેવલ ખીજાત્મક જ હોય છે. સારે તો તેને સારું શું ? માડું શું ? ધર્મ્ય શું ? અધર્મ્ય શું ? એનું જ્ઞાન પણ હોતું નથી. પ્રથમ તો તે કેવલ અંત હોય છે, કારણ કે તેને પોતાના અસ્તિત્વનું જ જ્ઞાન ભાગ્યે હોય છે. પણ ઇશ્વરના પ્રમાદથી તે જ તેના પર પડતાં તે જરા જાગૃત થાય છે. એમ થતાં કોઈ દેહ ધાગ્ય કરી તે પ્રવૃત્તિમાં પડે છે અને સુખ દુઃખના અનુભવ થતાં થતાં અનેક પ્રકારના ભોગના મસ્કાર પડે છે અને તે ખીજાત્મક જીવને પ્રાપ્ત થતાં જેમ ખીજને જલ પોષે છે તેમ તે તેનું પોષણ કરે છે. એ પ્રમાણે ખીજાત્મક જીવ પોષાવવા માંડે છે, અને વિશેષ જાગૃત થતો જાય છે તેમ થતાં તે પોતાની વૃદ્ધિ કેમ યાય છે તે કાંઈક સમજવા માંડે છે અને પોતાનું આવિશું છે તે પણ મનજે છે, કારણ કે ઇશ્વરનો પ્રસાદ જે તેના

સર્વાંગમાં વ્યાપી રહ્યા છે તેનું તેને જ્ઞાન થયું હોય છે. આમ થતાં તે શાંત, વિશ્રાન્ત, ધીર, યર્ષ સાક્ષી રૂપે રહી આનન્દ અનુભવતાં પોતાના દેહાદિની ક્રિયાઓનો ઉપદ્રવ યર્ષ રહે છે. એ દેહાદિને ભોગરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે: અને પોતે તો તે દ્વારા જે જ્ઞાન મળે છે તે જ લે છે. આ જ્ઞાનવડે જીવાત્માની અતર્બીત શક્તિઓ આવિર્બીત થાય છે. એ શક્તિઓ વૃક્ષના પત્ર, પુષ્પ, ફલ, શાખા, સ્કંધ, અને મૂળના જેવી છે. એ સર્વ પોષાવવાથી જેમ વૃક્ષ પૂર્વ વૃક્ષના જેવું જ-તદ્રૂપ-થાય છે તેમ જીવાત્મા પરમાત્મા સ્વરૂપ થાય છે. સારે રિચર ચિત્તથી આતો વિચાર કરી જુઓ. ઈશ્વરે તમને પોતાનું જીવન અર્પ્યું છે-આપ્યું છે-તેથી તેનાપર જે પ્રેમ થવો જોઈએ તેથી તથા તમારું જે દિવ્ય ભાવિ છે તેથી અસારે તેમ કંટલા દૂર છો તે જાણવાથી જે નમ્રતા આવી જોઈએ તેથી, એમ ઈશ્વરપ્રદ પ્રેમ અને નમ્રતાથી, તમે કેવા દિવ્ય યર્ષ શકો એમ છે તેતો વિચાર કરતાં તમારામાં પૂર્ય-ભાવનાની રેલમહેલ યર્ષ રહેશે.

હવે તમે સમજ્યા હશે કે આત્મા તો અપવિત્ર છે જ નહિ. જે અશુદ્ધિ છે તે દેહને છે, જીવમાં છે. કેટલીકવાર તો અશુદ્ધિનું કાણુ અજ્ઞાન હોય છે, કારણ કે ધર્મ, અધર્મમાં શો ભેદ છે તે આપણે ભોગદ્વારા શીખાય છે, અને ઘણા ભોગ ભોગવવા હજી બાકી છે. હિંદુ ધર્મમાં નહિ પણ એક ખીજ જ ધર્મમાં એક વાર્તા છે. તેમાં બતાવ્યું છે કે મનુષ્ય આરભમાં એક સુંદર ઉપવનમાં રહેતો હતો. ત્યાં તે સર્વ પ્રકારે સુખ અનુભવતો હતો, કારણ કે ત્યાં પાપ કે દુઃખ કંઈ હતું જ નહિ. છતાં તે અગ્ર હતો, અને તેથી જ તે પાપ કરવાને અશક્ત હતો, પાપ કેમ કરવું તે જ તે જાણતો ન હતો. તેમ જ વળી પુષ્પ શું તેનું પણ તેને જ્ઞાન ન હતું. તેને એવી સમજણ પાડી હતી કે ત્યાં સુધી તે અમુક પ્રકારે રહેશે ત્યાં સુધી સર્વ સારાં વાનાં જ થશે, અને તે સુખી રહેશે: અને અમુક પ્રકારે વર્નશે તો તેને દુઃખ થશે પણ આટલાથી જ તેને સંતોષ થયો નહિ. તેને તો એ વાતની સસતા જાતે જ તપાસી જોવાની ઈચ્છા યર્ષ આપણને પણ માત્ર સાંભળવાથી જ સંતોષ નથી થતો પણ ત્યાં ત્યાં બની શકે ત્યાં સાંભળેલી વસ્તુની સિદ્ધતા પ્રયોગ-દ્વારા કરી જોઈએ છીએ તેમ તેને પણ થયું. તેથી જે કરવું નિષિદ્ધ છે એમ તેને કહેવામાં આવ્યું હતું તેમાંનું એક નિષિદ્ધ કાર્ય તેણે કર્યું. એથી તેને દુઃખ થયું. હવે તે એ ઉપવનમાં રહી શક્યો નહિ, કારણ કે એ ઉપવન અજ્ઞાન અને તેથી ઉત્પન્ન થતી નિષ્પા-પતાનું ધામ હતું અને હવે કંઈ તે અગ્ર કે નિષ્પાપી રહ્યા નહોતો. ધર્મધર્મના જ્ઞાન રૂપી વૃક્ષનું ફલ તેણે આપ્યું હતું. એટલે હવે તેને સંસારમાં જોગવું પડ્યું, અને ભોગદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવાની જરૂર પડી. તે એક નાના પાઠ શીખ્યો હતો, એટલે હવે તેને એક વસ્તુ અધર્મ છે એમ અનુભવ સિદ્ધ હતું. પ્રથમ તો માત્ર તેણે આ વાત સાંભળી જ હતી. એકવાર તેણે એ બાબતોનો પોતાની મેળે અનુભવ કરી લેવાનું શરૂ કર્યું એટલે નેટકું ધર્મ છે અને નેટકું અધર્મ છે તે બંધું પોતે સ્વાનુભવથી સિદ્ધ કરી લે ત્યાં સુધી તેમ ક્યાં જ કરવાનું હતું. તેણે તે ફલ-ખાધું તેથી આપણને અહીં કાચો થયો છે. કારણ કે શું આપણને અજ્ઞાનરૂપી ઉપવનમાં આનન્દ થાત ? અને જો તેણે પોતાની મેળે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવાનો આરભ ક્યાં ન હોત તો, 'હું' ક્યાં છું કે આપણે અઘાપિ ત્યાં જ હોઈ. પણ હવે આપણે એ વૃક્ષ સર્વદા ખાધાં કરીએ છીએ, કારણ કે આપણે નિરંતર અનેક ભોગ ભો-

ગતી તે દ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરીએ છીએ, અને તે દ્વારા આપણાં જીવાત્માની ઉત્તતિ કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આપણાં કેટલાંક પાપનું કારણ અજ્ઞાન છે. પણ બધાં જ પાપ કાંઈ અજ્ઞાનમૂલક છે એમ કહી શકાય નહિ. આપણામાં ઘણાં એવાં પણ છે કે એક વાત અધર્મ છે એમ સમજના છતાં તે અધર્મ છતાં કર્યા જાય છે. પેલા વૃક્ષ પરનું પક્ષી જે નિરંતર ફલ ખાયાં કરે છે તેના જેવું છે. તમે જાણો છો કે કેટલાક ફલ એવાં પણ છે કે તે ખાતી વખતે બહુ મીઠાં લાગે છે પણ ખવાઈ રહ્યા પછી મોઢામાં તેના જે સ્વાદ રહી જાય છે તે કડવો હોય છે. તે પક્ષીને આ વાત સમજના છતાં તે ફલની મધુરતાના ઉપર તેને એટલો બધો પ્રેમ છે કે તે ફલ વારંવાર ખાયાં જ કરે છે, અને એવી આશા રાખે છે કે હવે કડવાશ નહિ હોય. એમ જ આપણે પણ જાણીએ છીએ કે કેટલાંક કાર્ય તે કરતાં વારને તો બહુ આનન્દ આપે છે પણ પરિણામે તે જ બહુ દુઃખદ નિવડે છે. છતાં તે દ્વારા જે આનન્દ થાય છે તે પર આપણી પ્રીતિ એટલી બધી છે કે હવે તેનું પરિણામ દુઃખદ નહિ થાય એમ ધારી તે કાર્ય કર્યા જ જઈએ છીએ. પણ દુઃખ તો થયા વિના રહે તુ જ નથી તેને આવતાં ભડે વિલગ થાઓ. પણ વહેલું મોડું દુઃખ થવાનું તો ખરું જ. અને એમ કળાં કરતાં અતે આપણે શીખીશું કે અધર્મથી જે તત્કાલ સુખ થાય છે તે લાભ્ય છે.

આ પ્રમાણે જે દુઃખ અનિવાર્ય છે તે એક પ્રકારનું કર્મ છે, એ તો તમે જાણો છો. કર્મનો એ પ્રકાર બહુ સારો છે, અને મર્વની જાણમાં પણ છે. પણ એનો એક ખીન્ને પ્રકાર એવો છે કે જે બહુ દુઃખદાયક છે અને અહીં એ વિશેષે કરીને એપર જ વિવેચન કરવાનું ધાર્યું હતું. એકનું એક પાપ કર્મ ઘણીવાર કર્યાકરવાથી તે પાપ કર્મ કરવાની આપણને ટેવ પડી જાય છે. ટેવ પડવી બહુ સુગમ છે, પણ ટળવી બહુ દુર્ઘટ છે. તમે જાણો છો કે કેટલાક માણસ પાપકર્મ કરે છે અને કહે છે કે.—“મારું કર્મ એવું હશે. એ ટેવ મને પડી છે અને તે ટળતી નથી.” તમે જાણો છો કે આવું બહાનું કાઢવું એ ખોટું છે. અગર જે પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવું એ આપણા પૂર્વકર્મને લીધે ગમે તેટલું દુર્ઘટ હોય છતાં આપણું પૂર્વકર્મ આપણી પાસે કદી પણ પાપકર્મ કરાવતું તો નથી જ, ટેવ એ આપણા કર્મોનુમાર છે, આપણું કર્મ છે. એ ટેવ આપણે જ પાડી છે, અને આપણા જીવાત્માને તેથી છૂટવું ગમતું નથી. પણ તમે જાણો છો કે ખીન્નું એક એવું છે કે જે ‘ધર્મથી’ પર છે. તે પેલા વૃક્ષની ટાચપર એટલું પક્ષી છે. એ વાત અધર્મી છે એમ જીવાત્માએ જાણ્યાથી તે સાક્ષીરૂપી અંતરાત્મા જરા પ્રવૃત્ત થયો છે અને તેનું વીર્ય જરા જલ્દિ પામ્યું હોય છે. અને અધર્મનો લાગ કરવાની આપણને જે વૃત્તિ થાય છે તે તેની પ્રેરણા છે કેટલીકવાર આપણે જે બહાનાં કાઢીએ છીએ તેનું કારણ આ જ છે. જે આપણે ખોટું કરીએ છીએ એમ આપણે જાણતા ન હોઈએ તો પછી બહાનું કાઢવાનું કાંઈ કારણ નથી. સારે જ્યારે જ્યારે તમને બહાનું કાઢવાનું મન થાય સારે જે બહાનું પક્ષી સાક્ષી રૂપે ધૈર્યથી ઉપદેશા યઈ રહ્યું છે તેનું સ્મરણ કરજો. એ કાંઈકે વીર્યવાન થયું છે તેથી તમારી નહારી ટેવ ટાળવામાં તે તમને સહાય કરશે, કારણ કે તે તમને શુદ્ધ વિચાર કરવામાં સહાય કરશે. પ્રત્યેક નહારી ટેવ કાંઈ સદૃશ્યદ્વારા ટાળી શકાય છે. કારણ કે તમે જાણો છો કે પ્રથમ આપણે

કાંઈ ખોટું કાર્ય કરીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે કાંઈ સદ્ગુણનો આપણામાં અભાવ હોય છે. એ દુર્ગુણનો પ્રતિપક્ષી સદ્ગુણ આપણામાં ઉદ્ભવ્યો હોતો નથી, અને, તેથી આપણને તેનું કાંઈ જ લાભ હોતું નથી. પણ જ્યાં ટેવ ખોટી છે એવું લાભ થયું કે પછી તે કયા પ્રતિ સદ્ગુણથી સમશે તે પણ નાણી શકીએ છીએ. એટલે તમારે તમારા દુર્ગુણનું ચિંતન કરી પણ કરવું નહિ, તેમ જ મારું કર્મ જ એવું છે એમ ધારી નિરાશ પણ થવું નહિ. એ નહારી ટેવ ચાથી પડી તે બરાબર સમજી લઈ તે દુર્ગુણનો પ્રતિપક્ષી સદ્ગુણ કિયો છે તે શોધી કાઢવા ખતથી પ્રયત્ન કરો. આ સદ્ગુણ તમને જરૂરે, કારણ કે જો તમે આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરશો તો તમારો અંતર્યામી તમને તે શું છે તે બતાવશે. એટલું જ નહિ પણ તે એમ પણ કહેશે કે એ સદ્ગુણ તેનો જ અંશ છે તેથી તેને પોષી સમય કરવો ઘટે છે. ત્યારે એ શું છે તે સમજી તેનું ચિંતન-ધ્યાન-કરવા સતત પ્રયત્ન કરો. પ્રાતઃસંધ્યા કે ઉપાસનાને સમયે તેનું સ્મરણ કરો. એ સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થયે તમે કેવા થશો તેની કલ્પના કરો. એ સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થશે જ એવો દૃઢ સંકલ્પ કરો. અને પછી જ્યારે ઉપાસનાથી મુક્ત થઈ તમારા નિલ વ્યવહારમાં ગૂંથાઓ ત્યારે ત્યાં પણ તે સદ્ગુણને વ્યવહારમાં ઉતારવાના જે જે પ્રસંગો આવે ત્યાં તેમ કરવા ચૂકશો ના. એ પ્રમગોપર ધ્યાન આપતાં જણાશે કે એ પ્રસંગો ફેટલા બધા છે. એનો લાભ લેતાં તેને પરિણામે એ સદ્ગુણ વ્યવહારમાં ઉતારતાં જે સુગમતા થશે તેથી તમને આશ્ચર્ય લાગશે એવું કારણ એ છે કે તમારો અંતર્યામી તમને એ કાર્યમાં સહાય કરે છે. જ્યાં સુધી નીચેનું પક્ષી ફલ ભોગમાં ગૂંથાયું હોય છે ત્યાં સુધી વૃક્ષની ટોચ પરનું ન્હાનું પક્ષી સાક્ષી ઉપદેશ-જ થઈ રહે, એથી વિશેષ તેનાથી થતું નથી. પણ જ્યાં એ પક્ષી કદુ ફલનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય એકવાર કર્યો, અને ટોચ પર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો કે ટોચ પરનું પક્ષી ગાન કરવા માંડે છે અને તેનું ગાન એવું સુદર, મધુર અને ચિત્તાકર્ષક હોય છે કે તે સાંભળી પેલા નીચેના પક્ષીને આશા અને હિમ્મત આવે છે.

વળી એક બીજી વાતથી પણ તમને આશ્ચર્ય લાગશે. જો તમારા પ્રયત્નમાં તમે દૃઢ આગ્રહ રાખશો તો તમને જણાશે કે કંઈક કાલમાં તમારી ટેવ ટળી જશે. કેવી રીતે તેનું જાન તમને નથી, કારણ કે એ ટેવ તમે ટળી હોય એમ તમને લાગતું નથી. આથી તમને આશ્ચર્ય લાગે છે. એવું કારણ એ છે કે પેલા સદ્ગુણ એવો સમય થયો છે કે તે દુર્ગુણને અવકાશ રહ્યો હોતો નથી. ને દુર્ગુણ પોષણને અભાવે નિર્વિધ થઈ ધીમે ધીમે નાશ પામ્યો છે. માર્ગ પ્રકાશિની નામના એક નહાના પુસ્તકમાં જે લખ્યું છે તેનું સંસ્કૃત હું ધારું છું કે આ જ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે:—

“જે સુદ્ધ ભવિષ્યમાં ધવાનું છે તેના સાક્ષી રહો. તેમાં જે કે લડશે-તો તું જ પણ ચોક્કસ તું ન થઈશ. ચોક્કસ શોધી કાઢ. અને તેને તારે માટે સુદ્ધ કરવા દે. સુદ્ધ માટે તેની આગ લઈ તેમને પાળ. તે જાણે સેનાપતિ હોય તેમ તેની આગ પાળીશ ના, પણ તે જાણે તું જ હોય એમ માનીને પાળ કારણ કે તે તું જ છે; તો પણ તે તારા કરતાં વધારે સખજ અને માની છે. તેને શોધી કાઢ.....જ્યાં સુધી તું તેને ઓળખશે નહિ ત્યાં સુધી તે તને ઓળખવાનો નથી. જે તારી પ્રાર્થના તેના અનુલક્ષી કર્યપર પડશે

તો તે તાગમાં લડશે.....આમ થશે તો તુ યુદ્ધનો સાક્ષી થઈ રહી તે
ડવા દઈ, તે યુદ્ધમાંથી તુ જ્ઞાન્ત અને અશ્રમિત પસાર થઈશ. ”

આ શબ્દોનો પાઠ કરી સ્મરણમાં રાખો. કારણ કે મેં એનો જે
ઓ છે તેના કરતાં એમાં વિશેષ રહસ્ય રહેલું છે. તમે જ્યારે મ્હોટા
તમને વિશેષ સમજાશે, અને ઉપયોગમાં પણ આવશે

વળી તમારી નકારી ટેવો-દુર્ગુણો પરાજય કદી આપતી બધી
પણ થઈ શકે. જે સદ્ગુણોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હશે તેમાં કેટલોક
રહેશે અને તે સહેલથી કર્યા જવાશે. પણ એક કાલ એવો પણ આવે
અસલની ટેવ પ્રમાણે કરી દેવાય. આમ થાય તો તેથી ગભરાવું
જ નહિ જે પ્રયત્ન થઈ ચૂક્યાં છે તેથી તમારો અંતર્યામી સખ્ય
કદી ભૂલ થઈ જાય તો તરત હિમ્મત રાખી ફરીને પ્રયત્ન કરવો. એમ
જાણો કે હવે પાછું એમ કરવું સુગમ પડે છે, કારણ કે પ્રયત્નદાર
થયો છે. જ્યાં સુધી ભૂલ થઈ કે તરત ચેતી તે સુધારવાનું પ્રયત્ન કરતાં
કેટલીવાર એકની એક ભૂલ થાય તે પર લક્ષ આપવું નહિ અંતર્યામી
અને તે ધીરજ રાખી શકે છે વળી એટલું યાદ રાખવું કે અગર જો
વાધી અંતર્યામી સખ્ય થાય છે, પણ પ્રયત્ન કરવાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થતાં
દીક્ષ કરવાથી હાનિ થાય છે, અને સાર પછી સદ્ગુણોનો અભ્યાસ દુર્ગમ
જો તમે ખત રાખી મગ્યા રહેશો તો થોડાક કાલ પછી જણાશે કે એ
ભ્યાસ ઉત્તરોત્તર વિશેષ આનન્દદાયક થતો જાય છે, અને અતે જણાશે કે
દાખવા તમે પ્રયત્ન કરો છો અને જે પૂર્વે બહુ ઇષ્ટ જણાતી હતી તે ઇષ્ટ
અતે એવો પણ સમય આવે છે કે જ્યારે તમને આશ્ચર્ય લાગે છે કે એમાં
સમજાઈ હશે ! આવું થાય સારે તે ટેવ ટળી સમજવી, તે દુર્ગુણ પરાજય
જવો અને જો આમ કરવું પડ્યું હશે તો તમને સમજાશે કે તે શી રીતે થયું, અને એ
રીતે પ્રાપ્ત થયો તે બરાબર સમજાશે. સારે તમારા પ્રયત્નમાં ભ્રષ્ટ થયા વિના કે ભ્રષ્ટ
થાય તે માટે તમારે કશી અરે રાખવી નહિ અભય અને આરાનો આશ્રય લો
કે તમારા એ કાર્યમાં તમારો અંતર્યામી તમારી સહાયે છે જ, વિજય થતાં જે
થશે તેનો અનુભવે જ સમજાય.

એ પ્રમાણે તમારી ટેવો એક પછી એક લઈ તે પર એવો પ્રયોગ કરો
ધ્યાન-ચિંતન-અને વ્યવહારમાં તેનો અભ્યાસ કરો એમ કરતાં કરતાં જ્ઞાની કે
ખેડેલા પક્ષીના ગાનની મંદુરતા વિશેષ વિશેષ અનુભવાતી જશે, અને પરમેશ્વરના પ્રેમ
પ્રભામાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ લાભ થતો જશે

લી. સ્નેહાધીન,
લિલિઅન એડગર,

ઔષધોની પ્રવાસ પેટો.

મુસાફરીમાં ઘણીજ ઉપયોગી ધર્મ પેટો તેથી આ પેટીમાં કંઈ પણ નુકશાન ન કરતાં તુરત ફાયદો કરે તેવાં અગ્નિચક્ર ઉપરથી આવતા દરેકનાં ઓમરો ઢાંખા દિવસ સુધી ચાલે તેટલા પ્રમાણમાં તૈયાર આપવામાં આવે છે અંજલિ, ઉલટી ઉધરસ તાંબ, મેરડો લુ લાગતી કળહયત, દોલેરા, ઝાંઝા દમ-તથા દવાઓ ધણીજ ફાયદો કર્યા છે.

પ્રાણકાની દવા-વિગેરે અને તે સારી બીજી લગભગ ૨૦ દરેક ઉપર લાગુ મેડે તેવાં તાત્કાલિક અસર કરક ઉપયોગી ભરેલી આ પેટી માટે રાજ્ય રજવાડા તથા ગૃહસ્થા તરફથી ધણીજ ઉચા મત આપવામાં આવ્યા છે, અને પણ દરેક અતિ ભયંકર વખતે આ પેટીની

કિંમત ૬૦૦૦ની પેટી લાકડાના કવર સાથે રૂ. ૧૦ લાકડાની મજબુત સુશોભત પેટી રૂ. ૧૫.

મળવાનું ઠેકાણું: પૈથ, પ્રજુરામ જીવનરામ ઔષધાલય, અનંતવાડી.

બુલેટર-મુબદ્દ

નવું પારિતોષિક.

સાહિત્યની કેળવણીથી દેશપર થતી અસર એ વિષય ઉપર ચાર્થી સાત માન સુધીનો સૌથી ઉત્તમ લેખ મોકલનાર ગૃહસ્થાને શા. અગ્નિચક્રી શા. બેની કિંમતનું પારિતોષિક આપવા કહે છે. પારિતોષિક અર્થ છે, પણ તે અંગે બોલતી અપાશે એમ જણાવે છે. વ્યવસ્થાપક, સુદર્શન.

પારિતોષિક.

પ્રેમાનંદ ઉપર પહેલા નંબરનો તથા સામળ ભટ ઉપર બીજા નંબરનો લખેલ અર્થ માટે શા. 'અગ્નિચક્રી' (શા. કિંમતલાખ અલેક્ષી અગ્નિચક્રી) ને પારિતોષિક મળી ગયા છે. સામળ ભટ ઉપર પહેલા નંબરનો લેખ લખનાર ગૃહસ્થાને એમનું પારિતોષિક શા. મોકલવું અને શા. રીત મોકલવું એ સુચની કરવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક, સુદર્શન.

ઇન્ડિયન એસોસિએશનને લગતી સ્ત્રી કેળવણીના ઉત્તેજન

માટે સ્કૉલરશીપો.

આ માટે ઉમેદવારોએ તા. ૧૫ મી ડીસેમ્બર પહેલાં અરજ કરવાની હોવાથી, આ સંબંધી આ પત્રમાં બહેરે પ્રસિદ્ધ કરવાનું બની શક્યું નથી.

વ્યવસ્થાપક, સુદર્શન

આદ્ય દ્રશ્ય—
'એક અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અહનિષ્ઠ મણિલાલ નજીભાઈ

સુદર્શન.

તત્ત્વી—
પ્રોફેસર આનંદશંકર વ્યાપુભાઈ પ્રેમ
એમ. એ. એલ.એલ. બી.

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૭. અંક ૪.]

(માસિક.)

[જાનેવારી. ૧૯૦૧]

આરોહણ.

(મળેલુ*)

પૃથ્વી છંદ

સખે ! હૃદય ! ક્યાં હશે ? પથ ક્યો ચ્હડો આ સખે ?

ચ્હડે અવર કોઈ સગ થઈ કે રહ્યા એકલા ?

અને નયન જે સદા મધુર દીપતા, તે હજી

લસે અસલ રૂપ કે કઈ શુ થાકઝાખાં થયાં ?

૪

જરા વિષમ આ ચ્હડાન, સહુ સાર્થો હારી ગયા,

વળ્યા પગથી અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી વિષે,

ઘપોર સહુ ગાગશે સ્થાલિકે કો ગુહાકુડને

સુતા હિમશિલાતટે, નિરખતા નીચે દ્વરના

૮

વિસર્પિ સરિતાકુલો, ઉઠજકુંજ છુટીછુટી,

અને વનનીંદલ ખેતર વિશાલ વાળા ખીંચો

ચ્હડે પણ ધણુ કહ્યું વિરમવા નીચે સાયમા,

પરતુ ચ્હડતુ હજી ચ્હડતુ એજ મ્હારી તૃષા

૧૨

ચ્હડુ વર્ગો ઉભો રહું, પ્રતિપદે દિશાઓ ખમે,

અને વિષમ તીક્ષ્ણ અતર ઉકેલતા લોચન,

નિહાણુ જગચિત્રની પલટતી જ છાયાપ્રભા,

વિચાર કંઈ જીવતી નિધનવાહિ કંઈ પંકિતઓ,

૧૬

વિલોકુ નર, ચિતતુ પ્રકૃતિશાયિ નારાયણ,

અને રિધિસમુદ્રમાં નિરખું ભગ સંકલ્પના.

જ્યોત્સના અવનિનાં સજી અનિલ પાંખ, નિર્મલ બની,
તરે વિહગમાલ સંગ ફરતાં જ આકાશમાં; ૨૦
સુવે દળતો આડના ધ્રુમટ કેરો શય્યા વિષે;
રમે જુલતો લક્ષ્મણિ કર સાહો તરુયુગ્મના;
ભરે કુસુમદ્રેશમાં સ્ફટિક, મોતી વેરે દલે,
શકુન્તલગી ખચે વ્યગ્નપુદ્ હીરામય; ૨૪
વિદગ્ધ તરુ ઢાંકો લે, કાણુ કરે કપિ જ શોભતા,
શિશા પલુ પરિવ્રજે, કહિન ચિત્ત કોમલ સરે.

વસે અહીં મદો વિષે 'મુરતોંઓ' ધરી ખાખને
વિરાગ મુખ પર, પરંતુ ઉર અન્ય જન જોહવાં; ૨૮
નોંચેનો વસતી તણા સતતે 'પંચલાગો' વળી;
'પ્રસાદ' મ્હડતા અહીં, જરૂર તેથી ભરતા જ એ.
મ્હડે ઉપર ભાવિકો, હરખથી જ જાનાળુઓ,
ધરે 'કુલ નહીં તથાપિ કુલપાંખડી,' તે અહે; ૩૨
ધણી ગિરિનો આપર્ધિ, વન અનંત કાલ્યા ફળ્યાં;
-કુદારિ, વર્ગો કાછિયા, કણ્ઠ્યો, માળો, વૈભો, અને
વિવેકહત દર્દીના અધમ જાંટવૈભો જ એ;
સમાધિજલ જાણુતા, કપટખલ્લચારી, સદા ૩૬.
અધોગતિ સ્વીકારતા વ્યસવશીજ ગાંજકળી.

સ્મરે કવિ કહું તમે, "કુદરતે બધું સુદર
"અને ફક્ત માનવી અધમ,"—એ અહીં તો ખર.
અરે નહીં નહીં. અહીં પલુ કદાપિ એકાદ કો ૪૦
મદોનો કંઈશ શિક્ષાભૂમિ વીંધી જ મૂલો ઉડાં,
તજી ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષીને
પુરાણ નિપિયોગિતો તપ શમે અને જ્ઞાનમાં
સમોવડ બની રહે, હૃદય-બુદ્ધિ-આત્માચક્રી; ૪૪
પ્રસારો વર્ગો કૌસુદી-ધવલ સૌમ્ય કિરણો સદા
ન હોય જડ કુદરતે ધરો રહે જ સૌંદર્ય તે.

મ્હડું, ઉપર હા, સખે, વિકટ આ મ્હડાવે તમે
નહીં નિકટ, કર અહે તમ ખલો લુની ટેવથી. ૪૮
નહીં પગથિયાં રમ્યાં, પથર ધારવાળા લોંસા,
અને તરુજાતણી નિમિડ ઝાડી આ કારમી!

પદ્મપદ વળું નીચો, ઉઝરડા તથાપિ ખમું,
—અને કયહિ કયહિ દીસે પદવિ વ્યાધ ચિત્તા તણી । ૫૨
અહા ! ગઈ જાડી, નિર્મલ લસે જાયું બ્યોમ શું ।
—અરે, પ્રખર સૂર્ય, સલવર વત્સને શો દમે !

દીસે કુદરતે અહીં રમ્યું, શિલા તણું આસન,
તપાવ્યું રવિએ, તથાપિ ધડિ થાક બિતાવું હું. ૫૬
નિહાળું પથ ને રહડ્યોઃ જલ રસો જ નીચે રહ્યા;
જણાય ન જણાય સૃષ્ટિ સુંદર મુચેલી રંગેલી એ !
હવાદલ વિશાલ આ જુખર દીપતુ, તે મહીં
સરે રસગતાં જ મીન, ખગ વાદળાં એ કુખ્યાં ! ૬૦
પહોળી ધનસ્યામ જાપ નિજ મોહિનીમાં પુરી
લપેટી જતનેયી ખીણુ, લોભાવતી લોચન.

—અહા, સ્વર મીઠો ! ફરી ! નગર આ શું ગધર્વતું ?
ફરી જ રણકાર !—હા, અનિલ આવ, રમ આ દિશેઃ ૬૪
પડેલ-તણ દીધ આ ઉંચી દુકાં વિષે મદિરો
રહ્યાં વિવિધ પંથ ને વિવિધ કાલનાં સ્મારક,
ધરે હજી સુકકં ઘંટ, અનિલો જ પૂજાભિષે
વગાડી રમતા, વળી વહી જતા ધરી એ સ્વર, ૬૮
સુનાવી પધિકો કરે ચકિત લોક બહેમી ભલા.

અહા મધુર ઘંટ; મદિર વિષે અનાયાસથી
થતા મુખર,—શા વિચાર પ્રકટો તમે આ ઉરે !
રહ્યો શું પૂર્વજ મહા પ્રગલ્ભ સત્ય આયો તણો ૭૨
ખરો વિમલ ધર્મ ઘંટરવ મિષ્ટ આ કેવલ ?
અહો જગતવંદ્ય ધર્મધૃતિ સેવતા પૂર્વજે !
ભગીરથ પ્રયત્નથી જગરહસ્ય પામ્યા તમેઃ ૭૬
વહે અનિલ ધૃષ્ટિરી નિયમથી, કદાપિ વહે
સ્વરો તમતણા, પડે શ્રવણ, તોય સમગ્રાય ના.
કદાપિ નજરે રહડે જીવતી મૂર્તિ તમ ધર્મની,
—ન એ નિજ પ્રકાશ રાખ—કળ્યા જ તનખા સમે,
નપુંસક, શકે ફરી પ્રકટ અન્ય આત્મા વિષે. ૮૦

ગઈ ધણીં પ્રજા, ગયા ત્રિરમીં ધર્મ પણુ કેટલા !
રહ્યાં વચન એમનાં, દ્રક્ત કદપનાસૃષ્ટિ એ
ગણાય, ગત કાલ સાહિલ ઇતિહાસનાં.
જશે મરવી આર્ય જાત, બ્રહ્માની પુત્રી વડી ? ૮૪

ત્રયી શર્મા જશે અભંગુર શું ક્ષીરસાગર વિષે ?
 થશે શું ભારત યુનાની હોમર તથા જ કાવ્યો સમું ?
 નહીં શશિકલા ધરી—કુસ શું ધારશે મદિરા ?
 સખે, ઉર તુટે, રૂઢાય, છંવ કાલ-ઓચારથી
 -અને મુજ વિષે બને અધુત આર્યકુલ પિતૃઓ !
 પ્રભો, કિરણ આશનું ! ધરતી કોરી દુષ્કાલમાં
 ચહે સલિલજ્યોતિમેધ ઊગારવા સંતતિ !

૮૮

ચંદ્રુ ઉપર. હોંસનાઃ દ્રુત પૂર્વ નિશ્ચય થકી
 વધે પગ,—પડે કઠોર પડધા પદધાતના.
 અવાજ પણ એ મુવે પદ્મ મહીં સુના આ સ્થલે,
 મળી, ડુબી અશબ્દમાં, ગળી જઈ થતો ના થયો.
 વસે શ્વર્સી લસી રહે વિશદ દિવ્ય શાંતિ અહીં,
 ગભીર, સ્થિર સિમતબરી, જગત મેલ આત્મા તણો,
 વળી જગત પાપડખ, હુંખ સ્થૂલ રાગો તણો.
 વિદારી, વિસરાવો, રૂઝ કરો, અંક સુવરાવોને
 કરંતો નિજ ધામ યોગ્ય કે વિપથચારિ આત્માશિશુ.

૯૨

૯૧

૧૦૦

અનંત અવકાશનું હિત-મુજંત ચેતન-ઉર !
 અનંત-તત કાલનું સતસ્વરૂપ શાશ્વત-પ્રભ !
 અનંત છંવયોનિના સગુણ કોટિ સંકલ્પનું
 અપિકૃત નિધાન-આદિ-અવસાન સંકર્ષણ !
 અનંતમુખ જે સ્ફુરે, સ્ફુરણમાં જ છવી રહે
 વિચાર-અભિલાષ-ગાન-રતિ તે તણો ભારકર !
 બને ઉર ઉમંગથી, સરલ દીન શિશુભાવથી,
 અનેક યુગ દેશના કંઈ મહાનુભાવો તને:
 પીતાં મૃતસજીવની વિમલ વારુણી તાહરી
 દુગો સકલ દેશ-કાલ-પ્રલક્ષ ઝાંખું લહે,
 રંગેરંગ વહે મોહું અમર જેમ અદ્વાતણું.
 જશે ક્ષ્મ પ્રગ્ન ? પડે કડક ભાંગી શું રાજ્ય કો ?
 થશે અમુક ધર્મ-સંસ્કૃતિ તણો પ્રલય કે કદા ?
 -બલે વિવિધ ખેલ કાલ નટરાજ ધર્તીવતો,
 વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સ્વત તુજ હાથમાં.

૧૦૪

૧૦૮

૧૧૨

ટિપ્પણ.

૭ આવા પર્વતમાનાં ઝરણાનાં યરફ જેવાં પાણીથી ખારે માસ ભરેલા રહેતા ત્રણ ચાર ગુહાકુડો ગિરનારમાં છે.

૯ ઉટજકુંજ, નીચે ઝાડોની ઘટામાં આવી રહેલાં ઉપરથી છેક ન્હાનાં કુંજ જેવાં જ દેખાતાં ગામડાં.

૧૦ વિશાલ ખેતરોવાળી ચારે તરફ વનથી વીંટાઈ રહેલી ખીણો.

૧૧ નિધન, મૃત્યુ. પંક્તિઓ, એ ચિત્રની રેખાઓ.

૧૮ ભંગ, થતા અને ભાંગતા મોજ. સંકલ્પ, will; સંકલ્પો, volitions, માણુ-સોના ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્નો.

૧૯-૨૬ કેવલ બાષ્પ (watery vapour) ની સફેત પાતળી વાદળીઓનું આ વર્ણન છે તેનો મહાગ્નિજ્વર જેવે સ્થલે ગયું હશે તેને અનેકવાર અનુભવ થયો હશે.

૨૦ ફરતાં જ, ચારે તરફનાં.

૨૧ ઝાડનાં ઝુંડ પર્વતના મહાગ્નિ દોળાવ ઉપર આવી રહેલાં હોવાથી તેમના ધ્રુમટ-સમૂહની શય્યા ઢળતી કહી છે.

૨૨ કર, હાથ, ગળ.

૨૪ ચળક તેજનાં હીરામય પુદ્-મિદુઓ પખીઓની ઉભી કલગીમાં ખચે છે હાંસી હાંસીને ભરે છે.

૨૫ વિદગ્ધ, બળેલું. જ, પણ.

૨૭ મુરતીઓ વગેરે શબ્દ લૌકિક ખોલીના છે માટે અવતરણવિદ્ય.

૩૪ કુકારિ, કહિયારા.

૩૮-૩૯ Byron.

૪૨ ફલક, સ્તર, થર, layer.

૪૩ તપ, યોગ. શમે, શમાદિ સપત્તિમાં એટલે ચારિત્ર્યમાં.

૪૫ ચાંદની જેવા ધવલ અને સૌમ્ય કિરણ: તાપ વગરનું પ્રકાશ અને ઠંડક-બંને આપનારૂં અને વળી મનોહર તેજ.

૪૬ જડ કુદરતમાં કદાપિ ન હોય તેનું સૌંદર્ય ધરી રહે.

૫૨ પદવિ, અહીં પગલાં નહીં પણ વાળ વગેરે ચિહ્ન.

૬૦ હવાદલમાં આઘાપાછાં વીખરાયલાં ખગવાદળાં જાણે તળાવમાં રસજાતાં માછલાં જ—ઓ પેલાં રૂખ્યાં !

૬૧-૨ પર્વતની એ જિંચી લાંબી ધાર કે પછી એક જ અર્ધ ચંદ્રાકાર ધાર વચ્ચે આવેલી ખીણ ઉપર ઘટ ઝાયા પડે છે અને મહાબળેશ્વરની “બ્લૂવેલી” જેવો દેખાવ થાય છે, તે જોતોર છે સાં આગળનાં સખત તડકામાંથી જોતાં અતિશય રમ્ય લાગે છે.

૬૪ હા, બરોબર, સમજ પડી,

૬૫-૮ અન્વય: વિવિધ પંથ અને જુદા જુદા જામાનાના સ્મારકરૂપ જ રહેલાં, આ જિંચાં શિખરો ઉપરના પડેલાં-તણ દીધેલાં મંદિરો હજી સુકેં ધંટ ધરે છે, તે અનિલો જ રમતમાં (પૂજામિથે) જણે વગાડ્યા કરે છે, અને વળી એ સ્વર પોતાની સાથે વહી જાય છે, તે પધિકારને કાને પડે છે, અને તેમનામાંથી જે જોમી ભલાં માણસ હોય છે તે (ઉત્પત્તિ સ્થાન વગરના જણાતા) એ ધંટરવ સાંભળી ચકિત થાય છે, અને કંઈ કંઈ વાતો કહે છે;

૭૮ તમધર્મની, તમારા ધર્મની.

૮૬ યુનાની, યવન, Ionian.

૮૭ શશિકલા, ઇસ્લામના વાવઠા ઉપરનો બીજનો ચંદ્ર. ઇસ્લામીઓ પોતે એ ચંદ્ર કલાને પોતાના ધર્મની સંજ્ઞા તરીકે ગણતા નથી; એવી કોઈ પણ સંજ્ઞા સંખ્યામાં એમને મન શ્રુતિપૂજા છે, અને તેનો તો એમનામાં ઉગ્ર નિષેધ છે. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું સૂચન અહીં તેની પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞા કુસથી કર્યું છે, તેમ ઇસ્લામનું શશિકલાથી કર્યું છે.

૯૯-૧૦૦ સુવશીષીને નું કર્મ શિશુ; આગલાં ત્રણ કૃદંતોનાં કર્મ ઉપરની પંક્તિઓમાંના મેલ, દુઃખ, ડંખ; ક્રિયાપદ કરંતીનું કર્મ પણ શિશુ; અને એ ક્રિયાપદ તથા સર્વ કૃદંતોનો ક્ષત્તા શાંતિ. નિજ, શાંતિનું પોતાનું ધામ, તેને યોગ્ય કરંતી.

૧૦૧ એતન-ઉર, ઉપર વર્ણવેલી શાંતિ તે જ.

૧૧૪-૫ રંગ, રંગભૂમિ, નાટકશાલા. સંજ્ઞિનાટકનો સૂત્રધાર તું જ છે, કાલ તો ત્હારો મુખ્ય નટ માત્ર છે.

કવિતા.

ઉત્તરરામચરિતને આરંભે પ્રાચીન કવિજનો પ્રતિ નમસ્કાર ઉચ્ચારી કવિ ભવ-
જૂનિ પ્રાર્થે છે કે—

“ વિન્દેમ દેવતાં વાચમૃતામાત્મનઃ કલામ્ ”

(અર્થ—) “ અમૃતસ્વરૂપ અને આત્માની કલા એવી વાગ્દેવીને અમે પામીએ. ”

કાવ્યરૂપે મનુષ્ય આત્મામાંથી વિવ્રસતી વાણીનું આ કરતાં વધારે પવિત્રતાસચ્ચ
અને યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવતું વર્ણન ભાગ્યે જ કોઈ સ્થળે આપાયું હશે. આ વર્ણન પ્રમાણે,
કવિતા એ—

(૧) અમૃતસ્વરૂપ છે,

(૨) આત્માની કલા છે, અને

(૩) વાગ્દેવી રૂપ છે

(૧) કવિતા અમૃતસ્વરૂપ છે. પ્રથમ અંશનું તાત્પર્ય એવું છે કે કવિનું
જગત્ આ ઐહિક જગત્તા જેવું નથી. ઐહિક જગત્ નથી છે એટલું જ નહિ, પણ
કવિના જગત્ સાથે સરખાવતાં મૃતવત્ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. આ પરિદેશમાન
જગત્માં અમુક અઘોષિક બિંબોનાં માત્ર પ્રતિબિંબો જ આપણને ભાગે છે, અને
એ પ્રતિબિંબોમાં પ્રત્યક્ષ ઘટાં બિંબોને સંગ્રહવાં, આલેખવાં અને વાચકના આત્મામાં
ઉતારવાં એ કવિનું કાર્ય છે; એની સદૃષ્ટિ આવાં બિંબોની જ અનેલી છે. બિંબો સામાન્યરૂપ,
નિલ અને અઘોષિક છે; પ્રતિબિંબો વ્યક્તિ વ્યક્તિના ઉપાધિથી સુકત, અનિલ અને સ્વચ્છ
છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ એક એકથી વિવક્ષણ હોય છે, છતાં એ સર્વને આપણે એક સામાન્ય નામ
આપી શકીએ છીએ; એનું કારણ એ છે કે આપણા અન્તરમાં એ સર્વની એક સામાન્ય
ભાવના છે—જેનું થોડું ઘણું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપણને તે તે વ્યક્તિઓમાં થાય છે. આ સામાન્ય
ભાવનાઓનો પ્રદેશ એવો અવનવો અને મનોહર છે કે, જેમ અસલ જોયા પછી આપ-
ણને નક્ક જોવી ગમતી નથી તેમ, એ દિવ્યલોક જોયા પછી આ મર્ત્ય લોક શુદ્ધ લાગે
છે. જગત્માં સર્વ સુંદર અને ભવ્ય કાવ્યો, તે તે દેશની પૌરાણિક કથાઓ, અને પ્રાકૃત
લોકની વહેમરૂપે ગણાતી વાર્તાઓ પણ આ ભાવનામાંથી જ જન્મ પામે છે. આ
ભાવના કેવળ નિરાલંબ હોઈ બ્રાન્તિરૂપ છે એમ નથી. મનુષ્યને જેમ પ્રેમ, માર્દવ,
બળ શંકા, આદિ ભાવો છે, ખરા છે, તેમ એની ભાવનાઓ પણ છે, ખરી છે—અને
કવિપ્રતિભાનાં પાત્રો, ચિત્રો, સર્વો એ મિથ્યા કદી કોટલા પત્રો નથી, પણ કવિના
દિવ્ય ચક્ષુ પ્રતિ ભાસતા ભાવનાના ખરા ભાસો છે. એ ભાવનાઓનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ તો
પરમાત્માના જ જ્ઞાનમાં છે, કવિ પ્રતિ એના રૂપખંડો ભાગે છે—જે ભાસે શબ્દરૂપે
પ્રત્યક્ષ થઈ, આપણા અન્તરાત્મામાં પ્રવેશ કરી, તે તે રૂપખંડોનું આપણને ભાન કરાવે

છે. આ ભાવનાઓ, જે દિવ્ય ચક્ષુથી જ ગમ્ય છે, તેને ચર્મચક્ષુથી ગમ્ય માનવી એમાં જ્ઞાન્તિ રહેલી છે—અર્થાત્ ઉર્વશી, વીનસ, હર્ક્યુલીઝ, હનુમાન, રાવણ, સેતાન, સ્વર્ગ, નરક, વૈકુંઠ, ગોલોક, આદિ કોઈ પણ કાળે ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકાય એવાં હતાં વા છે એમ માનવું-એ ભૂલ છે—પરંતુ એમનું અસ્તિત્વ સર્વથા નિરેધવું એ એના કરતાં પણ વધારે મોટી ભૂલ છે. સૌન્દર્ય શું તે જાણવું અને ઉર્વશી કદપનામાત્ર છે એમ કહેવું, પ્રેમ શું તે સમજવું અને રાગ-સીતાનું અસ્તિત્વ નિરેધવું, હૃદયમાં પાપાત્મક ભાવો અનુભવવા અને દુષ્ટ અસુરો નરક ઇલાદિ નથી એમ માનવું, અન્તરાત્મામાં દિવ્ય પ્રેમ અને શાન્તિ સ્વીકારવાં અને વૈકુંઠ-કૈલાસ નથી એમ કહેવું—એ તદ્દન અયુક્ત છે. માટે મર્ત્યલોકથી પર અમર્ય જગત્ છે, જેની મર્ત્યલોક છાયા છે, અને એની છાયા હોવાથી જ આપણને કાંઈક પણ આતન્ આપી શકે છે; આ પર અમૃત જગત્ એ કવિપ્રતિભાનો વિષય છે, અને જે કવિતામાં આ અમૃત જગત્નું ભાન કરાવવાની શક્તિ નથી, તે કવિતા જ નથી.

(૨) કવિતા એ 'આત્માની કલા' છે. આત્માના ખાસ ધર્મો—જેવા કે ચૈતન્ય, વ્યાપન, અને અનેકમાં એકતા—એ કવિતામાં અવશ્ય હોવા જોઈએ. જે કવિતામાં ચૈતન્ય નથી, અર્થાત્ જે વાચકને અમુક હકીકતની માહિતી માત્ર આપી જાય છે, પણ આત્મામાં ઉતરી જઈ અન્તરતુ ચલન વલન વા ચૈતન્યધન સમત્વ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી, એ કવિતા જ નથી. એવી જડ કવિતા તો ભૂગોળ, તવારોખ, યા 'કોઈક'ના નામને જ પાત્ર છે: 'જાનેવારી જાણજો ફૂલારી ફરી હોય' એ કવિતા નથી; 'અજ સલો જીતવા જંગ બ્યૂ-ગલો વાગે' એ કવિતા છે.

કવિતા એ, 'આત્માની કલા' હોઈ, જેમ ચૈતન્યભરી હોવી જોઈએ તેમજ આત્મ-વત્ વ્યાપનથીલ હોવી જોઈએ; વ્યાપનથીલ, પિડમાં અને પ્રહાંડમાં: અર્થાત્ વ્યક્તિમાં, અને સમષ્ટિમાં. આત્મા જેમ બુદ્ધિમાં, હૃદયમાં અને કૃતિમાં અને એ ત્રણેથી પર પરમાત્મરૂપ—સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાન—માં અર્થાત્ ધાર્મિકતામાં વિરાજી રહેલો છે તેમ કવિતા—કવિતાની ઉત્તમોત્તમ ભાવના સિદ્ધ કરતી કવિતા—પણ, મનુષ્યનાં બુદ્ધિ, (Intellectual) હૃદય (Emotional) કૃતિ (Moral) અને અન્તરાત્મા એટલે કે ધાર્મિકતા (Religious—Spiritual)ની જરૂરિયાતો સતોષે એવી હોવી જોઈએ.

સદા બજારમાં, ન્યાયકોર્ટમાં અને રમશાનભૂમિમાં હૃદયના ઉદ્ગારો તો ઘણા નીકળે છે, પણ એકેમાં, બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલી અપૂર્વતાને અભાવે, કાવ્યત્વ હોતુ નથી; મુંબાઈની મરઝી ના રાસગંજોમાં હૃદયની હિલચાલ તો હોય છેજ, પણ એ હિલચાલની પાછળ જે બુદ્ધિનો પ્રભાવ હોવો જોઈએ તે નથી, અને તેથી એની કાવ્યમાં ગણના નથી. જગતનાં પ્રથમ પંક્તિનાં ઇલિયડ, હૉમરેડ, કાદમ્બરી વગેરે કાવ્યો હૃદયના ઉભરા માત્રને પરિણામે લખાઈ ગયાં નથી: એ સર્વમાં અસૈદ્ધિક બુદ્ધિનું પ્રદર્શન થાય છે—આ વાત હૃદયના ઉભરાને જ કાવ્યનું તત્ત્વ માનનાર વિવેચકોનો ભ્રમ સિદ્ધ કરી આપવા માટે બસ છે.

પણ કવિતામાં જેમ બુદ્ધિ આવશ્યક છે, તેમ હૃદય પણ આવશ્યક છે. લૅન્ડ, કેન્ટ, કુપિસ, ગ્રાતમ વગેરેના ગ્રન્થો બુદ્ધિના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે પણ એ કાવ્યો નથી—કારણ કે એમાં હૃદયનો ઉછાળો નથી, ટેનિસનનાં "ઈન મેમોરિયમ" નામના કાવ્યમાં બુદ્ધિનો અંશ

નૈટલો વધી ગએલો ગણાય છે તેટલે અંશે એ ખામીવાળું ગણાય છે, અને હૃદયના વેગને અભાવે, મુરજખન્ધ નાગપાશ જેવાં અનેક રાષ્ટ્રચિત્રો અકાલ્ય ઠરે છે, અને એજ કારણથી દલ-પતરામને નર્મદાશંકર કરતાં કેટલીકવાર ઉતરતા ગણવા પડે છે—જેમ યુદ્ધિના પ્રભાવની ન્યૂનતાને લીધે નર્મદાશંકરનાં ધણાં કાવ્યો નરસિંહરાવનાં કાવ્યો કરતાં ઉતરતાં ઠરે છે. કવિતામાં હૃદયની આવશ્યકતા આજકાલ સર્વાનુભવે સ્વીકારાયેલી હોવાથી અધિક વિસ્તારની જરૂર નથી.

પણ કવિતામાં જેમ યુદ્ધિ અને હૃદયની અપેક્ષા રહે છે તેવીજ અપેક્ષા કૃતિની છે. શૈક્ષિની કવિતામાં હૃદયની પરિપૂર્ણતા છે, યુદ્ધિપ્રભાવ પણ નથી એમ નથી, છતાં શૈક્ષિ શૈક્ષપિઅરની સાથે ખેશી શકતો નથી, કારણ કે એનામાં કૃતિ ઓછી છે. ઉત્તરરામચરિતનો હૃદયવેગ અદ્વિતીય છે, છતાં જગત્ જ્યારે શાકુન્તલને અધિક માને છે ત્યારે એ એ અંશનેજ માન આપે છે. પરન્તુ અત્રે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કૃતિને અંગે માત્ર કૃતિનું વત્તા-ઓછાપણું જ વિચારવાનું નથી; પણ એનું ઔચિત્ય પણ જોવાનું છે. મંદુમેયમાં કૃતિ બહુ સત્વર ચાલે છે અને ઘણી છે, હંમેશાં મન્દ છે, થોડી છે—પણ એકમાં સત્વરતાની, અધિકતાની જરૂર છે; ખીજામાં મન્દતાની, અલ્પતાની જરૂર છે—અને તેથી ઉભય પોતાપોતાને સ્થળે ઉચિત છે. આ રીતે કૃતિના પરિમાણ સાથે ઔચિત્યનો વિચાર પણ આવશ્યક ઠરે છે. કૃતિનું ઔચિત્ય પાત્ર, સ્થળ, પ્રસંગ વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે તે ઉપરાંત નીતિ સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. જે કાવ્ય યા નાટકમાં નીતિના ત્રિકાલા-આધ સિદ્ધાન્તને ધક્કો લાગેલો હોય છે એ રસબગ ઉત્પન્ન કરે છે એ સ્પષ્ટ છે; પરન્તુ તે તે કવિના ગ્રન્થની સારાસારતાનો નિર્ણય કરતી વખતે આ વાતની કેટલીકવાર અવગણના થતી જોઈ એ ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર પડે છે. નર્મદાશંકરના સૃંગારવર્ણનમાં કાબરસની પરાકાષ્ઠા જોવી, અમરુક કવિના એક શ્લોકને ‘પ્રખન્ધશત’ સમાન લેખવો (‘‘અમરુ-કકલેરેકઃ શ્લોકઃ પ્રવન્ધશતાયતે’’) એમાં પૂર્વોક્ત નિયમનુ વિરમરણ રહેલું છે; એટલું જ નહિ, પણ ગ્રન્થનું પર્યવસાન નીતિની બાવનાને અનુસરીને જેવું કરવું જોઈએ તેવું ન કરવું એમાં પણ આ નિયમ (Poetic justice) નું જ ઉલ્લંઘન થાય છે.

પરન્તુ યુદ્ધિ હૃદય અને કૃતિ ઉપરાંત એક અપેક્ષા ધાર્મિકતાની છે. આ ધાર્મિકતા ઉઘાડી પ્રતીત યવી જોઈએ એમ તાત્પર્ય નથી; જ્યાં ધાર્મિકતા પ્રકટરૂપે હોય ત્યાં ભક્તિ અને જ્ઞાન-રસની કવિતા થાય છે. વર્ડસ્વર્થની ‘ટિન્ટન ઓફ’ ‘ઈમ્પોર્ટેન્સિટિ ઓફ’ વગેરેમાં, ટેનિસનનાં ‘ઈન્એમોરિયમ’ ‘એન્થ્યન્ટ સેઇન્જ’ ‘ક્રોસિંગ ધ બાર’ ઇત્યાદિમાં, બ્રાઉનિંગનાં ‘એ ડેથ્ ઇન્ ડેઝર્ટ’, ‘ક્રિસ્ટમસ ઇન્’ અને ‘ઇસ્ટર્ ડે’ જેવાંમાં, મિલ્ટનનાં ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’, ‘પેરેડાઇઝ રિગેઇન્ડ’ ‘નેટિવિટિ ઓફ’ માં, ભાગવતના દશમસ્કન્ધમાં, ગીતાના એકાદશાધ્યાયમાં, તુકારામના અલંગમાં અને કૃષ્ણીરનાં પદમાં આ ધાર્મિકતા પ્રકટ થાય છે. પણ એ તો કવિતાનો એક પ્રકાર છે, કવિતાનું સામાન્ય સ્વરૂપ નથી. કવિતાના સામાન્ય સ્વરૂપમાં જે ધાર્મિકતાની અપેક્ષા છે તે વિશ્વની પાર રહેલા તત્ત્વનું સૂચન માત્ર કરવામાં, અને કવિતાદ્વારા આતુરીથી દર્શન કરાવવામાં રહેલી છે. પૂર્વોક્ત તરેહનાં કાવ્યો જ આ દર્શન કરાવે છે એમ નથી, પણ જે જે કાવ્યો અને નાટકોમાં એ તત્ત્વનું સૂચન અને દર્શન કરાવવામાં આવે છે એ સર્વમાં આ ધાર્મિકતા આવી જાય છે એમ કહેવામાં બાધ નથી. શૈક્ષપિઅરનાં નાટકોમાં એક પણ પાદરી દાખલ ક્યાં નથી—છતાં એમાં ધાર્મિકતાની સા-

માન્ય જરૂરિયાત પૂરી પડે છે; કેઝિમોનાનું મૃત્યુ જેવું પર તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવે છે તેવું. જ્ઞાન કંઈ જ્ઞાનરસ કે ભક્તિરસનું કાવ્ય કરાવી શકશે ? ટેનિસન જે 'તત્ત્વ' નું પ્રતિ-
પાદન 'ઇન્મેમોરિયમ' ના અનેક સ્ટેન્ડમાં સ્પષ્ટ શબ્દોવડે કરે છે, અને ધ્રાઉનિંગ જેના
ઉપર પોતાનું સર્વ કવિહૃદયન ગાળ્યું તે જ તત્ત્વની અધૈકિક રેખા શેક્સપિયરે વ્યાપ્તિથી
કેઝિમોનાની મૃત્યુસમયની છબીમાં નજરે પડે છે; એ જ ડન્ટીની બિઝેટ્ટિસમાં, લવભૂતિની
સીતામાં, કાલિદાસની શકુન્તલામાં અને વ્યાસની સાવિત્રીમાં પ્રલક્ષ ગ્રા્ય છે.

આ પ્રમાણે કવિતાને અંગે ખુદિ હૃદય કૃતિ અને પરતત્ત્વાનુસન્ધાનની અપેક્ષા બતા-
વ્યા પછી, એ સંબંધે એક જામ ઉપજવાનો સંભવ છે એને નિવારવો જોઈએ. કવિતામાં
આ સર્વ હોવાં જોઈએ એમ કહેવામાં આવ્યું એટલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે જે
કાવ્યમાં દરેકનો છાંટો છાંટો આવ્યો હોય એ એક અંશે ખામી ભરેલા કાવ્ય કરતાં હમેશાં
ચંદીઆતું જઃ ધણીવાર એમ બને છે કે એકાદ અંશ એવો સારો હોય કે જેને લીધે
અમુક કાવ્ય સર્વ અંશના સમાન લવવાળો કાવ્ય કરતાં સરસ થઈ જાયઃ આમ હોવાથી જ
શેલિને લોક ચાહે છે, અને 'ઉત્તરે રામચરિતે મવભૂતિર્વિશિષ્યતે' એમ ઉક્તિ
ચાલે છે; આથી જ હુદિજ્ઞ ઉપર દુનિયા ફિદા છે, અને 'ઇન્મેમોરિયમ' ને બાઇબલ
માફક ખીસામાં લઇને લોકો દૂરે છે.

કવિતામાં આત્માનો એક ધર્મ જે વ્યાપન તે હોવું જોઈએ; અને તે વ્યાપન બે પ્ર-
કારનુંઃ એક પિંડમાં અને બીજું બ્રહ્માંડમાં-અર્થાત્ વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત. એમાં વ્ય-
ક્તિગત વ્યાપનનું સ્વરૂપ સમજાવવા ઉપર આટલી ચર્ચાઈ. હવે સમષ્ટિગત વ્યાપન ઉપર
બે શબ્દો બોલવાના રહે છે. કવિતા એ કે જેમાં એક જ વ્યક્તિને નહિ, પણ મનુષ્ય માત્રને
રસ આવે. પત્ની મરી જતાં ધણાઓને દુઃખના ઉદ્ગાર થાય છે, એ ઉદ્ગારમાં તેઓ એનાં
શુભવર્ણન કરવા બેસી જાય છે, અને થોડીક લીટીઓ લખી કાઢી, એને કાવ્યનું નામ
આપે છે. પણ કહેવાની જરૂર નથી કે મનુષ્યના હૃદયમાં ઊંડા સર્વવ્યાપક કરુણ રસનો અંશ છે
તેમાં જ્યાં સુધી વાચકને અવગાહન કરાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કવિતા ઉપજતી નથી.
આ સમષ્ટિવ્યાપન ત્રણ પ્રકારે સંભવે છેઃ મંડળવ્યાપન, પ્રજાવ્યાપન અને જગત્-વ્યાપન.
કેટલાંક કાવ્ય એવાં હોય છે કે એ અમુક સંસ્કારવાળાઓને જ અસર કરી શકે છે. ટેનિ-
સનનાં કેટલાંક કાવ્યો વર્તમાન ભૌતિકશાસ્ત્ર (Science) ના જાણનારાઓને જેવાં સમજાશે,
તેવાં અન્યને નહિ સમજાય. આરિસનાં કાવ્યો 'સોરમલિઝમ' ના અનુયાયિઓને જેવાં સુંદર
લાગશે તેવાં અન્યને નહિ લાગેઃ વર્તમાન ગુજરાતી કવિતામાંથી એક દાખલો લઈએ તો
રા. નરસિંહરાવની કવિતા અંગ્રેજીલણેલાઓને જેવી રચિત્ર લાગશે તેવી અન્યને નહિ લાગે.
રા. મણિલાલનાં કાવ્યો અદ્વૈતની 'મરતી'માં મરત આત્માને જેવો આનન્દ આપશે તેવો અન્યને
નહિ આપે. બીજો પ્રકાર, અમુક પ્રજાને અસર કરનાર કાવ્યનો છે. ટેનિસન બેન્સ કિપ્લિંગ
વગેરે આ વર્ગમાં આવે છે. આપણે ત્યાં કવિ નર્મદાશંકરનાં સુધારાનાં કાવ્યો-અને જૂના વખતમાં
જતાં, દયારામ નરસિંહ વગેરેનાં કૃષ્ણભક્તિનાં કાવ્યો આ વર્ગમાં પડે છે. ત્રીજો પ્રકાર, સર્વ
જગતના અન્તરાત્માને હલાવી મૂકનાર વિશાળ પ્રતિભાળા મહાકવિઓનો છેઃ વાલ્મીકિ,
વ્યાસ, હેમર, શેક્સપિયર, જેટલોગેરેનાં નામ આ વર્ગના અલંકારરૂપે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ત્રીજો
પ્રકાર એકાંક ઉત્તમ છે, પણ પહેલા વર્ગ કરતાં બીજો કે બીજા કરતાં પહેલો હમેશાં ચઢતો
એમ સમજવાનું નથી; તેમ જ વળી આ બેદ આલંબિક પણ ગણવાનો નથી. રા. નર-

‘સિંહરાવનાં કાવ્યો અમુક સંસ્કારવાળાને આનન્દ આપે છે એમ કહ્યું એટલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે મનુષ્યમાત્રને રસ ઉપજાવનાર તત્ત્વ એનામાં નથી. તેમ જ વળી દેનિસ-નનાં કાવ્યોમાં ત્રણે પ્રકારના ધર્મો એકત્ર વસે છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. છતાં મંડળવ્યાપક પ્રજા-વ્યાપક અને જગત્ વ્યાપક એવા કાવ્ય રસના પ્રકાર પાડીએ તો તે ખોટા નથી: સર્વે એક જ પ્રવાહના પરસ્પર ભળેલા અને અવિચ્છિન્ન એકરૂપ એવા તરંગો છે—જે જૂદે જૂદે રૂપે, ઘડી ઉપર ઘડી નીચે, એમ રમતા આલ્સા જાય છે.

ચૈતન્ય અને વ્યાપન ઉપરાંત કવિતામાં રહેલો ત્રીજો આત્મધર્મ તે ‘એકતા’ અને ‘એકતામાં એકતા’ છે. એક જ મુખ્ય બિન્દુ મા સૂત્રની આસપાસ અનેક અનેક પાત્રો, પ્રસંગો, ઉક્તિઓ, વર્ણનો વગરે રચવાં એમાં કવિનું માહાત્મ્ય રહેલું છે. જેમ એક તરફ, અનેકતા વગર વૈચિત્ર્ય નથી અને વૈચિત્ર્ય વિના આનન્દ નથી, તેમ ખીણ પાસ એકતા વગર રસનો પ્રવાહ-રસની જમાવટ—નથી, અને પ્રવાહ-જમાવટ વિના તન્મયતા નથી: રસ એકતા અને અનેકતા ઉભયને અપેક્ષી રહેલો છે અસંખ્ય નદીઓ મળીને થએલા મહાસાગર ઉપર જ મ્હોટી નૌકાઓ ચાલે છે.

કવિતામાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ગત આત્માના ધર્મો છે એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ઉભયમાં રહ્યા છતાં ઉભયથી પર જે પરમાત્મા—ત્રિપાદસ્વામૃતંદિવિ—એની કવિતા એ એક ‘કલા’ નામ અશ છે, આપણી સાથે સળખ ધરાવતું એનું એક સ્વરૂપ છે, અને તેથી જ એને દેવીરૂપ કહે છે.

૩. કવિતા એ વાગ્દેવી-રૂપ છે. કવિતા અમૃતસ્વરૂપ અને આત્માની કલા-રૂપ છે એ બતાવ્યા પછી, એ દેવી-રૂપ છે એ બતાવવું કઠિન નથી: આપણા દેશમાં તો ખાસ સહેલું છે, કાશ્યુ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી આપણે કવિતાને દેવીરૂપે પૂજતા આવ્યા છીએ: આપણા ધાર્મિક જીવનમાં કવિતા એ ઉત્તમોત્તમ સાધન ગણાઇ છે. બ્યારે ખીણ પ્રજાઓ સાધારણ રીતે પરમાત્માને જગત્ની પાર એક તત્ત્વરૂપે સ્વીકારીને ખેસી રહી છે, ત્યારે આપણે ત્યાં પરમાત્માને વિવિધરૂપે પ્રલક્ષ કરી લેવા માટે કવિતાનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કવિતા એ પરમાત્માની પ્રલક્ષ મૂર્તિ છે, શબ્દબ્રહ્મનો એ આત્મિકાવ આત્મા ઉપર અઠાકિંક પ્રકાશ પાડે છે: એની ઝળદળ જ્યોતિ જડ અને ચૈતન્ય પદાર્થોના ઊંડા અન્ધકારને નાશ કરે છે. આ જડ જગત્નાં ઊંડાં મર્મો કવિઓએ પ્રથમ જણાવ્યાં છે ત્યાર પછી જ પદ્યરચિગાન-શાસ્ત્રીઓને જણાયાં છે. પદ્યરચિગાનશાસ્ત્રીઓ પણ કલ્પનાશક્તિને બળેજ નવી શોધો કરી શક્યા છે. તેમ જ, અન્તર્-ગુહામાં સતાર્થ રહેલાં અનેક અગ્રાત સામર્થ્યો અને અશક્તિઓ, સત્ અસત્ વૃત્તિઓ અને વાસનાઓ, કવિતાના પ્રકાશથી પ્રકટ થાય છે.

કવિતાની દેવીરૂપતા અર્થાત્ દિવ્ય પ્રકાશમયતા માત્ર બાહ્ય અને આન્તર જગત્નાં જ રહસ્યસ્થાનો ઉપર અજવાળું નાંખવામાં સમાએલી નથી, પણ પરમાત્માની દિવ્ય જ્યોતિનું જ્ઞાન કરાવવાનું કવિતા સામર્થ્ય ધરાવે છે. ખરેખર, કવિ ક્રૂત કવન કરનારો એટલે ગાનારો જ નથી, પણ ‘કાન્તદર્શી’-પારદર્શી-છે; અને જે સત્ત્વ એ નગરે જૂએ છે એ પરમાત્માના પ્રતીકરૂપ-મુખજાયારૂપ-છે. કવિઓ એ જ જગત્ના આદિકાળમાં ધર્મગુરુઓ હતા; અને હજી પણ છે—કારણ, કવિઓ જ જનસમાજની શ્રદ્ધાને આજ પણ મૂર્તિમતી કરે છે. જનસમાજની ભક્તિ હમેશાં તે તે સમયના કવિઆત્માની ભાવનાને—જે ભાવના કવિતારૂપે બહાર પ્રકટી પ્રલક્ષ માય છે—એને જ સ્વવિષય કરે છે. માટે કવિતાને વાગ્દેવી રૂપ-શબ્દબ્રહ્મ રૂપ-કદી એ યથાર્થ છે.

ડા. ભાંડારકરે અમદાવાદમાં આપેલો ઉપદેશ.

સંસ્કૃતવિદ્યાના જ્ઞાન માટે સમસ્ત ભૂમંડળમાં વિખ્યાત, અને અત્યલ સંસ્કૃતવિદ્યાનોની બેએ ત્રણત્રણ પેઢીના ગુરુ, ડૉક્ટર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર આ વર્ષના પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસંગે અત્રે પધાર્યા હતા. એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાને સમાજઅધ્યક્ષો જેટલા ઉત્સુક હશે, તેટલાજ ઉત્સુક સંસ્કૃત વિદ્યામાં રસ ધરાવનાર સર્વજનો હતા.—અને ઉત્સવના ત્રણ દિવસ સાયંકાળે પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરમાં અસાધારણ હઠ જમતી હતી. પહેલે દિવસે મંદિરમાં ઉપાસનાને અંગે એક ઉપદેશ, બીજા દિવસે એક અંગ્રેજી ભાષણ, અને ત્રીજા દિવસે હરિકીર્તન કરવામાં આવ્યાં હતાં; અને ત્યારબાદ એક દિવસે પ્રેમાભાઈ હાલમાં “કેળવાએલા હિન્દી જનોનાં કર્તવ્ય” એ વિષય ઉપર એક અંગ્રેજી ભાષણ આપ્યું હતું. ડૉક્ટર ભાંડારકર કાંઈ દેવેન્દ્રનાથ જેવા યોગી નથી, તેમ કેશવચંદ્ર કે પ્રતાપચંદ્રની પેઠે અપૂર્વ વક્તા નથી; તેમજ રાનડે જેવા મહાન વિચારક પણ નથી; પણ સંસ્કૃતવિદ્યાના અપ્રતિમ વિદ્વાન હોવાની સાથે સાચા અંતઃકરણવાળા અને દૃઢ નિશ્ચય અને ક્રિયાવાળા એક મહાન પુરુષ છે—જેના આગળ મસ્તક સ્વાભાવિક રીતે જ માનથી નમે છે.

એ વિદ્વાનના સર્વ ઉપદેશમાં અસાધારણ સરળતા અને આત્મનિશ્ચય પ્રતીત થતાં હતાં, અને જે વાતમાં એમની જોડે એકમત થતું અશક્ય હોય ત્યાં પણ શ્રોતાજનને માનપૂર્વક સાંભળવાનું મન થતું શ્રોતાઓની બુદ્ધિને તર્કપરમ્પરા અને ખંડનમંડનની કોટિઓ રૂપી સાંકળથી બાંધતા જતું, વા કાવ્યપ્રતિભા કે હૃદયના ઉછાળાના વેગ સાથે એમને તાણતા જતું—એમાંનું એમનામાં કાંઈજ નહતું. વિચારની હઠ કે શુચવણ કે શુચવણ અને શુચવણની ઉકેલ એમાંનું પણ કાંઈજ નહતું. સાદીવાત, સાદી રીતે, જરા પણ પાંડિત્યનો આડંબર કર્યા વિના કહેતા, અને શ્રોતાજનોનો અન્તરાત્મા એના સસ્યમાં સાક્ષી પૂરશે જ એમ માની લેતા. ટુંકમાં—ભાષાનો, વિચારનો, પાંડિત્યનો કે ચર્ચાપદ્ધતિનો અગત્ય કાંઈ જ ન હતો, પણ ગંભીરતા અને અન્તરૂની સાચાઈએ સર્વત્ર માન ઉત્પન્ન કર્યું હતું. અનેક દૂર દૂર દેશેને સ્પર્શતા એવા સમુદ્રની વિશાળતા કે અનેક ખીણ અને મેદાનમાંથી વહેતી નદીની અનેકરૂપતા નજરે ન પડતી, પણ નિર્મેળ જળથી ભરેલું એક શાન્ત સરોવર ઉપસ્થિત થતું.

૧.

પહેલા દિવસનો ઉપદેશ જીવાત્મા અને પરમાત્મા સંબન્ધ ઉપર અને જીવાત્મા પરમાત્માને શી રીતે પામે એ ઉપર હતો.

“દ્વા સુવર્ણા સયુજા સત્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વિત્તિ અનશ્વનન્યોઽભિચાકશીતિ ॥”

એ મન્ત્ર લખ, જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે કેવો નિકટ સંબન્ધ છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું. આ મન્ત્રમાં બે વચ્ચે સખ્ય-સંબન્ધ બતાવ્યો છે એ દૈતપક્ષને અતુલ ગણાય છે, અને તેજ પ્રમાણે ડા. ભાંડારકરે પણ આનો ઉપયોગ કર્યો હતો. વળી “યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્...પૃથિવી યમયાતિ...આત્મનિ તિષ્ઠન્ આત્માનં યમયાતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ ટાંકીને, પરમાત્મા જીવાત્માનો અન્તર્યામી છે એમ દૈતવાદનુસાર પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

પરંતુ આ બંને શ્રુતિઓનો અદ્વૈતવાદ શો ખુલાસો આપે છે એ અમે અત્રે જાણવીશું. આ શ્રુતિઓ જે સખ્ય, અને અન્તર્યામિત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે એનો અદ્વૈતવાદમાં સર્વથા નિષેધ કરવામાં આવતો નથી. અદ્વૈતવેદાન્ત આ બંને સંબંધ કબૂલ રાખે છે; વિશેષમાં એ એટલુંજ ઉમેરે છે કે આ સખ્ય-સંબંધને અને નિયમ્યનિયામકભાવને ઉકેલી જીવે, એના અન્તરૂમાં જે નિગૂઢ સિદ્ધાન્ત રહેલો છે એને બહાર ખેંચી લાવી તપાસો—તો જણાશે કે ‘તત્ત્વમસિ’ એજ પરમસત્ય છે. સખ્ય અને અન્તર્નિયમન સંબંધની પ્રકાશ, અને ધાર્મિક નિરહંકાર વૃત્તિની પરમ ભૂમિકા, વાદાત્મ્યસંબંધ છે; એટલુંજ નહિ, પણ તત્ત્વવિચારે તપાસતાં પણ એજ સંબંધ બંધ ખેસે છે. કાર્મસ્ટ (પૂર્ણ મનુજ આત્મા)ની ધ્વિરતા (અલ્પભાવ) પ્રતિપાદન કરવામાં ક્ષિત્રિયેનિટિનું આ જ ઉદ્ધૃત તાત્પર્ય છે. જૂનો, રિપનોઝા વગેરે ધાર્મિક પુરુષોનો અનુભવ પણ એ જ થયો છે. અને દ્વૈતવાદી પણ ઉંડી ધર્મની લાગણીવાળા ડૉક્ટર માર્ટિનો જેવા પણ જાણેઅજાણે કેટલીકવાર અદ્વૈતવાદનેજ અનુમોદન આપી જાય છે.

*જીવાત્મા અને પરમાત્માના ઐક્ય સંબંધે આ પત્રમાં અનેક રચણે કહેવામાં આવ્યું છે અને આવે છે—વળી, બીજે કાર્મ વખતે એ સંબંધી વિશેષ ચર્ચા કરીશું. હાલ તો ડૉ. ભાંડારકરના વ્યાખ્યાનનેજ અનુસરીએ.

જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથે આવો નિકટ સંબંધ છે છતાં એને એ કેમ નજરે નથી પડતો ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ડૉ. ભાંડારકરે તુકારામના શબ્દો ટાંકીને જણાવ્યું કે કામ ક્રોધ અહંકાર આદિ ડુંગરાઓ આપણી અને એની વચ્ચે પડ્યા છે, જે એનું દર્શન થતું અટકાવે છે. એ વ્યવધાન દૂર કરવાનું સાધન વિનમ્રભાવ અને અન્તઃશુદ્ધિ છે. એ વાત વ્યાખ્યાતા એ વારવાર બાર મૂકીને બહુ અસરકારક રીતે પ્રતિપાદન કરી હતી.

આરબાદ, “ અહં સર્વસ્ય પ્રમથો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ” એ ગીતાવાક્ય લીધું, અતે એને આધારે એમ બતાવવા યત્ન કર્યો કે અખિન્ન (વશ પરમાત્મામાંથી નીકળ્યું) છે અને તેથી અમુક મૂર્તિનેજ પરમાત્મરૂપ માનવી એ બ્રાન્તિ છે. ડૉક્ટર ભાંડારકરની આ દલીલ અમારે કબૂલ છે, પણ એ વિદ્વાન માટે પૂર્ણ માન સાથે અમારે કહેવું જોઈએ કે મૂર્તિપૂજા પરમાત્મભાવે યદ્ય હોય તોપણ ખોટી જ, અને હિન્દુઓ મૂર્તિનેજ પરમાત્મા માને છે—એ વાત યથાર્થ જણાતી નથી.*

પરમાત્માને પામવા માટે ‘ભાવ’ નામ ભક્તિ એ જ ખરું સાધન છે એમ કહી સ્વપક્ષના સમર્થનમાં ગીતાના નીચેના શ્લોકો ટાંક્યા હતા:—

“ અહં સર્વસ્ય પ્રમથો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

मच्चित्ता मद्रतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥

कथयन्ति च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥”

* આ વિષય ઉપર અમે કેટલુંક લખેલું તે જગ્યાના સંકોચને લીધે કાઢી લેવું પડ્યું છે, આવતા અંકમાં જૂદો આટિકલ કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

“હું સર્વનું કારણ છું મર્વ મહારામાંથી પ્રવર્તે છે એમ સમજી ગયા માણસો ભાન મહિત મને બને છે. મહારામાં ચિત્તાવાળા, મહારામાં પ્રાણવાળા, પરસ્પર જોષ કરે છે, રાત દિવસ મહારી કથા કરે છે, અને એ રીતે સન્તોષમાં રહે છે અને આનન્દ કરે છે.”

આ સર્વ ઉત્તમ ભક્તિનાં લક્ષણ છે, અને ભક્તિ એ પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં બહુ મહત્ત્વનું સાધન છે એ આપણો પણ સિદ્ધાન્ત છે. ડોક્ટર ભાંડારકરના પ્રતિપાદનમાં કંઈ અધૂરાપણું હતું તો તે એટલું જ કે આ પછી તુરત જ શ્લોક આવે છે તે ઉપર એ ન ગયા. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

“તૈવા સતતયુક્તાનાં મજતા પ્રીતિપૂર્વકમ્
દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપવાન્તિ તે ।
તૈવામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ

નાશયામાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ૧”

ભાવાર્થ કે—“આ રીતે જેઓ સતત યુક્ત રહી મને પ્રીતિપૂર્વક બને છે તેમને હું બુદ્ધિયોગ—નામ પરમાત્મપ્રાપ્તિનું સાધન એવું જો માન—તે આપું છું;—જેણે કરી એઓ મને પામે છે. એમના ઉપર અનુકમ્પાખ્યાતર, એમના આત્માના ભાવમાં રહેતો એવો હું પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપે કરીને એમના અગ્રાનગ્રન્ય અન્ધકારનો નાશ કરું છું.” આ રીતે, ભક્તિને પરિણામે જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે એમ ભગવાન સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે, આ જ્ઞાનની સાધનતા નિષેધવાળો ડોક્ટર ભાંડારકરનો આશય હશે એમ માનવાને કારણ નથી. તથાપિ ભક્તિ પછી જ્ઞાન એ છેદલું પગથીયું છે એ શંકર સિદ્ધાન્તને ગીતાને ટેકા છે એટલું અત્રે સ્પષ્ટીએ છીએ.

જેવડે ઉપમંદાર કરતાં, ભાંડારકર સાહેબે જણાવ્યું કે:—

“દેશ્વર મર્મભૂતાના હૃદયેર્જુન તિષ્ઠતિ

તમેવ શરણ ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત

તત્પ્રસાદાત્પરા શાન્તિ સ્થાન પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥”

તાત્પર્ય કે મર્વના હૃદયમાં રહેલા પરમાત્માને સર્વભાવે શરણે જતાં, એના પ્રસાદ થઈ પરમ શાન્તિરૂપ શાશ્વતપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘સર્વભાવે’ એ પદનું વ્યાખ્યાન ભક્તિમાર્ગને અનુસરતું કર્યું એ ઠીક હતું. પરંતુ ભક્તિમાર્ગને સંમંદી જે જ્ઞાનમાર્ગ ચાલે છે એને અવલખીને એ પદનો અર્થ કયો હોત તો એ ગીતાના સમગ્ર સિદ્ધાન્તને અનુકૂલ અને સર્વ પ્રકારે સન્તોષકારક થાત: ‘ભાવ’ તે માત્ર હૃદયનો ઉજળો જ નથી, પણ સમગ્ર આત્માનું થતું એ ‘ભાવ’ છે; ‘પ્રેમ’ ‘ભક્તિ’ એ ભાવ કહેવાય છે, કારણ એમાં આત્મા આ લગ્નની સાથે તન્મય થાય છે: એ જ રીતે સર્વ ભાવે કરી પરમાત્માને શરણે જવાનું કહ્યું એનો અર્થ ખરા હૃદયથી શરણે જવું એમ તો ખરો જ; પરંતુ વિશેષમાં, આત્માના સમગ્ર અસ્તિત્વે કરીને જવું—અર્થાત્ પાછળ ‘મહારુ’ એવું કંઈ જ અવશેષ ન રહે એવી રીતે જવું, આત્મનિવેદન કરવું એમ પણ તાત્પર્ય છે; અર્થાત્ હૃદયના ઉજળામાં જ તન્મ-

યતા અનુભવથી એમ નહિ, પણ ક્રિયા અને જ્ઞાનમાં પણ તન્મયતા અનુભવવી; અર્થાત્ હું નથી એ જ છે એમ સર્વભાવે જાણવું એવો જે અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત એને સાક્ષાત્કારમાં ઉતારવો.

ભક્તિમાર્ગને એની પરમ ભૂમિકાએ લઈ જતાં, અદ્વૈત અને જ્ઞાનમાર્ગ આવી ઊભાં રહે છે એ બતાવવા માટે ડૉક્ટરના વ્યાખ્યાન ઉપર અમે આટલું વિવેચન કર્યું. પણ જે સ્વરૂપે ભક્તિમાર્ગ તેઓ પ્રતિપાદન કરવા માગે છે તે સ્વરૂપે એને સ્વીકારતાં પણ અમને અડચણ નથી. અમે ભક્તિમાર્ગની ઉપયોગિતા બહુ ખુશીથી સ્વીકારીએ છીએ, શુદ્ધ વેદાન્ત કરતાં એને હજાર ગણા સારો માનીએ છીએ, અને જે ઊંચા ભાવથી અને સાચા અન્તઃકરણથી ડૉક્ટરે એનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું એનો સંપૂર્ણ રીતે સત્કાર કરીએ છીએ.

૨.

બીજો દિવસે અગ્રેષ્ઠ ભાષણ હતું. કોઈ પણ ખરા ધાર્મિક સુધારામાં પ્રાચીન માર્ગથી છેક બેઢ હોતો નથી, તથા સુધારો હમેશાં જૂના સંપ્રદાય કરતાં વધારે વિશુદ્ધિવાળો હોય છે એ બે સૂત્રો ઉપર ભાષણની રચના હતી. આ બે સૂત્રોને દૃષ્ટાન્તરૂપ સમજાવવા માટે હિન્દુસ્થાનના ધાર્મિક ઇતિહાસનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું. ડૉક્ટર ભાંગરકરે જણાવ્યું કે વેદના સમયથી સુધારો આવતો આવ્યો છે. વેદકાળમાં યજ્ઞાદિક યતા તે સહામે ઉપનિષત-કાળમાં વાંધા લેવામાં આવ્યો. “પ્લવા હોતે અદઢા યજ્ઞરૂપાઃ” યજ્ઞો એ ભાગી જાય એવી હોડીઓ છે, આત્મા યજમાનઃ શ્રદ્ધા પત્ની કામ પશુઃ આત્મા એ યજમાન છે, અદ્ધા એ પત્ની છે, અને કામ એ પશુ (અશ્વ) છે—ઇત્યાદિ વચનો આપણે સાંભળીએ છીએ. યજ્ઞાદિક તરફ અણુગમે ખુદ્દેવે પૂરેપૂરો દર્શાવ્યો, અને એની અસર બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર પુષ્કળ થઈ. બાહ્ય ધર્મ પણ જતો દહાડે બહેમી ક્રિયાઓ અને પૂજનઓથી કલંકિત થયો, અને ઇ. સ. ચોથા સદ્દ પછી એનો હિન્દુસ્થાનમાંથી નાશ થવા માંડ્યો. એ જ અસ્મામાં એટલે ચોથા સદ્દને શુભારે વાસુદેવની ભક્તિનો માર્ગ બહાર પડ્યો, અને ત્યાર પછી લગભગ આજ સુધી ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર ચાલ્યું કરે છે. કપીરે કર્મકાંડ અને બાહ્ય આચારની નિરર્થકતા ઉચ્ચ સ્વરે મંજાવાવી, અને તુકારામના અભગો પણ આ વિચારથી જ ભરેલા છે. આ સ્થળે ડૉ. ભાંગરકરે કપીરનો પદ અને તુકારામના અભંગમાંથી કેટલાક ઉત્તરો આપ્યા.

આ રીતે, પ્રાર્થનાસમાજનો પ્રયત્ન પ્રાચીન ધર્મને લોપવાનો નથી, પણ એનાં જડ અને શડી ગએલાં અંગોને દૂર કરવાનો છે. એમ જણાવી, પ્રાર્થનાસમાજને એક ખાસ જ્ઞાન સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો તે એ કે અનેક ધર્મોની સરખામણી (Comparative Religion) દ્વારા સર્વ ધર્મના ઉત્તમ અંશોને સંગ્રહવા, અને એ ઉપર ધર્મવિચાર આપવો. પ્રાર્થનાસમાજનો પ્રયત્ન પ્રાચીન ધર્મને લોપવાનો ન હોય તો અમે ધણ ખુશી થઈશું. પણ અમારે દિલ્હીથી સાથે જણાવવું પડે છે કે અતલ પ્રાર્થનાસમાજનો પ્રયત્ન તો અમને પ્રાચીન હિન્દુધર્મ તરફ બહુ માનપ્રેરણાવાળો જણાતો નથી. પ્રાર્થનાસમાજે એક જીવંત શક્તિ થવું હોય તો એના ઉપદેશકોએ પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ અને સન્તોતા વચનામૃતથી આત્માને ભરવાની જરૂર છે એમ અમારું વારંવાર કહેવું છે. ડૉક્ટર ભાંગરકરે હિન્દુસ્થાનના ધાર્મિક ઇતિહાસની અવગણના ન કરવી એવો જે બોધ આપ્યો એ અમે આશા રાખીએ છીએ.

કે સમાજબંધુઓ ઉપર કોઈ પણ અસર કર્યા વિના નહિ રહે. “ I come not to destroy but to fulfil, ” એવું કાઇરેટનું વાક્ય છે, અને તે દરેક સુધારકે સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે. વળી સર્વ ધર્મનાં ઉત્તમ સત્યો પ્રાર્થનાસમાજે સ્વીકાર્યાં છે એમ ક્ષણવાર (ખરૂં નથી છતાં) કબૂલ રાખીએ તોપણ એક બીજી બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવાની છે અને તે એ કે સર્વ સુધારો—અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ધાર્મિક સુધારો—અનેક મતનો સંગ્રહ કરવાથી થતો નથી. ‘Ecclecticism’ કોઈ વખત ફતેહમંદ નીવડ્યું નથી, અને નીવડશે નહિ—કારણ કે જ્યાં સુધી ઉપદેશો પોતે અમુક સત્યોને ન અનુભવે—‘ આ સત્ય મેં જોયું છે ’ એમ પોતાની સાક્ષી આપીને ન કહી શકે અને માત્ર Comparative Religion ના તારણોને આધારે જ બોલે, ત્યાં સુધી એમના ઉપદેશમાં જીવન આવતું નથી. જગતના જે જે મહાન ધર્મપ્રવર્તકો થઈ ગયા છે તે સર્વ સત્યને નજરોનજર જોયાનું કહે છે. જૂદા જૂદા ધર્મમાંથી જૂદા જૂદા સિદ્ધાન્તો એકઠા કરીએ તો સિદ્ધાન્તોની એક જૂડી (mechanical combination) થાય, અથવા એક એ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તારંવી કાઢીએ તો પાતળાં નિર્જીવ તારણો (abstraction) ઉપગમી શકાય—પણ એક જીવંત શક્તિ (living force) થવા માટે તો ધર્મ એ સત્યના સાક્ષાત્કાર રૂપ હોવો જોઈએ. પ્રાર્થનાસમાજમાં કોઈ પણ પુરુષને સાક્ષાત્કારનો વેગ લાગ્યો જણાતો નથી—અને ત્યાં સુધી એ એક ધર્મરૂપે ચાલી શકશે નહિ એ નકી છે.

છેવટે, ડૉક્ટર બાંડરકરે પ્રાર્થના કરી કે જેમ અન્ય ધર્મમાં જીવંત સત્યો કાળ જતાં જડ કર્મ માત્ર થઈ ગયાં છે, તેમ અમારા ધર્મમાં ન થાઓ!—અમારામાંથી ખરૂં ધાર્મિક જીવન જતું રહી, રવિવારે એકઠા થવું અને પ્રાર્થનામાળા માત્ર દરતુર મુજબ ગાઈ જતી એમાં અમારી ધાર્મિકતા સમાપ્ત ન થાઓ!—આ પ્રાર્થના મોટા હૃદયની હતી, અને એમાંથી દરેક સમાજબંધુએ બોધ લેવાનો છે. ધર્મનાં ઉત્તમોત્તમ સત્યો જે એક વખત જીવતાં હોય છે તે જ, મનુષ્યસ્વભાવની સ્વાભાવિક ખામીને લીધે જતે દહાડે, જડ અને મૃતવત્ થઈ જાય છે એટલું સ્મરણમાં રહે તો પ્રાચીન ધર્મ ઉપર ફેટલો બધો અન્યાય અને તિરસ્કાર થતો અટકે !

૩.

ત્રીજે દિવસે સાંજે બે અઢી કલાક હરિકીર્તન કરવામાં આવ્યું હતું. પરમતત્ત્વે હપ્તાસ કે ખંડન મંડનની દલીલો—એને આ કીર્તનમાં પ્રવેશ નહતો. હરિકીર્તન તે ખરા અર્થમાં હરિકીર્તન જ હતું. ડૉક્ટર બપોરે ગુજરાતીમાં બોલવા યત્ન કરતા ત્યારે કીર્તનના સ્વચ્છન્દ પ્રવાહમાં સ્ખલન થતું અને શ્રીતાજનને રમુજ પડતી. પણ બપોરે પાછા મરાઠીમાં આવતા ત્યારે એ પ્રવાહ બહુ વેગ સાથે અસ્ખલિત ધારાએ ચાલતો, અને શ્રીતાઓ ઉપર ઠીક અસર થતી. કીર્તન—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિન્દુસ્થાની અને મરાઠી બાષાનાં શ્લોક પદ સાખી ભજન વગેરેનું જતેલું હતું. ગોગ્ય મંગળાચરણ ગાવા બાદ ‘ વિષયોપદ્ધેપ ’ શરૂ થયો વિષયોપદ્ધેપમાં પરમાત્મા એજ મનુષ્યનું પરમ પ્રાપ્ય છે, અને મનુષ્યજીવન પામી જે એનું ભજન નથી કરતો એ વૃથા આયુષ્ય ગુમાવે છે એ પ્રધાન સિદ્ધાન્ત હતો.

વૃકારામ ગામ ગયા હતા ત્યાંથી પાછા વળતી વખતે લોકોને કહે છે કે:—

આતા તરી પુઢેં હાચિ ઉપદેશ । નકા કરુ નાશ આયુષ્યાચા ॥
 સકાલાચ્યા પાયા માશ દઢવત્ આપુલાલે ચિત્ત શુદ્ધકરા ॥
 હિત તે કરાવેં દેવાચેં ચિતન । કરુનિયા મન શુદ્ધભાવે ॥
 તુકા મ્હણે હિત હોય તો વ્યાપાર । કરા કાય ફાર શિકવાવે ॥

ખરેખર, ચિત્ત શુદ્ધ કરી પરમાત્માનું ચિન્તન કરવું એ જ મનુષ્યનું પરમહિત છે—
 એ જ એનું ખરું જીવન છે. આ ઉપર શ્લોક છે:—

તરયોઽપિ હિ જીવન્તિ જીવન્તિ મૃગપક્ષિણઃ ।
 સ જીવતિ મનો યસ્ય મનનેન ન જગતિ ॥
 પ્રાપ્ય સપ્રાપ્યતે યેન ભૂયો યેન ન શોચતિ ।
 પરાયા નિર્વૃત્તેઃ સ્થાન । યત્તજીવિતમુચ્યંત ॥

તરુઓ પશુ જીવે છે, પશુપક્ષીઓ પશુ જીવે છે—પશુ ખરેખર તો એ જ જીવે છે કે જેણે મનનવડે મનનો નાશ કર્યો છે. જે જીવન વડે પરમ નિર્મૂલિતનું સ્થાન—પરમ પ્રાપ્ત્ય—પ્રાપ્ત થાય, જેથી સર્વ સંસારનો શોક ટળે, એ જ ખરું જીવન છે. ડૉક્ટર ભાંડારકરે મનુષ્યો પરમાત્માથી કેવા વિમુખ રહે છે એ ઉપર એક રમુજ વાર્તા કહી એક વાનર મનુષ્યલોકમાં જઈ આવ્યો. કાઠ એક વિલાપત જઈ આવે એને ખીખ વિલાપ તની હકીકત પૂછે એમ ખીખ વાનરો એને મનુષ્યલોક વિષે પૂછવા લાગ્યા તેમા પેલા વાનરે મનુષ્યલોકનું સાર ચિત્ર આપ્યું:—

“ હિરજ્જ મે સુવણ્ણ મેણ્ણા રાત્તિં ટિવા કથા ।
 દુમ્મેધ્વાન મનુસ્સાન અરિયવ્રમ્મમપસમતમ્ ॥
 દ્વે દ્વે ગહપતયો ગેદે ણ્ણો તત્થ અમસ્સુકાં ।
 લમ્બત્થનો વેણ્ણિકત્તાં અથો અટ્ઠિતકણ્ણકો ॥
 કીત્તો ધનેન વહુના સો ત કિત્તુદત્તે જનમ્ ॥

અર્થાત્, મહારાજાશ્રી કલેશક કાસ અને જીલમ એ જ મનુષ્યલોકમાં વ્યાપી ગયા છે, અને આર્યધર્મને તો કાઠ જાણતું જ નથી. પરલોક માટે માણસે આ લોકમાંથી જ બાથું બાંધી લેવું જોઈએ—કારણ ઉપદેશ પામવાનો અને સાધન મેળવવાનો અવકાશ આ જીવનમાં જ છે.

“ સરગ બેસાહન સવ ચલે જહ વનિયા નહીં હાટ ”

ભાર પછી, પાછળ ગાનાર ગૃહસ્થે નીચેનું પદ બહુ અસરકારક રીતે ગાઈ સંભળાવ્યું.

એરે મન રમો ન પ્રમુકે મજનમેં ॥ ધ્રુ૦ ॥

મટકત ફિરત સ્વાનકી નાઈ ।

લદર મરનકે જતનમેં ॥

॥ એરે મન૦ ॥ ૧ ॥

बालापन लडकन संग खेलयो ।

तरुन भयो नारीरग राचो ।

आया बुढापा बदनमें ॥

॥ अरे मन० ॥ २ ॥

नाहक कष्ट दियो जननीको ।

जन्म गमायो बातनमें ॥

॥ अरे मन० ॥ ३ ॥

कहत कबीर सुनो भाई साधो ।

जो नर प्रभुसँ बेमुख होइहैं ।

सुख नहिं पयहैं सपनमें ॥

॥ अरे मन० ॥ ४ ॥

धन मान प्रतिष्ठा सुतकलत्र विषयभोग आदि मायुभने केवाँ इसावे छे ओ चिपे ओ
लनां डोकरे भागवत पगेरेभांथी केटलाक सारा श्लोका श्रवणु कराव्या हताः—

रुजासु नाथः परम हि भेषजं तमः प्रदीपो विषमेषु संक्रमः ॥

भयेषु रक्षा व्यसनेषु बान्धवो भवत्यगाधे विषयाम्भसि प्लवः ॥

भञ्जलधिगतानां द्वन्द्ववाताहतानां सुतदुहितृकलत्राणभारवृत्तानाम् ।

विषमविषयतोये मज्जतामप्लवानां भवति शरणमेको विष्णुपोतो नराणाम् ॥

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समवेतसः ।

मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥

सारपछी नीचेनुं प६ उत्तम संगीत साथे गाराभां आन्धुं—

हरि बिन तेरा कौन सहाई ध्रु० ॥ धन धरनी और सपत सगरी ।

लपट क्यों इन्हमाही ॥ हरि० ॥ १ ॥ तन छूटे कलु सग न जाण ।

तामें क्यों लपटाइ ॥ हरि० ॥ २ ॥ दीन दर्याधन सबदुखभजन ।

ताक्यों रुचि न बढाइ ॥ हरि० ॥ ३ ॥ जानक कहत असार

जगतमें मत उरजियो अति भाई ॥ ४ ॥

आवु उ३ पैराग्यनुं प६ आ प्रार्थनासभाजना भन्दिरभां ऐनी रथापना थयापछ
हिल०हेलुं न गवायुं हरी.

त्यारपछी धर्म ओ अनुधनी सर्व उन्नतिनुं भूण छे, ओ ओक सिद्ध कर्याथी हरे
प्रकारनुं श्रेय सिद्ध यथ गाय छे ओ उपर नीचेनी साक्षी भाषने विषयोपक्षेप सभास क्यो

“एक हाँ साथे सब सधे सब साथे सब जाय ।

जो तू सींचे मूलको फूल फले अघाय

सब आये इस एकमे डार पात फल फूल ।

कविरा पीछे क्या रहा गहि पकराजिन मूल ॥ ”

नेम “विषयोपक्षेप” पैराग्यनां वयनोथी भरपूर हतो, तेम “आञ्जान” प६

એને અનુરૂપજ્ઞ હતું: સંસારતાપ, પરમાત્મપ્રાપ્તિની તીવ્ર ઇચ્છા, અને એ પ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત જે શુરભક્તિ એ સંબંધી હતું. યવનજાતિમાં જન્મેલા પણ વૈષ્ણવોના ‘મુગ્ધમણિ’ એવા શ્રી કબીરજી—જેમને કવિ “પુતલા સત્યધૈર્યશાંતિચા” એમ વર્ણવે છે—તે એક દિવસ ફરતા ફરતા જતા હતા તેવામાં એક સ્ત્રી, દળતી એમની નજરે પડી.

“ ચવકી ચલતી દેરિકૈ નયનન આયા રોઈ ।

દો પટ મીતર આયકૈ સાવિત ગયા ન કોઈ ॥ ”

ધંટી ફરતી જોઈ એમને વિચાર આવ્યો કે “અરે ! આ સંસારરૂપી ધંટીમાં પણ અસંખ્ય જીવો આ રીતે જ દળાઈને લોટ થાય છે !” આંખમાં આંસુ આવ્યાં, અને રસ્તાની એક બાજુએ રેતા બેઠ્યા. લોકો આવે જાય અને પૂછે કે તું કેમ રૂએ છે ? કબીર ઉત્તર દે નહિ—એથી આ ગાંડો છે એમ સર્વને લાગ્યું એવામાં એક માની પાસે યઇને જતા હતા એમણે એમને પૂછ્યું, અને એમને કબીરજીએ પોતાના રુદનનું કારણ કહ્યું. માનીએ ઉપદેશ આપ્યો કે—જો ભાઈ, જે રીતે ધંટીના ખીલણ ઉપર જે દાણો વળગી રહે છે એ દળાતો નથી, તેમ જ પરમાત્માને વળગી રહે છે એને સુખદુઃખના દન્ડ રૂપી ધંટીનાં પડ અસર કરતાં નથી. આ વાત કબીરજીના મનમાં ચોંટી, અને કબીરજી રામાનન્દગુરુને આશ્રમે ગયા. ગુરુએ ક્યાં કે તું મુસલમાન છે, એટલે તને ઉપદેશ આપવાનો અમને અધિકાર નથી. પછી, એક વખત રામાનન્દ સ્નાન કરવા જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં કબીર દંડગત પડ્યા. રામાનન્દ એના શિર ઉપર જોડો માર્યો, કબીરના માથામાંથી લોહી નીકળ્યું, પણ કબીરે એનો અર્થ એવો ક્યો કે ગુરુએ એમના પગનો જોડો મારે માથે ચૂક્યો એટલે હવે હું એમનો શિષ્ય થઈ ચૂક્યો ! કબીરની આ અત્યંત ભક્તિ અને પ્રેમ જોઈ ગુરુ પ્રસન્ન થયા અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ ક્યો. રામાનન્દના મનમાં પહેલેથી જ કબીર ઉપર ભાવ હતો, પણ એની શુરભક્તિ કરી એવા માટે જ આટલું કર્યું. આ આખ્યાનને અંગે, ગુરુ-ભક્તિ ઉપર ડૉક્ટર ભાંડારકર બહુ સારી રીતે બાર મૂકીને બોલ્યા. આજ્ઞાલના હોકરાઓ માન એ બહાર બહુને ગુરુરહામે મતભેદ (‘difference of opinion’) દર્શાવવાની પોતાની યોગ્યતા માને છે તે ઉપર એમણે સખત ટીકા કરી, અને કોઈ પણ વિષય ઉપર અભિપ્રાય બાંધતા પહેલાં શ્રદ્ધાપૂર્વક એ વિષય શીખવાની જરૂર છે એમ જણાવ્યું.

પછી ઉત્તમ આરતીની પંક્તિઓ ગાઇ,

“ ત્વમેવ માના પિતા ત્વમેવ ત્વમેવ વન્ધુઃ સહ્યા ત્વમેવ ।

ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણ ત્વમેવ ત્વમેવ સર્વ મમ દેવદેવ ।

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતિસ્વભાવાત્ ।

કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મે નારાયણાયોતિ સમર્પયે તત્ । ”

એ શ્લોકના ઉચ્ચારપૂર્વક “વિશ્વજનનિ માહલિ । જયજય વિશ્વજનનિ નાહલી ।” એ બજનની ધુન સાથે હરિકીર્તન સમાપ્ત થયું ! હરદાસ ખાવાને સર્વે રીતસર પગે પડ્યા, બેઠ્યા, “સવસન્તનકી જય” બોલાઈ, અને મંડળી વિસર્જન થઈ.

આ જાગૃત કે સ્વપ્ન ? પ્રાર્થનાસમાજનું મન્દિર શું ? હાં “તને છૂટે કહ્યું સંગ ન જાયે તામેં ક્યૌં લપટાઈ” એ તીવ્ર વૈરાગ્યનો ઉપદેશ શો ? “ગુરુચ્યા ટાર્યો પૂજ્ય-બુદ્ધિ જે હૃદ્ય મરંચસા તયાનો સિદ્ધિ હોઈ મ્હણુનિ ગુરુ કરણે નિશ્ચિત કરી મનાને” ઇસાદિ ગુરુમંકિત અને શ્રદ્ધાનો બોધ શો ? ડૉક્ટર બાંડારકરે અત્રેની પ્રાર્થનાસમાજને બોધની જે અપૂર્વ દિશા દેખાડી તે દિશા તરફ કોઈ પણ સમાજબંધુ લક્ષ્ય દેશે ? દે તો કેવું સાઈ ! તો જ એ મંડળમાં ખરૂં ધાર્મિક જીવન આવે, તો જ એ એક ‘સંગીત કલ્પ’ મદી હરિમંડળ થાય.

૪.

હરિકીર્તન ખરા મહત્વનું હતું, અને તેથી વાચકને એનો અને તેટલો ખ્યાલ આપવા આટલો વિસ્તાર ક્યો. ડૉક્ટર બાંડારકરે પ્રેમાભાષા હોલમાં આપેલા બાવણના એ ચાર મુદ્દાઓ અત્રે દર્શાવીશું તો બસ થશે. “કેળવાએલા હિન્દી જનોનાં કર્તવ્ય” એ વિષયો ઉપર બોલતા એમણે કેળવણી લેતા જુવાનીઓને ખાસ ઉપયોગી થાય એવાં કર્તવ્ય ગણ્યાં. “Straightforwardness”—જેને સાદી બાધમાં વર્તણૂકની સીધાઈ કહી શકાય—એની આપણામાં બહુ જરૂર છે. એક દેશી અંગ્રેજને મળવા જશે, હાં પ્રથમ આડી અવળી હજાર વાતો કરી પોતે અમરનોજ મળવા આવ્યો હતો એમ નિઃસ્પૃહતા જણાવશે, અને ઉઠી વખતે પોતાના સ્વાર્થની વાત પૂછશે—આવી અંગ્રેજોની આપણા રહાગી ફરિયાદ છે. એ આકતરી રીતે સ્વાર્થ સાધવાની નીચાઈ આપણામાંથી જવી જોઈએ. “Critical faculty”—અર્થાત્ ખરૂં જોડું તપાસવાની વિવેકશક્તિ એ પ્રાપ્ત કરવાની પણ બહુ જરૂર છે. એ ઉપર ડૉક્ટરે એક દષ્ટાન્ત આપ્યું ! એક સન્યાસી મહારી પાસે આવ્યો. અને કહ્યું કે કેકન કૉલેજના સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં રેલવે તાર વગેરે સંબંધી શાસ્ત્રના ગ્રંથો છે એ મને જોવા દો ! એનું એમ માનવું હતું કે આપણાં શાસ્ત્રોમાં જ એ સર્વ પ્રથમ હતું અને પછી વિદ્યાયન લઈ જઈ એના તરજૂમા કરી એની મદદરૂઠે અંગ્રેજોએ રેલવે તાર વગેરે ક્યો છે ! પ્રમાણુ-અપ્રમાણુનો વિચાર કરવાની શક્તિને અમારે આવી બ્રાન્તિઓ ઉપજે છે. આ પ્રસંગ લઈ ડૉક્ટર બાંડારકરે પ્રાચીન કાળમાં બધું સાઈજ હતું એમ ને કેટલાક માને છે તે વિરુદ્ધ કેટલીક ચર્ચા કરી, અને અન્ય પ્રજાના સામાજિક અન્યાર્થ સાથે આપણું સામાજિક અન્યાર્થ સરખાવી એવું હંસાદિ ઉપદેશ ક્યો. સામાજિક સુધારો અને તેના પણ પાયારૂપે ધાર્મિક સુધારો થાય તોજ રાજકીય સુધારો સંભવે છે એમ જણાવ્યું. પૂર્વે આપણે હાં થોડા અંકુશથી નિયન્ત્રિત (Absolute Monarchy) એટલે સ્વતંત્ર રાજસત્તાકે રાજ્યપદ્ધતિ હતી એમ કહી પ્રેમહક મેળવવાના આપણા વર્તમાન પ્રયત્નો બૂલબરેલા છે એમ દૂરદૂરથી કાંઈક સ્થન કહ્યું છેવટે, આપણામાં (Public Spirit) એટલે કે લોકહિત માટે સ્વાર્થલાગ કરવાની અને શ્રમ લેવાની ટેવ નથી—એ ટેવ પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા જણાવી.

ડૉક્ટર બાંડારકરના આ વિચારોમાં કાંઈ અપૂર્વ ચમત્કાર ન હતો-પણ અમે ઉપર એક કરતાં વધારે વાર કહ્યું છે તેમ એમની ગંભીરતા અને અન્તઃકરણની સાચાઈ મર્વત્ર ઉત્પન્ન કરતાં હતાં અને તે યોગ્યજ હતું.

અભિનન્દન.

ગુજરાતનાં કેટલાંક નાગર કુટુંબો- જોડે સંબંધ ધરાવતાં સૌ. વિદ્યા અને સૌ. શારદા-એમણે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી એ માટે સમગ્ર ગુજરાત એમને અભિનન્દન આપે છે.

સૌ. વિદ્યા સેકન્ડ ક્લાસમાં આગ્યાં છે, અને બંનેએ તત્ત્વજ્ઞાનના ઐતિહાસિક વિષયમાં બહુ ઉત્તમ યશ મેળવ્યો છે. એક એ વિષયમાં આખી યુનિવર્સિટીમાં બીજે નંબરે અને બીજા* મોઢે નંબરે જીત્યાં છે. આ વાત એમની છુદ્દિને થોડી શોભા આપનારી નથી.

વળી સર્વ જાણીને ખુશી થશે કે બંને બહેનો એવાં સુશીલ, સાદાં, સરલ, નમ્ર અને ધરસ સારમાં પ્રેમવાળાં અને કુશળ છે કે એમનો દાખલો સ્ત્રીકેળવણીને વિશેષ શોક-પ્રિય કરે એવો છે.

ગુજરાતની કેળવણીના દત્તિદાયમાં આજનો અપૂર્વ મગળ દિવસ છે, અને એમના િજ્ઞાન માટે એમના કુટુંબને, એમની કોલેજને અને આખી હિન્દુકોમને અભિમાન કરવા જેવું છે.

અમે એ બંને બહેનોને ફરી અભિનન્દન આપીએ છીએ, અને એમનો મમાર મુરમ્, ઉજ્જવળ, અને લોકાપકારક થાઓ એમ આશીર્વાદ આપીએ છીએ.

મીસીસ એની બેઝંટે અમદાવાદમાં આપેલાં ભાષણો.

(મળેલું)

૨. ભક્તિ.

આજ આપણે ધર્મના શાંત પ્રદેશમાં દાખલ થઈએ છીએ આજની આપણી સર્વ અભિલાષા પારમાર્થિક છે. પારમાર્થિક વિચારો અને પરમાર્થિક વાંછનાઓથી ભરેલી છે. પરમાર્થિક જીવનનું મુખ્ય તત્ત્વ ભક્તિ છે. આ આપણી જીવનની ઉત્કૃષ્ટ જાગૃત છે. આપણે આપણી સંસ્કૃતિની સપાટીપરની ચત્તાવમાન બાબતો કરતાં સ્થાયી બાબતો ઉપર વિચાર ચત્તાવવાનો છે. ક્ષણભંગુર કરતાં અવિનાશી હકીકતો ઉપર ચર્ચા ચત્તાવવાની છે. માણસની ખરી જીવનની સ્થૂળ શરીરથી તે પોતે ખાન પાન કરે છે ને હરે ફરે છે તે સ્થૂળ શરીર અને બહારથી દેખાતી ભૌતિક દુનીયામાં સમાયેલી નથી. પણ અવિનાશી પરમાત્મામાં સમાયેલી છે. મનુષ્યની જીવનની અખંડ અવિનાશી ધારી જીવનની નકલ છે અને ચિરકાલ વ્યાપક અવિનાશી પરમાત્માના અંશભૂત જીવનમાંથી આપણી ખરી જીવનની છે.

ભક્તિને ધર્મોદયણથી અજગી રાખવાની જરૂર છે. ભક્તિ પણ બે પ્રકારની છે: સ્વાધી

* લખનાર—રા. રા. છોટાલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ. બીએ એલ એલ બી.

અને ખોટી, એકતો પ્રાણ માન અને પ્રેમ છે અને ખીજનો પ્રાણ તિરસ્કાર અને દ્વેષ છે. ખોટી ભક્તિ શાંતિને બદલે ગડબડાટ ઉપજાવી મુકે છે, પ્રેમને બદલે કલહ પેદા કરે છે. એક સર્વ જગાએ પ્રેમ જુએ છે, ખીજ સર્વ જગાએ તિરસ્કાર જુએ છે. ભક્તિનું મૂળ અંતઃકરણ છે. પણ તેને બુદ્ધિ અને વિચાર શક્તિથી કેળવવાની જરૂર છે. જો અંતઃકરણની મનોવૃત્તિને બરાબર કેળવેલી હોય તો તે આપણને ધર્મર તુલ્ય બનાવે છે. મનોવૃત્તિ એ સુવિચારથી દોરાવું જોઈએ. જીવાત્મા એ મનુષ્યની અંદર પરમાત્માનો અંશ જ છે, પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ છે. જીવાત્મા ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાવાળો છે. જેમ પરમાત્મા સત્, ચિત્ત અને આનંદમય છે તેમ તેનો રૂપક જીવાત્મા જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છામય છે. ક્રિયા કર્મ માર્ગથી થાય છે બુદ્ધિ જ્ઞાન માર્ગથી ખીલે છે અને ભક્તિ માર્ગથી મનોવૃત્તિઓ અને ઈચ્છા શક્તિ કેળવાય છે અને આનંદમય બને છે. જ્ઞાન ઇચ્છા અને ક્રિયા એ ત્રણ માર્ગે જીવાત્મા પરમાત્માની શોધમાં બળ છે.

જેમનામાં જે શક્તિ બળવાન હોય છે તેમને તેને અતુક માર્ગ વધારે પસંદ પડે છે સારી બુદ્ધિવાળાને જ્ઞાન માર્ગ પસંદ પડે છે. જેનામાં ક્રિયા શક્તિ બળવાન હોય છે તેને કર્મ માર્ગ વધારે સુતર લાગે છે. અને જેમની ઇચ્છા શક્તિની મનોવૃત્તિઓ બળવાન અને પ્રેમરસમય હોય છે તેમને ભક્તિ માર્ગ વધારે સુલભ પડે છે. આ હોતો એમ નિઃ પરમાત્માના શોધન તરફ જ છે. પરંતુ મનોવૃત્તિઓને શાંતિ આપવાની અંગ્રેજીની માર્ગ નથી. પ્રેમ એ ભક્તિનો આત્મા છે, મનોવૃત્તિઓનું જીવન છે. આથી આપણામાંથી એટલી રાખવાની જરૂર છે કે ધર્માધિપણથી દોરવાઈને ખોટી ભક્તિ સંન્યાસી મહારી પાસે કરી બેસીયે નહીં. ધર્માધિપણના પરિણામ ખોટા છે. એથી કલહ પુત્રે સંબંધી શાસ્ત્રના ખીજની લાગણીને વારતે આપણને દરકાર રહેતી નથી. ખીજના નિર્માણમાં જ એ સર્વ પ્રથમ નથી જન સમૂહમાં સંમલાવને બદલે નિરાળાપણું પેદા થાય છે. ધર્મ અંગ્રેજીએ રેલવે નિરસ્કારની બાજુપર દોરી જવાની નથી પણ પ્રેમની બાજુ તરફ દોરવી આવી ભ્રાન્તિઓ એક અખંડકાર પરમાત્માથી બામ છે અને સર્વ માણસમાં તેનો અંશ હોય એમ જ લાવી-ખરી ભક્તિથી રસમય બનાવવાની છે. મનોવૃત્તિઓનો દુરુપયોગ થઈ બંધારણ વેના એનજીને બરાબર ચલાવવામાં આવે તો આપણને સુખેથી હળવે માનવક સુધારો છે, પણ જરૂર વશળ વધારે લગાડી કે ખોટે રસ્તે દોરવું તો બધંકર અકર-એમ જન માલની ખરાબી થવાનો સંભવ રહે છે. માટે મનોવૃત્તિઓને સારી કલ્પનાથી સુલે જોઈએ. પ્રેમના પણ જુદા જુદા પ્રકાર હોય છે. પ્રેમ એ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે. માતૃપિતા પ્રેમ-સ્વદેશપર પ્રેમ-આપણા મુરખી અને ગુરજનપર પ્રેમ-મહાન પુરુષો અને પૂજ્ય મહાત્માઓપર પ્રેમ એ સર્વ એક પ્રકારની ભક્તિ જ છે. જે પ્રેમની નજર હમેશાં ઉચી જ હોય છે અને જે સ્વાર્થનો પરિભાગ પોતાની પ્રેમ મૂર્તિની ખાતર કરે છે. ભક્તિનું ધોરણ જેટલું ઉંચું તેટલી ઉચી જાય અંતઃકરણ ઉપર પડે છે. માટે ભક્તિને ખીલવવાની જરૂર જ. અંતઃકરણને પ્રેમમાં બનાવવું જોઈએ. માણસને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં તેણે પોતાને જેના ઉપર અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રેમ હોય તેની મૂર્તિ પોતાના હૃદયમાં ખંડી કરવી જોઈએ. પ્રેમ કરવાને કંઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા છે. ધર્મની કંઈ પણ પ્રતિમા

અંતઃકરણમાં કલ્પવાની જરૂર છે. નિરાકાર ઇશ્વર વિશે સાધારણ માણસની વૃત્તિઓ સ્થિર રહી શકતી નથી. માણસના અંતઃકરણને ઉસકેરવાને કંઈ પણ પ્રેમભય પદાર્થની જરૂર છે. એક પરમાત્મા હજારો ઇશ્વરી વિભૂતિઓથી જગતમાં વ્યાપ થઈ રહ્યો છે. કોઈ તેને વિષ્ણુ કહે છે, કોઈ મહાદેવ કહે છે, કોઈ કાષ્ટક કહે છે, કોઈ બુદ્ધ કહે છે, કોઈ ઓરોચ્ચારક કહે છે. કોઈ જોહોવા કહે છે અને કોઈ અલ્લા કહે છે. એવી હરેક ઇશ્વરી વિભૂતિઓ મનુષ્યના હૃદયની અંદર પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. લુદ્ધ લુદ્ધ અવતારોથી ઇશ્વરી વિભૂતિઓ બહાર પડી છે. પારમાર્થિક રીતે સર્વ ધર્મો એક પરમેશ્વરને લુદ્ધ લુદ્ધ સ્વરૂપોથી પૂજે છે. માટે મારી પ્રેમભૂતિનું સ્વરૂપ જુદું હોય અને તમારાથી જિન્ન હોય તો તમારે મારા ભાવનો અનાદર કરી શા વાસ્તે મારી ભક્તિ ખોટી ગણી તિરસ્કાર બતાવવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ભગવદ્ ગીતામાં અર્જુનને કહ્યું છે કે ખરા પ્રેમથી અને શ્રદ્ધાથી ફક્ત ફક્ત પાણી જે મને આપે છે તે હું સ્વીકારું છું. હું ભાવનો બુખ્યો છું. બહારના વર્તન તરફ જોતો નથી. પરમાત્મા અંતરૂપામી હોઈ સર્વના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરે છે. ઇશ્વર અંતઃકરણથી તમારી પરીક્ષા કરે છે, બહારથી પરીક્ષા કરતો નથી. આખા જગતનો પિતા પ્રેમભાવનો સ્વીકાર કરે છે. એક ડાહી નાનું શાણી માતા આગળ બાળક કાલાકાલા રાખે બોલ્યા નથી કરતું ? બાળક ભાંગાદુટા વાક્યથી કરવા જોતું છે. નું આવે છે તે વખતે માતા પોતે તેના તરફ પ્રેમથી બેંચાઈને તેનો કેવો સ્વીકાર કરે ? બુદ્ધ હવે છે તેથી શું પોતે તેના ઓછા ગાન માટે અનાદર કરશે ? પ્રેમ તેની માને આકર્ષે છે તેમ આપણો પ્રેમ આપણા ઇશ્વરી પિતાને આકર્ષે છે. મનુષ્યના અંતઃકરણની યજ્ઞશાળામાં ભક્તિરૂપી દીવો હમેશાં પ્રદીપ્ત છે. માટે ભક્તિપૂર્વક ધ્યાન અને મનન કરવાને દરરોજ ખાસ સંમયની જરૂર છે. ખોરાકની જરૂર છે તેમ જીવાત્માને ભક્તિની જરૂર છે. અને ભક્તિ મીસીસ રેમાં ઇશ્વરી પ્રકાશ થતો નથી. કેટલાક માણસો કહે છે કે અમને દુનીયામાં જનમ એટલી બધી રહે છે કે ભક્તિ અને પૂજન કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. તે આપણે કદાચે કે જ્યારે તમારે કામ એટલું છે કે ત્યારે તો તમને જમવાની રહેતી નહિ હશે અને ખોરાક વગર પણ ચાલતું હશે ? ત્યારે તેઓ આપણે ગણી હસી કાઢશે કે “ખોરાક વગર જીવી કેમ શકાય” ? તેમજ કહી શકાશે કે અમિશાળા વગર જીવાત્મા પરમાત્મા સાથે સંબંધ શી રીતે ધરાવી શકે ? જમ દીવો બળતો પરમાત્માને તેમાં તેજ પૂરવાની જરૂર છે. અને તે શીવાય દીવો હોલવાઈ જાય છે તેમ આપણા જીવાત્માને પરમાત્મારૂપી પ્રકાશથી પ્રદીપ્ત રાખવો હોય તો તો જીવાત્મારૂપી દીવામાં ભક્તિરૂપી તેજ પૂરવાની જરૂર છે. માટે દરરોજ થોડો સમય એવા પૂજનરૂપે ભક્તિમાં અગગો રાખવાની જરૂર છે. જે માણસ ઇશ્વરને ઓળખે છે અને ઇશ્વરનો ભક્ત છે તે આ દુનીયાના વિચારોથી દોરવાઈ નહીં જતાં અન્યાય કરતાં કરે છે, સત્યતાથી ચાલે છે, તેને ઇશ્વરનો ડર રહે છે તેની વૃત્તિ ધાર્મિક હોય છે, કાંઈને પણ તે નુકસાન કરતો નથી, ભક્તિનો પ્રભાવ ગહન છે એક દેશી રાજા પોતાની પાસે એક નાના યુવાન અમલદારનાં મલતી પ્રમાણિકતા અને હૃદયપુષ્પી આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. તે સંબંધી મારી સાથે વાત કરતાં તેને કહ્યું કે તમારા રાજ્યના બધા માણસના કરતાં એનામાં હૃદયપુષ્પ વધારે છે તેનું કારણ

એ છે કે તે તમારા કરતાં પણ મહાન શેઠની સેવામાં વધારે શુભાયશો છે. તેના આ સંસારની ક્ષણભંગુર વાસનાની દરકાર નથી અને ઈશ્વરી ભક્તિમાં તેનું ચિત્ત ચોહોટયું છે માટે તે કોઈની પણ દરકાર કર્યા વગર ધર્મધુરંધર પોતાની ફરજ બજાવવામાં તત્પર છે. એ ઈશ્વરી ભક્તિમાં તન્મય હોવાથી એ કંઈ પણ સ્વાર્થ વગર પોતાના ધર્મ બજાવે છે. ભક્તિ મજશુત કરવાને પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રો જેમાં ભક્તોના વૃત્તાંત આપેલાં હોય છે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જે રામચંદ્રપર તમને પ્રેમભાવના હોય તો રામાયણ વાંચીને તેમાં રામચંદ્રજીએ પોતાના પિતાનું વચન નહીં છુટે એ કારણથી રાજ્યની દરકાર સંખ્યા વગર પોતે પોતાની પત્ની સીતા જણે સ્વપને પણ દુઃખ જોયેલું નહીં તેની સાથે શ્રાદ્ધ વર્ષ વનવાસ ગયા. દુનિયાને અનુકરણ કરવા સીતારામનો પ્રેમ જોવો બીજો દાખલો નથી. લક્ષ્મણનો પોતાના પૂજ્ય ભાઈ તરફ ભક્તિભાવ જુઓ. આ વૃત્તાંત વાંચીને તમને આંસુ આવ્યા વગર રહેશે નહીં. વનવાસ જતા અમાકે જ્યારે રામચંદ્રજી સીતાને મળવા જાય છે તે વખતનો તેમની વચ્ચેનો એ સંવાદ વાંચો. એ હેવાલથી કોનું હૃદય પીંગળાયા વિના રહેવાનું છે? ભક્તિને વારતે બીજું સાધન સત્સંગી જોઓ અને ખરા ભક્ત છે તેમની સોબતમાં રહેવાનું અને તેમનો દાખલો અનુકરણ કરવાનું છે. જે લોકો ધર્મની નિંદા અને મસ્કરી કરે છે તેઓનાથી અજગા રહેવાની જરૂર છે.

હવે ભક્તિને વારતે પ્રેમમુર્તિની જરૂર છે. પછી ગમે તે આકારમાં હોય. છબી હોય ચિત્ર હોય. પાપાણુ હોય મા તો ધાતુ હોય કે ગમે તે સાધન હોય. જે તેથી કરીને મનુષ્યની વૃત્તિ ઈશ્વરપર દોરવાય તો બસ છે. નિરંજન નિરાકાર ઈશ્વરની કંપના સાધારણ મનુષ્યમાં આવી શકતી નથી. તેઓને કંઈ પણ રીતે પોતાની ભક્તિ બતાવવાને પ્રતિભાની જરૂર છે. આપણે મૂર્તિ પૂજના તકરાશી વિષયપર આવ્યા છીએ કોઈ પણ ધર્મ તેની પ્રેમમય મૂર્તિ વિનાનો નથી. ખ્રીસ્તી ધર્મમાં ક્રીકચર્ચ અને રોમન દેવળોમાં મૂર્તિ વાપરવામાં આવે છે. ખુરીટન લોકો મૂર્તિ પૂજન તરફ જે ઉત્કેરાયા હતા તે મૂર્તિ પૂજનો ખોટો ઉપયોગ કર્યામાં આવતો હતો તેથી વધારે ઉત્કેરાયા હતા. હાલમાં એ બાબતનું ઝનૂન ઘણું ઓછું થયું છે, અને ખુદ ઈંગલીશ ચર્ચના અંદર પણ એ પ્રકારનાં મત છે. કેટલાક કોસ વગેરે રૂપકો રાખવાની તરફેણમાં છે. શીખ લોકો જે એક નિરંજન નિરાકાર ઈશ્વરને પૂજે છે, તેમના અમૃતસરના પવનિ ગ્રંથ તરફ જોશો તેનાપર સંખ્યાબંધ ફૂલનો હાર ચઢાવે છે. અગાનિ બાણસને કેળવવા જોઈએ. તેમને મૂર્તિ પૂજનું રહસ્ય સમજાવવું જોઈએ જોઓ મૂર્તિને માનતા નથી અને નિરાકાર ઈશ્વરને પૂજે છે તેમને પણ તેમના હૃદયમાં તો તે ઈશ્વરની કંઈ કંપના કરવાની ફરજ પડે છે. મૂર્તિ પૂજન એક ઈશ્વર ભક્તિનું સાધારણ લોકોને મુખ્ય સાધન છે. મૂર્તિ ઉપરથી પરમેશ્વરની અગાધ શક્તિનું લાનઆવે છે શ્રીધવિજીની મૂર્તિ લો. તેના ચાર હાથને ચારે દિશાનું રક્ષણ કરતાં છે અને આખી સદી તેના ચાર હાથના રક્ષણ હેઠળ છે એમ સુચવે છે તેના હાથમાં જે શંખ છે તે ઉપરથી તે જે શબ્દોશ્રવણ (પ્રથમનાદ) જેનાથી આખી સદી ઉત્પન્ન થઈ છે તેનો તે ધારણ કરનાર છે એમ સુચવે છે. તેના ચોગરદમ ફરતું સુદર્શન ચક્ર ઉપરથી તે દ્રષ્ટિ વિચારો, વાસનાઓ, અને કૃતકૌનું નાશકારક છે અને શુદ્ધ પ્રેમ અને વિચારોને ધ-

શ્વરના પવિત્ર ધામમાં માર્ગ આપનાર અને ઈશ્વરનો મેળાપ કરાવનાર હવન ચક્ર છે એમ સમજવે છે. માટે અગ્નિની મૂર્તિપૂજનું અંદરનું રહસ્ય સમજવો. તેઓ મૂર્તિ પૂજે છે માટે તેમનો અનાદાર કરો નહી. ધર્મના બાહારના રૂપક ઉપર નજર ન રાખતાં તેની અંદરની ખરી ભાવનાનું રહસ્ય સમજી આપણે એક બીજાને સાહાનું જોઈએ.

વળી મૂર્તિઓ પોતાના ભક્તોના પ્રેમ ભાવથી તેમની આસપાસ એક પ્રકારની આકર્ષણ શક્તિ (Magnetizim) થી ઈશ્વરી પ્રેમનું પોતામાં આકર્ષણ કરી શકે છે. પ્રેક્ષિતર ઓલીવર લોડજ અને સર વિલીયમ ક્રુસે નાદની શક્તિ (Properties of Sound) ઉપર મોટું અજવાળું નાખ્યું છે. તે ઉપરથી મંત્રની અગાધ શક્તિનો આપણને કંઈક ખ્યાલ આવે એમ છે. પવિત્ર મંત્રોથી સંસ્કાર પામેલી મૂર્તિઓ ભક્તોના ખરા પ્રેમના આકર્ષણ રૂપ થઈ પડે છે અને ઈશ્વરી પ્રેમનું આકર્ષણ મધ્યબિન્દુ (Magnetic Centre) બને છે. સત્ય ભક્તિ શુદ્ધ પ્રેમથી નિરૂપા નથી. પછી તે ગમે તે સ્વરૂપમાં હોય તેથી કરીને ખરા ભક્તોએ તેનો અનાદર કરવો ઘટતો નથી.*

ટીકા* :—

(૧) પવિત્ર તુકારામનાં વચન યાદ રાખવા જેવાં છે,—

વિષ્ણુમય જગ વૈષ્ણવાંચા મેદામેદ શ્રમ અમંગલ

આઈ કાજિ તુહિ ભક્ત ભાગવત ॥ કરાલ તેં હિત સત્યકરા

કોળાહી જીવાંચા નઘડો મત્સર ॥ ધર્મ પરમેશ્વર પૂજનાંચે

તૂકા હાળે એક દેહાંચે અવયવ ॥ સુખઃદુઃખ જીવભોગ પાપે

(૨) “ Logicians may reason about abstractions. But the great mass of men must have images. The strong tendency of the multitude in all ages and nations to idolatry can be explained on no other principle. The first inhabitants of Greece, there is reason to believe, worshipped one invisible Deity. But the necessity of having something more definite to adore produced, in a few centuries, the innumerable crowd of Gods and Goddesses. In like manner the ancient Persians thought it impious to exhibit the Creator under a human form. Yet even these transferred to the Sun the worship which, in speculation, they considered due only to the Supreme Mind. The history of the Jews is the record of a continued struggle between pure Theism, supported by the most terrible sanctions, and the strangely fascinating desire of having some visible and tangible object of adoration. Perhaps none of the secondary causes which Gibbon has assigned for the rapidity with which Christianity

spread over the world, while Judaism scarcely ever acquired a proselyte, operated more powerfully than this feeling. God, the uncreated, the incomprehensible, the invisible, attracted few worshippers. A philosopher might admire so noble a conception; but the crowd turned away in disgust from words which presented no image to their minds. It was before Deity embodied in a human form, walking among men, partaking of their infirmities, leaning on their bosoms, weeping over their graves, slumbering in the manger, bleeding on the cross, that the prejudices of the Synagogue, and the doubts of the Academy, and the pride of the portico, and the fasces of the Lictor, and the swords of thirty legions, were humbled in the dust. Soon after Christianity had achieved its triumph, the principle which had assisted it began to corrupt it. It became a new Paganism. Patron saints assumed the offices of household gods. St. George took the place of Mars. St. Elmo consoled the mariner for the loss of Castor and Pollux. The Virgin Mother and Cecilia succeeded to Venus and the Muses. The fascination of sex and loveliness was again joined to that of celestial dignity; and the homage of chivalry was blended with that of religion. Reformers have often made a sand against these feelings; but never with more than apparent and partial success. The men who demolished the images in cathedrals have not always been able to demolish those which were enshrined in their minds. It would not be difficult to show that in politics the same rule holds good. Doctrines, we are afraid, must generally be embodied before they can excite a strong public feeling. The multitude is more easily interested for the most unmeaning badge, or the most insignificant name, than for the most important principles.

(*Lord Macaulay's Essay on Milton.*)

ધમ્મપાદ.

(મહાત્મા શ્રી ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશ.)

પ્રથમ—ખિંદુ.

અનિત્યતા.

(મળેલું)*

(૧.)

પ્રથમ ખિંદુની પ્રથમ વાતનો એમ સંબંધ છે કે, એક સમયે કુંભારને ત્યાં કામમાં નિયોજાયલી ગધેડીના પેટમાં શકે ગર્ભવાસ કર્યો; ગધેડો વંશવૃદ્ધિની આશામાં આનંદથી ઉલ્લાસી જઈને, ચારે બાજુ લાતો મારવા લાગ્યો, અને તેના ધણીએ બનાવેલાં હાથાં, ઘડા ઇલાદિ વાસણોનો કચ્ચરઘાણુ વાળ્યો. આ જોઈને તે કુંભારે તે ગ્રાણીને એટલું બધું માર્યું કે, નવા બંધાયલા ગર્ભનો પાત થયો અને સંતાનની આશા નિર્મૂલ થઈ. આ પ્રસંગે ભગવાન બુદ્ધ આ પ્રકારે ઉપદેશવા લાગ્યા:—

“જે જે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે નિત્યતારહિત છે; અને તેથી જ ‘અનાશી’ અને ‘વિનાશી,’ એવા શબ્દો સંભવે છે. એક મનુષ્ય જન્મે છે અને પછી મરણ પામે છે. આ સ્થિતિમાંથી બચતાં કેટલું બધું સુખ ! કારણ કે મનુષ્યનું જીવન, કુંભારના ચાકળા ઉપર બનતાં માટીનાં વાસણુ જેવું છે; આટલી બધી સંભાળથી બનાવાયલાં હોવા છતાં, તે સર્વનો વિનાશ થવાનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે.”

શક આટલા શ્લોક સાંભળીને, બુદ્ધ પંથના પ્રથમ માર્ગમાં પ્રવેશ પામી શક્યો અને નિર્વાણપદને પામ્યો.

(૨.)

અમુક સમયે આવસ્થિત દેશમાં ભગવાન બુદ્ધ રહેતા હતા. ત્યાંના રાજા પ્રસેનજિત, તેણે વર્ષ કરતાં વધારે વર્ષની રાણી-માતાના મૃતસંસ્કારો કરતો હતો. પાછા કરતાં તે ભગવાન બુદ્ધ હતા ત્યાં આગળ આવ્યો અને પ્રણામ કર્યા.

આનું આગમનકારણ જાણી લીધા પછી મહાન મહાત્મા આ પ્રકારે બોલ્યા:—

“હે રાજા ! મનુષ્યને સતત ચિંતા અને પહીકનાં, પરાપૂર્વથી અઘાપિ પયંત ચાલી આવતી ચાર વસ્તુઓ, કારણરૂપે છે: વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, મરણ તથા

મરણ પશ્ચાત્ત્વાવિ શોક*. અરે ! આસપાસ જોવાતા નશ્વર પદાર્થો જેવું મનુષ્ય જીવન છે; આજે તેઓ સમૃદ્ધ થાય છે અને કાલેજ તેનો વિનાશ થાય છે. જેમ નદિયોનાં પાણી રાત્રિ દિવસ અટક્યા શિવાય વહ્યાં જ જાય છે તેમ મનુષ્ય જીવનનું છે, તેવું જીવન સદા વહ્યાં જ જાય છે.”

આ પછી વિશ્વના વંદનીય મહાત્મા આમ કહેવા લાગ્યા:—

“જેવું એક નદીનું પાણી સદા આગળ વધ્યાં જાય છે અને વહ્યાં કરે છે તથા એક વખત ગયેલું કદાપિ પાછું ફરતું નથી, તેવું જ માનવ જીવન છે. જે જાય છે તે પુનરાગમન અનુભવતું નથી.”

ભગવાન યુદ્ધે આ વિષય વિશેષ સમજાવ્યા પછી, રાજા અને તેના સેવકો શોક-રહિત થયા અને આનંદ પામીને યુદ્ધધર્મનો અંગીકાર કર્યો.

(૩.)

એક વખતે રાજાનું પાસે વંશોદ્ધાનમાં ભગવાન યુદ્ધ રહેતા હતા. ગામમાં ઉપ-દેશ કરતા હતા. એક વખત શિષ્યો સહિત ગામમાંથી આશ્રમ પ્રત્યે આવતા હતા; તેવામાં હૃષ્ટ પુષ્ટ તથા સુંદર દોરોના ટોળાને ગામના દરવાજા ભણી વાળતો એક માણસ મળ્યો; આ ઉપરથી વિશ્વવંદનીય મહાત્માએ આગળ વિષય ચલાવ્યો અને કહ્યું કે:—

“જેમ પેલો મનુષ્ય હાથમાં લાકડી રાખીને ઢોરોની સંભાળ રાખે છે અને ચરાવે છે, તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ છે; તેઓ પણ નાશ પામતા જીવન ઉપર તપાસ રાખે છે. જેના જેના ઉપર તેઓ તપાસ રાખે છે તેમાં, ગમે તે વર્ગમાંથી, મનુષ્ય અથવા સ્ત્રીમાંથી, ગરીબ અથવા તત્ત્વગરમાંથી, એવું એક પણ નથી કે જે અતે નાશ પામી અદૃશ્ય થયા વિના રહી શકે. દરેક દિવસ અને રાત, પ્રત્યેક જન્મેલાના મળેલા સમયમાંથી થોડો ઓછો કરતાં જાય છે; જેમ એક તળાવ સુકાઈ જાય તેમ; અનુક્રમે થોડાંક વર્ષ ઓછાં થાય છે અને તે અદૃશ્ય થાય છે.”

મહાત્મા યુદ્ધ આશ્રમની ઘટામાં આવી, પાદ પ્રક્ષાલન કરી, વસ્ત્ર ઉતારી સ્વસ્થ થઈ બેઠો; આ વખતે હમણાં જ કહેવાયલા શ્લોકને સમજાવવાને આનંદે વિનયપૂર્વક વિનંતિ કરી. ત્યારે મહાત્મા બોલ્યા:—

“આપણે હમણાં જ જોયલાં ઢોરોનો ધણી તેમને દરદોષ ચરવા મોકલે છે, કારણ કે જ્યારે તેઓ હૃષ્ટ પુષ્ટ અને સારી સ્થિતિનાં થાય ત્યારે, એક પછી એક મારી નાંખવાના કામમાં આવે. જે જે જીવે તે સર્વનું આવી જાતનું જ ભાવિ છે. એક ક્ષણે વૃદ્ધિ પામે છે અને અન્ય ક્ષણે મરી જાય છે, તે પણ આ જ પ્રમાણે.”

આટલું સાંભળતાં બંસે ઉપરાંત શ્રોતાજનોને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ અને શિષ્ય થઈને રહ્યા.

* સરખાવો:—જન્મ મૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ । ઇત્યાદિ. ગીતા ।

(૪૦)

આવસ્થિત પામે અનાથપિંડ નામના બાળમાં એક સમયે ભગવાન બુદ્ધ રહેતા હતા; તેવામાં એક બ્રહ્મચારી. જેની એકની એક જ ચાદ પંદર વર્ષની પ્રણી મુંદર અને બ્લાહી છોકરી મરી ગઈ હતી, તેથી શોકને લીધે બુદ્ધિરહિત થઈ ગયો હતો તે, મહા-
ત્મા બુદ્ધ ત્યાં આવી પહોંચ્યા છે એવું જાણી, તે ત્યાં હતા ત્યાં આવ્યો અને પોતાના દુઃખનું કારણ જણાવ્યું; તે સાંભળતાં મહાત્માએ તે વાત ઉઘાડી લીધી અને કહ્યું:—

“હું બ્રહ્મચારી ! દુનિયામાં હંમેશાં ન રહેનારી ચાર વસ્તુઓ છે, તે કઈ ?
જો આપણે એમ ધારીએ કે કંઈ મેળવ્યું છે તે સદા પહોંચશે, તો અવશ્ય ક-
રીને સદા પહોંચવાનું નથી, એમ માત્રમ પડશે જ. પૈસાદાર હોઈએ તો પણ
નિર્ધનતા અવશ્ય આવશે જ. ભેગા અને એકમતના હોઈએ તથાપિ ભિન્નતા
અને વિરુદ્ધ મત અવશ્ય કરીને થશે જ. મજબુત અને તંદુરસ્ત હોઈએ તથાપિ
મરણ તો આવશે જ.”

આટલું કહીને વળી કહ્યું કે:—

તેઓએ સાથે ચાલવા માંડ્યું અને માર્ગમાં વચ્ચે આવતા જરા આગળ બંને બેઠાં. અંતે વાતો સમાપ્ત થવાથી, અત્યંત સુંદરી પદ્માના ખોળાનો આશ્રય કરી ઉંઘવા પડી. થોડા સમય પછી વેશ્યા પોતાની સખી પ્રતિ જોવા જતાં, તેને તદ્દન બદલાઈ ગયેલી જોઈને ચક્રિત થઈ ગઈ; તે મદદના જેવી શિથિલ થઈ ગઈ હતી, તેનો અહેસાસી પડી ગયો હતો, તેના દાંત જતા રહ્યા હતા, માથા ઉપરના વાળ ગરી ગયા હતા અને મુગ આવે એવાં જંતુઓ તેના માંસનો લક્ષ કરતાં હતાં. આ દેખાવથી બહીક અને ગભરાટમાં આવેલી પદ્મા તે જગ્યાથી દૂર નાસવા લાગી અને “મનુજ સૌંદર્ય કેવું ક્ષણિક છે ?” આટલોજ વિચાર આવતાં, ફરીથી છુદ્ધના નિવાસ સ્થાન પ્રતિ ચાલવા માંડ્યું; તથા ત્યાં જઈને તેના ચરણારવિંદમાં પડી, પોતે જે જોયું હતું તે કહ્યું. એ સાંભળીને મહાત્મા છુદ્ધ બોલ્યા:—

“હા પદ્મા ! શોક અને નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારી ચાર વસ્તુઓ છે. કોઈ મનુષ્ય ગમે તેવો સુંદર હોય તો પણ તે વૃદ્ધ થવાનો જ; કોઈ ગમે તેટલી સુસ્થિર સ્થિતિ કરી રહ્યો હોય તથાપિ મરણશરણ થવાનો જ; કોઈ ગમે તેવાં સંગ્રાહ અને પ્રેમનાં બંધનોમાં બંધાયેલો હોય તથાપિ તેના પ્રેમાસ્પદોથી વિયોગી બનવાનો જ; પૈસાના ગમે તેટલા ઢગલા વાળ્યા હોય તથાપિ તે વિષે-રાવાના અને ખોવાના જ.”

આટલું કહીને વળી વિશ્વવંદનીય મહાત્માએ આગળ ચલાવ્યું;—

“વૃદ્ધાવસ્થા સાથે જ શરીરનાં વિધિ આકર્ષણોનો વિનાશ થાય છે; રોગાદિ આધિ વ્યાધિથી મનુષ્ય વિનાશ પામે છે; તેનું શરીર નખી જાય છે, માંસ સૂકાઈ જાય છે, એ જ જીવનો અંત છે. ગંગાના ત્રવાહ આગળ પટેલા કહોતા શરીરનો શો ઉપયોગ છે ? તે માત્ર રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થા તથા મરણનાં દુઃખોના કારણરૂઢ રૂપ છે. ભાવિ મહાન પરિવર્તને તથા માનવ જીવનની ક્ષણિકતાને વિચારે પાડી, આનંદમાં મગ્ન માનવાથી અને સ્વાર્થી વૃત્તિઓને પોષવાના લોભથી, પાપનો બોલો વધ્યાં જાય છે. પુત્રના આધાર વિના, પિતા અથવા ભાતા વિના, અરે જેની પાસેથી મદદ મળી શકે એવા મિત્ર અથવા સગાં વિના, મરણ બારણું ધમધમાવી રહ્યું હોય છે.”

તે વેશ્યાને આ શબ્દો સાંભળીને નક્કી થયું કે, જીવન એક પુષ્પ સમાન છે તથા નિર્વાણ શિવાય કંઈ પણ નિલ નથી, અને તેથી ભિક્ષુકી થવાની રજા માગી; તે તેને તરત આપવામાં આવી, તેણે કંથા ધારણ કરી શિષ્યા થઈ રહી, અને અન્ય સર્વ જેમણે આ ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો તે સર્વે અવધૂર્ય આનંદમાં લીન થઈ ગયા.

(૬૦)

પ્રાચીન સમયમાં પાસેના વંશોદાનમાં શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરતાં રહેતા હતા; ત્યાં આ આઈ સાથે રહેતો હતો; તેઓને આત્મદર્શન થઈ ચૂકું હતું, અને તેથી નાન માંસમ પડ્યું કે, તે સર્વે સાંત દિવસ પછી

મરણુશરણુ થશે. આથી તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે:—આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિવડે પૃથ્વી અને સ્વર્ગને ઉઘાંઊતાં કરી નાંખીએ, સૂર્ય અને ચંદ્રને સ્પર્શે કરી શકીએ, પર્વતોને ચલાવીએ, નદીના બહેણુને અટકાવીએ, તથાપિ આપણાથી મરણુ અટકાવી શકાશે નહિ. ” પછી એક બોલ્યો:—“ હું સમુદ્રના ઉઘાણમાંથી આ અનિલતાના રાક્ષસનો શોધ કરી વિનાશ કરીશ. ” અન્યે કહ્યું, “ હું સુમેરૂ પર્વતને ચિરી નાંખીને અનિલતાના રાક્ષસને શોધી કાઢી વિનાશ કરીશ. ” ત્રીજાએ કહ્યું, “ હું અનિલતા રાક્ષસની શોધમાં આકાશના દૂર દૂર પ્રદેશોમાં ફરીશ અને તેનો નાશ કરીશ. ” ચોથાએ કહ્યું, “ હું પૃથ્વીના અંતરમાં તેનો શોધ કરી વિનાશ કરીશ. ” તે દેશનો રાજા આ માણસોની આવી વાત સાંભળીને, તે વિષેનો ખુલાસો કરવા મહાત્મા યુદ્ધ પાસે આવ્યો. તે વિશ્વવંદનીયે કહ્યું:—

“ આ દુનિયામાં હોઈએ ત્યાં સુધી આપણાથી બચી શકાય નહિ એવી ચાર વસ્તુઓ છે. (૧) એક અથવા અન્ય રૂપમાં જન્મ થવાનું નિવારણ કરવું અશક્ય છે. (૨) જન્મ્યા પછી વૃદ્ધાવસ્થાથી બચવું કઠિન છે; (૩) વૃદ્ધ થયા પછી રોગ અને અશક્તિથી બચવું અસંભવિત છે; (૪) આવા સ્થિતિમાં મરણુથી બચવું તદ્દન અસંભવિત છે. ”

આટલુ કહીને વળી કહ્યું કે:—

“ આકાશમાં, ઉદ્ધિના ઉઠાણમાં, પર્વતના ગુપ્ત દુર્ગમાં અથવા કોઈ અન્ય જગ્યાએ પણ, મરણુથી બચી શકાતું નથી. આ વાત જાણવાથી તથા તેનું મનન કરવાથી જ, ભિક્ષુ અવિદ્યાના સૈન્યને હઠાવી શકે છે તથા જનન મરણુથી છુટો થઈ શકે છે. ”

(આગળ ચાલુ.)

મિતાક્ષરી.

(મળેલું).

જે માહારો નિકપસિદ્ધ સમાનધર્મી,
તેને હૃદયસ્થ સમર્પી મિતાક્ષરી આ.

વખત.

અગ્રેણમાં ઉક્તિ છે કે વખત જ લક્ષ્મી છે. એ ખરી છે પણ અનુભવસીડીનાં નીચલાં પગથિયાંઓમાં ધણયલી છે.

ઔપધોની પ્રવાસ પેટી.

સુસાધનીમા બાપુજી ઉપયોગી થઈ પડે તેવી આ પેટીમા કર્ક પણ તુકશાન ન કરતાં તુરત પ્રાપ્તો કરે તેના અમાનક ઉપડી આપના દુ- દોના એમડો લાખા દિનમ સુધી ચાલે તેટલા પ્રમાણમા તેના આ- પનામાં આવે છે અજીજી, ઉપડી ઉપરસ તાલ, મરડો લુ લાગતી કપડપત, કોલેસ, જોડા દમ-તથા દનાએ ધણોજ કાર્યો થયા છે.

આપધોની કાના-વિગેરે એમને સુ- બીજી વગભગ ૨૦ જેટલે વાચ પડે તેના તાંત્રિકિક પ્રતિ ઉપયોગી ભરેલી આ માટે, નળા ગળાગા તથા તેમની ધણોજ ઉચા અને પામાં આવ્યા છે, અને ધણે અતિ બધા કર ચખતે આ

કિમત દીનની પેટી લાખાના પ્રતિ આવે. ૩ ૧૦ લાખાની મળમુત સુશાનલ પેટી ૩ ૧૧ મળવાનુ ઠેકાણું વૈદ્ય પ્રભુરામ જીવનરામ ઔપધાલય. અનતવાડી ભુલેશ્વર-મુખર્જી

નવું પારિતોષિક.

તા ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૦૨ પહેલાં સાદિલ્લીની કેળવણીથી દેશપર થતી અનર એ વિદ્ય ઉપર આરથી માત પાના સુધીનો મૌધી હાતમ લેખ મોહનનાર મુદ્રેઓને સ 'અભ્યાસી' થી એની કિમતનુ પારિતોષિક આપવા કહે છે પારિતોષિક અપ છે, પણ તે ખરાબાવુજ અપાને એમ જણાવે છે

વ્યવસ્થાપક, સુદર્શન.

ઇન્ડિયન એસોસિએશનને લગતી સ્ત્રી કેળવણીના ઉત્તેજન માટે સ્કૉલારશિપો.

આ માટે ઉમેદવારોએ તા. ૧૫ મી ડીસેમ્બર પહેલાં અરજી કરવાની હોવાથી, સૌમન્ધી આ પ્રમા જાહેર ખુલ્લુ પ્રસિદ્ધ કરનાનુ બની શમ્યુ નથી

વ્યવસ્થાપક, સુદર્શન.

આદ્ય દ્રષ્ટા—
'એક અનોદ્યમાર્ગ-પ્રવાસી'
અહનિક મણિલાલ નજીભાઈ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રોફેસર આર્નલ્ડસંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ
એમ. એ. એલએલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૭. અંક ૫.]

(માસિક.)

[ફેબ્રુવારી. ૧૯૦૨.

લેખનમાળા.

હરિસ.

(મળેલું) *

પીયો હરિના રસ છાંણી મેરે ભાઈ રે પીયો પ્રેમરમ છાણી રે હોછ. ટેક.
ચેત મન સમજ ધીરજમે ચાલે બદ્ધ બોલે વેણ પરમાણી,
મેરે હરિજન.

ગુણ પતી ગાયા મદ્ય સુખ પાયા હરિ મળિયા ગમ જાણી રે હોછ.
પાણીમે પેદાસ હોયલા જાણસે જગત રચાણી રે હોછ,
સોય સાહેબ કયો છોડીયે બંદ (ર) તન મન ધન કુર્યાની,
મેરે હરિજન પીયો.

બૂલ્યો છવ ભરમમે ગેલે બોલે ભરમરી વાણી રે હોછ,
ચોટે ઉજવાલે શીરે નર અધા આતમ નહોં ઓગખાણી,
મેરે હરિજન પીયો.

એ મારગ મારા હરિજન સીધ્યા નેતુમે સેન સમાણી રે હોછ
ઉપજે પ્રેમભાવ વ્યાં ભકિત હરિજન મોજું માણી.
મેરે હરિજન પીયો.

સદ્ગુરુ હાથ દીયા શીર ઉપર જલહલ જ્યોતુ દર્શાણી રે હોછ, can be
કહે બેરવ ખુલ ગયા અહતાલા અરસપરસ ઓગખાણી. be liable
મેરે હરિજન practice of
om Chaucer
consideration.

“હું પીત લલના પીત મિઠાં પાણી તુજ પ્રીતિ થકી.”

(મળેલું.) *

હરિગીત.

યદિ હોત હું વર્ષાદિન્દુ ને તું કામળ પાંદુ,
વાદળ વિષેથી આવી તુજ ઉર ઉપર આવી વસત હું;
ને લેત વિશ્રાન્તિ તહીં મિટી અનુપમ સુખ ભરી,
હું મહાત તુજને મહાત આનન્દે અને ઉત્સાહથી.
તું હોત સુન્દર કમળ, ને, જો ભ્રમર હું બહાલી કદી,
તુજ હૃદય આવી રહત હું કંઈ ખોળ કરતો તાહરી;
હું સુસત પ્રેમે સુસત તારા અધરનું મિટું અમી,
ને સુમત, તુજને સુમત હું બનીં દર્પદેશો સુખ થકી.
જો હોત મૃગ હું મમ પ્રિયે, તું હોત નિર્ઝર નિર્મળો,
કાન્તા કહે શું કરત હું, વિચાર કર તું તેહનો;
નીચો પડીને તુજ કિનારે વૃણુબીને, હે સુન્દરી !
હું પીત લલના પીત મિઠાં પાણી તુજ પ્રીતિથકી.

નિર્મુણ.

યથાર્થ પ્રેમ.

(મળેલું.) *

અજળ છે ઇશ્કનો રસ્તો, ગજળ શા શા કરે તેતો;
બનાવી મસ્ત મસ્તાનો, પછી એ દૂર ના રે'તો.

અજળ.

ના થાતો દૂર એ જરી, કાલ દાગ વિકરાલ;
ના ગસતી જને વળી પ્રેમરસિક મસ્તાન.
રસેલો પ્રેમ મસ્તીનો, વિયોગી ના, નહિ યોગી;
સદ્યએ એક રંગીલો, રહે છે સર્વમાં વ્યાપી.—

અજળ.

બૂર ભુવરૂ મહ જન મહિં, તપમાં સતમાં તુંજ;
જળથળ સધળે તું રહ્યો, સચરાચર રસપુંજ.
ખરેરસ પુંજ તું સાચો, અતુભવિતાનમાં ચાધ્યો;
મળે તુજ માર્ગ જો સીધો, ખાળ્યો ના રે, પછી ખાળ્યો.

અજળ.

ના ખાળ્યો ખૂળી તે શકે, અબ્ધિ અમિત અપાર;
મર્યાદા પણ જાળવે, ગોથાં ખાય ગમાર.
ગમારો પ્રેમ ડાળીને, ખરી ખૂળી ઉગરે છે;
વળે નિજનું ન કાં ત્યારે, વૃદ્ધા સૌને ઉચારે છે.

અનન્ય.

કંઠાં કંઈ કંઈ તર્કથી, નિજ નિજ પ્રેમવખાણુ;
સ્વાર્થી પ્રેમ બન્યોજ ન્યાં, ના કંઈ પ્રેમ પ્રમાણુ.
અરેરે! પ્રેમના રૂઢા, બગાડે નામને શાને;
જડે ના જો ખરો તે તો, નકામાં નામ શાનાં દે.—

અનન્ય.

બદલે બહુ બહુ નામને, ઘટવા સ્વાર્થતરંગ;
નાટક તોપણ જે જરા, નહિ નો'ય પ્રેમનો પંથ.
વાળ્યા જે પંથમાં એના, ગળ્યા વિખવાદ સૌ તેના;
નવી કાળું નથી ગોરું, સદા છે તાનમાં એના.—

અનન્ય.

પ્રેમ 'દૂન ઉઠતીજ ન્યાં, પસરતી અંગોઅંગ;
દેશ કાલ પણ ના નડે, અંગ ઉમંગ તરંગ.
એનો એ કાલ આજે છે, એનો એ દેશ આ તે છે!
અને એ પ્રેમ એનો એ! બને તે તો કરી લે છે ।।

અનન્ય.

વિશ્વવિહારી અનુજ.

ભાષા.

‘ સંસ્કૃતમયી ’ કે ‘ ઘરગથ્થુ ? ’

(૧) It has been said that the best styles are the freest from Latinisms, and it has been laid down that a good writer will never have recourse to a Latinism while a ‘ Saxon ’ word will serve his purpose. The notion was first carelessly put forth by Sydney Smith. If it were true, Burke would often be liable to severe censure. The fact is, however, that the practice of almost every great master of the English tongue, from Chaucer downwards, makes small account of any such consideration.

“હું પીત લલના પીત મિઠાં પાણી તુજ પ્રીતિ થકી.”

(મળેલું.) *

હરિગીત.

યદિ હોત હું વર્ષાદિન્દુ ને તું કોમળ પાંદુ,
વાદળ વિષેથી આવી તુજ ઉર ઉપર આવી વસત હું;
ને લેત વિશ્રાન્તિ તહીં મિટી અનુપમ સુખ ભરી,
હું મહાત તુજને મહાત આનન્દે અને ઉત્સાહથી.
તું હોત સુન્દર કમળ, ને, જો ભ્રમર હું વ્હાલી કદી,
તુજ હૃદય આવી રહત હું કંઈ જોગ કરતો તાહરી;
હું સુમત પ્રેમે સુસત રહારા અધરતુ મિટું અમી,
ને સુમત, તુજને સુમત હું બની દર્પણે સુખ થકી.
જો હોત મૃગ હું મમ પ્રિયે, તું હોત નિર્ઝર નિર્મળ,
કાન્તા કહે શું કરત હું, વિચાર કર તું તેહનો;
નીચો પડીને તુજ કિનારે તૃણજોને, હે સુન્દરી !
હું પીત લલના પીત મિઠાં પાણી તુજ પ્રીતિથકી.

નિર્મુલ્ય.

યથાર્થ પ્રેમ.

(મળેલું.) *

અજળ છે ઇશ્કનો રસ્તો, ગજળ શા શા કરે તેતો;
બનાવી મસ્ત મસ્તાનો, પછી એ દૂર ના રે'તો.

અજળ.

ના થાતો દૂર એ જરી, કાલ કાળ વિકરાલ;
ના ગ્રસતી જોને વળી પ્રેમરસિક મસ્તાન.
રસેલો પ્રેમ મસ્તીનો, વિયોગી ના, નહિં યોગી;
સદ્યે એક રંગીલો, રહે છે સર્વમાં વ્યાપી.—

અજળ.

ભૂર ભુવરૂ મહ જન મહિં, તપમાં સતમાં તુંજ;
જળજળ સધજે તું રહો, સચરાચર રસપુંજ.
ખરેસ પુંજ તું સાચો, અનુભવિતાનમાં પાધ્યો;
મળે તુજ માર્ગે જો સીધો, ખળ્યો ના રે, પછી ખાળ્યો.

અજળ.

મૃદુ અનુકરણ.

(2)* His praise of Morris's poetry as a specimen of good English is fine enough, but then it should be remembered that Morris dealt wholly with outer scenes or definite actions, which are easily expressed in common English words. It is when one comes to the finer and more abstract side of things that the pinch comes. But I own that the reason why I stand a little on my guard as to the 'English' restoration which is going on is that I am afraid we may lose through it certain elements of beauty in style which the mixed texture of our present speech gives us. In Shakespeare's famous burst about mercy" in the "Merchant of Venice" line follows line in the simplest English but when he wishes to heighten his tone at the close it is interesting to see how we get lines full of Latinisms

'The quality of mercy is not strained
It droppeth as the gentle rain from heaven
Upon the place beneath it is twice blessed,
It blesseth him that gives and him that takes
Tis mightiest in the mightiest, it becomes
The throned monarch better than his crown
His sceptre shows the force of temporal power,
Wherein doth sit the dread and fear of kings
The attribute to awe and majesty
But mercy is above this sceptred sway,
It is enthroned in the hearts of kings,
It is an attribute to God himself,
And earthly power doth then show likest Gods
When mercy seasons justice'

I only quote this because it so exactly expresses, as it seems to me the musical value of Latinisms in English style, their value as alternatives, and their curious faculty (perhaps from their mere length) of heightening the tone and giving majesty to a sentence. What Old English seems to me to lack is the Greek power of constructing a 'long resounding line,' and I believe that the musical structure and expression has had much to do with the introduction of Latinisms."

Letter of J. R. Green

* Mr T. L. K. Olphand in his *Sources of Standard English*

ગણાય. આપણી મૂળ સંસ્કૃત ભાષાએ પણ પરભાષાઓમાંથી શબ્દો લીધા છે, અંગ્રેજી ભાષા તો એ જ રીતે પુષ્ટ થએલી છે એ સુવિદિત છે, અને ધણા ફારસી અંગ્રેજી દેખશ વાટેધાટે બોલાય છે તથા આપણા ધરસંસારમાં બાળકોસુધી વ્યાપી ગયેલા છે—એટલું જ નહિ પણ ધણી વાર એમ બને છે કે અમુક અંગ્રેજી કે ફારસી શબ્દોનો અર્થ અમુક ધર્મ-સમૂહથી વીંટળાએલો ઉપસ્થિત થાય છે, અને એનો સંસ્કૃત પર્યાય જૂદા જ ધર્મોનું સ્થાપન કરે છે.—આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં લેતાં ‘સંસ્કૃતમયી’ ભાષા લખવાનો પ્રયત્ન અમને તો કેવળ ભૂલભરેલો જ ગણાય છે.

બીજો વર્ગ ‘ધરગથુ’—જેને રા. મણિલાલ ‘તળખદી’ ભાષા કહેતા—તેવી ભાષા વાપનારાઓનો છે, સરળતા એ એશક ભાષાનો એક ગુણ છે, મ્હોટો ગુણ છે; પણ ભાષાની શોભા સરળતામાં જ રહેતી નથી. એમ હોત તો ગોદ્ડસ્મિથ અને કાઉપરની ભાષા મિદ્દન અને શેક્સપિયરની ભાષા કરતાં ચઢીઆતી ગણાઈ હોત. ઉત્તમતા, માધુર્ય યોગ્ય વગેરે ગુણોને યથોચિત રીતે અનુકૂલ થવામાં, શબ્દોના વૈવિધ્યમાં, વાક્યની રચનામાં, સંદર્ભની ગૂંથણીમાં, ઇલાદિ ભાષાપ્રયોગના અનેક કલાવિધાનમાં—અને સૌ કરતાં વધારે તો, વાચકની પ્રતિભાને જગાડી અર્થને અર્નિવચનીય રીતે પ્રલક્ષ કરી આપવાની અવર્ણ્ય શક્તિમાં રહેલી છે.

‘ધરગથુ’ ભાષાના હિમાયતીઓને ‘હૃદયવીણા’ ની* ભાષા સ્થામે ધણીવાર વાંધા લેતા અમે સાંભળ્યા છે. અમે એમને પૂછીએ છીએ કે સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યાવિના એવું અલૌકિક માધુર્ય ઉપજાવવાનું માયે લો છો? અમને લાગે છે—અને જે લાગે છે તે નિષ્પાલસ રીતે અત્રે જણાવવાની છૂટ લઈએ છીએ—કે સંસ્કૃતના પડખાથી જ, અને કેટલીકવાર તો જેઠાક્ષર જેઠને જ, લાડકી ઉડનારા આ વિદ્વાનોએ આવો પ્રયત્ન જતે કદી જ કરી જોયો હોતો નથી, અને વગરવિચાર્યે જ ચાલતી ખૂમ ઉપાડી લે છે તેઓ લખતા નથી છતાં ટીકા કેમ કરે છે એમ કહેવાનું અમારું તાત્પર્ય નથી. આપણે શેક્સપિયર ન હોઈએ છતાં શેક્સપિયર ઉપર ટીકા કરવાનો આપણને હક છે. પણ, અમારું તો કહેવું એટલું જ છે કે કેટલાક વિચારો યોગ્ય ભાષામાં પ્રદર્શિત કરવા જતાં જ ગુજરાતી લેખકને ભાષાની ખરી મુશ્કેલીઓ સમજાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યને મોખરે વિરાજતા સર્વ લેખકોને—રા. ગોવર્ધનગમ, મણિલાલ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, સર્વને—સંસ્કૃત શબ્દોનો બહુ છૂટથી પ્રયોગ કરવો પડે છે એ શું બતાવે છે? એ જ કે—જે વિચાર અને ભાવ તેઓ પ્રકટ કરવા ઇચ્છે છે એ માત્ર ‘તળખદી’ ગુજરાતીથી દર્શાવી શકાય એવા નથી. વળી, બોલવાની અને લખવાની ભાષા એક જ હોવી

* આ ઉપર એક બીજો દાખલો આપે છે—જે જૂજ છે છતાં આપવા જેવો છે. આ પત્રમાં અમારા એક મિત્રે “દુકાળનાં કારણ અને વારણ” એ મથાળાનો એક આર્ટિકલ લખ્યો હતો. એ આર્ટિકલનું મથાળું પણ કેટલાકને ‘સંસ્કૃતમય’ પડ્યું! “Famine: its causes and cures” એમાં જેવું એક્સિટરેશન (આનો સંસ્કૃત શબ્દ એમને ભારે લાગે માટે અંગ્રેજી શબ્દ જ વાપર્યો) રહ્યું છે એવું. ગુજરાતીમાં લાવવા માટે ‘કારણ અને વારણ’ કરતાં વધારે સારા—‘ધરગથુ’—શબ્દો કોઈ સંયવશે?

જોઇએ એમ જે આ પક્ષની એક દલીલ છે, એ પણ અમને તો તદ્દન ખોટી જણાય છે. બોલવાની અને લખવાની તો શું પણ કાગળ લખવાની અને ગ્રન્થ લખવાની ભાષા, ગ્રન્થમાં પણ તર્કની અને કાવ્યની ભાષા એક હોવી અશક્ય છે. બોલવાની અને લખવાની ભાષા એક હોવી જોઇએ એમ કહેનાર ઇંગ્લંડના ગમે તે એક કાઉન્ટિમાં બોલાતી ભાષાને મિલ્ટન કે ટેનિસન કે રસ્કિનના લખાણની ભાષા જોડે સરખાવી જુવે તો સહજ જણાય કે એમની માગણી કેવી ભૂલભરેલી છે. કવિ વડજવથે સરળ ભાષામાં કવિતા રચવાનો યત્ન કર્યો હતો, છતાં એની ઉત્તમ કવિતાઓ તો વિચાર અને ભાવને અતુરૂપ ઉચ્ચ ભાષામાં જ લખાઈ શકી, એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

પરંતુ આ સર્વ કરતાં વધારે મહત્ત્વની અને વિચારવા લાયક દલીલ તેઓ નીચે મુજબ કરે છે:—અંગ્રેજ સાહિત્યના વિવેચકો અંગ્રેજ ભાષામાં જેમ લૅટિન શબ્દોના પ્રયોગોને અનિષ્ટ ગણી જૉન્સનની શૈલી માટે નાપસંદગી બતાવે છે, તેમ ગુજરાતી ભાષામાં પણ સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ નિન્દ્ય ગણાવે જોઇએ. હવે ખરૂં જોતાં—અંગ્લોસૅક્સન એ લૅટિનથી તદ્દન નિરાળી જ ભાષા છે, અને ગુજરાતી તો સંસ્કૃતની પુત્રી છે; વળી અંગ્લોસૅક્સન અને લૅટિન વચ્ચેના નિર્ણયમાં પ્રજ્ઞાભિમાન દાખલ થઈ અંગ્લોસૅક્સનના લાભમાં ચુકાદો અપાવે છે, અને પ્રકૃત પ્રશ્નમાં તો પ્રજ્ઞાભિમાન આપણને કાંઈ પણ બાબતે વાળતું હોય તો તે સંસ્કૃત તરફ જ વાળે છે. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ લેખકોને લૅટિન શબ્દો વિના ચલાવી લેવાને જે કાંઈ કારણ છે તે કારણ સંસ્કૃત વિના ચલાવી લેવાને આપણને નથી. છતાં, લૅટિન અને સંસ્કૃત વચ્ચેનું આ સામ્ય આપણા પ્રશ્નના સમાધાન માટે બહુ ઉપયોગી છે, અને તેથી તે આપણે કબૂલ રાખીએ. માત્ર એટલું કરીએ કે જૉન્સનના જ એક દૃષ્ટાન્ત ઉપર, અને તે પણ વગરવિચાર્યે, અટકી ન રહેતાં, આખા અંગ્રેજ સાહિત્યની ભાષાનું જેમણે અવલોકન કર્યું છે તેઓ શું કહે છે, અને જૉન્સનનો જ દાખલો ઉઠા ઉતરીને જોતાં શો બોધ આપે છે એ જોઇએ.

અંગ્રેજ સાહિત્યના ઉત્તમ નમુનાઓ પણ લૅટિન શબ્દોથી મુક્ત નથી, બલકે અમુક અમુક પ્રકારની અસર ઉપજાવવા માટે લૅટિન શબ્દોનો ઉપયોગ ખાસ ઉત્સાહ અને છૂટથી કરવામાં આવ્યો છે એ આ લેખને આરંભે ટાંકેલા મિ. પેઇનના ઉત્તારાથી સ્પષ્ટ સમજશે. મિ. પેઇન કહે છે કે લૅટિન વિના ચલાવી લેવાનો યત્ન એ એક હાથે જ પીઆનો વગાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા જેવું છે. અર્થાત્ લૅટિન શબ્દોના બહુ ઉપયોગમાં, જે અનિષ્ટમિતતા છે, તેમ એનાથી દૂર રહેવાના પ્રયત્નમાં પણ એથી ઉલટી પ્રતિજ્ઞા છે. બીજા ઉત્તારા મિ. બ્રીનના પત્રોમાંથી છે. મિ. બ્રીન, જે વર્તમાન અંગ્રેજ ગદ્ય લખનારાઓમાં ઉત્તમ શૈલીવાળા લેખક ગણાય છે, એ પણ સંસ્કૃત અને લૅટિન શબ્દોના પ્રયોગ સંબંધી પ્રશ્નમાં ઔચિત્યવિચારને જ કર્તવ્ય ગણે છે, અને શેક્સપિયરમાંથી એક ઉત્તારો લઈ આ ઔચિત્યનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

વળી, જૉન્સનના દાખા ઉપર જરા વધારે ઝીણું વિચાર કરીએ તો તુરત જણાશે જૉન્સનની ભાષા લૅટિન શૈલી ભરેલી છે એટલાથી જ ખોટી ગણાતી નથી; લૅટિન

શબ્દો તો મિલનમાં પણ ક્યાં થોડા છે ? છતાં, મિલનના લૅટિન શબ્દોને બદલે સૈકસન શબ્દો મૂકવાનો સ્વપ્ને પણ કોઈ વિચાર કરી શકશે ? શૈલી શા તત્ત્વને આધારે સારી ખોટી ગણાય છે એ વિચારવાને બદલે, શબ્દો સરળ તેટલા સારા અને ભારે તેટલા ખોટા, 'તળબદ્ધ' તેટલા સારા અને 'સંસ્કૃત' તેટલા ખોટા, એવા અકારણુ ગંડ અને અવિચારી (arbitrary) નિયમને વળગી પડવામાં બધી ભૂલ સમાએલી છે: પ્રૈક્ષ સર્વત્ર ઔચિત્યનો છે: "It is not a question of principle, but of art and of propriety." જેમ લૅટિન શબ્દોનો ઉપયોગ છે, સૈકસનનો પણ છે: એ જ રીતે, સરળ ગુજરાતી શબ્દોનો છે, અને 'સંસ્કૃત' નો પણ છે. દરેકનાં યોગ્ય સ્થાન છે, અને દરેક પોતપોતાને સ્થાને શોભે છે. મિલનના લૅટિન શબ્દો યોગ્ય સ્થાને છે, જૉન્સનના નથી, અને તેથી જ જૉન્સનની ભાષા સદોષ છે; નહિ કે, એણે લૅટિન શબ્દો વાપર્યાં છે માટે. એ જ રીતે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ જેઓ અકારણુ આડંબરવાળા શબ્દો વાપરે છે એમની શૈલી સદોષ ગણાવી ધટે છે અને એ તરફ અમારી અરુચિ દર્શાવવામાં અમે સંકોચ રાખ્યો નથી—પરંતુ એટલા ઉપરથી સંસ્કૃત શબ્દો રદામે બહારવટે નીકળવું એવા આગ્રહને તો અમે મિલકુલ પસંદ કરી શકતા નથી. આગ્રહાલ આપણી ભાષાને સંસ્કૃત, શરસી વગેરે અનેક ભાષાઓની મદદ લેવાની જરૂર છે: આપણું જ્ઞાન ઝડપથી વિસ્તરતું જાય છે, એવે પ્રસંગે ભાષા ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી અને વિમારને અનુરૂપ ધણતી આવે એ સ્વાભાવિક છે. જૉન્સનના સમયમાં પણ લૅટિન શબ્દો એ જ કારણથી અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં દાખલ થયા હતા.

'The Age of Johnson' નો કર્તા લખે છે કે—

"The need for a wider scientific vocabulary gave an impulse to the excessive Latinization of the language, thus oversetting the delicate balance which is so noteworthy in the beautiful phrases of the English Prayer-Book. At a critical moment Johnson threw his influence upon the same side. It is impossible to say how far his personal influence may have extended, but since his day the tendency has been permanent for purely English words to lose the precision that attached to them in the days of Swift, and for words of Latin origin to be preferred in their stead."

નવાં નવાં અર્વાચીન યુરોપનાં શાસ્ત્રોને આપણે આપણી ભાષામાં ઉતારવા માગીએ છીએ એ કામ સંસ્કૃત શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યા વિના કેમ બની શકશે ? ભાષાના લાલિલ વગેરે શુભોનું જેમને બાન નથી તેઓ પણ એટલું તો કબૂલ કરશેજ કે શાસ્ત્રીય વિષયો

* "The almost exclusive use of native does not, like the extreme use of Latin words, savour of absurdity, but it too is a fault of style. If plain words are best for plain things, technical subjects are appropriately discussed in technical terms. These

એ શબ્દોનો અર્થ તત્ત્વ (Reality) અને અતત્ત્વ (દેખાવ—Appearance) થતો. આપણે જોઈએ છીએ. એક સાદું ઉદાહરણ લઈએ. ફલાણા માણસ માંદગી—અન્તરથી—ખોટા નથી એમ કહીએ છીએ. ત્યાં ‘અન્તરથી’નો શો અર્થ હોય છે? અન્તરથી ખોટા નથી એનો અર્થ કે એનું તત્ત્વ—ખરે સ્વરૂપ—તે સારાપણું છે, જો કે એનું અતત્ત્વ નામ દેખાવ તે ખોટાપણું છે. વળી જ્ઞાન ધમ્મ લાવ વગેરે વૃત્તિઓમાં આત્મા રહેલો છે, એમ જ્યારે કહેવાય છે ત્યારે પણ આત્મા એક અને જ્ઞાન જૂદું એમ અર્થ કરવો વર્તમાન માનસશાસ્ત્ર (Psychology) ભૂલભરેલું ગણે છે: આત્મા એક અખંડ છે અને તે જ્ઞાનાવૃત્તિરૂપે પ્રકટ થાય છે એવો આજકાલ સર્વસંમત માનસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. એ જ રીતે જીવાત્મામાં પરમાત્મા રહેલો છે એમ કહેવામાં પણ ખરો સિદ્ધાન્ત નિગૂઢ રહેલો છે તે એ જ કે જીવાત્મા એ પરમાત્માનો ભાસ છે, એનું પ્રકટ સ્વરૂપ છે. જીવાત્માનું આન્તરતમ તત્ત્વ, એનો આત્મા, એનું પોતાનું સ્વાભાવિક—આગન્તુક, ઉપાધિકૃત નહિ પણ સ્વાભાવિક—સ્વરૂપ તે પરમાત્મા એમ ભાવાર્થ સમજવાનો છે.

વળી, કહો કે પરમાત્મા તે કેવો આત્મા? પોતાનો આત્મા? પોતાનો એટલે? પરમાત્મામાં જે આત્મભૂત વસ્તુ તેનો? એ તો પોતેજ આત્મા છે, એનો વળી આત્મા કેવો? પોતાનો એટલે પરમાત્માના પ્રકટ સ્વરૂપનો? પણ એ પ્રકટ સ્વરૂપ હુંતમે—સહવર્તમાન બાહ્ય અને આન્તર વિશ્વ શિવાય બીજું શું હોઈ શકે? એ પ્રકટ સ્વરૂપનો એ આત્મા છે એમ કહેતા હો તો અદ્વૈતવાદીને ઇષ્ટાપતિ છે.

વળી દ્વૈતવાદીઓ પરમાત્માને આત્મા (જીવાત્મા)નો આત્મા ન માનતાં આત્મા । જીવાત્મા)ના જ્ઞાનનો વિષય માને છે, અને આ રીતે આત્મા એક અને પરમાત્મા બીજો એમ દ્વૈત સ્વીકારે છે. પણ પરમાત્માને આપણા જ્ઞાનનો વિષય માન્યો કે તુરંત એ આપણી સ્થાને (antithetic) આવીને બેઠો! પછી તે આપણા અન્તરમાં શી રીતે હોઈ શકે? વિષય (Object) અને વિષયી (Subject) એ લાકડીના એ છેડા માફક (anathetic) છે: એક છેડા બીજા છેડાના અન્તરમાં કેમ સંભવે? પણ પરમાત્મા જીવાત્માના અન્તરમાં છે એમ તો દ્વૈતવાદી કહે છે જ—માટે પરમાત્મા જીવાત્માના જ્ઞાનનો વિષય નથી, પણ એનો આત્મા છે એમ *Reductio ad absurdum* તર્કથી દર્શાવેલું થાય છે.

વળી જીવ એક અને પરમાત્મા બીજો એમ સંખ્યા યજ્ઞ શકતી હોય તો પ્રશ્ન ઉભો રહે છે કે એ બંનેમાં એનું શું તત્ત્વ અનુસ્યુત છે કે જે બંનેને એક ગણનામાં—વર્ગમાં—પાડે છે? અનુપહિત-શુદ્ધ-ચૈતન્ય? એમ હોય તો અદ્વૈતવેદાન્તી પણ વારંવાર એજ કહે છે. અનુપહિત-શુદ્ધ-ચૈતન્ય રૂપે જ એ તત્ત્વ અને ત્વમ્નું તાદાત્મ્ય માને છે. કહે છે કે:—

“યથા યથા તત્ત્વમસીતિ વાક્યે વિરુદ્ધધર્માનુભયત્ર હિત્વા ।

સંલક્ષ્ય ચિન્માત્રતયા સદાત્મનોરસ્વળ્ડભાવઃ પરિચીયતે બુદ્ધેઃ ।

एवं मंहावाक्यशतेन कथ्यते ब्रह्मात्मनोरैक्यमस्वળ्ડभावः ” ॥

ભાવાર્થ કે—જીવ અસ્પૃશ્ય છે, ધર્મશર સર્વશ છે; ત્યાં અસ્પૃશ્યતા અને સર્વશતા રૂપી

વિરુદ્ધ ધર્મો કાઢી નાંખીએ. તો ઉભયમાં એક જ તત્ત્વ કાયમ રહે; બ્રહ્મ અને આત્માનું એક પ્રતિપાદન કરતી 'તત્ત્વમસિ' આદિ શ્રુતિઓનું આ જ તાત્પર્ય છે.

હજી એક પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. વિરુદ્ધ ધર્મો કાઢી લઇએ તો પછી રહે જ શું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂછવાનું કે શું ધર્મોથી પર કોઇ તત્ત્વ જ હોતું નથી ? ન હોય તો ધર્મોના અસ્તિત્વનો અને સ્વરૂપનો ખુલાસો જ શી રીતે સંભવે ? ધર્મોથી પર તત્ત્વ હોતું નથી એમ કોઇપણ અસ્તિત્વે—આત્મવાદી અને ઇશ્વરવાદીએ—આગપર્યન્ત કહ્યું નથી. બદલે, આપણા દેશમાં તેમ જ યુરોપમાં એ સિદ્ધાન્ત નાસ્તિકોએ જ સ્વીકાર્યો છે. આ પરિદરશ્ય-માન જગત્તી પાછળ કાંઈક હોતું જ નોંધ્યે એમ માનીતે જ ઇશ્વરવાદ ચાલે છે; તથા સુખદુઃખ ધર્મોની પાછળ આત્મા હોવો જ નોંધ્યે એમ આત્મવાદીનો અનુપગમ છે. *

પણ આ ઉપર તમે કહેશો કે ત્યારે તો પરમાત્મા ધર્મવાળો—સગુણ—સિદ્ધ થયો ! પણ એનો ઉત્તર કે ક્યા નિર્ગુણવાદી વેદાન્તીએ જગતનું કારણ નિર્ગુણ છે એમ કહ્યું ? જગતનું કારણ તો હમેશાં સગુણ જ માનવામાં આવે છે. નિર્ગુણવાદમાં સગુણનો સ્વીકાર નથી એમ માનવું જ બૂલભરેલું છે. એમ હોત તો સગુણને સિદ્ધ કરવા શંકરાચાર્યે સ્થળે સ્થળે જે યત્ન કર્યો છે તે ન કરત. નિર્ગુણવાદીઓનું કહેવું એટલું જ છે કે સગુણવાદીઓ જેમ ગુણ અને ગુણી એવાં બે તત્ત્વોને છેવટનાં તત્ત્વો માની અટકે છે તેમ ન અટકતાં એ બે તત્ત્વોનો ખુલાસો એક પરમ તત્ત્વથી કરવો નોંધ્યે. સગુણ એ મનુષ્યને ફામલાવવા માટે એક કલ્પિત પદાર્થ શાસ્ત્રકારોએ ઉભો કર્યો છે એમ નિર્ગુણવાદીઓનું કહેવું નથી. ને ગુણ એવો પદાર્થ છે એમ હોય તો સગુણ પણ છે; પણ ને ગુણ એ એનો ખુલાસો કરનારા પરમ તત્ત્વરૂપ સમગ્રઈ બય, અને એ રીતે સ્વતઃ-સ્વતન્ત્ર-અસ્તિત્વરહિત અનુભવાય, તો પછી સગુણ રહેતો નથી એટલું જ તાત્પર્ય છે.

૨. મૂર્તિપૂજા.

(૨) વળી, ગયા અંકમાં ડૉક્ટર ભાંડારકરે અત્રે પ્રાર્થનાસમાજમાં આપેલા ઉપદેશનું અવલોકન કરતાં, અમે લખ્યું હતું કે “અખિલ વિશ્વ પરમાત્મામાંથી નીકળ્યું છે અને તેથી અમુક મૂર્તિને જ પરમાત્મારૂપ માનવી એ બ્રાન્તિ છે—ડૉક્ટર ભાંડારકરની આ દલીલ અમારે કબૂલ છે, પણ એ વિદ્વાન માટે પ્રશ્ન માન સાથે અમારે કહેવું નોંધ્યે કે મૂર્તિપૂજા પર-માત્મા લાવે થઈ હોય તો પણ ખોટી જ, અને હિન્દુઓ મૂર્તિને જ પરમાત્મા માને છે એ વાત પદાર્થ જણાતી નથી.” આ શબ્દોનું કાંઈક આજ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ.

હિન્દુઓ મૂર્તિને જ પરમાત્મા માને છે એ કહેવું સત્ય છે ?

મિ. રાનડે જેવા એક પ્રાર્થનાસમાજ જ શું કહે છે એ જુઓ: મહારાષ્ટ્ર પ્રજાના ઉદય સંજ્ઞાથી એમના પુસ્તકના “મહારાષ્ટ્રના સન્તો” નામના પ્રકરણમાં એ નીચે પ્ર-માણે લખે છે:—

* જેઓ આત્મા અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનતા નથી તેમને એ મનાવવા માટે જૂદી દલીલો છે, પણ અત્રે આપણે જે વિચાર આરંભ્યો છે એ દ્વિતવાદી અસ્તિત્વોની સાથે જ છે.

“ It is a complete misunderstanding of their thoughts and ideas on this subject when it is represented that these gifted people were idolaters in the objectionable sense of the word. They did not worship stocks and stones..... These illustrations will serve to show in what light image-worship, as an aid to devotion, was utilized by these saints, and unless this distinction is borne in mind, it will be impossible to understand the true position occupied by these teachers in this important matter.”

અર્થાત્, મૂર્તિપૂજા લક્ષિતમાં મદદ કરે છે, અને એ રીતે જ મહારાષ્ટ્રના સન્તોએ એનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

હિન્દુઓ મૂર્તિથી પરત્વને મૂર્તિમાં પ્રત્યક્ષ કરે છે, એ દરેક મૂર્તિપૂજક હિન્દુને પૂછી જોતાં પાદરીઓને પણ સમજાયું છે. કાષ્ટ અને પહેલાંના કેટલાક યાદુદી લોકોને મૂર્તિપૂજા અનેક પાપની સાથે જોડાયેલી અને અધમ દશામાં પડેલી માલુમ પડી એટલા માટે તેઓએ મૂર્તિપૂજા સ્કામે વાંધો લીધો; વળી, એ લોકોનો પરમાત્મા સંજનથી વિચાર જગત્ની પાર સ્વર્ગમાં વસતા એક પુરુષનો હતો અને તેથી જેમ મારી પૂજા એ તમારી ન હોય તેમ મૂર્તિની પૂજા એ પરમાત્માની પૂજા નથી એમ એમને લાગ્યું. હવે, પરમાત્મા સંજનથી આ વિચાર ખોટો છે અને ઐતિહાસિક કારણોથી ઉદ્ભવેલા મૂર્તિપૂજાના ખંડનને—અર્થાત્ અમુક સમયની મૂર્તિપૂજાના ખંડનને—ત્રૈકાલિક સત્ય રૂપે સ્થાપવું એ બૂલભરેલું છે. વળી, મૂર્તિપૂજા એ પરમાત્માને સંકલ્પી નાંખવાના પ્રયત્નમાંથી નીકળી નથી, પણ એનો અવ્યવહાર રીતે સાક્ષાત્કાર કરવાની ઉચ્ચતામાંથી ઉદ્ભવી છે એ મિ. પ્રતાપચન્દ્ર નેવા ‘બ્રહ્મો’ સમાજ પણ ચિકાગોની ધર્મપરિષદમાં આપેલા બાવણમાં કણ્ણ કરે છે—

But silence also becomes too oppressive, and takes shape in the offerings and acts of worship. Flowers, incenses, sacrificial fires, sacramental food, symbolical postures, bathings, fastings and vigils, are oftentimes more eloquent than words. There is no spirit without forms. Ceremonies without spirit are indeed dangerous, but when words fail before God symbols become indispensable. P. C. Mozoomdar.

અર્થાત્ ધાર્મિકતાની ન્યૂનતા નહિ, પણ ધાર્મિકતાની અધિકતા એનું કારણ છે.

કેકરે બાંકરે એમના આ જ વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે પરમાત્માના વૈભવનું જ્ઞાન સૂર્ય, તારા, પર્વત, સમુદ્ર આદિમાં થાય છે. હવે, જે રીતે અખિલ વિશ્વ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને એનો વૈભવ પ્રત્યેક અંશમાં વ્યાપી રહ્યો છે, છતાં એ વૈભવનું જ્ઞાન પર્વતાદિક—અમુક પદાર્થો—માં થાય છે, તે જ રીતે કોઈ ભક્ત અમુક મૂર્તિમાં એનું દર્શન કરી લે તો એમાં વાંધો લેવા જેવું શું છે? વસ્તુતઃ કોઈ પણ રીતે—પત્થર, પાણી, સમુદ્ર—એ તે પરમાત્મા છે, અને એ મહારી આગળ જ વસી રહેલો છે એવું જ્ઞાન થાય છે કે નહિ, અને એ જ્ઞાનને અનુરૂપ હૃદયવૃત્તિ ઉપજે છે કે નહિ એટલું જ જોવાનું

છે. ખરી ભક્તિ ઉછળતી હોય તો તે પરમાત્મા તરફ જ ઉછળે છે—ભક્તિ ખરી છે, અને પરમાત્મા તરફ ઉછળતી નથી એ વિરોધી વાક્યો છે. તુકારામ આદિ મૂર્તિપૂજકો હતા, તેઓ ખરા ભક્ત નહતા એમ કોણ કહેશે? પરમાત્માનું દર્શન કરવું એટલુંજ કામ છે, અને એ દર્શન વસ્તુતઃ થાય છે કે કેમ એટલોજ પ્રશ્ન છે. પર્વતમાં પરમાત્મદર્શન થાય છે તેમ મૂર્તિમાં પણ થાય છે. ખરી વાત છે કે પર્વતાદિકમાં જે પરમાત્માની ભવ્યતા નજરે પડે છે, તે મૂર્તિમાં નથી પડતી. આ વાત આપણાં શાસ્ત્રોને પણ સંમત છે, અને તેથી પર્વત સમુદ્રાદિકનાં યાત્રા પૂજન આદિનો વિધિ કરે છે. અલ્પ પ્રતિભાવાળા માણસોને પર્વતાદિકમાં પરમાત્મદર્શન થતાં વાર લાગે છે, વા થાય છે તોપણ કાંઈક નિર્બળ રહે છે—માટે વિશેષમાં શાસ્ત્રો મૂર્તિપૂજનો પણ ઉપદેશ કરે છે, જેથી ભક્તને પરમાત્મા મારા ઘરમાં છે, મારી નજર આગળ છે,—એમ ઉત્કટ અનુભવ થાય, અને શાન્તિ મળે.

ગયા અંકમાં અમારા એક મિત્ર, ઍનિએઝટે અમદાવાદમાં આપેલા ‘ભક્તિ’ ઉપરના ભાષણનો સાર આપીને છેવટે લૉર્ડ મેંકોલેમાંથી એક ઉતારો ટાંક્યો હતો—એવા મતલબનો કે, યાહુદી ધર્મ જગતમાં બિલકુલ ન વધ્યો અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મને વ્યાપી જતાં વાર ન લાગી તેનું કારણ એ હતું કે નિરંજન નિરાકારનો વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓને ગમે તેટલો સારો લાગતો હોય પણ સામાન્ય લોકને તો એમનાં સુખદુઃખમાં લાગ લેતો અને મનુષ્યાકાર વાળો ઈશ્વર જ જોઈએ છે, એ વાત સ્વીકારીને ક્રિશ્ચિયન ધર્મ મૂર્તિપૂજ દાખલ કરી, અને યાહુદી ધર્મ તેમ ન કર્યું. પણ અમે તો આ કરતાં પણ બહુ આગળ વધીને કહીએ છીએ કે મૂર્તિપૂજ સામાન્ય જનમંડળ માટે જ નહિ, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પણ સ્વાભાવિક છે—ધાર્મિકતાનું એ નીચકું પગથિયું નથી, પણ બહુ ઊંચું પગથિયું છે. તમે કહેશો કે જે જંગલી પ્રજામાં જોવામાં આવે છે એ વસ્તુને ઉત્તમ કેમ કહેવાય? આનો ઉત્તર કે, મૂર્તિપૂજ જંગલી પ્રજામાં જોવામાં આવે છે એ વાત એની અધમતા નહિ, પણ વ્યાપકતા સિદ્ધ કરે છે. મૂર્તિપૂજ જ શા માટે? જંગલી પ્રજામાં તો શું ધાર્મિકતા પણ નથી જોવામાં આવતી? પણ એટલા ઉપરથી ધાર્મિકતાને જંગલી પ્રજાનું લક્ષણ ગણી ફેંકી દેવાનું કયો ધાર્મિક જન સચવશે?

માટે અમને તો લાગે છે કે—મૂર્તિપૂજ એ ખરી ધાર્મિકતાનો ઉદ્ગાર છે, પર તત્ત્વને પ્રલક્ષ કરી જોવા, સેવવા, અને આલિંગવાનો મત્ત છે. જૂના યાહુદીધર્મના વખતમાં અને તે પહેલાં ધણો વખત, ઍબિલોનિયા વગેરે દેશોમાં ધાર્મિકશક્તિ બહુ નિકટ દશામાં ઉતરી પડી હતી અને તે વખતે મૂર્તિપૂજાએ બહુ બહુ અયોગ્ય સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં હતાં; એ કારણથી કેટલાક જૂના યાહુદીઓ અને ક્રાઇસ્ટ વગેરે નવીન યાહુદીઓએ મૂર્તિપૂજા ઉપર પ્રહાર કર્યો. પણ એટલા ઉપરથી, મૂર્તિપૂજાની ઐતિહાસિક સંદોષતાને ત્રૈકાલિક સંદોષતારૂપે માની લઈ, અને પરમેશ્વર સચરાચર વ્યાપી રહેલો છે—જગતથી Transcendent છે તેમ જગતમાં Immanent પણ છે—એ વાત ભૂલી નઈ, ઉપર સ્વર્ગમાં બેઠેલો છે અને તેથી મૂર્તિથી બિન્ન છે એમ બ્રાન્તિમાં પડી, ક્રિશ્ચિયનો અને મુસલમાનોનું અવગણ કરી, આપણા અર્વાચીન સુધારકો મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરવા ગય છે એ મોટી ભૂલ છે.

સુધરેલી પ્રજા કેને કહેવી ?

(મળેલું) *

(અનુસંધાન પાને ૮૩ થી)

ત્યારે આપણે સુધરેલી પ્રજા કહેવાઈએ કે નહિ તે નક્કી કરવાની એ કસોટીઓ છે. દિનપરદિન આપણી સામાજિક સ્થિતિ સુધરતી જાય છે ? ગઈ કાલના હિંદુસમાજ કરતાં આજનો હિંદુસમાજ વધારે સારો છે ? અને આપણે એવો પ્રયત્ન કરીએ છીએ કે આજના કરતાં આવડી કાલનો હિંદુસમાજ વધારે સારો થાય ? ખીજી કસોટી એ છે કે, આપણે માનસિક સંપત્તિમાં અને નીતિમાં વધતા જઈએ છીએ ? આ હેતુ પાર પાડવા માટે આપણે સાચા ઉપાયો વાપરીએ છીએ ? આ સવાલોનો વિચાર કરવા તરફ વાંચનારનું ધ્યાન દોરવાનો મારો હેતુ છે.

થોડા દિવસ ઉપર ‘ રિન્ચુ ઓફ રિન્ચુઝ ’ નામના અંગ્રેજી માસિકમાંના એક લેખ ઉપર મારી નજર ગઈ—જેમાં જનસમુત્કર્ષ એટલે શું ? સુધરેલી પ્રજા કેને કહેવી ? એ વિષય ઉપર કેટલાક ગંભીર વિચારો મારા જોવામાં આવ્યા. ઇંગ્લેન્ડના માણ વડા ન્યાયાધીશ અને મોટામાં મોટા બારિસ્ટર લૉર્ડ રસલે પોતાના એક જાહેર બાષણમાં જનસમુત્કર્ષનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું હતું:—

“ ખરો સમુત્કર્ષ તે શું ? આપણે ફક્ત એને જાણી શકીએ. એ કંઈ રાજ્ય નથી, ધન નથી, ધનવાનોની મોજમજા નથી, એ કંઈ મહત્ત્વવાળું સાહિત્ય પણ નથી કે બહોળા પ્રચાર પામેલી કેળવણી પણ નથી આ બધી વસ્તુઓ ભણે સારી હોય. પણ જનસમુત્કર્ષ એ કંઈ એ વસ્તુઓ જેનું ઉપરનું આચ્છાદન નથી, એ તો જનસંમાજોના અંતરમાં પહોંચેલો જોઈએ. એનાં ખરાં ચિહ્નો—ગરીબ અને દુઃખી થતાં લોકોને માટે વિચાર, સ્ત્રીવર્ગને માટે સન્માનપ્રદિ, વર્ણ જાતિ દેશ ધર્મ આદિના ભેદને ન ગણી મનુષ્યમાત્ર તરફ સ્પષ્ટ ભાવભાવ, જગતમાં કેવળ બળના અમલનું જેમ અને તેમ ખડન, નીચતા અને ફૂરતા ઉપર ધિક્કાર, અને ઇનસાફ ઉપર નિરંતર ભક્તિ. ઉંચામાં ઉંચાં અર્થમાં જન સમુત્કર્ષ એ શાન્તિનું સાધન હોવો જોઈએ.”

હવે આપણા પ્રાચીન હિંદુસમુત્કર્ષનાં કેટલાંક મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણોનો વિચાર કરવા ઉપર આવીએ. તેમાં સૌથી પહેલી ધ્યાન યોગ્યનારી બાબત એની અપૂર્વતા (originality) છે. એ સમુત્કર્ષ ખીજા કોઈ લોકોની સહાયતા વિના પોતાનાજ પ્રયત્નના ફલરૂપ હતો. તેમ કોઈ બળવાન પડોશની પ્રજાથી તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો અંટકાવ પણ થયો નહોતો. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનાં ઐતિહાસિક અને સહિતીલાના પરિપક્વો (Surroundings) નો એ પરિણામ હતો. આપણે જાણીએ છીએ કે યુરોપના મોટામાં મોટા અર્વાચીન વિચારકો પાસેથી આપણા દેશનો આ પ્રાચીન સમુત્કર્ષ બહુ પ્રશંસા પામ્યો છે. અને તેમના મનમાં આ પ્રાચીન ચાર્યોનાં આપણે

* લખનાર—રા. રા. શિવાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ. ખી. એ એલ એલ ખી.

સંતાનો છીએ એ હેતુથી જ આપણે માટે કંઈક સહવિચાર છે. ત્યારે આપણો પ્રાચીન સમુત્કર્ષ કેવો હતો એ જોઈએ. અત્યારના ઉત્કર્ષનાં સાધનો એમને જ્ઞાત હોય એમ જણાતું નથી. સ્પષ્ટિતંત્રની અગમ્ય રચનાઓ અને પચમહાભૂતોની મહાન શક્તિઓ એમને અજ્ઞાત હતી. રેલ્વે, આગબોટ, જીપખાનાં, રાષ્ટ્રફલખંદક, તાર, કમ્પાસ ('હોકાયન્ત્ર'), એ બધાં એમનામાં નહતાં. દુકામાં તે વખતના જનસમાજનો ઉત્કર્ષ આપણા અત્યારના સમુત્કર્ષના મુકાબલામાં છેક બારાખડી જેવો જ હતો એમ કહી શકાય. હવે ગીએએ જનસમુત્કર્ષનાં જે લક્ષણો બતાવ્યાં છે એના પહેલા ભાગની કસોટીથી તપાસીએ તો પ્રાચીન હિંદુઓના ઉપર જે પ્રશંસાના વર્ષાદ પડે છે તેને માટે તેઓ ભાગ્યે જ યોગ્ય ગણાશે—સામાજિક અને રાજકીય સંવૃદ્ધિ એ ગીએએ બતાવેલી કસોટીનો એક ભાગ છે. અને એ કસોટી લેતાં આપણો પ્રાચીન સમુત્કર્ષ વખાણવા જેવો જણાતો નથી. પ્રાચીન હિંદુઓના સમુત્કર્ષને બરાબર ઇન્સાફ આપવા માટે આપણે માનસિક અને નૈતિક સંવર્ધન રૂપી ગીએએ બતાવેલી બીજી કસોટી તરફ જોવું જોઈએ. આ કસોટીએ તપાસતાં આપણે વાજખી અભિમાન સાથે એવા ઉદ્ધાર કરી શકીએ કે જગતના આખા ઇતિહાસમાં હિંદુ સિવાય બીજા કયે દેશણે મનુષ્યજાતિ એના જેટલી માનસિક ઉન્નતિએ પહોંચેલી જોશો ?

બુદ્ધિસંપત્તિમાં કોઈ પણ વિચારક પાણિનિ, પતંજલિ, બાદરાયણ અને કપિલમુનિથી ચઢ્યો નથી. શુદ્ધ અને ઉન્નત નીતિશાસ્ત્રમાં જગતના સાહિત્યમાં ભગવદ્ગીતાની બરાબરી કરી શકે એવું એક પુસ્તક નથી. રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીની મુંબઈની શાખા આગળ બાપણ આપતાં પ્રો. હેવમેને કહ્યું હતું કે—“ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં વેદાન્ત એ નીતિનો સૌથી મજબૂત આધાર છે, સસારના દુઃખમાં નિરતિશય મૂલ્યવાળું આશ્વાસન છે. હિંદુનિવાસીઓ ! એને વળગી રહેજો. ” શોપનહાવરે કહ્યું છે કે—“ ઉપનિષદના અભ્યાસ જેવો શ્રેયસ્કર બીજો કોઈ પણ અભ્યાસ આખા જગતમાં નથી. મારા જીવનનું એ આશ્વાસન છે. મારા મૃત્યુ સમયે પણ મને એનું જ આશ્વાસન રહેશે. ” પ્રેફેસર મેક્સમ્યુલરે કહ્યું છે કે—“ જો સુખી મૃત્યુ મેળવવાની તયારી કરવી એ તત્ત્વચિંતનનો હેતુ હોય તો—તે સાફ વેદાન્તના જેવું સાફ બીજું કોઈ સાધન નથી. મહાત્મ ફ્રેંચ તત્ત્વચિંતક ચિકટર ફૂર્જાં આ પ્રમાણે બોલ્યો હતો:—“ આપણે પૂર્વનાં અને વિશેષે કરીને હિંદનાં કવિતાના અને તત્ત્વચિંતનના કીર્તિસ્તંભરૂપ ગ્રંથો વાંચીએ છીએ ત્યારે ઘણાં નવાં સત્યો આપણને જડે છે. અને તે એવા ગંભીર અને એને મુકાબલે યુરોપની પ્રતિભામાંથી ઉદ્ભવેલાં ફક્ત એવાં હલકાં લાગે છે કે—પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાન અગાડી આપણે ઘુંટણીએ પડી નમવું પડે છે અને મનુષ્યજાતિના ધોડીઆ (ઉત્પત્તિસ્થાન)ને ઉંચામાં ઉંચા તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિ માનવી પડે છે. ” જર્મન વિદ્વાન ફ્રેડ્રીક શ્લેગેલે લખ્યું છે કે “ યુરોપનું ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન—ગ્રીક, તત્ત્વજ્ઞાનો ચૈતન્યવાદ—પણ હિન્દુસ્થાનના ચૈતન્યવાદ (બ્રહ્મવાદ) સાથે સરખાવતાં, મધ્યાહ્નના પૂર્ણ પ્રકાશવાળા સૂર્યની આગળ એક તણખા જેવો લાગે છે. તે એવો તો નિર્બળ છે કે કાણે કાણે બુઝાર્ઈ જવાના ભયમાં આવી પડે છે. ”

આવા અનેક ઉત્તારો ટાંકી શકાય. આપણો પ્રાચીન સુધારો એ એક 'Spiritual

civilization' (આધ્યાત્મિક સમુત્કર્ષ) હતો. ખ્રીસ્ત જનસુધારાઓથી એને જુદો પાડી-ઓળખાવવા માટે આ રાજ જ ધરાવે છે. ઉપનિષદો અને આદ્યપણનાં સૂત્રો એ હિન્દુસમુત્કર્ષની પરમ ભૂમિકા છે. જે અંગ્રેજ પોતાની સરસાઈ બતાવવા તાર અને રેલવે તરફ આંખો કરે, તો આપણે એના જવાબમાં એને આદ્યપણનાં વેદાન્તસૂત્રો સમર્પી શકીએ. અથાગ દ્રવ્ય, ખીછ પ્રગતતા રાજ્યકર્તા તરીકેનું અભિમાન, કિમતી વસ્ત્રો પહેરી રેલવે ગાડીમાં પગા પગા, નવસા ગરીબ લોકોને. બે દરકારીથી જોતા જોતા, કલાકે ૧૦ માઇલ મુસાફરી કરવી, છતાંદિ મુખ અર્વાચીન યુરોપના કરોડાધિપતિઓ જ ભોગવે છે. આપણા પૂર્વજોને એનું જ્ઞાન પણ નહોતું. આપણા ઋષિઓ તો વનમાં વલકલો પહેરી પરમાત્માના ધ્યાનમાં લીન રહેતા, અને જીવન અને મૃત્યુના અગાધ પ્રશ્નો ઉપર મનન કરતા, અને જગતનાં ધન માન પદવી વગેરેને તૃણવત્ લેખવતા.

રસલે બતાવેલી કસોટીએ જોતાં પણ સમજશે કે પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનમાં જનસમુત્કર્ષનાં જેવાં લક્ષણો હતાં તેવાં ખ્રીસ્તે કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવતાં નથી. સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતનાં સાહિત્યોમાં પ્રથમ પંક્તિએ બેસે છે. સ્ત્રીઓ માટે માન જુઓ તો તે પણ પ્રાચીન ક્ષત્રિયો અને તેમના વંશજ રજપૂતોમાં જેવું જણાય છે તેવું ખ્રીસ્તે ક્યાં જણાશે ? આદ્યપણ—અર્થાત્ વિદ્યાનવર્ગ—નો ક્ષત્રિયવર્ગ ઉપર જે કબજો હતો એ જોતાં સ્પષ્ટ છે કે રસલ જે શારીરિક બળને નિયંત્રિત કરવા ઇચ્છે છે તે જરૂરિયાત પણ પૂરી પડતી. વર્તમાન યુગમાં યુરોપને પણ હજી પશુબળ શિવાય અન્ય સાધનથી રાજ્ય કરતાં આવડતું નથી એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. શાકુન્તલમાં જે ચિતાર છે એ જનસમુત્કર્ષનાં ઉત્તમ તત્ત્વોથી ભરેલો છે. જર્મન કવિ ગેટે એ વાંચીને કેવો ખુશ થઈ ગયો હતો એ સર્વના જાણવામાં છે.

હવે આપણે ગ્રીસના જનસમુત્કર્ષનો વિચાર કરીએ. મિલ્ટન કવિએ 'પેરોડાઈઝ લૉસ્ટ' ના ચોથા સર્ગમાં આપેલો ગ્રીસ દેશના જનસમુત્કર્ષનો ચિતાર સુપ્રસિદ્ધ છે. ક્રીમેન કહે છે કે "ગ્રીસનો ઇતિહાસ એ ટુંકામાં જગતનો ઇતિહાસ છે. સામાન્ય ઇતિહાસનું એવું કોઈ પણ સહ નથી કે જે ગ્રીસના ઇતિહાસમાં ન મળતું હોય. ખરી સ્વતંત્રતા અને ખરો જનસુધારો તે શું એ સૌથી પહેલામાં પહેલી સમજાવનાર પ્રજા ગ્રીસની હતી. ખીછ પ્રજામાંથી કશું લીધા શિવાય ગ્રીક પ્રજાએ 'રાજ્યનીતિ' તેમજ શાસ્ત્ર કળા અને સાહિત્યને જે દરજ્જે પહોંચાડ્યાં તે દરજ્જે ખીછ પ્રજા પહોંચાડી શકી નથી. આ સર્વ રીતે ગ્રીસે જગત ઉપર હમેશની અસર કરી છે." વિવિધ વસ્તુઓ ગ્રીક લોકોએ જેવી સારી રીતે કરી છે તેવી ખીછ પ્રજા પણ પ્રજાએ કરી નથી. વસ્તુમાત્રમાં સત્ય અને હેતુ શોધી કાઢવાનું. યુરોપમાં સૌથી પહેલવહેલું એમનેજ સમજ્યું. ગ્રીસના સાહિત્ય અને મૂર્તિ-કળામાંથી આજ પણ યુરોપનાં કવિઓ અને મૂર્તિકારો સંસ્કાર મેળવે છે. પૃથ્વરણ અને વિવેચન શક્તિનો પ્રથમ ઉપયોગ પણ એ લોકોએજ કર્યો હતો.

હવે રોમના સમુત્કર્ષ ઉપર આવતાં ટુંકામાં એટલું કહીએ તો ચાલશે કે, અન્ય દેશો કેમ જીતવા અને એ ઉપર રાજ્ય શી રીતે ચલાવવું એ રોમન લોકો સૌથી સાફ

જાણતા હતા. રાજ્ય કરવાની એમની અપૂર્વ શક્તિએ 'કોર્પસ બ્યુરિસ' ; ઉત્પન્ન કર્યો, અને સર્વ સુધરેલી પ્રજાના કાયદાઓ હજી પણ એને આધારે જ ધરાવેલા છે. ગ્રીક લોકો એમના ઉત્તમ સમયમાં પણ મોઢિમાંહે લડતા હતા, અને રાજ્ય ચલાવવાની કળામાં ઉતરતા હતા. એમના પછી બહાર પડેલા રોમન લોકો આ કામમાં ખાસ કુશળ હતા. થોડા વખત ઉપર લૉડ કંઠના પ્રમુખપણા નીચે મિ. મેયર્સે રોમ સંબંધી ભાષણ આપ્યું હતું એથી જણાશે કે હજી પણ રાજ્યનીતિએ અસલના રોમનો પાસેથી ધણું શીખે છે.

હવે આપણે અર્વાચીન યુરોપના સુધારાનું અવલોકન કરીએ. શરૂઆતમાં જ આ સંબંધી કેટલુંક કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિ પારના તત્ત્વનો વિચાર છોડી દઈ, પ્રકૃતિની શક્તિઓનો જ અભ્યાસ કરવો, જેથી એને કાબુમાં લઈ માણસના ઉપયોગમાં લાવી શકાય—એ આ નવીન સુધારાનો સિદ્ધાન્ત છે. નીતિ સંબંધી અર્વાચીન વિચારો તપાસીએ તો એમાં સ્વદેશાભિમાન, સ્વદેશસેવા (Patriotism), અને હરેકે કાર્ય માટે અનેક એકલા થઈ ચાલવું અર્થાત્ મંડળસ્થાપના (Co-operation) એ ઉત્તમ સદ્ગુણો ગણાય છે. આથી એમ સમજવાનું નથી કે ખીજા સદ્ગુણોનો નિષેધ કરવામાં આવે છે: ખીજા સદ્ગુણો કબૂલ રાખવામાં આવે છે, પણ ઉપરના સદ્ગુણોને પ્રાધાન્ય આપાય છે.

સુધારાનું ખીજું ધોરણ—જનસમાજની રચના અને વિકાસ—એ લઈએ, તો જણાય છે કે હુનર-કારીગરી એ વર્તમાન સમયના જનસમાજનો પાયો છે, અને એ હુનર, વરાળ વીજળી વગેરે પ્રકૃતિની શક્તિઓને યન્ત્રદ્વારા શી રીતે ઉપયોગમાં લેવી એમાં રહેલો છે.

દુકામાં, મેકસગલર કહે છે તેમ “ જો પ્રાચીન હિન્દુઓને તત્ત્વજ્ઞાની પ્રજા કહીએ, પ્રાચીન રોમનોને લઢનારી અને રાજ્યકર્તા પ્રજા કહીએ, તો અર્વાચીન યુરોપને દુકાનદાર પ્રજા કહી શકાય. ” વાચકના જાણવામાં હશે જ કે નેપોલિયને ઈંગ્લાંડને “ દુકાનદારોની પ્રજા ” કહી હતી.* અને આ વર્ણન હાલના આખા યુરોપને લાગુ પડે છે. પ્રાચીન હિન્દુ-સુધારાને ‘Spiritual Civilization’ કહીએ તો આ અર્વાચીન યુરોપના સુધારાને ‘Industrial Civilization’ કહેવો યોગ્ય જણાય છે. રેલવે, આગબોટ, રાઈફલ બંદક, ઘરગોળો, છપખાનું, અને હોકાયન્ત્ર વગેરે સાધનોની બાબતને લઈ અર્વાચીન યુરોપ અન્ય પ્રજાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. આની સાથે, પ્રાચીનોને અજ્ઞાત એવું વર્તમાન સુધારામાં એક ખીજું તત્ત્વ રહેલું છે તે એ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિનું સ્વાતન્ત્ર્ય ખાતર સ્વાતન્ત્ર્ય. આ તત્ત્વ જેમ ગ્રીક અને રોમનોને અજ્ઞાત હતું—તેમ પ્રાચીન હિન્દુઓને પણ અજ્ઞાત હતું. મનુએ જન્મથી આરંભી મરણ પર્યન્ત, બહાણાથી માંડી સૂતાં સુધી, આપણા હાથ પગ બાંધી લીધા છે. ગ્રીક અને રોમન લોકોમાં જે સ્વાતન્ત્ર્યનો વિચાર હતો તે પ્રજાજન (Citizen)

* ખીજા રાષ્ટ્રો વાપરીએ તો હિન્દુઓને બ્રાહ્મણ, રોમનોને ક્ષત્રિય, અને વર્તમાન યુરોપને વૈશ્ય ગણી શકાય. વિવેકાનન્દે એક પ્રસંગે આખા જગતના સુધારાના ચાર યુગ ગણાવ્યા હતા:—(૧) બ્રાહ્મણ, (૨) ક્ષત્રિય, (૩) વૈશ્ય, (૪) શૂદ્ર. આ ચોથો યુગ તે ભવિષ્યમાં થનારો મજૂરવર્ગ (Labour) નો અવ્યુદય.

તન્ત્રી.

તરીકેનો હતો; પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિના પોતિકા (Personal) સ્વાતન્ત્ર્યનું એમને કાંઈજ જ્ઞાન ન હતું. અસહના ક્રિશ્ચન ધર્મમાં પણ એમજ હતું. ક્રિશ્ચનમંડળને વળગી રહેવું, પોતિકું સ્વાતન્ત્ર્ય લઈ સ્વધર્મની માગણીને અનુસરવું એ કર્તવ્ય મનાતું. અસંખ્ય નાત-જાતનાં અન્ધતોથી ભરપૂર વર્તમાન હિન્દુ સંસારમાં, જે વ્યક્તિગત સ્વાતન્ત્ર્ય યુરોપમાં દરેક પુરુષ અને સ્ત્રી ભોગવે છે એનું તો સ્વપ્નું પણ શેનું હોય ?

ઉપસંહાર.

હું આશા રાખું છું કે ‘ સુધરેલી પ્રજા કોને કહેવી ? ’ એ મહાન પ્રશ્ન સંબન્ધી આટલું વિવેચન આજ અસ થશે. જનસંસ્કાર-સમુદ્ધર્મ-સુધારો એ કાંઈ સ્થિર અવિદ્યિય પદાર્થ નથી, પણ હમેશ અદક્ષતા કેટલાક ધર્મોનું નામ છે. હાલની પ્રજામાં આપણી કાંઈક પણ ગણતરી થાય એમ કરવું હોય તો, હવે માત્ર તત્ત્વજ્ઞાની પ્રજા મટી નવીન યુગને અનુકૂલ થવાની બહુ જરૂર છે, શો રીતે અનુકૂલ થવું એ હું બતાવી શકતો નથી. એ કામ હું મારા કરતાં વધારે ડાહ્યા અને અતુભવી માણસોને સોંપું છું. ઉપરે હું એટલુંજ કહીશ કે જગતના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ સત્ય સૌ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ હોય તો તે એ છે કે ડાર્વિન કહે છે તેમ “ જીવનની મારામારીમાં જે સૌથી વધારે યોગ્ય હશે તે જીવશે.” આ મહાન નિયમ પશુપંખીમાં જ પ્રવર્તે છે એમ નથી, પ્રજાઓને પણ એ લાગુ પડે છે. જૂતકાળ ગમે તેવો ઉત્તમ સુન્દર અને ભવ્ય હોય, પણ એને આખો મીંચીને વળગી રહેવાથી વિનાશ જ થવાનો; કારણ, એ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા વિકાસક્રમના નિયમથી ઉત્પન્ન છે. અધા ધર્મસંબન્ધી વાંધાઓ આધા મૂકી, આજસ કાઢી નાંખી, જનતાના અભ્યુદયને લગતા નિયમો ધ્યાનમાં લઈ, પ્રવર્તવા મારી વિનંતી છે. એ નિયમોનું અધ્યયન તમને જે કર્તવ્ય કરવાનું બતાવે તે નિર્ભયપણે અને હિંમતથી કરો, અર્વાચીન ભૌતિક શાસ્ત્રોનો લાભ લો, તમારા સંસારનું અન્ધારણ વખતને અનુસરતું કરો.—તો જ જગતની પ્રજાઓમાં તમારી ગણના થશે, નહિ તો વિનાશ જ સમજાવે.

હાલ એ જ.

“ We have rusticated too long; we have now to turn our apt hands to new work, and bend our muscles to sturdier and honester labour. This is the Civic Virtue we have to learn, and according as we learn it or spurn it we shall win or lose in the contest.....We cannot afford to be dreamy and self-contained, and turn back from our present opportunities to a past which cannot be recalled. ”

M. G. Ranade.

ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ.

અથવા

હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભા.

ગઈ નાતાલમાં—આપણા સીધા, સાચા, ખતીલા અને નિઃસ્વાર્થ દેશભક્ત મિ. દીનશા એક્સલજ વાજના પ્રમુખપણા નીચે કલકત્તામાં મળેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ યાને હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભા એ આ અંકમાં નોંધવાના બનાવોમાં પ્રથમ સ્થાનને યોગ્ય છે. કોંગ્રેસની ઉપ-યોગિતા તથા ખામીઓ, તેમ જ એમાં ચર્ચવામાં આવતા વિષયો, એ સંબંધી અમે આ પત્રમાં હવે પછી કુટુંબ સંવિસ્તર વિવેચન કરવા માગીએ છીએ: અને આવતી કોંગ્રેસ ગુજરાતમાં ભરવાનું નક્કી થાય તો એવું વિવેચન કરતા રહેવાની અમારી સવિશેષ ફરજ છે. આજ તો, મિ. વાજના બાપણને સાર અને પસાર થએલા ઠરાવોની નોંધ એટલું જ વાચક આગળ રજુ કરીશું તો બસ થશે.

મિ. વાજનું ભાષણ નિખાલસ, સંગીત, અને સમયને યોગ્ય હતું: સરકારને જે કહેવું ઘટે તે કહેવામાં કોઈ પણ તરેહનો સંકોચ કે ખોટી મીઠાશ રાખી નહતી; દરેક વિષય પૂર્ણ માહિતીથી ચર્ચવામાં આવ્યો હતો; અને આજકાલ જે પ્રશ્નોની ખાસ મહત્તા છે તેને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હતું. આરંભમાં મિ. જસ્ટિસ રાનડે, મહારાણી વિક્ટોરીઆ, પ્રેસિડન્ટ મેડિકલિ, તથા સર શેપાર્ડ આયરના મૃત્યુ માટે શોક દર્શાવી, વર્તમાન શહેનશાહ એડવર્ડના આવતા રાજ્યાભિષેક માટે ખુશી જણાવી હતી.

પ્રથમ વિષય દુકાળ ખર્ચનો હતો. દુકાળમાં સરકારે લોક ઉપર જે દયાદૃષ્ટિ રાખી હતી તે માટે એમનો ઉપકાર માન્યો. અને તે સાથે લોકના ધૈર્યની અને ખાનગી ગૃહસ્થાના ધર્માદાની પ્રશંસા કરી. વિશેષમાં એક ધ્યાનમાં ગણવા જોગ વાત એ જણાવી કે દુકાળમાં જે દ્રવ્ય ગરીબો માટે ખરચાય છે એ સઘળું ખર્ચ જોતાં એ ગરીબો પાસેથી જ સરકારની તીન્નેરીમાં આવેલું હોય છે, માટે એ ખર્ચ કરવામાં સરકારે કોઈ પણ રીતે સંકોચ રાખવો જોઈતો નથી. કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે સરકારે ખર્ચ કરતી વખત કર ભરનાર દરેક પ્રજાજનનું હિત ધ્યાનમાં રાખવાનું છે—એટલે પૂરેપૂરી જરૂર હોય તે કરતાં એકં પછુ પૈસો વધારે ન ખરચાઈ જાય એ રીતે વિચારીને ખર્ચ કરવાનું છે. અને આવા જ હેતુથી, ગયા દુકાળની શરૂઆતમાં હિન્દી સરકારે એક ઠરાવ બહાર પાડ્યો હતો. આ ઠરાવની માહી અસર થશે એમ તે જ વખતે ચારે તરફથી પોકાર ઉઠ્યો હતો, અને પરિણામે પણ એ જ આવ્યું. આંધ્રલાકમાં થએલાં મરણના મહોટા આંકડા માટે જ્યારે મુંબઈ સરકાર ઉપર દુકાળ કમિશને ટીકા કરી ત્યારે એના જવાબમાં એ સરકારે હિન્દી સરકારનો ઠરાવ જ આગળ ધર્યો! આ પ્રમાણે દુકાળ ખર્ચની કરકસર કરવાના વિચારમાં જે જોખમ સમા-
એલું છે તે બતાવી આપી, મિ. વાજએ વિશેષમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો કે 'કર ભરનાર પ્રજાજન તે કોણ?'—એ દુકાળથી મરતો ખેડૂત જ, કે બીજું કોણ? એ ખેડૂત દરવં-

જમીનના મહેસૂલના ૨૬ કરોડ,

મીઠાના કરના ૮૫ "

રટાંપના ૪૫ "

જકાતના ૫૫ "

ધણિકા વેરાના ૩૫ "

રજિસ્ટ્રેશનના ૫૫ "

મળી લગભગ ૫૦ કરોડ રૂપિયા (હિન્દુસ્થાનની કુલ ઉપજના ૨૮ ટકા) સરકારમાં ભરે છે. હવે, સાધારણ રીતે દુકાળનું ખરચ ૧૦ કરોડને આશરે થાય છે, અને દસ અગીઆર વર્ષ એક દુકાળ આવે છે એમ સરકારની ગણતરી છે. આ રીતે ગણતાં, દસ વર્ષમાં ૫૦×૧૦ કરોડ રૂપિયા એ ભરે છે, અને ૧૦ કરોડ પાછા ખેંચે છે—એટલે કે કુલ રૂપિયાનો પચાસમો ભાગ અર્થાત્ સેંકડે એ ટકા દરવર્ષે એ પાછા લે છે—અર્થાત્ દરવર્ષે ને ૨+૧૦=૧૨ ટકા દુકાળ ખર્ચ ખાતે આવે મુકામા આવે તો બસ છે ! આ ખર્ચ ઘણું છે ? દુકાળ ઉપર વર્ષે દહાડે એક કરોડ એ ભારે રકમ છે ? એટલો તો દરવર્ષે સરકારને રેલ-વેનો તોટો ભય છે ! દુકાળ કમિશનના રિપોર્ટ ઉપર ગયા અંકડોબર માસના ઍશિઆટિક ક્વાર્ટર્લીમાં સરચાર્જ ઇલિઅટ લખ્યું હતું તે બરાબર છે કે “ દુકાળ કમિશન આગળ પડેલો પૂરાવો બેતાં ખર્ચ બિલકુલ વધારે નથી—બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે: એક તો, ૧૮૯૬-૯૭ નો દુકાળ તરત જ ગએલો હતો, અને બીજું આ દુકાળ મોટા વિસ્તારમાં અને લાંબા વખત સુધી આવેલો હતો.”

મિ. વાળ જણાવે છે કે દુકાળથી ને કાંઈ પણ આ દેશને લાભ થયો. હોય તો તે એટલો જ કે હવે સરકાર તરફથી પણ કબૂલ કરવામાં આવે છે કે લોકને ખરી તંગી અનાજની નથી પણ અનાજ ખરીદવા માટે બેઠતા પૈસાની છે. મિ. કાર્ટનિ કહે છે તેમ, “ અનાજનું અને દુકાળ એ એક નથી.” ઇંગ્લંડ પોતાનું બે તૃતીયાંશ અનાજ પરદેશથી મંગાવે છે, છતાં સાં દુકાળ કાંઈ બન્યુંતું નથી. પાણી ન પડ્યું એટલે દુકાળ જ થવો જોઈએ એમ નથી. દુકાળ તો લોકની દ્રરિદ્ર સ્થિતિને લીધે થાય છે.

હવે દુકાળનાં કારણો ઉપર આવીએ. હમણાં જ જણાવ્યું તેમ, દુકાળનું ખર્ચ કારણ દ્રારિદ્ર્ય જ છે એટલી વાત રાજ-પ્રજા સર્વને કબૂલ છે. મતભેદ દારિદ્ર્યનાં કારણ પરત્વે છે. સરકાર કહે છે કે રૈયત ઉઠાડે છે; લોક કહે છે કે મહેસૂલ બહુ ભારે છે, પ્રતિવર્ષ કરોડો રૂપિયા વિલાયત આદ્યા ભય છે ઇત્યાદિ આ દારિદ્ર્યનાં કારણ છે. મિ. વાળ આ સર્વ કારણ સવિસ્તર ગણાવે છે.

એમાં સૌથી મહેલુ સ્થાન ખેડૂતપાસે લેવાતા ભારે કરને આપે છે. ૧૮૭૯ ની સાલથી નામાંકિત અધિકારીઓ અને લેખકો આ સંબંધી પોકાર કરતા આવ્યા છે. ૧૮૭૯ માં લૉર્ડ હાલ્ડેસગરિએ હિન્દુસ્થાનના સેક્રેટરિ ઍફ રેટ તરીકે મહેસૂલ વધારવા સંહારે વિચાર જણાવ્યા હતા. અને સર લુઇ એલ્ટ-જે સર્વેસેટલમન્ટની વિરુદ્ધ હતા, એટલા માટે કે એનું પરિણામ દિનપરદિન મહેસૂલનો વધારો એ જ આવશે એમ એમને લાગ્યું હતું—તેઓએ આને

એક " political danger " (સત્યને ભય) એવું નામ આપ્યું હતું. ૧૮૮૩ માં Spectator નામે એક પ્રસિદ્ધ ઇંગ્લંડના પત્રમાં એક અનુભવી લેખકે લખ્યું હતું કે—

" Tens of millions of persons there either can do or will do nothing but cultivate; and if cultivation does not pay what hope have they? The traders do not buy more food of them for being rich, and they have on'y food to sell. They can get their clothes cheaper through free trades and railways, but they have reduced clothes to such an appreciable minimum that the saving is not a rupee a year per house. They need nothing save only land, and land, under the pressure of numbers becomes so dead, that either the profit per acre will not keep them, or they get too few acres for a maintenance. Other occupations would save them, but there must be occupations for millions, and where are they " ?

અર્થાત્, " હિન્દુસ્થાનમાં કરોડો માણસ ફક્ત ખેતી ઉપર જીવે છે. જો ખેતીમાં લાભ ન થયો તો પછી એમને જીવવાની શી આશા ? વેપારીઓ પાસે બહુ પૈસા છે માટે તેવધારે અનાજ ખરીદશે એમ તો કાંઈ છે નહિ, અને ખેડુતો પાસે અનાજ શિયાળ ખીજી કાંઈ આપવાનું નથી. પરદેશી માણ ઉપરથી જકાત કાઢી નાંખવાથી તથા રેલવેને લીધે એમને લુગડાં સોંધાં મળશે એ ખરું. પણ એ સોંધવાથી નહિ બચતો હોય. એમને માત્ર જમીન જોઈએ, અને જમીન ઉપર દહાડે દહાડે વસતી વધતી જાય છે—એટલે એકરદીક નફો થોડો, અથવા ખેડાણના જલ્દીક એકર ગુજરાન માટે જોઈએ તે કરતાં થોડા. ખીજા ધંધા કરે તો જીવે. પણ એ ધંધા કરોડોને માટે જોઈએ. એવા ધંધા ક્યાં છે ? " આ ચિત્ર બહુ નિરાશાભરેલું છે, પણ તે દુર્લાભ્યે ખરું છે. સરકારે એ વર્ગ ઉપર બહુ દયા રાખવી જોઈએ છે—કારણ એકન જોને " rebellion of the belly " અર્થાત્ પેટનો બળવો કહે છે તેને નિવારવાની ઘણી જરૂર છે. હાલ ઇંગ્લંડમાં ઉભું થયેલું " The Indian Famine Union " આ બાબત સરકાર પાસે પૂરેપૂરી તપાસ કરાવે તો ધણું સારું. આ સંબંધમાં મિ. વાહાની ખાસ સૂચના એવી છે કે આખા હિન્દુસ્થાનમાં એક ફરતું કમિશન નીમવાને બદલે, પ્રત્યેક ઇલાકાના અનુભવી અધિકારીઓ અને ખાનગી ગૃહસ્થો તે તે ઇલાકા માટે નીમવામાં આવે તો વધારે સારું. અમુક ગામે ચૂંટી કાઢી, એમાં આ પ્રમાણે તપાસ કરવી જોઈએ: વાણીઆના ચોપડાઓમાંથી મજૂરી દાણા વગેરેના ભાવ મેળવવા, તથા વર્ષમાં ખેતી અને ગુજરાનનું ખર્ચ કેટલું થાય છે તે નક્કી કરવું, અને દુકાળના આગલા વર્ષના આંકડા સાથે આ આંકડા સરખાવવા. ક્યાં ગામમાં નળીઆંવાળાં જાવરાં છે, ક્યાંમાં માત્ર ઘાસનાં છે, ઘરમાં ચાચરચીકું શું છે, વાસણ માટીનાં છે કે તાંબાપીતળનાં, તથા આવાં આબાદીનાં ચિહ્નો કેટલાં ઘરમાં છે છતાં તપાસ થવી જોઈએ. આ તપાસ થતાં સુધી, ખોટા કાપડા-કાનુનો કરી લોકની સ્થિતિ સુધારવાનો ચત્ત બંધ છે. " દખ્ખણ ખેડુત ઉદ્ધાર " નો કાયદો નિષ્ફળ નીવડ્યો છે, અને ફ્રિમ કાયદાથી આ બાબતમાં કાંઈ જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી, એમ મિ. વાહાનો મજબૂત અભિપ્રાય છે, અને તેથી તેઓ મુંઝાઈ

ઈલાકાના નવા મહેસૂલી કાયદાની તંદન વિરુદ્ધ છે. સરકારનો વાજબી હક માત્ર મહેસૂલ લેવાનો જ છે, અને તે બાદ કરતાં રૈયતનું જમીન ઉપર પૂરેપૂરું સ્વામિત્વ છે એ વાત અગાઉનાં દેશી રાજ્યોમાં સ્વીકારાતી હતી અને હાલ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં પણ સ્વીકારાય છે એમ લૉડ લિટને વાઇસરૉય તરીકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કર્યું હતું. છતાં આ નવાં કાયદાએ એકદમ રૈયતનો એ હક કુબાવી દીધો છે એમ મિ. વાછા ફરિયાદ કરે છે. અને પ્રસંગોપાત્ત મિ. મહેતા વગેરે કાઉન્સિલ છોડીને ગયા એ એમના તરફ અધિકારીઓએ ચલાવેલી વર્તણૂક જોતાં બસબર હતું એમ જણાવે છે. લૉડ કોમર-જે હાલ ઇજ્જમાં મુખ્ય અધિકારી છે અને જેમને હિન્દુસ્થાનનો બહુ અનુભવ છે—તેઓએ ઇજ્જના ખેડુનોની રિયતિ સુધારવા માટે જમીન સંબંધી કાયદાઓ ધડધા ન બેસતાં, તેઓની મૂડી (Capital) અને વટ (Credit) માં વધારો કરવો, અને એમને જળની (Irrigation) અતુલ્યતા કરી આપવી, એ બે વાત ઉપરજ ધ્યાન આપ્યું છે, અને તેથી તેઓ ફતેહમંદ થયા છે. નવા જમાબંદીના કાયદાએ તો ખેડુતના વટમાં સ્પષ્ટ ઘટાડો કર્યો છે. ખેડુત પાસે મૂડી જમાબંદી ધટયા શિવાય થવાનો સંભવ નથી. મિ. દત્તે જે શ્રમ લઈ જમાબંદીના બોજ માટે ફરિયાદ ઉઠાવી છે એ સંબંધી સરકાર તરફથી યોગ્ય ખુલાસો થાવો જોઈએ, અને ત આધિકારીઓના ખાતગી તપાસને આધારે નહિ પણ જાહેર કમિશનથી, એમ મિ. વાછાની માગણી છે.

ખેડુતને જળની અતુલ્યતા કરી આપવા માટે ક્યાં ક્યાં કેવાં કેવાં પાણીકામ (Irrigation works) કર્યાં એ નક્કી કરવા માટે લૉડ કર્જને કમિશન નીમ્યું છે એ માટે સન્તોષ જણાવી, મિ. વાછા પાણીકામ અને રેલવે એ બેની ઉપયોગિતા અને નફા નુકશાન વિષે વિવેચન કરે છે. ૧૮૭૯ ના સરજોન કેડના દુકાળ કમિશને પાણીકામ માટે બહુ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરી હતી, અને સર્વ કામમાં એ કામને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું, છતાં એ વિષે કોઈ જ ન કરતાં, ૧૮૮૩ માં સરકારે રેલવેકમિટી નીમી. ૧૮૮૪ થી આજ સુધી ૧૫૦ કરોડ રેલવે ઉપર ખર્ચાયા, અને માત્ર ૨૦ કરોડ પાણીકામ ઉપર ! પાણીકામથી કેટલાં બધાં મનુષ્યોના જીવ બચે છે, કેટલી બધી મહેસૂલ માંડી વાગવી પડતી અટકે છે, અને દુકાળમાં કેટલું બધું ખર્ચ કરવું પડે છે—એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં એ કામ ઉપરનું ખર્ચ કોઈ જ વિસાતમાં નથી. ૧૮૯૮ નું દુકાળ કમિશન પણ એ જ ભલામણ કરે છે એટલું જ નહિ પણ રેલવે માટે લખે છે કે—

“ Experience has shown that on the occasion of a widespread failure of the rains, railways, however useful and necessary they may be, do not keep down prices to a point at which the slightest pressure only is left. So far as they equalise prices, they widen the area of scarcity, though lessening the intensity elsewhere of famine. Though they bring grain to tracts liable to famine in years of drought, they also prevent large accumulation of grain in those tracts in years of plenty.”

અર્થાત્, દુકાળવાળા પ્રદેશમાં રેલવેથી અનાજના ભાવમાં જોઇએ તેટલો ઘટાડો થઈ શકતો નથી. બધા ભાગમાં ભાવ સરખા કરવા તરફ એનું વલણ છે ખરૂં, પણ એનું પરિણામ એ આવે છે કે એક ભાગમાં દુકાળની તીવ્રતા ઘટે છે, પણ તેને બદલે સામાન્ય તંગી ચારે તરફ વધે છે. વળી એ કમિશને એમ પણ જણાવ્યું છે કે ૧૮૮૦ પછી પાણી-કામમાં રોકેલી મુડી ઉપર સાધારણ રીતે ૬ ટકા નફો પડ્યો છે. રેલવે ઉપર ૫૦ વર્ષમાં ૫૧ કરોડની ખોટ ગઈ છે ! આ વર્ષે પાણીકામ ખાતર કમિશન નીમાયું છે ખરૂં પણ—મિ. વાજા જબરો આલોપ કરી કહે છે કે “ It required three commissions and two severe famines to recognise and become alive to the supreme importance of extended irrigation.” અર્થાત્ ત્રણ કમિશન અને બે સખ દુકાળ ગયા સારે પાણીકામ વધારવાની જરૂરિયાત તરફ સરકારની આંખ ઉઘડી !

ખેડૂતો માટે નાણાંની પેઢીઓ ઉધાડી એ એક બીજો ઇલાજ છે. આ વિષય ઉપર રિપોર્ટ કરવા નીમાએલી કમિટીએ યુરોપખંડ ઉપર ચાલતી પેઢીઓ જેવી ન્હાની ન્હાની પેઢીઓ કાઢવાની સૂચના કરી છે. પણ મિ. વાજાને એવો અભિપ્રાય છે હિન્દુસ્થાનના અગ્રાન ખેડૂતને એ અનુકૂળ પડે એવી નથી—અને ઇંગ્લેન્ડની ‘ નેશનલ બેંક ’ જેવી મોટી પેઢીઓ સ્થાપવી જોઈએ. એ બેંક ૪ ટકા ગામેના આડતીઆ અને ઉધરાણી ખાતે બાદ જતાં બાકી ૬ ટકા વ્યાજ રજે છે, એ પ્રમાણે આપણે ત્યાં પણ થઈ શકે. વીમા કંપનીઓ જેમ વિધાસુ અને અનુભવી એજન્ટ મારફત તપાસ કરીને વીમો લે છે, એ રીતે દરેક ખેડૂત વિષે એજન્ટો મારફત તપાસ કરીને નાણાં ધીરવાં—અને એ વસુલ કરવા માટે સરકારની મદદ લેવી, તે શિવાય એમાં વિશેષ સરકારનો હાથ રાખવો નહિ: માત્ર ધીરધાર ઉપર દેખરેખ રાખનાર અધિકારી સરકારી જોઈએ.

ખેડૂત વર્ગમાં કૃષિવણી ફેલાવવાની ઘણી જરૂર જણાય છે, પણ આખા દેશની બધી કૃષિવણીમાં એક કરોડ રૂપીઆ જ હાલ ખરચાય છે, ત્યાં આ માટે શી આશા રાખવી ?—એમ કહી મિ. વાજા કોહારના વિષય ઉપર આવે છે.

કોહાર, અર્થાત્ દાણો ભરી રાખવો એ પણ મિ. વાજાના મતમાં દુકાળ રહામે સારો ઇલાજ છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષની સરાસરી કાઢતાં દરવર્ષે ૨૧ લાખ ટન અનાજ પરદેશ ચડે છે. સર જેમ્સ હર્ડ અને મિ. સુક્ષિવાનની એવી ગણતરી છે કે આખા હિન્દુસ્થાનને માત્ર ૧૦ દિવસ ચાલે એટલું જ અનાજ ખાતાં વધે છે. આ બહુ જ થોડું છે, માટે આવૃત્તા વર્ષ માટે કોહારભરી રાખવાનો જૂનો રિવાજ પાછો ચાલતો કરવો એમ તેઓ ભલામણ કરે છે. જેમ તવગર સોડા ઘરમાં દાણા ભરી રાખે છે તેમ ગરીબ સોડા માટે સરકાર ભરી રાખે. ૪૦૦ માણસની વસ્તીવાળા ગામડાને ૪૦૦ એકર જમીન હોય એમ માનીએ. એમાંથી ૪૦ જણને કોહારની મદદ લેવાની જરૂર પડે. ૪૦ જણને ૭ ટન અનાજ જોઈએ.

* આ કમિટીનો રિપોર્ટ ધણે ભાગે છેલ્લા દુકાળ કમિશને કરેલી સૂચનાને મળતો છે. આ પેઢીઓનું સવિસ્તર ધ્યાન બે ત્રણ માસ ઉપર દુકાળકમિશનના રિપોર્ટના અમારા અવલોકનમાં અમે આપ્યું છે.

જે વર્ષમાં કડકે કડકે ચમને ભરે તો વર્ષે દહાડે ૩૫ ટન ભરવા પડે. આથી તંગી પડવાનો સંભવ નથી. ગરીબ લોકો જે અનાજ વાપરે છે તે ઘણું કરી બાગરી કે ચોખા હોય છે, એટલે પરદેશ જવાના અનાજ-ઘઉં-માંથી પણ કાંઈ ધરાડો ચવાનો સંભવ નથી. આ પ્રમાણે વીસ વર્ષ ઉપર સર જેમ્સ કેરોની ભલામણ હતી, અને તે આજ પણ પસંદ કરવા જેવી છે એમ મિ. વાછા કહે છે. અને છેલ્લા દુકાળ કમિશને સૂચવેલા 'વિલેજ રિલીફ' (ગામડાઓમાં દુકાળોઆંઓને મદદ આપવાની પદ્ધતિ) માટે પણ આ બહુ અતુલ્ય છે એમ જણાવે છે.

સાર પછી, મિ. વાછા સામાન્ય લોકની સ્થિતિ વિશે વિચાર કરવા ઉપર આવે છે. અન્ન કહેવું જોઈએ કે આ વિચાર, વસ્તુમાં બહુજ ભગ ઉતરીને, અનેક દૃષ્ટિ બિન્દુ-એથી, અને વિશાળ માહિતગારીપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે, અને આખા ભાષણનો એ સૌથી ઉત્તમ ભાગ છે. મિ. વાછા બહુ વિસ્તાર સાથે જણાવે છે કે લોકની સ્થિતિ વિશે આજ પર્વત સરકારે જેવી જોઈએ તેની તપાસ બિનકુલ કરી નથી. આ તપાસ પ્રસિદ્ધ રીતે થવી જોઈએ, તેને બદલે ખાતાના માણસો પાસે ' કોન્ફીડેન્સલ '—ખાનગી—રિપોર્ટો જ મેળાવ્યા છે, અને એને આધારે એ ગમે તેવા સિદ્ધાન્ત બાંધે છે: એટલુંજ નહિ, પણ એ રિપોર્ટો બધા પ્રસિદ્ધ કરવામાં પણ આવતા નથી. આ બીજી તરફની તપાસ પણ માત્ર એ વખત થય છે: ૧૮૮૨ માં અને ૧૮૮૮ માં; પણ તે પણ બહુ અસંતોષકારક રીતે. લોડ રિપનના વખતમાં સર ડેવિડ બાર્બરને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. સર ડેવિડે ઠરાવ્યું કે મિ. દાદાભાઈ કહે છે તેમ જણુ દીઠ ૨૦ રૂ. ની નહિ પણ ૨૭ રૂ. ની આવક છે. મિ. દાદાભાઈએ ૧૮૯૩ માં પાર્લમેન્ટમાં પ્રશ્ન કર્યો હતો કે સર ડેવિડ બાર્બરે નીચેના આંકડા ઉપરથી સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો હતો એ ખરી વાત ?—

જણુ દીઠ ખેતીથી ઉત્પન્ન થએલું ધન.

દિલ્હી—પ્રાંત.	જણુ દીઠ રૂપીઆ.
મુંબાઈ.	૨૨.૪
મધ્ય પ્રાન્ત.	૨૧.૬
મદ્રાસ.	૧૯.૦
પંજાબ.	૧૮.૫
વાયવ્ય પ્રાન્ત—અયોધ્યા.	૧૬.૪
બંગાળ.	૧૬.૬
બ્રહ્મદેશ.	૨૭.૬

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, સર ડેવિડનું દિપ્તિપણ રજુ કરવાની સેક્રેટરી આફ રેટે ના પાડી, પણ ' બંગાળ રેનલિસ એક્ટ ' વખતે સર એવલિન બેરિંગ એના ભાષણમાં આ જ આંકડા બતાવ્યા હતા. અને હિંદુસ્થાનમાં ખેતીધન ૩૩૨ કરોડ રૂપીઆ, અને આસામબ્રહ્મદેશ લેતાં ૩૫૦ કરોડ રૂપીઆ ગણવામાં આવ્યું હતું. અને ખેતી શિવાયનું ધન ૧૭૫ કરોડ સુકવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે કુલ પરપ કરોડ થાય, એને તે વખતની ૧૯૪૫ કરોડ વસ્તીએ ભાગતાં જણુ દીઠ ૨૭ રૂપીઆ આવે. સર ડેવિડના એજ દિપ્તિપણમાં જુદા જુદા

from season to season, on a low diet, it is rather bold to assert that there is increasing prosperity. Rather we are obliged to agree with the Duke of Argyll, who had not studied in vain the economics of India, that "of poverty and of destitution, more or less temporary and among individuals in European countries, we know. But of chronic poverty, and of permanent reduction to the lowest level of subsistence such as prevail only too widely among the vast population of rural India, we have no example in the Western world." Thus poverty must be admitted as the normal condition of India. It can only be dispelled by a wise, gradual and continuous betterment of the poor. The three E's of Count Tolstoi are necessary for the country's welfare, namely, Enrichment, Enlightenment and Emancipation from superstition and oppressive burdens."

(ભાવાર્થ) લોકની વેપારસંબંધી સ્થિતિ આબાદીવાળી છે એ નક્કી કરનારાં શાસ્ત્રીય સાધનો શાં શાં ?—

(૧) હિન્દુસ્થાન દેશદ્વાર છે, અને પરદેશી રાજ્યને તાબે છે. દિવસે દિવસે દેવું વધતું જાય છે, અને આયાત કરતાં નિકાસ વધારે છે—જેનો બિલકુલ બદલો વળતો નથી. આવેશ દેશ પૈસેટકે સુધરતો જાય છે એમ કહેવાય ખરું? વર્ષે દહાડે ૩૦ કરોડ રૂપિયાની દેશની પેદાશ વગરબદલે પરદેશ ચાલી જાય, ત્યાં વેપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ, કારખાનાં એ સર્વ શી રીતે સંભવે ?

(૨) પરદેશથી ખાંડ, કાપડ, ધાતુ, રેલવે પૂલ વગેરેનો સામાન અત્રે આવે છે એ થોડા વખત માટે રોકેલી પરદેશી મૂડીને લીધેજ કે બીજું કાંઈ? ચોખા, રૂ, શણ, તલ, સરપવ, ચાહ વગેરે પરદેશ પુષ્કળ ચઢે છે, પણ એ પણ થોડા વખત માટે અત્રે રોકેલી પરદેશી મૂડીને લીધેજ કે બીજું કાંઈ? એ પરદેશી મૂડી તમામ ખેતરોની લેા તો દેશનો વેપાર કયાં? વસ્તીનો વધારો થાય છે એની જોડે, છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં, લોકના ઉપયોગની સ્ત્રી-જોમાં કાંઈ પણ સુધારો વધારો થયો છે? ખેડૂતો વિશ્વાયતી કાપડનો એક યાર્ડ પણ ૧૮૮૫ કરતાં આજ વધારે લઈ શકે એમ છે? પરદેશથી આવતી ધાતુ પૈકી કેટલી દેશની મૂડીથી આવે છે અને કેટલી પરદેશી મૂડીથી? સરકારે દેશી રાજ્યોના આ-ચાત-નિષ્કાસની ગણતરી કરી છે? પરદેશી અધીશાળના આચાત-નિષ્કાસની પ્રતી છે? અને બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનની રૈયતને જાણ દીઠ કેટલું આવે છે એ કાઢ્યું છે? કાઢ્યું હોય તો ૧૮૭૫ અને ૧૯૦૦ વચ્ચે જાણ દીઠ કેટલો ફેર પડ્યો છે?

(૩) ૧૮૮૬-૮૭ પછી મીઠાનો ઉપયોગ વધ્યો છે? ૧૮૮૬-૮૭ માં ૩૩,૭૨૯,૯૫૪ પૈસા હતો; અને ૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં ૩૫,૭૨૭,૨૫૬ થયો છે. એટલે વસ્તીના પ્રમાણમાં, ૧૮૮૬-૮૭ માં જાણ દીઠ ૧૩-૯ પાઉન્ડ-શેર હતો અને ૧૮૯૯-૧૯૦૦માં ૧૨-૭ પાઉન્ડ શેર થયો. આનું નામ વધારો કે ઘટાડો ?

(૪) સેવિંગ્સ બેંકના આંકડા લઈએ: ૧૮૮૯-૯૦ માં જાણ દીઠ ૧૬૪ રૂપિયાની ચા-પણ હતી; દસવર્ષ પછી ૧૨૫ રૂપિયાની થઈ. આતે ચઢતી કે પડતી? યુરોપખંડમાં કે ઇંગ્લાંડમાં કે અમેરિકામાં આવું કદીપણ નજરે પડે છે ?

આ પ્રશ્નો પૂછીને મિ. વાછા જણાવે છે કે ટૉલરેન્સમાં બતાવેલી ત્રણ “E”—Enrichment, (ધન) Enlightenment (કેળવણી) અને Emancipation (અગ્નિ અને બારે કરના બોમ્બમાંથી મુક્તિ) દેશના ઉદ્ધાર માટે આવશ્યક છે.

વળી રાજ્યકર્તાઓ પરદેશમાં વસે છે એ કારણને લીધે પણ દ્રવ્યની બાબતમાં દેશને કેટલું બધું નુકશાન છે? આ દેશમાંથી દરવર્ષે ૩૦-૪૦ કરોડની દેશની ઉપજ પર-દેશ ચડે છે. અને ૧૮૭૪ માં પાઉંડ (સોના નાણાં) માં ભરવાનું હેતું ૧ કરોડ થતું, તે આજ ૧૦૮ કરોડ થાય છે. આ સર્વનો પરદેશ તરફથી દ્રવ્યપરતે કાંઈજ બદલો વળતો નથી. આદેવું યુરોપીઅન ઓફીસરોનાં પેનશન હુંડીકસર, અને અત્રેનાં રેલવે સામાન વગેરે ઉપ-રનું વ્યાજ મળીને થાય છે. પણ તમે કહેશો કે સારું રાજ્ય મેળવવામાટે આ ખર્ચ કર્યા વિના છુટ-કા નથી એવો જવાબ કે એમાં દેશીઓનો અભિપ્રાય લેવામાં આવતો નથી. પૈસા પ્રમાણે ખર્ચ થતું જોઈએ—લુગડું જોઈ કાટ વેતરવો જોઈએ. રાજ્યસુધારો ધીમેધીમે થાય તો પણ શું? હિંદુસ્થાનમાં યુરોપીઅન અમલદારોને જે પગાર આપાય છે તેટલો પગાર જૂથવી ઉપર ખીજી કાઈ ઉકાણે આપવામાં આવતો નથી. તમે કહેશો કે યુરોપીઅનો તો બહુ થોડા છે—માત્ર ૧૭૩૦ છે. પણ એમનો પગાર ગણો. પોણા ત્રણ કરોડ દેશીઓનો પગાર થાય છે અને ૧૬ કરોડ યુરોપીઅનોનો થાય છે! ૧૮૬૦ થી આજ સુધીમાં ૬૨૪ કરોડ આ બાબતની અને આશરે ૩૦૦ કરોડ યુરોપીઅન વેપારીઓ અને ચાહ વગેરે વાવનારી કંપનીઓના નફા-ના ગણીએ તો ૯૦૦ કરોડ થાય! રૂના કારખાનામાંથી રહેજ નફો મળ્યો એટલાથી કે-ટલાં બધાં કારખાનાં વધી ગયાં છે, તો ૬૨૪ કરોડ દેશમાં રહ્યા હોત તો દેશની દ્રવ્ય પરતે સ્થિતિ કેવી થાત એ વિચારવા સરકારને મ્હારી વિનંતિ છે. પૈસો પૈસાને વધારે છે. મૂડી વગર હુન્નરો વધારવાની વાત વ્યર્થ છે.

સાર પછી, મિ. વાછા, ટંકશાળ બંધ કરીને વિલાયતની હુંડીનો ભાવ સ્થિર કરી હિંદુસ્થાનને નુકશાન થતું અટકાવું કહેવાય છે—એ વિષય ઉપર આવ્યા. આ વિષે મિ. વાછાનું બહુ જીરુસા સાથે કહેવું છે કે આ નવા કાયદાએ પ્રગળે બહુજ નુકશાન કર્યું છે: ૧૧ પેન્સના રૂપીઆને ૧૬ પેન્સનો દેખાવ આપી, ફાયદો-વધારો દેખાડવામાં આવે છે, પણ વસ્તુતઃ રૈયત ઉપર આ આડકતરો કર છે; રૈયતના ખીસામાંથી નીકળી સર-કારની તીજેરીમાં પૈસો પડે છે, એટલું જ થાય છે. વિલાયતની હુંડીની બાબતમાં નવા કાયદાથી ફાયદો કરવામાં આવ્યો છે એમ કહેવાય છે, પણ ખરૂં જોતાં ૧૦૮ કરોડ પા-ઉંડ વિલાયતમાં ભરવાના, તે આ દેશની પેદાશ મોકલીને જ કે બીજી કોઈ રીતે? રૂપી-આનો ભાવ બાર પેન્સ હો કે ચોવીસ પેન્સ હો, એથી કાંઈ વિલાયત મોકલવાના પૈ-સામાં તલસાર ઘટાડો થવાનો નથી કારણ કે ત્યાં રૂપીઆ મોકલવાના નથી, પણ અનાજ વગેરે દેશની પેદાશ મોકલીને ૧૦૮ કરોડ પાઉંડ પૂરા કરવાના છે. ચીન સાથેના સૂતરના વેપારમાં આ કાયદાએ હિંદુસ્થાનને નુકશાન કરી જાપાનને ફાયદો કરી આપ્યો છે. આ સંબંધમાં મુંબાઈ કલકત્તા વગેરે સ્થળે દેશી તેમજ યુરોપીઅન વેપારીઓએ પણ બૂમ ઉઠાવી છે. ચાહ અને સૂતરના વેપારની હાલની મંદી બહુ માલ ઉત્પન્ન કર્યો છે તેથી છે, કે રૂપીઆની કૃત્રિમ કિંમતથી છે એ તકરારી બાબત છે ખરી; પણ બંને કારણોથી એ પરિણામ આવ્યું છે એમ મિ. વાછાનો અભિપ્રાય થાય છે. ખેડૂતે જામખંદી ભરવાની

છે તે રૂપીઆમાં હોવાથી, અને રૂપીઆની કિંમત ખોટી રીતે વધારેલી હોવાથી, જમાખન્દીનો એક રૂપીઆ ભરવો એનો અર્થ પહેલા કરતાં વધારે જમીનની પેદાશ ભરવી એમ થાય છે—અર્થાત્ ખેડુત ઉપર આ આડકતરો જમાખન્દીમાં સેકંડે ૩૦ ટકા વધારો છે. ખીજા બધા કરમાં પણ એજ પ્રમાણે. પણ આના જવાબમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ખેડૂતો જે ચીજો ખરીદે છે એ એને પહેલા કરતાં સોંધી મળવાની, કારણ કે એના રૂપીઆની કિંમત હવે વધારે છે. પણ આનો ઉત્તર કે એકંદર વધારે કાયદો કોને છે? ખેડૂતને કે સરકારને? સ્પષ્ટ રીતે, સરકારને જ. વળી આ કાયદાથી રૂપિયા પાસે જે રૂપાનાં ધરેણાં હશે તેની કિંમત પણ ઘટી ગઈ. એ બધી બાબત ધ્યાનમાં લેવાની છે. રૂપીઆ જોઈએ તે કરતાં વધારે ધમ ગયા હતા, માટે ટંકશાળ બંધ કરીને એની કિંમત વધારવામાં આવી એમ કહેવાય છે—તો ગયે વર્ષે ૧૪ કરોડ રૂપીઆ પાડવા પડ્યા એનું કેમ? મિ. વાછા જર્મનીનો દાખલો આપીને કહે છે કે ત્યાં ૧૮૭૩માં રૂપાનું ચલણ બંધ કરવામાં આવ્યું, પણ છેવટે 'થેલર' (રૂપા નાણાં) ન નીકળી શક્યા, અને સરકારને ખીજા પાડવા પડ્યા. એજ રીતે લોકની જરૂરિયાત પ્રમાણે વધારે સિક્કા પાડવા પડે તેમાં નવાઈ નહિ. અને એવી જરૂર પડશે કે કેમ એ લોકની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ દરવર્ષે ૪ કરોડની જરૂર છે એમ મિ. વાછાનો અભિપ્રાય થાય છે.

પંજદેહનો ગભરાટ ઉડ્યો અને બ્રહ્મદેશ છૂતવામાં આવ્યું તે વખતથી વારંવાર કરેનો બોલો વધારવામાં આવ્યો છે. ૧૮૮૬ માં લાઇસન્સટેક્સને ઠેકાણે ઇન્કમટેક્સ દાખલ કર્યો; પછી મીડાના કરમાં મણુ દીઠ આઠ આના વધાર્યા; કોલસા અને સાંચા શિવાયના પરદેશથી આવતા માલ ઉપર ૫ ટકા જકાત નાંખી; અને છેવટે કાપડ ઉપર સાગ્રજણુ ટકા નાંખી. આ રીતે વર્ષે દહાડે ૭ કરોડ રૂપીઆ કરના વધારવામાં આવ્યા છે. અને એનું કારણ એમ બતાવવામાં આવતું હતું કે વિલાયતની હુંડીમાં રૂપીઆની કિંમત પાછાં જોડે સરખાવતાં ઘટી ગઈ છે, માટે સરકાર ઉપર વિલાયતનું દેવું વધેલું છે. પણ હવે એ ભાવ—સરકાર પોતેજ કહે છે તેમ—૧૫ રૂપીઆના પાછાંને હિસાબે સ્થિર થયો છે. છતાં કરનો ઘટાડો ક્યાં?

country a just and even liberal view should be taken of the charges which should legitimately be made against Indian revenue. The people of India, who have no voice in the matter, should not be able to complain that an excessive military tribute is demanded from the revenues of this country, while, on her side, England, with whom rests the final decision, should be able to show that this settlement has been effected in a spirit of justice and consideration to India."

અર્થાત્ કે, કરોડો રૂપીઆ લશ્કર ખાતામાં ખર્ચવામાં આવે છે, તે હિન્દુસ્થાન માટે જ નહિ, પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિત ખાતર-અને તે પણ અત્રેના લોકોના મત પૂછ્યા વિના જ-માટે આ ખાતરમાં હિન્દુસ્થાનને ઉદારતાથી ન્યાય થવો જોઈએ. આ સંબંધમાં એ કમિશને હિન્દુસ્થાનને કાંઈક ન્યાય ક્યો છે, પણ પૂરેપૂરો ન્યાય તો થોડા મને લખાએલા રિપોર્ટમાંજ સ્પષ્ટવામાં આવ્યો છે: થોડા મતવાળાઓનું એમ કહેવું હતું કે "તમામ ખાતાના યુરોપીયન અમલદારોનું અર્થ હિન્દુસ્થાન અને વિલાયતની તીજેરી ઉપર અડધો અડધ પડવું જોઈએ." આમ થાય તો વિલાયતની પ્રજા આ અર્થ ઉપર એની મેજા દેખરેખ રાખે અને અત્રેના અમલદારોને આંખ મીચીને અર્થ કરતા અટકાવે. ૧૮૮૫ પછી લશ્કરી અર્થ ૩૩ ટકા વધી ગયું છે-અને આખા હિન્દુસ્થાનની જમાખન્દી માત્ર લશ્કરી ખાતામાં પૂરી થઈ જાય છે. આ કારણથી હિન્દુસ્થાનની અંદરની સ્થિતિ સુધારવાનું કામ અટકી પડ્યું છે. વર્ષ દહાડે અડધો કરોડ અર્થ વધી જાય એટલા માટે ન્યાય અને અમલખ-જાવણીનાં ખાતાં જૂનાં પાડી શકાતાં નથી. એજ પ્રમાણે પોલીસ અને કેજવણી ખાતાંમાં પણ સુધારો કરવાનું અટકી પડ્યું છે. અર્થ ઘટાડવાની જાડુ જરૂર છે-એમ મિ. વાછા આરંભથી કહેતા આવ્યા છે, અને આ કોંગ્રેસમાં ઉચ્ચરવે પોકારે છે. મો. દુર્ગોએ સો-જમા લૂછને કહ્યું હતું તેમ—

"The question, Sir, will be asked incredulously, on what can we retrench? and each one speaking for his own department will maintain that nearly every particular item of expense is indispensable. They will be able to allege very good reasons, but *these must all yield to the absolute necessity of economy*.....It may reasonably be hoped, that by the improvement of cultivation, by the suppression of abuses in the collection of the taxes, and by their more equitable assessment, that a substantial relief of the people can be attained without diminishing greatly the public revenue; but *without economy bring the first step, all reforms are impossible.*" એમ મિ. વાછાનું સરકારને કહેવું છે.

કેવટે, મિ. વાછા હુત્તરખીલવણીનો વિષય ઉપાડે છે. ભુના હુત્તરોને સજવન કરવા, અને નવા ઉત્પન્ન કરવા એ બે મ્હોટાં કામો છે. એમાંનું પહેલું ખામ કંઠણ છે, કારણ કે વરાળ અને વાજળીની શોધ પછી હુત્તરો-જે હાથકારીગરીના હતા-તે પ્રમાણમાં મોંઘા પડવાથી વ્યર્થ થઈ ગયા છે. એ શોધો થતા પહેલાં હિન્દુસ્થાન જગતના બીજા દેશો સાથે બહુ સારી રીતે હરીફાઈમાં ઉતરી શકતું-અને તે એટલે સુધી કે ઇંગ્લંડને એનો ભય લાગ્યો, અને હિન્દુસ્થાનના માલ ઉપર ઇંગ્લંડમાં જકાત મૂકવામાં આવી, અને ઇંગ્લંડના હિન્દુસ્થા

નમાં આવતા માલની જગત ઘટાડવામાં આવી ! આ રીતે હિન્દુસ્થાનના હુનરોને નુકશાન પહોંચાડવામાં આવ્યું, અને વરાળ અને વીજળીના સાંચા થતાં, એ હુનરો મરી જ ગયાં ! કારીગરોને ખેતી કરવાની જરૂર પડી, અને રેલવે થતાં, ગાડવાળા અને વણઝારાઓનો પાપો પણ ઘટી ગયો, અને આથી ખેતી કરનારી વસ્તી વધતી ગઈ. હવે, જો હુનરોની ખોલવણી કરવી હોય,—અને કયા વિના છૂટકો જ નથી,—તો પ્રથમ તો લોક પાસે મૂડી હોવી જોઈએ. પણ મૂડી ક્યાં છે ? મિ. વાજા વારંવાર કહે છે કે—“What India is suffering from is want of capital, which at present is nowhere.” જે થોડી ધણી રૂ શણ વગેરેનાં કારખાનાંમાં રોકાએલી છે એમાંથી પરદેશો મૂડી બાદ કરો, પછી શું રહે છે ? કાંઈ નહિ. હુનર અને ઉદ્યોગની વાતમાં હમેશાં જાપાનનો દાખલો આપવામાં આવે છે. પણ હિન્દુસ્થાનમાંથી દરવર્ષે વગર બદલે ૩૦-૪૦ કરોડ રૂપિયા જતા રહે છે. એ ઘસારો જાપાનને છે ? તમે યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે દેશમાં હુનર શીખવાને માણસો મોકલશો, પણ હુનર શીખીને પણ મૂડી વિના બિચારા શું કરશે ? મિ. વાજા યથાર્થ કહે છે કે—

“As a matter of fact, I am one of those who think that the chill penury of the land has to a certain extent repressed even the mental faculty, though, no doubt, we have occasionally such trained men as Mr. Bose and others. It freezes the currents which ought to flow. The mournful truth must be acknowledged that slow rises the country which is depressed by poverty.” દેશમાં દ્રવ્યવિના બુદ્ધિ પણ મન્દ થઈ જાય છે.

પણ ગમે તેમ થાય પણ સરકાર પાસે આપણે આપણી માગણીઓ બરાબર મૂકીને, અને આપણાથી જે થઈ શકે તે કરીને, આપણો ઉદ્ધાર કયા વિના, રહેવું નથી. દિલગીરી એટલી જ છે કે કુટલાક ઉચ્ચ કેળવણીને નિન્દી ટેકનિકલ એજ્યુકેશન—હુનર કેળવણી—વગેરે શબ્દો પોપટ માફક બોલી જાય છે. આમ બોલનારા ભલે* પાર્લામેન્ટમાં હોય પણ એમનું કંઈ માનશો નહિ. આ વાત એમણે સૌથી પહેલી શોધી કાઢી છે એમ નથી. હુનરની કેળવણી માટે ૧૮૮૫ માં મિ. દાદાભાઈ નવરોજીએ લોર્ડ રેને સવિસ્તર સચનાઓ કરી હતી, અને મિ. તેલંગે પણ ઘણું કંઈ હતું : આ કેળવણી ફતેહમન્દ થવા માટે ઉચ્ચ કેળવણીની—તેમાં પણ ‘સાયન્સ’ની કેળવણીની—ખાસ જરૂર છે. જર્મની રસાયણ અને બીજા ભૌતિક શાસ્ત્રોની ઉચ્ચ શાસ્ત્રીય પ્રયોગશાળાઓ (લેબોરેટરિઓ)થી છવાઈ રહેલું છે, અને તેથી જ ત્યાં હુનરકેળવણી ફતેહમન્દ નીવડી છે. પણ ઉચ્ચ કેળવણી બાબતુપર મૂડીએ સામાન્ય જનકેળવણી પણ ક્યાં છે ?

આ સર્વ આપણી જરૂરવાતો છે, અને એ મેળવવા આપણે બગીચ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. એ પ્રયત્ન કરવા મિ. વાજા મિ. મોલિના શબ્દોમાં ઉપદેશો છે કે—

“The interest of human progress is bound up with man's willingness to strive after ideals which seem to be attainable. The mere fact of striving exalts the character, disciplines and develops the faculties, and by

* આ કોને ઉદ્દેશીને કહેવાયું છે વાચક તર્ક કરી લેશે.

gradual and almost imperceptible degrees approaches always more nearly to the goal " First and foremost, then let us be so far prepared by a close study and consideration of the question as to be able to equip ourselves with the ideals we wish for That is the fundamental essential

અને ઉપર નીચેના સમ્બંધમાં લખેલું સમાપ્ત કરે છે —

" It is needful, nay imperative, in order to stimulate the Government to action, to have the motive power of well informed and disinterested public opinion This can only be created by arousing the British people through the influence and instrumentality of Englishmen, sympathising with our aspiration as the British Congress Committee has been strenuously doing these few years, with an energy, capacity and self-sacrifice, which are beyond all praise It is needful to strengthen the hands of that Committee, extend its operations and enlarge the scope of its undoubted utility in this direction For such a purpose heavy sacrifices will have to be made For it would be absurd to attempt to achieve such an object without any sacrifice at all Hence, I repeat, we shall never be able to bring the reforms we ask for within the range of practical politics till the English are sufficiently and correctly educated as regards our demands We are at present in a transition state We are passing from the old order of things to the new But the process of transition, as history teaches us, is invariably beset with obstacles Thus it is that the broad and liberal statesmanship which characterised British rule in India till late has been somewhat arrested ' Insane Imperialism,' to use Mr Morley's phrase, with its mischievous policy of retrogression and repression is in the ascendant for the moment But this policy of political insanity, I am firmly of conviction, must sooner or later give way to the former policy of sound liberalism, modified in conformity with the march of time and the irresistible logic of events The policy should be constructive, having for its foundation the material and moral improvement of the masses, All else is doomed to failure Indians have never been slow to recognise the benefits of British rule But it would be unreasonable to ask them to sing eternally its praises and transform themselves into its unqualified panegirists No doubt we have a good Government, but it is not unmingled with many an evil The desire is that the evil may be purged away, and that in the course of time we may have a better Government So far we are not asking for the impossible The impossible will be asked only, when as Mr Lowell says, the reasonable and the practicable is denied For it is only when the possible is made difficult that people fancy the impossible to be easy I repeat, gentlemen, that the liberal statesmanship of the Nineteenth Century has infused a new life into us It has made the national pulse to throb quicker It has raised aspirations which can never be allayed till they are reasonably satisfied I

have enough faith in the virtue of times and in the stern sense of British justice. Patiently we should await for the fruition of those efforts which the national party all over the country have been putting forth these many years. Time, as the poet says, is the artificer of all nations. It is only when our demands are fairly fulfilled that the existing dissatisfaction, generally prevailing, will cease. Then alone will contentment on the foundation of which alone rests the permanence of British rule prevail. There is a Providence watching the destinies of this hapless and helpless country. May that Providence inspire its rulers with wisdom, justice and sympathy to add another but brighter and purer page to the history of India. In the burning words of the eloquent Macaulay, let it record in the maturity of time that the British found a nation sunk in the lowest depths of degradation, ignorance and superstition, and raised it to the highest pinnacle of freedom and civilisation which it was in their power to confer."

આ પ્રમાણે મિ. વાઘાનાં ભાષણનો મુખ્ય સાર હતો. એ સાર અમે અત્રે સંવિસ્તર આપ્યો છે, કારણ કે અમે અત્યંત દૃઢ નિશ્ચય પૂર્વક માનીએ છીએ કે પ્રત્યેક હિન્દી જનને માથે પોતા માટે અને પોતાના કુટુંબ માટે પેટપૂર અન્ન મેળવ્યા પછી,—પરમાત્માના ભજનથી ખીજે નાંખે—કોઈ પણ કર્તવ્ય હોય તો તે એ જ છે કે ઉપર અર્થેલા વિષયોનો નિષ્પક્ષપાત રીતે અભ્યાસ કરવો, વિચાર કરવો, અને એ સંબંધી પોતાનો જે નિશ્ચય થાય તે પોતાના અજ્ઞાન બંધુઓને સમજાવવો, અને સરકાર પાસે જે જે માગણીઓ કરવી, ઘટે તે યોગ્ય રીતે કરવા, સઘળી સુસ્તા અને સ્વાર્થપરાયણતા કાઢી નાંખી, તત્પર રહેવું.

ઇન્ડિયન સોશયલ કોન્ફરન્સ.

(હિન્દી સંસારમુધારાસભા.)

હમેશના વિવાદ મુજબ રાજકીય સભાની સાથે સંસારમુધારાસભા પણ મળી હતી, અને એની નોંધ લેવી પણ જરૂરની છે. *

મિ. ચન્દાવરકર—જેઓ હાલ મિ. રાંનડેને સ્થાને સભાના એક્ટરીતુ કામ કરે છે— તેઓએ એમના આરંભના ભાષણમાં, પ્રમુખ સ્થાન લેવા રાજા વિનયકૃષ્ણદેવનું નામ સભા આગળ રજુ કર્યું; અને તે પ્રસંગે સાદા પણ વિનય અને હૃદયપૂર્ણતાથી શબ્દોમાં જણાવ્યું કે રાજા પ્રાચીનમાર્ગી છે છતાં એમણે પ્રમુખસ્થાન લેવા સ્વીકાર્યું છે એ ખુશીની વાત છે, કારણ કે પ્રાચીનમાર્ગીઓને મુધારાના કામમાં ભેગવવા એ આ સભાનું કામ જ છે. મુધારાવાળાઓ દરવર્ગે વાતો કરીને અને હરાવે પમાડ કરીને ખેડી રહે છે એમ જોઈ ઘણી વાર આશ્ચર્ય થાય છે એના જવાબમાં મિ. ચન્દાવરકર જણાવે છે કે આખા હિન્દુ ધાતના મુધારકો વર્ષમાં એક બે દિવસ મળી ચર્ચા કરે, એમના વિચાર સંગ્રહાવે, અને એમના મેળાવણીથી મમજત હિન્દુધ્યાનનું મુધારાના પ્રશ્નો તરફ લક્ષ્ય ખેંચે એ જ યોગ્ય લાભની વાત નથી; પણ તે ઉપરાંત ઘણા મુધારકો એ હરાવે યથાશક્તિ અમલમાં પણ મૂકે છેજ. વળી, મુધારા માટે શાસ્ત્ર અને તર્ક એ બેમાંથી કઈ પદ્ધતિ સ્વીકારવી એ વિશે ખોલતાં તેઓએ કહ્યું કે મુધારો થવો જોઈએ એ મુખ્ય વાત છે, પછી તે ગમે તે રીતે થાઓ— શાસ્ત્રને અવલગીને થાઓ કે તર્કને અનુસરીને થાઓ.

બીજી એક વાત એ ચર્ચા કે કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે ઘણા પ્રશ્નો લેવાને બદલે યોગ્ય પ્રશ્નો ઉપર મુધારકો લક્ષ્ય સ્થાપે તો વધારે કામ કરી શકે—પણ આના ઉત્તરમાં એમણે બતાવ્યું કે મુધારાના પ્રશ્નો પરસ્પર એવા સકળાએલા છે કે એમાંના એકને પણ મૂકી દેવાય એમ નથી: ઉદાહરણ તરીકે આળવિવાહની સ્ત્રીકેળવણી ઉપર અસર છે, માટે બંને પ્રશ્નો સાથે લીધા વિના ચાલે એમ નથી.

હાર પછી રાજા વિનયકૃષ્ણદેવે પ્રમુખ તરીકે ભાષણ આપ્યું.—

ચાર પાંચ મહિના ઉપર મુંબાઈમાં મળેલી પ્રાન્તિક સંસારમુધારાસભાના પ્રમુખ-સ્થાન ઉપરથી—મિ. શામરાવ વિક્રમે જે તરેહના વિચાર દર્શાવ્યા હતા, તેવીજ તરેહના વિચાર એમણે પણ દર્શાવ્યા. વાચકને સ્મરણ હશે કે મિ. શામરાવ વિક્રમે બહુ દિગ્ભ્રમથી અને

*જેઓને સંસારમુધારાનો અણગમો હોય તેઓને એટલું વિચારવા અમારી વિનંતિ છે કે—જે જનમંડળ આળવિવાહાદિ અનિષ્ટ વિવાજોથી વીર્યહીન થઈ ગયું છે એ સરકાર પાસે રાજકીય મુધારા સિદ્ધ કરાવવામાં જોઈતું મનોબળ ક્યાંથી લાવશે? જે જનમંડળ સ્વદેશની બહાર પગ મૂકવાની મના કરે છે એ દ્રવ્યપરવે સમૃદ્ધ શી રીતે થશે? જો સ્ત્રીનું માહાત્મ્ય સમજતા નથી તેઓ મનુષ્યજનનો રસ અને કુટુંબભાવનાનો આનંદ શી રીતે અનુભવશે?

દદતાથી જણાવ્યું હતું કે 'સુધારકો' નો પ્રયત્ન આજ પર્યંત નિષ્ફળ નીવડ્યો છે, અને તે કૃતેહમંદ કરવા માટે માત્ર બુદ્ધિવિલાસો ઉપર આધાર ન રાખતાં, આપણા પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકોનું પ્રમાણ લેવાની જરૂર છે. આપણી સર્વ સંસારવ્યવસ્થા ધર્મ ઉપર રચા-એલી છે, અને ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન થયેલું છે, માટે આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોને બાબુપર મૂકી દબને જે સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે એ જૂલ ભરેલો હોઈ નિષ્ફળ નીવડે એ સ્વાભાવિક છે. આ ભાષણ 'સુધારકો' ને બહુ ચમકાવતાં હતું, અને એ વિરુદ્ધ કેટલાક 'સુધારા' નાં પત્રોમાં સખત ટીકા પણ થઈ હતી. એવો જ બનાવ આ કલકત્તામાં મળેલી હિન્દી સંસારસુધારાસભામાં બન્યો. પ્રમુખસ્થાને બિરાજેલા રાજા વિનયકૃષ્ણદેવે પોતાના ગંભીર અને સુન્દર ભાષણમાં પ્રાચીન ભાવનાઓનો મદિમા વખાણી એ તરફ સુધારકોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું. સંસારસુધારાનો પ્રશ્ન બહુ ગંભીર છે, માટે દરેકે, પોતાની બુદ્ધિશીળી અદ્યપ મૂકી ઉપર વેપાર ન ચલાવતાં, અનેક જમાનાના ડહાપણુ રૂપી ભડોળનો લાભ લેવો નોંધ્યો. નબળા મનચાળાને વહેમો પણ ઘણીવાર લાભ-કર્તા થઈ પડે છે, માટે એ વહેમને સ્થાને એમને જ્યાં સુધી કંઈ વધારે સાદું ન આપી શકાય ત્યાં સુધી એમને ખસેડવા એ બરાબર નથી. સુસલમાનોની મતાન્ધતા સહામે શાંતિ-બન્ધને હિન્દુસમાજનું સંરક્ષણ કરવામાં બહુ ઉપયોગી સેવા બજાવી છે. હિન્દુ વિધવા પુન-ર્વિવાહ નથી કરતી એમાં પણ કેવી ઉત્તમ પ્રેમ અને ધર્મની ભાવના સમાયેલી છે!— ઇલાદિ પ્રાચીન સંસ્થાઓની પ્રશંસા કરીને, પ્રમુખે નવીન કેળવણીની આપણા જુવાનીઆઓ ઉપર કેવી માફી અસર થાય છે એ બહુ શોકભર્યા શબ્દોમાં દર્શાવી: વડિઓની અવગણના, હરેક તરેહના સામાજિક નિયમ પાળવા તરફ અરુચિ, 'ફેશન' નો શોખ, અને ધાર્મિકતાનો અભાવ—એ નવા જુવાનીઆઓના ખાસ દોષ બતાવ્યા. મિ. શામરાવ વિઠ્ઠલે જેમ ધર્મ અને શાસ્ત્રોને આધારે સુધારો કરવાની સલાહ આપી હતી, તેમ રાજા વિનયકૃષ્ણે પણ આપી, અને વિશેષમાં કહ્યું કે પરિતોને સુધારાના કામમાં બેળવવાની બહુ જરૂર છે, તથા મઠો અને દેવાલયોના મહાન્તો અને આચાર્યોને કેળવણી આપી એમને ધર્મપ્રવર્તકો કરવામાં આવે તો બહુ લાભ થાય. રાજા વિનયકૃષ્ણનો કેળવણી ઉપર બહુ ભાર હતો, અને સ્ત્રી-કેળવણી માટે એમણે બહુ ભલામણ કરી. પણ સ્ત્રીકેળવણી સ્ત્રીને યોગ્ય હોવી નોંધ્યો, સ્ત્રી અને પુરુષનાં બન્ધારણ અને કર્તવ્ય વચ્ચે જે ભેદ છે એને અતુસરતી હોવી નોંધ્યો—સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ કાયમ રહે એવી હોવી નોંધ્યો એમ બહુ આગ્રહ સાથે જણાવ્યું.

આ પ્રમાણે સુધારકોને કેટલીક ચેતવણી આપી અને તે સાથે, પ્રાચીનોને સુધારાની આવશ્યકતા પણ સમજાવી. હિન્દુસ્થાન હવે પૃથ્વી ઉપર અગ્રગો પડી રહેલો દેશ નથી: યુરોપ અને હિન્દુસ્થાન હવે એક એકની સાથે એવા નિકટ સખન્ધમાં આવ્યા છે કે એકની ખીજ ઉપર અસર થયા વિના રહેવાની નથી, અને એ વાત ધ્યાનમાં રાખી વખતને યોગ્ય સુધારા આપણે કરવા જ નોંધ્યો, તેમજ આપણા હિન્દુ પ્રજાતરીકે જે ખાસ ગુણો છે એ પણ સાચવી રાખવા નોંધ્યો એમ બતાવ્યું.

આવી મતવજીવું—'પ્રાચીન' અને 'નવીન' ઉભયને ઓધ દેતું—ભાષણ સાંભળી, અને વર્તના વિચારશીલ જનોને પોતપોતાના વર્ગની ખામીઓ ઉપર વિચાર થવો નોંધ્યો, અને ઘણાને એમો પણ હશે એમાં સંશય નથી. પણ અમે નોંધ્યો છીએ કે કેટલાક 'સુધાર-

વાળાઓ ' પ્રમુખની પસંદગી માટે પસ્તાવો ' કરે છે, અને કેટલાક ' પ્રાચીનમાર્ગીઓ ' પ્રાચીનની પ્રશંસા જોઈ ખુશ ખુશ થઈ ગયા છે ! પરંતુ અમને લાગે છે કે રાજા વિનય-કૃષ્ણે નવીન વર્ગમાં બતાવેલી ખામીઓ છેક કાષ્ટપતિક નથી; એમાં ઘણું સત્ય છે, અને સુધારકો, એ સત્ય સ્વીકારીને અને ખામીઓ દૂર કરીનેજ, સુધારો કરવા તરફ પ્રવર્તશે સારે જ તેઓ ખરેખરા ક્રોધમંદ થઈ શકશે. પરંતુ સાથે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે રાજા વિનયકૃષ્ણે જેમ ઉચ્છૃંખલ સુધારકોને ચેતવણી આપી છે તેમ પ્રાચીનમાર્ગીઓને પણ આપી છે. ' સુધારકો ' ની સભામાં કદાચ પૂર્વાર્ધ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવાની એમને જરૂર સમજાઈ હશે, પરંતુ તે સાથે આપણા જનસમાજનો મોટો વર્ગ જડ થઈ પડી રહેલો છે એ જોતાં ઉત્તરાર્ધને ભાર મૂકીને વાંચવાની પણ આપણી ફરજ છે: જેમ એક પાસ, પ્રાચીન રિવાજોના દોષ દર્શાવવા એ રહેલું છે, તેમ બીજી પાસ, અમે સુધારો કરવાની ક્યાં ના પાડીએ છીએ એમ બોલીને બેશી રહેવું પણ સહેલું છે. જેમ કેટલાકને પ્રાચીન ભાવનાઓ માટે કાંઈજ માન હોતું નથી, તેમ કેટલાકને એની પ્રશંસા માત્રથી જ તૃપ્તિ મળે છે. બંને પક્ષો ખોટા છે, અને બંનેએ રાજા વિનયકૃષ્ણના ભાષણના જૂદા જૂદા ભાગમાંથી બોધ લેવાનો છે.

રાજા વિનયકૃષ્ણના ભાષણમાં સુધારાની પદ્ધતિનો એક મોટો સવાલ સમાયલો છે, અને તે વિચારવા જેવો છે. મિ. શામરાવ વિદ્યુલે અત્રેની પ્રાંતિક સભામાં પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણમાં પણ એ જ સવાલ ચર્ચા હતા, અને મિ. ચન્દાવરકરે પણ આ વખત પોતાનાં સેક્રેટરી તરીકેના ભાષણમાં એ ચર્ચા છે. પ્રશ્ન એ છે કે—પ્રાચીન શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોને આધારે સુધારો કરવો એ ઠીક કે મનુષ્યબુદ્ધિનું પ્રમાણ લઈને ચાલવું એ ઠીક ? આપણું જનમંડળ ધર્મ અને શાસ્ત્ર ઉપર રચાયું છે, દરેક જણ પોતપોતાની બુદ્ધિને જ પ્રમાણ કરીને સ્થાપે તો કોઈ પણ બે જણ એકમત થઈ ન શકે, તેમ જ પ્રાચીન પડિતોને સુધારકના મંડળમાં ભેળવવાની પણ જરૂર છે—એમ પ્રથમ પક્ષની દલીલ છે. મનુષ્યબુદ્ધિ એ જ છેવટનું પ્રમાણ છે, શાસ્ત્રોમાં તો પરસ્પર વિરોધ અને જૂલભરેલા વિચારો પણ રહેલા છે, અને શરૂઆતના સુધારકો શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ લઈને સુધારો કરવા ગયા માટે નિષ્ફળ થયા એમ બીજા પક્ષની દલીલ છે.

આ બે પક્ષનું જોઈએ તેવું વિવેચન કરવા જેટલું અત્રે સ્થળ નથી, પરંતુ અત્રે એટલું તો જણાવીશું કે અમારા વિચાર પ્રમાણ મનુષ્યબુદ્ધિ અને શાસ્ત્રપ્રમાણનો યોગ્ય સમન્વય થઈ શકે એમ છે. ઘડીમાં મનુષ્યબુદ્ધિ વાપરવી અને ઘડીમાં શાસ્ત્રોને આગળ કરવાં એમ વિરોધમય પદ્ધતિએ ચાલવું એમ અમારું કહેવું નથી. પણ મનુષ્ય-બુદ્ધિ એ તે તે વ્યક્તિની કે એકાદ જમાનાની સમજવાની નથી, પણ આખા ઇતિહાસમાં વ્યાપેલી મનુષ્ય-બુદ્ધિ લેવાની છે; અને શાસ્ત્રો તે તે સમયની જરૂરિયાતોને અનુસરીને છે, અને એ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો એ એક લોહશૂંખલારૂપ નહિ પણ આપણા વર્તમાન સમયમાં આપણા માર્ગ ઉપર બહુ પ્રકાશ નાંખી શકે એવો એક મહાન પ્રદીપ છે. આ બે વાતો ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવામાં આવે તો શાસ્ત્ર અને મનુષ્યબુદ્ધિ વચ્ચે જે વિરોધ ધારવામાં આવે છે એનું સ્વતઃ સમાધાન થઈ જાય. પણ આ માટે ખરી આવશ્યકતા એક છે: એક તરફથી પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો માટે પૂર્ણ માનની હદય ભરાવું જોઈએ, અને બીજી તરફથી શુદ્ધ

શુદ્ધિએ સ્વતંત્ર વિચાર ચલાવવો જોઈએ. આ ઉભય તત્ત્વનું સમ્મેલન અશક્ય છે? જગતના જે જે મહાન સુધારકો થયા છે તેઓ ખત્ત મનથી કહેતા આવ્યા છે કે અમે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તનો જ ઉદ્ધાર કરીએ છીએ, અને છતાં તેઓ શાસ્ત્ર માનને અન્ધ થઈને વળગી રહેતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, જસસ કહેતો કે “I come not to destroy, but to fulfil.”—અને તુકારામ પણ એ જ કહેતા: છતાં અને પોતાની સ્વતંત્ર શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શકતા, અને એ રીતે તેઓ જગતમાં બહુ ઉપયોગી સુધારો કરી ગયા છે.

મિ. ચન્દાવરકર કહે છે કે—

“The real test of earnestness in these matters is whether the shastric methodists or the scientific methodists are putting into practice the methods they respectively preach. To me all methods have merits, provided they are put into practice and not merely talked about. Moreover, really speaking, the true shastric method is the true scientific method and *vice versa*. It is natural for a people to look back for its ideals to the past. The Golden Age has somehow come to be identified with the past. It may be a superstition, but that is the natural tendency. Besides, the present is linked with the past and the future has to be shaped as much out of them as in spite of them. We cannot disregard the *Shastras* and have to draw largely upon them, both because they are interwoven a great deal with our lives and because the people have faith in them. But the *Shastras* have to be interpreted, and the moment you come to the question of interpretation it becomes a question of what interpretation is correct. There you have to apply the scientific method, which requires that the interpretation must be reasonable and suited to the changed circumstances, the altered environment and the requirements of the age in which we live. I would, therefore, take my stand on the *Shastras* and apply to their interpretation the scientific method. It is not the letter of the *shastras*, but the spirit that we must use for promoting social reform and as the *Shastras* are manifold, that spirit of them alone will carry us through which enables us to march with the times. By all means let us look to the past for our ideals, but nations that have had a glorious past and wish to advance by means of it will find the task impossible if they make the past a burden instead of an inspiration.”

તાત્પર્ય કે “અમે તે પદ્ધતિ વાપરો, પણ કાંઈક સુધારો કરો—માત્ર વાતો ન કરો. દરેક પ્રજા એના જૂઠાકાલને સત્યયુગ રૂપે માને એ સ્વાભાવિક છે એટલું જ નહિ, પણ જૂઠાકાલ અને વર્તમાન કાલમાંથી જ ભવિષ્ય પણ ઉપજાવી શકાય છે. માટે શાસ્ત્રનો આધાર લેવો યોગ્ય છે, પણ એને અક્ષરશઃ વળગી ન રહેતાં એનું તાત્પર્ય લઈ, દેશકાલને અનુસરતી રીતે એમનો વર્તમાનમાં ઉપયોગ કરો.”

મિ. ચન્દાવરકરના આ શબ્દોમાં સંપૂર્ણ સત્ય છે. પણ અમે એટલું જ પૂછીએ છીએ કે, પ્રાચીન માટે યોગ્ય માન માત્ર શબ્દોમાં જ દેખાડીને ન બેસી રહેતાં, એમને એ ખત

દિલનું માન છે એમ લોકને ખાતરી ઉપજે એવી વર્તણુક—મિ. રાનડે જેવા યોગ્યક મુધારકોને બાદ કરીને બોલતાં—કેટલા મુધારાવાળાઓએ જણાવી છે? નથી જણાવી, તો બિચારા અજ્ઞાન લોકો તમારા ઉત્તમોત્તમ પ્રયત્નોને પણ નાસ્તિકતા-ઉચ્છ્રંખલતા આદિ દોષોથી કલંકિત માની તમારાથી દૂર રહે એમાં શું આશ્ચર્ય? મિ. રાનડે પ્રાચીન ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, અને સત્તો માટે વારંવાર માન દર્શાવતા એ અકારણ હતું?

પ્રમુખનું ભાષણ થઈ રહ્યા પછી, બાલવિવાહ, વિવાહખર્ચ, એકપત્નીત્વ, સ્ત્રીકેળવણી, સમુદ્રયાન, ગાતિબંધન, અને ધર્મબ્રષ્ટનો પુનઃસંગ્રહ ઇલાદિ દરબો હમેશ મુજબ પસાર થયા. વિધવાવિવાહના પ્રશ્ન સ્લામે સભાના મહોટા ભાગે વાંધો લીધો અને એ દરાવ પ્રસાર થઈ શક્યો નહિ એમ કહેવાય છે. સંસારમુધારાસભામાં આવો બનાવ જોઈ કેટલાકને આશ્ચર્ય લાગે છે પણ આજકાલ આખા દેશ ઉપર પ્રાચીનભાવનાનાં મોજાં બાપી રહ્યાં છે એ જોતાં આમાં નવાઈ જેવું નથી.

મિ. ચન્દાવરકરે વાંધો લેનાર ગૃહસ્થોને બહુ જુસ્સાદાર ભાષણમાં દપકો દીધો. એમણે જણાવ્યું કે વિધવાવિવાહના દિમાયતી પડિત ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરની જન્મજૂબિમાં આવો વાંધો લેવાય એ આશ્ચર્યકારક અને ખેદકારક છે, અને તે સાથે એટલો ખુલાસો કર્યો કે આ દરાવ સઘળી વિધવાઓ માટે નથી, પણ જાળવિધવા—જેને પતિ, પ્રેમ એ વસ્તુનું બાન નથી એવી—ને માટે જ છે. વચ્ચે પ્રસંગ ખેતી લાવીને, દુકાળમાં કરેલા ખર્ચ માટે કિશ્ચયન પાદરીઓને શાખાશી આપી લીધી, અને હિન્દુઓમા સ્વખન્ધુ માટે દયા નથી ઇલાદિ ચચારચિ કહી લીધું. છેવટે, જે દેશમાં સ્ત્રી અને મનુષ્ય ઉપર આટલી નિર્દયતા હોય એ દેશ ઉપર પ્રભુ ગુસ્સે થાય છે એવો ખાસ એમેરિક સસ્કારનો ડર દેખાડી ભાષણ સમાપ્ત કર્યું.

આ ભાષણના અપ્રાસંગિક ભાગને પડતા મુકી, વિધવાવિવાહના મુખ્ય પ્રશ્ન સંબંધે જ અમે એટલું પૂછીશું કે મુધારકોના મતમાં પણ વિધવાવિવાહ સર્વ વિધવા માટે નથી, પણ ખરેખરી

* "What does the resolution demand? It only puts before you the cause of child-widows—not of all widows, both young and elderly. And what is a child-widow? Is she not the girl who is married to-day when she is 10 or 12 or 13 and whose husband dies perhaps the next day or before she comes to know the meaning of marriage?.....Well, to go on, I admit that there is a kind of widowhood which must evoke all respect and approval. When a woman loses her husband after she has lived some years of married life, and, then out of pious memory for him she resolves to lead a life of widowhood and abides faithfully by that resolution, she must be an object of reverence. Such was, for instance, our late illustrious Sovereign (loud cheers) Queen-Empress Victoria. I admit Hindoo society has many an ennobling example of that typical widowhood which I for one, and I think I may say this Conference, would deem it a sacrilege to abolish. And the resolution which was put before you a little while ago does not in the slightest degree touch it. We want the restrictions to be removed only so far as they touch child-widows."

બાલવિધવા માટે જ એમ માનવાને સુધારાવાળાઓએ આજ સુધી કાંઈ જ કારણ આપ્યાં છે? જો
વના 'બાલ' શબ્દ સહામે લોકો નાણી જોઈને આંખો મીંચે છે? તમે જે જે વિધવાઓને ફરી પરણાવો
છો એમને માટે આ ઉમ્મરની હદ તમે પાળો છો? વિધવાઓને એકપતિવ્રતની ઉત્તમ ભાવ-
નાનો કદી બોધ કરો છો? ઉલટું, ફરી પરણતી વિધવા ઉપર ભાવનાના ભંગ માટે દયા
લાવવી જોઈએ, એને બદલે એ ભાવનાને નીચી ઉતારવામાં નાણે પરાક્રમ સમાજેણું હોય
એમ ધન્યવાદ આપવાની સુધારાવાળાઓની રીતિ, સમજાય છે—અને એ સમજણમાં
અજ્ઞાન લોક નાણી જોઈને સુધારાવાળાઓને અન્યાય કરે છે એમ અમને લાગતું નથી.
આ પ્રશ્નની બાબતમાં સુધારકો એમનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કરે—માત્ર શબ્દોમાં જ નહિ, પણ
વર્તણુકથી સ્પષ્ટ કરે—તો અમને લાગે છે કે આ ક્રિન પ્રશ્નનું થોડું ધણું* પણ સમાધાન
આવે—અને એ સાથે સુધારના સર્વ પ્રશ્ન—એની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ—લોકપ્રિય થાય.

થિઓસોફી-ધર્મપરિપદ.

આ ધર્મપરિપદ આ વખત મદ્રાસ (અડચાર) મુકામે મળી હતી હિન્દુસ્થાનના સર્વ
ભાગમાંથી ડેલિગેટો એકઠા થયા હતા—જેમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપરાન્ત ક્રિશ્ચન, બૌદ્ધ, જૈન
અને શીખ ધર્મના અનુયાયીઓ પણ રાજર હતા. એકન્દર બસો ત્રણસો થિઓસોફિસ્ટ ડેલિ-
ગેટો અને બે ત્રણ હજાર શ્રોતાજન સમક્ષ મિસિસ એનિમેઝટે ચાર ભાષણો આપ્યાં હતાં.
પહેલું ભાષણ ' મુસલમાનધર્મ ' ઉપર. બીજું ' જૈનધર્મ ' ઉપર, ત્રીજું ' શીખધર્મ ' ઉપર
અને ચોથું ' થિઓસોફી ' ઉપર હતું. આ ભાષણોનો રાખ્દેશબ્દ રિપોર્ટ હજી અમારી પાસે
નથી, તો પણ જે સાર અમારા વાંચવામાં આવ્યો છે એ ઉપરથી જણાય છે કે એ જેવાં
છતાદર અને રસથી ઉભરાતાં હતાં તેવાં જ ગંભીર અને વિદ્વાતભરેલાં હતાં. નિશ્ચય,
પ્રસાદ, અને પ્રાચીન છતાં ' ક્ષણે ક્ષણે નવતા ' રૂપી રમણીયતા—એ ગુણોની છાપ ત્રિપય
ઉપર સર્વત્ર વાગી રહી હતી. અને અમને લાગે છે કે જેઓએ એ બાઇનાં બીજાં ભાષણો
પૂર્વે સાંભળ્યાં છે તેઓ પણ આ વખત-શરીર અસ્વસ્થ છતાં-દર્શાવેલી એમની શક્તિથી
વિનિમિત થયા વિના નહિ રહ્યા હોય. ' થિઓસોફી ' ઉપરના એમના વિચારો વાચકને અન્ય
પ્રસંગે જાણવામાં આવ્યા હશે. માટે પહેલાં ત્રણ ભાષણોનો જ સાર* અત્રે આપીશું.

૧. મુસલમાન ધર્મ.

૧. પહેલું ભાષણ ' મુસલમાનધર્મ ' ઉપર હતું. મહમ્મદ પયગંબરના જીવનચરિ-
ત્રનું દુકામાં વર્ણન આપી જઈ, એના ઉપર થતા ફેટલાક આક્ષેપોનો ઉત્તર આપ્યો હતો.
પરધર્મીઓને મારવાનો એણે ઉપદેશ કર્યો હતો એમ જે કહેવાય છે તેના જવાબમાં મિસિસ
એનિમેઝટે જણાવ્યું કે મહમ્મદે ' જે તમારો નાશ કરવાનું તાકે તેનો પ્રતીકાર કરો ' એવી
આજ્ઞા કરી છે ખરી, પણ તેની સાથે એણે ' ક્ષમાશીલતા હોય તો સાફ. ' એમ પણ
કહ્યું છે. આથી સમજવાનું એ છે કે પહેલાં જણાવેલો ઉપદેશ એ અમુક પરિસ્થિતિમાં

* ' કેસરી ' પત્ર ઉપરથી લીધો છે.

કેવળ આત્મસંરક્ષણ કરવા માટે જ છે. આજ પશુ યુદ્ધપ્રસંગમાં કેવું કેવું કરવું પડે છે એ સુવાદન છે. અનેક સ્ત્રી પરણવાની મદમ્મદે છૂટ આપેલી હતી તે સંબંધમાં ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓ એનો દોષ કાઢે છે, પણ મિસિસ બેક્ટર કહે છે કે એટલું સમજનારા રાખવાનું છે કે 'અનેક પત્ની ઉપર જે સરખો પ્રેમ રાખે એને જ' અનેક પત્ની કરવાની એ પરવાનગી આપે છે, અને તેમાં પણ ચાર પત્નીની દૃઢ બાંધે છે. સર્વ ઉપર સરખો પ્રેમ નહિ રાખી શકાય એટલે અનેક પત્ની કરવી એ ખોટું છે એમ સોફા એની મેજ સમજશે એમ એનો ગૂઢ આશય જણાય છે. ક્રિશ્ચિયનો એકપત્નીવ્રતનું અભિમાન રાખે છે, પણ વસ્તુતઃ આજ કાલ યુરોપમાં વિવિધવાસના કેવી પ્રજા છે એ જોતાં એમનું એકપત્નીવ્રત માત્ર નામનું જ છે. મદમ્મદે સ્ત્રીઓને કેવા ઉત્તમ વારસાદક આપ્યા છે એ જોવા જેવું છે. 'યોદ્ધાના સોડી કરતાં પંડિતોની સાડી વધારે કિંમતી છે.' એ મદમ્મદનું વચન એની વિદ્યાવિવેક પ્રીતિની સાખ્ય પૂરે છે. મુમલમાનો જ્યોતિષ, રસાયન, ગણિત વગેરે શાસ્ત્રમાં કુશળ હતા અને યોદ્ધા સૈન્યમાં રહેત મધ્યે કાંડોવા ચહેરામાં મદાન પાડાયા રથાપીને યુરોપને પહોંચ વહેણું, 'સાયન્સ'નું જ્ઞાન આપનારા પણ મુમલમાનો જ હતા. તત્ત્વજ્ઞાનના એમણે મારો વિચાર કયો હતો, અને એમનામા શુભવાદ પણ છે. સુશીમન એ મુમલમાની ધર્મજો શુભવાદ છે. એમાં જગત્, જીવ અને પરમાત્મા મબન્ધી વિચાર સમાએસા છે. મદમ્મદના જમાઈ અહીના પિત્રનાગીસ શિષ્યો દીક્ષા લઈ સંન્યાસશ્રમિએ રહેતા, અને એમણે શુભવાદના વિચાર કયો હતો. જે 'ઇવોલ્યુશન'નો સિદ્ધાન્ત ધર્મિને ઓગાળીસમી સદીમાં ફોધી કાઢ્યો છે, તે તેરમા સૈકામાં મુમલમાનોને જાત હતો. 'પણ સત્ય ઇશ્વરને ઘેર જ જાણવામાં આવશે' એ વચન મદમ્મદની ધર્મપરત્વે ઉદારતા બતાવે છે. આ પ્રમાણે મિસિસ બેક્ટરે મુમલમાનધર્મની રત્નિ કરી હતી, અને જણાવ્યું હતું કે હરકોઈ ધર્મ વિશે વિચાર બાંધતી વખતે એના ઉત્તમ બાગ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ: "મુમલમાનોનું આચરણ ન જોતાં, મદમ્મદનો વિચાર જુઓ. ખ્રિસ્તી લોક તરફ ન જોતાં ઇમ્બ્રિસનનું ચરિત્ર જુઓ. હાલના દિનુઓ તરફ ન જોતાં ગ્રામીન ઝાડીઓના ગાન તરફ જુઓ." ધર્મના માત્ર કમં-કાંડ ઉપર લક્ષ રાખવાથી વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે; એનું તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્મિક રક્ષણ જોવાથી એક ઉપજે છે. માટે આ પુસ્તક બેક્ટરે આ લાજણ સમાપ્ત કર્યું.

૧૧ નગરે પડે છે: શીખધર્મમંથ્યા પદ્ધતિ ધર્મનો

૨. ખીન્નું વાતણુ જૈનધર્મ ઉપસીધું. આપણે આ જ એની ધર્મ તરીકે જ ઘસન
જતાઈ હતું. મિસિસ બેઝન્ટે જણાવ્યું બાલુને મદત્ત આપીએ તો મ્હોટી બૂલ ગણાય
જેમ દાખતેજ અને પરાક્રમનો વિચાર, રાજકોષ બાલુ માત્ર પ્રાસંગિક છે. શીખધર્મ દિન્દુ
દુઃખ ન હોતાં, જગત્માં શાન્તિ અને દિન્દુ અને મુસલમાનને એક કરવાનો પ્રયત્ન થયો
છે. જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ પ્રાંતોમાં જો સર્વ માન્ય તત્ત્વો રહેતાં છે તે ઉપર એણે
એકે વિરોધ યથો ન હોત તો દેર સર્વમાન્ય તત્ત્વ—ધર્મર ઉપર ભક્તિ, ગુરુ ઉપર અશ્રા,
જૂનો છેઃ જીનોતો છેવટનો ધર્મગુ છે. શીખ એ 'શિષ્ય' શબ્દનો અપભ્રંશ છે. ગુરુ અને
દતો. આ પ્રકારના ધર્મગુરુ અચાંત પાપો છે. દિન્દુધર્મનું તત્ત્વગાન કાવચ ગખો, ક્રૂર કર્મને
કહે છે. વાસના ઉપર જીવ મેનાં આવે છે. શુષ્ક અને સત્ત્વદીન બાલ્ય સ્વરૂપમાંથી સમ

છેલા મહાવીર હતા. મહાવીરના મનમાં આજ્ઞા કુળમાં જન્મવાનું હતું, પણ ઇન્દ્રે એમને ક્ષત્રિય કુળમાં આપ્યા એમ કહે છે. કોઈ પણ અવતારી પુરુષ જનમતાં, જેવાં દિવ્ય ચિહ્નો જોવામાં આવે છે તેવાં એમના જન્મ વખતે જોવામાં આવ્યાં. એમનું નામ વર્ધમાન પાડવામાં આવ્યું હતું. જ્ઞાનપણમાં જ માયાપત્ની રત્ન લઈ વનમાં ગયા, અને યુવરાજ પાંતું છોડી સંન્યાસી થયા. તેરમે વર્ષે અવિદ્યાના બન્ધનથી મુક્ત થયા, અને ધર્મશુર થઈ ખેતાંગીસ વર્ષ ધર્મોપદેશકનું કામ કર્યું. છેવટે ૬૦ સં પૂર્વે ૫૨૬ મા વર્ષમાં આ સોડ છોડીને રાયા. ભરત-જેના ઉપરથી આ ખંડ ભરતખંડ કહેવાય છે—એના પિતા ઋષભદેવ એ પહેલા તીર્થંકર હતા, અને એમનામાં હિન્દુધર્મ અને જૈનધર્મ એકતામાં હતો. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ૪૫ મિદ્ધાન્તગ્રન્થ ૬૦ સં પહેલાં ત્રણસો ચારસો વર્ષ ઉપર ગ્રન્થરૂપે લખાયા છે. ૬૦ સં ૪૫૪ માં બુદ્ધયોગે એમને જોડ્યા અને પ્રમાણગ્રન્થ બનાવ્યા. દિગમ્બર પંથમાં શુદ્ધચાદનો વિચાર છે. વ્યાકરણાદિ વાક્યમયાત્મક ગ્રન્થ પણ જૈનોએ પુષ્કળ લખ્યા છે. પ્રસિદ્ધ અમરકોશ એક જૈન પદ્ધતિની કૃતિ છે. કેટલાક જૈન સોકોએ મદુરા, ત્રિચનાપલ્લી વગેરે દક્ષિણાસ્ય નગરોમાં રાજ્ય કર્યું છે. તમિળ વાક્યમય (literature) અને તમિળ વ્યાકરણના કર્તા જૈન પદ્ધતિના જ છે, અને એવું જ કેટલુંક કાતડી ભાષામાં પણ છે. જૈનોમાં પૂર્વે ભક્તિનો પ્રસાર થયો, અને એ જ સમયે દક્ષિણમાં ભક્તિપદ્ધતિ ઉદય થયેલી જોવામાં આવે છે. એ ભક્તિપદ્ધતિ લીધે જૈનોએ ખીજો (આજ્ઞાહિન્દુ) ધર્મ સ્વીકાર્યો. જૈનધર્મની આ બહારનો બાળુ છોડી એના અંતઃસ્વરૂપ તરફ જોઈએ તો એમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સારો શોધ અને વિચાર નજરે પડે છે. હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન ઘણે ભાગે એકરૂપ જ છે. સંસાર છંદ, પરમાત્મા, જ્ઞાન, જ્ઞાતા, દ્રવ્ય, શુણ્ય, એના પંચાય—છણાદિ વાદ હિન્દુઓના જેવા જ

આવકોનાં નિર્ણાયરણના જે નિયમો છે એમાં, વહેલા ઉઠવું, મનનપ કરવો, અને હું કોણ ? મ્હારો ઇષ્ટદેવ કોણ ? , મ્હારો ધર્મ શો ? , મ્હારું કર્તવ્ય શું ?—ઇત્યાદિ વિષય ઉપર મનન કરવું એ મુખ્ય છે. તીર્થંકરનું દર્શન કરવું, અને કેટલાંક વ્રત પાળવાં એવી પણ આજ્ઞા છે. વ્રતાચરણ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. વ્રત થકી નિષ્કાળજીપાણું અને અવ્યવસ્થિતપણું જાય છે, અને તેથી જ આપણે જૈન લોકોમાં સુસ્વભાવ, સદાચરણ, આત્મનિગ્રહ અને મનની મ્હોટાઇ પુષ્કળ જોઈએ. આવા જ નિયમ યતિઓ માટે પણ છે, પણ તે ઘણા સખત છે. દિગંધર પંથમાં સ્ત્રીઓ યતિ (મિશ્રુણી) ધર્મ શકતી નથી. શ્વેતાચર પંથમાં ધર્મ શકે છે. યતિ થયું એટલે સર્વ સગતો પરિભ્રમ કરવો. પણ જ ને વસ્તુઓની આત્મોત્તમતામાં જરૂર છે—જેમ કે શરીર, અન્ન, ગુરુ, શ્રદ્ધા, સૂત્રાધ્યયન—એનો ભોગ ન કરતાં, એમાં આસ્થા રાખવા એમ જૈનવાદમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. જે જૈન સ્ત્રીઓ યતિ થાય તેમણે ઘેર ઘેર ફરી છોકરીઓને અને બાઈડીઓને ઉપદેશ કરવો અને વિદ્યા શીખવવી એવો નિયમ છે. આ યોજના બહુ ડહાપણવાળી છે, અને જો એ અત્રેની સ્ત્રીઓમાં દાખલ થાય તો સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓ પાસેથી જ વિદ્યા મળી શકે અને ધર્મભ્રષ્ટ થવાની ભીતિ ન રહે. ને સ્ત્રીઓ પરધર્મી પાસે શીખે છે તે કરતાં અત્યંત સંન્યાસિનીઓ જ એ રાષ્ટ્રદિતરું કામ હાથમાં લે તો કેવું સાફ ! જ્ઞાન જોવો પવિત્ર વ્યવમાય સંન્યાસિનીઓ માટે બીજો નથી, એથી જ આ દેશના ધર્મનું જોઈએ તેવું રક્ષણ ધર્મ શકશે. જૈન યતિ મરતી વખતે અન્ન પાણી સહ મરણ સ્વીકારે છે, એ એમના ઉત્તમ ધર્મનું સચક છે. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુઓ અને જૈનો વચ્ચે અન્ન પાણી અને લગ્નનો વ્યવહાર છે. હિન્દુ કોલેજમાં પણ એ બંને વર્ગ સંપર્મ પીને રહે છે. હિન્દુસ્થાન અનેક ધર્મના લોકોની માતૃભૂમિ છે. હિન્દુસ્થાનના રાષ્ટ્રીયત્વની સુંદર ઇમારત બાંધવા માટે પ્રેમભાવની એકેક ઇટ દરેક હિન્દુનિવાસીએ ખેડાવવાની છે. વિરોધ, અને દ્વેષભાવ કમી કરવો અને સપ અને એકતા વધારવી એમાં જ કસ્યાંણુ છે. આ પ્રમાણે ઐક્યના ઉપદેશ સાથે બીજાં બાપણુ સમાપ્ત થયું.

શીખધર્મ.

૩. ત્રીજું બાપણુ “ શીખધર્મ ” ઉપર હવે. મિસિસ ખેઝંટ બોલ્યા કે—શીખધર્મનો વિચાર કરતાં એનાં બે તરેહનાં સ્વરૂપ નજરે પડે છે. શીખધર્મમંત્રા પહેલાં ધાર્મિક હતી, અને પછીથી એણે રાજકીય રૂપ લીધું. આપણે આ જ એની ધર્મ તરીકે જ તુલના કરવાની છે, અને તેથી એની રાજકીય બાજુને મહત્ત્વ આપીએ તો મ્હોટી ભૂલ ગણાય. ધાર્મિક બાજુ એ ચિરસ્થાયી બાજુ છે, રાજકીય બાજુ માત્ર પ્રાસંગિક છે. શીખધર્મ હિન્દુ ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. ગુરુ નાનકે હિન્દુ અને સુસલમાનને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, બંનેનો વિરોધ કાઢી નાંખી બંનેમાં જે સર્વ માન્ય તત્ત્વો રહેલાં છે તે ઉપર એણે ધર્મ સ્થાપવાનો યત્ન કર્યો છે. એ સર્વમાન્ય તત્ત્વ—ઇશ્વર ઉપર ભક્તિ, ગુરુ ઉપર શ્રદ્ધા, અને પોતાનો શિષ્યભાવ—એ ત્રણ છે. શીખ એ ‘શિષ્ય’ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. ગુરુ અને ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ એ ‘શિષ્યધર્મ’નો પાયો છે. હિન્દુધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન કાયમ રાખી, દ્વંદ્વ કર્મને દેહાણે ભક્તિની સ્થાપના જોવામાં આવે છે. શુદ્ધ અને સત્ત્વહીન બાહ્ય સ્વરૂપમાંથી લક્ષ

જય તો એમને યોગ્ય નિયમને લાગે થવા ફરજ પાડવી, એ અધ્યક્ષ સેક્રેટરી અને વ્યવસ્થાપક મંડળીનું કામ હતું—જે બરાબર બન્યું હોય એમ પ્રસિદ્ધ થએલી હકીકત બેતાં લાગતું નથી.

પ્રશ્નો નીચે મુજબ હતા:-

(૧) વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે કે કેમ? અપૌરુષેય છે કે કેમ?

(૨) મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ બંને અપૌરુષેય છે કે કેવળ મન્ત્ર જ ?

(૩) એ બે સમકાલિક છે વિષમકાલિક ?

(૪) જૂતમ્ભૂતિ પહેલાં વેદનો પ્રાદુર્ભાવ કે એ પછી ?

(૫) વેદનિર્માતા શરીરવાળો કે શરીરવગરનો ?

(૬) ઋષિઓ કહેતાં મન્ત્રદ્રષ્ટાઓ--ત્યાં મન્ત્રદ્રષ્ટૃત્વ તે શું ?

(૭) વેદોક્ત મધુચન્દ્ર ભરહાજ આદિ શબ્દાર્થવિચાર

(૮) યજ્ઞિય દ્રવ્ય અને દેવતા સંબંધી વિચાર ત્યાં યજ્ઞિય પશુહિંસા કર્તવ્ય છે અકર્તવ્ય એ સંબંધી વિચાર.

(૯) છ અંગો (વેદાંગ) ના સમયનો વિચાર.

(૧૦) દર્શનોના પરસ્પર વિરોધનો પ્રિહાર, અને એમના સમયનો વિચાર

(૧૧) યજ્ઞિય દેવતા શરીરવાળા કે શરીર વગરના ?

(૧૨) બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનો પદ્દર્શનથી પછીનાં કે નહિ ?

(૧૩) સ્મૃતિઓના કર્તૃત્વ વગેરે સંબંધી વિચાર.

(૧૪) પહેલો વ્યવહાર અને પછી સ્મૃતિ, કે પહેલી સ્મૃતિ અને પછી વ્યવહાર ?

(૧૫) કલિમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય છે કે કેમ? એમને ઉપનયન ખરું કે નહિ ?

(૧૬) કન્યા અને વરના પરિણયનસમયનો વિચાર.

(૧૭) ચાતુર્વર્ણ્યવિભાગ તે ચુલુકર્મને લીધે, કે જન્મચક્રી ?

(૧૮) દ્વિજને દ્વીપાન્તરગમન ઉચિત છે કે નહિ ?

(૧૯) પોતપોતાના વર્ણમાં સામાન્ય રીતે ભોજનવિચાર અને કન્યાવ્યવહારવિચાર.

(૨૦) સ્ત્રીઓની કેળવણી સંબંધી વિચાર, અને એમના ગૃહકાર્યમાં પ્રાધાન્ય સંબંધી વિચાર.

(૨૧) ક્ષત્રિયોની ધર્મોન્નતિ સંબંધી વિચાર.

(૨૨) ચતુર્દશ વિદ્યાના પઠનપાઠનનો વિચાર.

(૨૩) પુરાણ અને ઇતિહાસમાં સન્દિગ્ધવિષયવિચાર, અને એમના સમયનો વિચાર.

(૨૪) વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કે નહિ ?

(૨૫) કલિમાં પશુના અને આગ્રમોના વિશેષ ધર્મનો વિચાર.

(૨૬) પતિતોના પુનરુદ્ધારનો વિચાર.

ઉપરના પ્રશ્નો કોણે ઘડી કાઢ્યા છે એ અમારા જાણવામાં નથી. પણ ખાલસપણે ખોલતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે પ્રશ્નોના આકાર અને ગોઠવણ ઉપર બહુ હુદ્દિમત્તા કે વિદ્વત્તાની છાપ નથી; તેમ આપણી ધાર્મિક જરૂરિયાતોની સંપૂર્ણ સમજણ પણ નજરે પડતી નથી. ધર્મ-સમાનું આજકાલ ખરું કર્તવ્ય એ છે કે-શંક વૈષ્ણવ આદિ અનેક મતમતાન્તરોના અન્દરના સત્ય અને પરસ્પર વિરોધ નાશ નામે એવા સિદ્ધાન્તો જાહેર કરવા, અને જે વાતો આજ કાલ ધર્મ બહારની છતાં ધર્મની અન્દર પેસી ગઈ છે અને અન્દરની છતાં બહાર નીકળી ગઈ છે એની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી, સમગ્ર હિન્દુસ્થાનની વર્તમાન સમયમાં ધાર્મિકતાને અગે શી શા દરજ્જે છે એ બતાવી આપવી. ઉદાહરણ તરીકે, શિવ વિષ્ણુ આદિ આપણાં શાસ્ત્રોમાં એક જ પરમાત્માનાં નામ છે, મરણ પાછળ યાગિભોજનમાં જે પૈસો ઉરાડી દેવામાં આવે છે એનો આજકાલ બૂખમરાથી મરતા અને સ્વધર્મથી બ્રહ્મ યતા આપણા સ્વદેશી બંધુઓને મૃત્યુના અને પાદરીઓના હાથમાંથી બચાવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ જ ખરેખર પુણ્યક્ષયક છે-આવા આવા અનેક સિદ્ધાન્તો ધર્મને અગે ઉપયોગી છે, અને એનું હિન્દુસ્થાનના મહાપંડિતોની સલાહો વારંવાર પ્રતિપાદન કરે તો દેશની ધાર્મિક સ્થિતિમાં બહુ સુધારો થવા સંભવ છે.

ઉપરના પ્રશ્નપત્રમાં ઘણાખરા સમાજિક સુધારાને સ્થાન મળ્યું છે, એ સન્તોષની વાત છે. ખેડે એટલો છે કે એ પ્રશ્નોના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં એ સંબંધી સંપૂર્ણ ચર્ચા થઈ નિર્ણય થયા નથી. અમારે 'સુધારો' જોઈએ છે, માટે 'સુધારો' ચર્ચા, અને શાસ્ત્રોમાંથી ગમે તેમ કરીને 'સુધારો' કાઢી આપો એમ અમારી માગણી નથી. આપણા આખા દેશને ખરો સુધારો જોઈએ છે, -મારે તમારે સર્વને જોઈએ છે, -વમે ના કહેના હો તથાપિ તમારે પણ વસ્તુતઃ જોઈએ છે—માટે જ 'સુધારા'ની ચર્ચા અમે પસંદ કરીએ છીએ. શાસ્ત્રોમાંથી ગમે તેમ કરીને 'સુધારો' કાઢી આપો એમ પણ અમારું કહેવું નથી. પંડિત શ્રીધરકુમારગિત્રે "અમે તો શાસ્ત્રોમાં જે હશે તે કહેવાના" એમ જે હિંમતથી અને પ્રમાણિકપણે જાહેર કર્યું એ ખરા દિલથી અમે વખાણીએ છીએ. પરંતુ અમને આપણાં શાસ્ત્ર માટે બહુ માન છે, સકારણ માન છે, અને નિશ્ચય છે કે એમાં યોગ્ય સુધારાને અવકાશ ધણું છે—અને તેથી અમે આશા રાખી હતી કે આ સભાને મુખે સુધારાને ઉપયોગી એવા ઘણા નિર્ણયો થશે. પણ અમે દિલગીર છીએ કે કાંઈ જ નિર્ણયો થયા જણાયા નથી.

'સુધારો' બાબતુપર મૂકો. પણ ધર્મના નિર્ણયો થયા ? તમે કહેશો કે 'શું ધર્મનો નિર્ણય એક સતમાં થશે ?' ના જ. પણ ધર્મની બાબતમાં કાંઈ જ નિર્ણય ઉપર ન આવી સકાય એમ કહેવું એ તો આખી ધાર્મિક વૃત્તિને મૂળમાંથી જ બાળી નાંખનારું એવું 'agnosticism' થયું. ધર્મનો નિર્ણય તો માણસે પગલે પગલે કરવો પડે છે. જાણ્યે-અજાણ્યે પણ એ નિર્ણય કર્યા વિના માણસને છુટકો જ નથી. આપણા ગ્રામીણો આ વિષયમાં બહુ લખી ગયા છે એટલી વાત જાણીને અને ઉચ્ચારીને ખેડી રહેવાથી કાંઈ જ ફળ નથી. બસે એ પ્રશ્નોનું છેવટનું સમાધાન ન થઈ શકે, પણ એ સંબંધમાં વર્તમાન હિન્દુસ્થાને કાંઈક યોગ્ય ઘણા નિર્ણય ઉપર આવવાની તો જરૂર છે. બસે આખું હિન્દુસ્થાન એકમત

ન થાય—પણ એ ઉપર વિચારશીલ સમજણવાળી ચર્ચા થવાની તો જરૂર છે. પ્રાચીન વિચારો અદ્વૈતી આવી અદ્વૈત કડી બંધ અને આપણા અંતરમાં એનો પ્રવેશ જ ન થાય એ બિલકુલ પમદ કરવા જેવું નથી. આપણે ગમે તે સિદ્ધાન્ત ઉપર આવીએ, પણ એ સિદ્ધાન્ત આપણો થઇને જ બહાર નીકળે એમાં જ ફળ છે; એમાં જ આપણી ધાર્મિકતાનું છવન છે.

અરે ! અમે નિર્ણય પણ નથી માગતા શાસ્ત્રીઓની ચર્ચાએ પૂર્ણોક્ત પ્રશ્નો ઉપર નવું અજવાળું નાંખ્યું હોત તો પણ બમ હતું. 'નવીનો' એ અને 'ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ' એ જરા વિચાર કરવા ધોળવું પડે એવું પણ કાંઈક બહાર આવ્યું હોત તો અમને મંતોષ થાત. પણ તેને બદલે માત્ર અપ્રાસંગિક શબ્દનો અને જૂના ગ્રંથોની-કાટિઓનો જ ઉચ્ચાર અમે સાંભળીએ છીએ, અને કેટલીક વાર તો પ્રશ્ન જ શો છે, એનું કંઈ રહસ્ય શું છે, એનું પણ કોઈ ખૂણે પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય એમ જણાતું નથી.

આ શબ્દો દ્રુટલાકને અભિમાન અને કઠોરતા ભર્યા હોય તો અમે ઠામા માગીએ છીએ. પણ “વેદાનાં સ્ત્રનઃ પ્રામાણ્યવિચારો ઇપૌરુષેય [તા] વિચારસ્થ” ‘ભૂતસ્થિતેઃ પ્રાગ્ વેદાનાં પ્રાદુર્ભાવસ્તદુત્તરં વા’ એવા એવા ખાન ધર્મરહસ્ય થી ભરપૂર પ્રશ્નો ઉપર શાસ્ત્રીઓ તરફથી કાંઈજ સન્તોષકારક જવાબ નીકળ્યો નથી, માટે જ આટલા સખત શબ્દોમાં અમારો અસતેન્તોષ દર્શાવવો પડે છે. શાસ્ત્રીઓ મળ્યા કે ‘પછી વિભક્તિ’ અને ‘ત્વં-ભવાન્’ ઉપર લઢી ઉઠવાના એમ જેઓનું માનવું છે તેઓને તો કદાચ આ સભામાં જ ઘોડી ઘણી શાન્તિ રહી અને નવીન રીતિએ ભાષણ થયાં એટલાથી જ સન્તોષ થશે. પણ અમને આપણા શાસ્ત્રીવર્ગ તરફ કાંઈક વધારે માન છે; એમના પૂર્વજોએ આપણા માહિલ અને તત્ત્વજ્ઞાનને કેવી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે એ વાત અમારા ધ્યાનમાં છે. અને તેથી એમના વંશજો પાસે અમે વધારે આશા રાખી હતી—જે વ્યર્થ ગઇ છે ! છતાં, હજી અમારું માનવું છે કે પ્રથમથી સર્વ ઇલાકાઓમાં યોગ્ય હિલચાલ કરી, ઉત્તમ પરિ-તોની મદદ મેળવી, યોગ્ય વ્યવસ્થા પૂર્વક કામ લીધું હોત તો આ ‘ધર્મસભા’ બહુ લાભ કરત. પણ થઇ ગયેલી જૂલ માટે, ઉદ્ધાર બ્રહ્મચારીનીને કે એમણે ઉઠાવેલા સત્કાર્યમાં ભાગ લેનાર શાસ્ત્રીઓને અને અન્ય ગૃહસ્થોને ખેદ સૂચવવાની અમારી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. એક પગલું આજ ભરાયું છે તો બીજું કાલ ભરાશે; એ ચાર પગલાં આડંબવળાં પણ પડશે. ઇશ્વરકૃપા તો કાંઈક દિવસ સારી રીતે ચાલતાં પણ આવડશે.

ધન્યવાદ.

ચોડા દિવસ ઉપર મુખ્યાઈમાં, પ્રભુરામ દોલતરામ નામે એક અપ્રસિદ્ધ ખાનગી ગુજરાતી નિશાળના મેહેતાજી નિશાળ બણાવતા હતા તેવામાં નિશાળવાળા માળામાં આગ લાગી. પોતાના જીવની લેશભાર પણ દરકાર કર્યા વિના, પ્રયત્ન અગ્નિ ચોતરફ ફેલાતો જતો હતો અને ધુમાડાથી મુખ દેખાતું પણ બન્ધ થતું હતું તેવે વખતે પૂર્ણ ધૈર્ય રાખી, ઘણી મુશ્કેલીઓ છતાં—એમણે એક પછી એક લગભગ સો બાળકોને બારીએથી નીચે ઉતાર્યાં, અને હવે ડોઈ બાકી રહ્યું નથી એમ એમને લાગ્યું સારે જ પોતે નીચે ઉતર્યા । ।

બિચારા મેહેતાજી શરીરે દાઝ્યા છે, અને નિશાળ બન્ધ પડવાથી હાલ પૈસાની તગીમ પણ આવી પડ્યા છે. એમને મદદ કરવા માટે મુખ્યાઈમાં કાંઈક રૂંડ ઊભુ થાય છે એ ખુશીની વાત છે, અને એ ઉત્તમ કાર્યમાં દરેકે ભાગ લેવા જોઈએ છે. પણ એમના આ મહાન કર્તવ્યકરણનો પૂરેપૂરો બદલો તો એમનો અંતરાત્મા જ આપશે.

આ પત્રમાં—એની સ્થાપનાથી માંડીને આ જ પર્યન્ત—અનેક મહાન પુરષો અને સ્ત્રીઓના યશો ગવાયા હશે, અનેક ઉત્તમ સિદ્ધાન્તો પણ ચર્ચાયા હશે. પણ અમે ખરા દિલથી કહીએ છીએ કે આ મેહેતાજીને ધન્યવાદ આપી તન્ત્રી તરીકે એક ફરજ બજાવવાનો આજ જે પ્રસંગ આવ્યો છે એ અદ્વિતીય છે, અને એ બજાવતાં અમને ઘણો જ આનન્દ થાય છે.

આલ્પ દ્રશ્ય—
'એક અમેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અક્ષતનિદ માણ્યાન નમુનાર્થ

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રેમિસર આનંદશંકર બાપુભાઈ શુવ
એમ. એ. એસએલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૭, અંક ૬.]

(માસિક.)

[માર્ચ, ૧૯૦૨.]

વસંત આગમન.

(મહેલું.)

આ શિશિર ગાઢ વર્ષો શીત ગર્હ હજી દીલ કરે શાને તું;
ઓ સુદિત માનિની ! માન મૂકીં વિશેષ દૂર કરને તું.

પણ ધીમો ધીમો તું આવે,
સુદિર સાહિત્ય બળવે,
આ આત્મચોર સૂઝવે,
નવ રંગીત પુષ્પ ખીલાવે.

આ અશોક ગુંડમાં, આત્મજનામાં, નવ પક્ષવ વૃક્ષોમાં,
આ બાલ કદમ્બો, મનહર કુંળે, દર્શન દેછે હવે તું.

કુસુમોમાં અત્રિકુલ ગુંળે,
મુણ કોકિલ કલરવ કુંળે,
ઉપવન કુસુમોધી વધાવે,
વન સાન કરી બોલાવે.

ઓ વિમલ વિહારિણી, સુગન્ધી ધારિણી ! આગળ આવ હવે તું;
ઓ મદન મન્ત્રી ! મુખ તન્ત્રી ! નિરન્તર વસ અહિંવાસ હવે તું.

મુજ મનના રંક તરંગો,
વૃત્તિના વિરલ પ્રસંગો
ગુર્થો પચરંગી માલામાં,
અર્પણ તવ શુભ ચરણમાં.

તે લલિત માલતી, નવલમાલતી, અધિક દીપશે તું તો;
તે રંક માલના નવલ યોગથી થઈશ કૃતારથ હું તો.

ક્રોમળ ઉદ્ધારો મહારા—

ક્રોમળ હૃદયામાં તારા,

કિંચિત્ પણ પ્રેમે ભરજો;

કિંચિત્ આવાહન કરજો.

કદિ હોણુ ગમન કર, પણ પ્રિયે સખીમદ્ પોર પાછી ઝટ કરજો;

તે નવિન વરસમાં નવિન રંગમાં રસખસ ફરી ફરી થાશે.

—હીરા.

* ‘ સુન્દર સરિતા ! ’

(મળેલું)*

હરિગીત.

‘ સુન્દર સરિતા ! જળરૂપે તુજ કહે મને ક્યાંથી વહે ?

ધીરી ધીરી વિચાર કરતી બ્રમણુ કરતી ક્યાં કહે ?

‘ મુજજન્મભૂમિ નગ ઉંચા વર્ષા ઉઠેરે મળને,

નિર્મળ ઝરણુ મુજ પારણું જણિયું વિવિધ વન મુનવડે.

દિન એક રમ્ય સહવારના સટકી જાતી ઉન્નત હું,

કંઈ અદિકેઈ તજેઈઓમાં ચાકી રમતી વિવિધ હું;

કંઈ તૃણ સુવર્ણ તણા તથા વચ્ચે હું ચાકી વિલાસતી,

કંઈ કુસુમ સાથે ચૂમતાંજો મૂળને નિજ અધરથી.

પણ હા ! હવે મુજ સુખભર્યું ધુનિગય હૈનન પૂરે ચયું.

મુજ વહન કંઈ નિરતેજ પડીયું. ઉદ્ધિ ગર્જન સાંભળું,

નહીં નામવાળા મુજ હૈનનનો અત હમણાં આવશે,

સાગર તણી વ્યક્તિ વિશે, આ અદ્યવ્યક્તિ વિરમશે. ’

—નિર્મળ.

રતિરસદ્વારા લય યોગ.

(મળેલું.)

પદ.

(૧.)

જાણું શું રતિરસ (ત્રેગે) પ્રેમમાં નેમ ધર્યો,

નજન કયું નિત તાન ન લાગ્યું,

નેદ કયો ન કયો રે.

મળેલું

દુધ મળી યુલ ગાકર ગોડથી,
ભાવ ન પવતો ધર્યો રે.

જાણેં

સ્નાય હાથ ગૃહ્યા ઝસ સાથા,
એકે ન મીઠો મર્યો રે.

જાણેં

બજ મન ઝન તજ જુરી,
જે મુખ સર્વ ભર્યો રે.

જાણેં

વિં અનુજ.

જીવનમાળા.

(મળેલુ)

જંગલો— (નહિ નરનાથને) રાગ.

નથી અમારમાં મુખ એકલાને મન,
જતન પણ એકલુ ગોભે ન પણ કેન—

ટક

મરિતા મુઠ્ઠી મિધુ પતિ માથે,
રહે આનદમાં મુખથી મગ જળ-મીન—

નથી

મક્ષા માગ ગોભ મગ સન્મ પણ,
હવે નહિ જોઈ વલુ, તો કેમ ગેહી જન—

નથી

પ્રધા જીવત જનોનુ જોડી વલુ જગમા
મક્ષા આ જીતી જાણે પ્રિયા પ્રિયતમ—

નથી

ગાપાળજી રસનાડાકર.

ભજનમાળા.

૩

(મળેલુ)

મનુષ્ય નેશરે સાહેબ હે શેર,
હે સગ માંહી મુજત નાહી,
ગુરુ રિના યોર અધેરા, અધેરા
અધેરા, અધેરા

મનુષ્ય.

અદર તખતપર નુરત નિશાના,
તોડી દીયા જમકા જહગ, જહગ,
જહગ, જહગ

મનુષ્ય

આરા ગમનનુ એને હાંઈ નથી અનુ,
પવમે ક્રીયા નિવેગ, નિવેગ,
નિવેગ, નિવેગ

મનુષ્ય

સંસાર સાગર મહાજળા ભરીયો,
તારે તું ચેત સુવેળા, સુવેળા,
સુવેળા, સુવેળા.

સન્મુખ.

ત્રિકમલસ ખાલક દરિયા,
આતમ હુવા ઉઝેળા, ઉઝેળા,
ઉઝેળા, ઉઝેળા.

સન્મુખ.

એક નવીન પગલું.

અમારા વાચકોના લક્ષમાં છેજ કે સુદર્શનમાં આજકાલ ધર્મ ઉપરાન્ત ળી-
જા ઘણા વિષયો આવે છે. પણ સ્થળસંકેતને લીધે તે તે વિષયને જોઈએ તે-
ટલું સન્માન આપી શકાતું નથી. ધર્મ એ ગેશક સર્વ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિઓનું ઉત્ત-
મ મૂળ છે, આલક શક્તિ છે, અને તેથી ધર્મની ચર્ચા તો સ્વાભાવિક રીતેજ
પ્રથમ સ્થાનને યોગ્ય છે. પણ વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યેક હિન્દુનિવાસી ઉપર ધર્મ
ઉપરાન્ત ધર્મનેજ અંગે કહીએ તો આલે એવી અનેક દુરજો અનિવાર્ય રીતે ઉ-
ત્પન્ન થઈ છે; એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું, એની ચર્ચા કરવી, એને અમલમાં મૂકવાનો
માર્ગ શોધવો ઇત્યાદિ કામ પણ જાહુ જરૂરનું છે. આ જાને કર્તવ્યો યોગ્ય રીતે
કરી શકાય તેટલા માટે સુદર્શનનું કદ વધારવાની જરૂર છે. પણ તેમ કરવા જ-
તાં લવાજમ વધારવાની જરૂર પડે. આ વિશેષ લવાજમનો ભાર સર્વ ઉપર વ-
ગર ઇચ્છાએ નાંખવો એ ખરાબર નથી, અને એ કરવા જતાં પરિણામે શુજસ-
તી સાહિત્યના ફેલાવાને નુકશાન પહોંચવા સંભવ છે. આમ વિચારી, એકને
જાહેલે જે પત્રો છૂટા છૂટા લવાજમવાળાં કાઢવાં એમ નિશ્ચય થયો છે. આથી જેઓ
જાને વિષય ઉપર જુચિ ધરાવે છે તેઓ જાને પત્રો લેશે, પણ જેમને ધર્મજ જોઈએ
છે, અને જેમને વર્તમાન રાજકીય સાંસારિક આદિ પ્રશ્નો જોઈએ છે-એ ઉભય
પ્રકારના વાચકોની અનુકૂલતા પણ લવાજમ છૂટાં રાખવાથી સચવાશે.

જાને પત્રોનાં સ્વરૂપ જુદાંજ ઘડવામાં આવશે, પણ જાનેમાં કાંઈક સમાન
અંશ પણ રહેશે. ધર્મની સર્વોત્તમતા વિચારી, એને અને એના સહાયભૂત તત્ત્વ-
જ્ઞાનને પણ આ નવીન પત્રમાં સ્થાન આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આ નવીન માસિકમાં સારા સારા વિદ્વાનોએ લખવાનું સ્વીકાર્યું છે, અને
અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારા સુરા આહુકો વાચકો અને લેખકો આ
નવીન ઉપક્રમને જાહુ સારી રીતે સત્કાર આપશે.

સર્વ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ અને શુજસતી શાળાના માસ્તરો અને મહેતાજી-
ઓ તથા લાયબ્રેરિઓની ખાસ સગવડ ખાતર એમને માટે લવાજમ ઓછું
રાખવામાં આવશે.

ગ્રીસના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ.

૧.

થેલ્સ.

(મળેલું) *.

થેલ્સ નામનો મહાત્મા ગ્રીસ દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં યર્ધ ગયો છે, તે મહોટા તત્ત્વ-વેત્તા હતો. તેના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે અતિ દૂંક હકીકત સિવાય કશું મળી શકતું નથી, તોપણ તેના જ્ઞાનમાં ગૂઢ રહસ્ય ઓટલું બધું રહેલું છે કે ગ્રીક ભાષાના તત્ત્વગ્રંથોમાં તે જ્ઞાનનો પિતા કહેવાઈ ગયો છે. તેનો પણ એક યુગ યર્ધ ગયો છે અને ગ્રીકતત્ત્વજ્ઞાનનો તેણે પાયો નાંખ્યો છે. તેણે લીધેલાં પગલાં બહુ અદ્ય હતાં, તોપણ તે અચ્છ હતાં; તેથી તેના વિચારો હાલ જો કે ક્રિસ્ટ ૩૫ અને છૂટા છવાયા ધડ વગરની સ્થિતિમાં મળે છે, તો પણ તેનો આપણે કંઈ ખ્યાલ ખાંધી શકીએ તેમ તો છે.

એશિયા માઇનોરમાં માઇલેટસ નામના ગ્રીક સંસ્થાનમાં થેલ્સનો જન્મ થયો હતો. તેના જન્મનો સમય શક પડતો છે, તો પણ ૩૫ માં ઓર્કોપિયાડના^૧ પ્રથમ વર્ષમાં તે યર્ધ ગયાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. ફીનિશિયાના^૨ એક અતિ પ્રખ્યાત કુટુંબમાંનો તે હતો, અને તે સ્વદેશના રાજ કારોબારમાં ખાસ કરીને ભાગ લેતો હતો, અને તેથી જ તેને સ્વદેશી-ઓમાં સારૂ માન મળતું હતું. પાછળથી થયેલા લેખકોએ તેની રાજકામની કુશળતા અલત હતી તે વાત કબૂલ કરી નથી, કેમકે પ્લેટો તેને એકાંતવાસી કહી ગયેલ છે. તો પણ એમ હોઈ શકે કે એક જ માણસ પ્રજ્ઞિમાં પુષ્કળ સમય ગાળ્યા પછી એકાંતી પણ યર્ધ શકે છે. વિદ્વાન પુરૂષો પુષ્કળ પ્રજ્ઞિમાં પડે છે તો તેને છેવટે જ્ઞાન મળવાનો

*. Lewes's " History of Philosophy " ઉપરથી લખનાર સ. ગ. ચમનરાય શિવશંકર વૈજલ્ય.

૧. પાશ્ચાત્ય પુરાણોમાં એવી કથા છે કે " ઓર્કોપિયા " નામના સ્થળમાં ઝીઅસ (ધૌસ) દેવની વાડી હતી, તેમાં ઓર્કોપીઅમ્ નામનો ઝીઅમ્ દેવનું મુખ્ય દેવળ હતું. આ ઉપરથી ગ્રીસ દેશમાં ઓર્કોપિડ્ નામનો ઉત્સવ કરવામાં આવતો હતો. એ ઉત્સવ દર ચાર ચાર વર્ષે કરવામાં આવતો હતો, અને એ દરેક ચાર વર્ષના સમયને ઓર્કોપિયાઝ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૭૭૬ થી તે શક મણવા લાગ્યો હતો. ઉત્સવનું વર્ણન અત્ર આપવું અનુચિત છે.

૨. યુરોપાનો ભાઈ અને એગેતોરનો પુત્ર ફીનિક્સ (Phœnix) નામનો પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય પુરાણોમાં થયો હતો. તેની બેન યુરોપાને ઝીઅસ (ધૌમ) હરણ કરી જતાં તેને તેના પિતાએ શોધી લાવવા માટે મોકલ્યો હતો. તે જ દેશમાં વસતો હતો તે દેશને ફીનિશિયા કહે છે. એ દેશ એશિયા ખંડમાં સીરિયાના કિનારા ઉપર આવેલો હતો, એમ હાલ મનાય છે.

સંભવ છે. ત્રીસ દેશમાં જે સપ્તર્ષિ (Seven Sages) યજ્ઞ ગયા કહેવાય છે, તેમાંથી એક થેલ્સ હતો. આ ઉપરથી તેનામાં પ્રવૃત્તિ નિરૂત્તિના બંને ગુણોની સાખીતી મળે છે. તે માત્ર એક તરફથી વિચાર કરનારો જ નહોતો એમ જણાય છે, કેમકે ત્રીસ તત્ત્વવેત્તાએ તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં નીતિ સાસ્ત્રના વિશેષ વેત્તાઓ હતા. તેનું મહાન સૂત્ર એવું છે કે-“તને પોતાને ઓળખ. (Know Thyself),”

માઇલેટ્સ એક આખાદ ત્રીસ સંસ્થાન હતું; અને જે સમયવિષે આપણે કહિયે છીએ તે સમય-ધરાની લીડિયન^૧ જુલમાંથી લાંબી વસતીનું ચેતન હરાઇ ગયું હતું તે પહેલાંનો-હતો, અને તેથી તે સમયે માનસિક ચેતન અસંત વૃદ્ધિ પામેલું હતું. સમુદ્ર તથા જમીનનો વ્યાપાર લાંબુ પુષ્કળ ચાલતો હતો. તેનું રાજ્ય બંધારણ પણ એવું હતું કે તેથી મનુષ્યની બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થઇ શકે. થેલ્સ જન્મ્યો પણ લાંબો હતો અને તેણે કેળવણી પણ લાંબી જ લીધી હતી, છતાં એમ પણ કહેવાય છે કે તે અભ્યાસ કરવા માટે ઇજિપ્ત અને ક્રોટ ખાતે ગયો હતો. તો પણ આ કથનને વારંવાર કહેવામાં આવતાં છતાં વિશ્વાસયુક્ત પ્રમાણની ખોટ છે. જે પ્રમાણ માનવામાં આવે છે તે માત્ર એ જ છે કે તે ગણિત શાસ્ત્રમાં અતિ કુશળ હતો, અને હીરોડોટસની માફક એવી એક પદ્ધતિ જ પડી ગઈ જણાય છે કે પ્રત્યેક વિદ્યાનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન ઇજિપ્ત જ હતું એમ માનવું-તો પણ એક વાત એવી પણ કહેવાય છે કે તેણે-પીરામિડોની^૨ ઊંચાઈ શી રીતે તેની છાયાવડે માપવી તેની રીતિ બતાવીને-ઇજિપ્તના લોકોને આશ્ચર્ય પમાડી દીધા હતા. જે પ્રગ્ન આવા એક સાધારણમાં સાધારણ ગણિતના દાખલાથી એટલી આશ્ચર્ય પામી ગઈ હતી, તે શું શિખવી શકે, એ વિચારવા જેવું છે. તેણે ઇજિપ્તનો મુસાફરી કરી જ ન હોય, અથવા કરી હોય તો પણ લાંબા પડિતોના સંબંધમાં તો તે આવ્યો જ નહોતો, એમ માનવાને માટે પુરાવો પૂરતો છે કે તેના તત્ત્વવિચારોમાં ઇજિપ્તના વિચારોનો લેશ જણાતો નથી.

આયોનિયનશાળાના^૩ પ્રારંભના સમયનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે સૃષ્ટિની રચનાની શોધ શારીરવિદ્યા (Physiology) ને આધારે કરવી. આ પદ્ધતિ ઉપર થેલ્સે પ્રથમ શોધ શરૂ કરી હતી. સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે-“થેલ્સે એમ શિખવ્યું છે કે વસ્તુ માત્રનું તત્ત્વ જળ છે.” પ્રથમ દર્શને આ મતમાં અમર્યાદા જણાશે. એવું સાંભળીને હાસ આવશે, અને તે કથન અસંભવ જણાશે, પરંતુ ગંભીર તર્ક કરનાર પંડિત તો પોતાના પૂર્વજના આ કથન ઉપર એકદમ અભિપ્રાય આપી દેશે નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જુલનો ઇતિહાસ હોઈ શકે પણ મૂર્ખાઇનો તો નહિ જ. જે જે દર્શનો થઈ ગયાં છે તે તે ગંભીર અર્થોવાળાં થઈ ગયાં છે, જે સમયમાં તેઓ થયાં છે તે સમયના અભિપ્રાયોના પ્રમાણમાં તેના અર્થો યથા શકે છે, અને તે સમયની દૃષ્ટિસદિત તેમાં પ્રવેશ

૧ ઈ. સ. પૂર્વે ૭૧૬-૫૪૬ માં એશિયા માઇનોરમાં લીડિયા નામે દેશ હતો, લાંબા લોકોએ આ જુલમ કર્યો હતો.

૨. ઇજિપ્તમાં મનુષ્ય કૃતિના આ પર્વતો હાલ પણ છે, તે કોઇ ગ્રીસીન રાજાઓની રો કહેવાય છે.

૩. એશિયા માઇનોરમાં આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ માં મોટો દેશ હતો.

કરવો યોગ્ય છે. આજ સુધી યદિ ગયેલા વિદાનો માત્રમાં થેલ્સ અસંત અસાધારણ માણસોમાંનો એક હતો, અને તેણે અસંત કાલપરિવર્તન (revolution) કરેલ છે. આવો મહાન મનુષ્ય એક બાળક પણ હસી કાઢે તેવો સિદ્ધાન્ત બકી નાખે એમ માનવું એજ હાસ્યપાત્ર છે. તેના વિચારમાં અતિ ગંભીર તત્ત્વ રહેલું છે. આ પહેલા દાખલામાં ગંભીર અને ઊંડો અર્થ રહેલો છે. તેમ છતાં એ તત્ત્વની શોધના પ્રયત્નો ગર્ભાપાત થયેલો છે, તેના વિચારના રહસ્યમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ.

આ સર્વ જે કંઈ કલ્પિત અનેકતા અથવા બહુતા કે વિવિધતા જણાય છે તે સર્વનું મૂળ એક જ તત્ત્વમાં દોરી જવું, એવું લગભગ સઘળા તત્ત્વવેત્તાઓના મનનું વલણ સ્પષ્ટ જણાય છે. આગળ ચાલતાં આપણે આનાં દૃષ્ટાંતો જોઈશું, તોપણ અત્ર તો આપણે એક ટુંકા દૃષ્ટાંતથી જોઈશું ધર્મ સંબંધી વિચારનું વલણ નિઃશંકપણે અનેક દેવતાવાદ (polytheism) ઉપરથી એકેશ્વરવાદ (monotheism) તરફ જતું સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, અને સર્વ દૈવી શક્તિઓનું એક કારણ માનવાનું જોવામાં આવે છે, તેથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળના પ્રત્યેક તત્ત્વવેત્તાઓ સર્વ વ્યક્તિઓનું સમગ્ર એક કારણ માનતા હતા.

થેલ્સ પણ આ વલણને આધારે જ આ વિવિધતાવાળી આખી સૃષ્ટિનું એક કારણ-મૂળસત્-શોધવા જાય તેમાં નવાઈ નથી. પોતાની આસપાસ નિરંતર થયા કરતાં રૂપાન્તરો, જન્મ અને મરણો, આકાર તથા કદના ફેરફારો, અને લોક બંધહારોના ફેરફારો, જોઈને તે સર્વે કોઈ એક સત્તાંજ રૂપો છે, એમ વિચાર તેને આવ્યા વિના રહે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. આ ઉપરથી તે પોતાને એમ પ્રશ્ન પૂછે એ બનવાનું છે કે, જે અવિવિધ (એક) સત્તાંથી આ વિવિધ (અનેક) સ્થિતિઓ જણાય છે, તે પોતે શું છે ? ટુંકમાં એ કે-વસ્તુ માત્રનો આરંભ ક્યાંથી છે ?

આ પ્રશ્ન પૂછવાથી તત્ત્વજ્ઞાનના શોધનો આરંભ થાય છે. મનુષ્ય બુદ્ધિનું વલણ આ સૃષ્ટિ જેવી દેખાય છે તેવી જ છે, એમ માનવા તરફ હોય છે. તે જે જુવે છે તે જ માને છે, અને જે તેઓ જોઈ શકતા નથી તેને માત્ર તેઓ વર્ણવે છે.

થેલ્સને જણાયું કે વસ્તુનો આરંભ શોધવામાં મહાન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું જોખમ ખેડવાનું છે. તેણે શું જોયું ? તેણે શું વિચાર્યું ? તેના વિચારનું પરિણામ એ હતું કે આરંભક કારણ જળ હતું. જળની સર્વમયતા કરતાં બીજું કંઈ આયોનિયન મનમાં દેખાય તેમ હતું ? બચપણથી જ તેણે સમુદ્ર જોયો નહોતો ?

“ વિદ્યા તણી સરસ સુંદર જે ક્યાઓ,
ને દીર્ઘકાલ પરિણામ સહિત દિવ્ય,
એવી યુવાતણું જ પોપણુ તે કરતો—
સમુદ્ર તટમાં બટકી ફરતો ! ”

૧. “ There about the beach he wandered nourishing a youth sublime.

With the fairy tales of science, and the long result of time. ”

વિસ્તીર્ણ સમતલ જલ ઉપર નજર નાંખવાથી, બલવાન જળના ધુધવાટનું નિરંતર શ્રવણ કર્યા કરવાથી, અને રેકત સૂર્યના દર્શનથી, તથા તેનું જ્વલિત ચેતન ક્ષીણ બનીને નિરંતર શાંતિમાં નિવાસ કરવાને શીતલ લહરીઓના સ્તન ઉપર લીન થાય છે સારે, જે સમુદ્રની થડકતી છાતી ઉપર આ પૃથ્વીએ આશ્રય લીધેલો છે. તે સર્વના આદક તથા સર્વને પોતામાં લીન કરનારા સમુદ્રનો વિચાર તેના મનમાં કેવો વારંવાર આવ્યા કરવાનો સંભવ છે ! આ પૃથ્વી કેવી સીમાવાળી છે, અને એ સમુદ્ર કેવો સીમા રહિત છે !

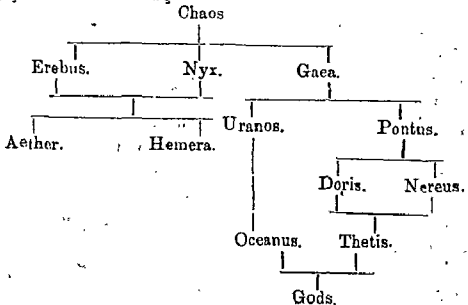
આવા વિચારે તેના મનમાં એક વાસ કર્યા પછી તેણે પૃથ્વીની રચના તપાસવા માંડી, તો તેમાં પણ તેણે ચારેબેર જળને જ જોયું. સર્વ વસ્તુઓ પણ જળથી જ પોપણ પામતી તેને દેખાઇ. ગરમીને પણ જળમાંથી જ ઉત્પત્તિ પામતી તેણે દીઠી. વસ્તુ માત્રનું બીજ જળ જ છે. જળ ફરી જાય છે તેમાંથી પૃથ્વી અને છે !

આ પ્રમાણે જળનું સર્વત્ર વ્યાપકપણું સમજીને તેણે તેને વસ્તુનું આરંભક માન્યું. પૃથ્વી જળની બનેલી છે છતાં રૂપાન્તર હોઇ જળ પોતે નથી, સારે એ જળ શું છે, તેને વિચાર કરતાં થેલ્સને જણાયું કે પોતાના શરીરમાં પણ તે છે, અને જો કે શરીર પોતે તે નથી, તો પણ તેના વિના શરીર જીવું છે તેવું હોઇ શકે નહિ. તેના વિના શરીર રહી શકે નહિ જ.

પ્રાચીન મતોની સાથે તુલના કરવાથી થેલ્સને આ મત રહેલાઇથી સમગ્રાય તેમ હતો; જેમકે હિસિયોડના^૨ દેવસર્ગ (Theogony) માં સૃષ્ટિના સંબંધ ધરાવનારા સર્વ દેવોનાં માતા પિતા થેટિ^૩ અને ઓસિયાનસ^૪ હતાં. ઉત્પત્તિ (Genesis) ના અંથ માટે જે કંઈ અપ્રાચીન વિદ્યા (science) એ કરેલું છે, તે આ પ્રમાણે તેણે લૌકિક ધર્મ માટે કરેલું છે; એટલે કે પૂર્વનું સત્ય પ્રસિદ્ધ કરેલું છે.

૨. આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૭૩૫ માં આ એક કવિ ચર્ચિત ગયા છે.

૩. આર્ય શાસ્ત્રોમાં કશ્યપ અને અદિતિને સર્વ દેવોના પિતા તથા માતા કહેલાં છે. પાશ્ચાત્ય પુરાણોમાં એ વંશ નીચે પ્રમાણે છે:—

આ ટીકા ઉપરથી એક ધણી સાધારણ ઘઈ પડેલી ગંભીર ભૂલ આપણી સુધરી શકે છે. એ ભૂલ થેસને નાસ્તિકવાદી માનવાની છે. વિદ્વાન રિટ્ઝર અને ચંચળ બિલ્કટર કૂઝાંનાં નામો આ આક્ષેપ મૂકનારા તરીકે ખતાવવાથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ આક્ષેપ કારણસર હતો થેસે વસ્તુનો આરંભ જળથી માન્યો તે ઉપરથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ઇશ્વર કે દેવોને માનતો નહોતો. આના પ્રમાણમાં એરિસ્ટોટલ્સનું વચન એ સંબંધી ખતાવવામાં આવે છે. પરંતુ એરિસ્ટોટલ્સનું મૈન તો એવા મતને ઉત્તરું પ્રતિકૂલ થાય છે. થેસ જળનું જ અસ્તિત્વ માત્ર માનતો હતો તેના સંબંધમાં શું તે મૈન રહેલો છે ? એમ નથી જ. થેસ વિષે બોલતાં સિસેરો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે તેણે વસ્તુનું મૂળ જળને માનેલું છે, પરંતુ *મન રૂપી ઇશ્વરે જળમાંથી સર્વ રચ્યું છે. થેસ ઇશ્વરને બુદ્ધિ (intelligence) રૂપ માનતો હતો, એમ સિસેરોનું કહેવું છે, તેની સ્થાને હેગેલની સાથે વાંધો લેવામાં આપણે મળીશું. એવું મત તો તત્ત્વજ્ઞાનની અતિ પકવાવસ્થાનું છે. શક્તિ કે બુદ્ધિ એવા કોઈ પણ તત્ત્વને થેસ માનતો જ નહોતો, કે જેમાંથી મૂળ જળ ઉત્પન્ન થયું હોય. તેને ઉત્પાદક શક્તિનો વિચાર જ આવેલો નહોતો. તે દેવતાઓને માનતો હતો;

આ નામોના અર્થો નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવેલા છે.

Chaos=space (દિશા)

Erebus=darkness (અધકાર).

Nyx=night (રાત્રી).

Aether=sky (આકાશ).

Hemera=day (દિવસ).

Gaea=earth (ભૂલોક પૃથ્વી).

Uranus=heaven (સ્વર્લોક).

Pontus=sea (સાગર).

Doris=sea (સાગર)

Nereus=hairs (કેશ).

Oceanus=Ocean (સાગર).

Thetis=sea-goddess (જમદેવી).

આમાં ઓશીયાનસ્ દેવ તે વરુણનો વાયક ધણી રીતે જણાય છે, તેમ યુરાનસ્ પણ વરુણ વાયક બહુ રીતે ઠરે છે. જો યુરાનસને વરુણ ઠરાવીએ તો ઓશીયાનસ્ જળદેવ અગ્નિ હરી સકે, પરંતુ એમ હોય તો થેટિસ લોપામુદ્રા ઠરવા જાય, પણ થેટિસની કથા ઉપરથી તે ઉર્વશી હોય એમ માનવાને ધણું કારણ છે. ગમે તેમ હોય, તો પણ હેસિયોડના મતાનુસાર દેવો ઓશીયાનસ્ અને થેટિસમાંથી થયા છે, અને આર્ય મતમાં કરચપ તથા અદિતિ શી છે. આ પુરાણોની તુલના કરવી બહુ દુષ્કર છે, તથા અવચળ પણ નથી.

* મનને અત્ર ઇશ્વર માનેલ છે, અને કર્તા તેને કહેલ છે. મન એ જ પ્રજાપતિ, કર્તા છે એમ આર્ય શાસ્ત્રથી પણ સિદ્ધ છે.

પરંતુ પ્રાચીન પુરાણ કથામાં દેવતાઓની ઉત્પત્તિ વિષેનો મત તો પ્રચરિત હતો. તે તો માનતો કે સર્વ વસ્તુઓની માદક દેવો પણ જળમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. એરિસ્ટોટલનો લેખ માત્ર આના સંબંધનો છે; પરંતુ એમ કહેવું તે કંઈ નાસ્તિકતા કહેવાય નહિ જ. નાસ્તિકવાદી એટલો પ્રાચીન જ નથી. એટલા પ્રાચીન કાળમાં નાસ્તિકવાદનું અસ્તિત્વ માનવું, તે બેશક માનવ જાતિના ઇતિહાસનો સ્વચ્છંદપણે ઉધો અર્થ કરવા જેવું છે.

હેવટમાં કહેવું જોઈએ કે થેલ્સનો પ્રયત્ન બે પ્રકારનો હતો:—(૧) સર્વ વસ્તુ માત્રનું મૂળ કારણ (prima materia) શોધી કાઢવું. અને (૨) તત્ત્વોમાંથી એવું એક તત્ત્વ શોધી કાઢવું કે જે અસંત સર્વ શક્તિમાન અને અસંત સર્વ વ્યાપક હોય. મનુષ્યજાતિના માનસિક ઇતિહાસના પરિચયવાળા સર્વને આ બંને વિચારો કેવળ નવા યુગના દર્શક જણાશે. માણસ જાત તત્ત્વનો શોધ કરવામાં પ્રથમ કારણપરથી કાર્યપર આવવાની રીતિ (deductive method) વાપરે છે, તેમાં તેનું મન યાદો જઈ નગણું પડી જાય છે, અને સઘળા થેગ્યવાદો (theories) ને વધારી મૂકીને હેવટે પ્રયત્ન શિથિલ થાય છે, સારે તે બીજા માર્ગ કાર્યપરથી કારણે જવાનો (inductive method) છે. આ રીતિથી એકત્ર કરેલાં સાધનોવડે પણ તે પ્રથમની કારણપરથી કાર્યે આવવાની રીતિને જ શોધે છે. આમ હંમેશાં બને છે. થેલ્સ તત્ત્વજ્ઞાનનો પિતા કહેવાયો છે, કેમકે કારણપરથી કાર્યે આવવાની રીતિ અનુસાર શોધ ચલાવનાર ગ્રીસમાં પ્રથમ તે થઈ ગયો છે.

ઉપરના વિષયમાં થેલ્સે જળમાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે, તે જગોએ જળ શબ્દનો સ્કૂલ અર્થ લેઈ ગ્રંથકારે સમુદ્રાદિનાં લવ્ય વર્ણનો કરેલ છે. પરંતુ તત્ત્વ જળ શબ્દ પાણીનો વાચક નહિ, પણ અનંત વિસ્તીર્ણ દિશ્વ (space) સેવાનો છે. પ્રાચીન કાળના સર્વ ધર્મોના પંડિતોએ અનંતાકાશને જળ (cosmic water) રૂપે જ કહેલું છે. chaos તે જ સર્વ ઉત્પત્તિનું બીજ છે. એમ સમજાતાં જળ તે પાણી નહિ જ. આથી થેલ્સ નાસ્તિક પણ નથી ઠરતો.

અદશ્ય સૃષ્ટિ.

(મળેલું) *.

(અનુસન્ધાન પાને ૯૦ થી)

સારે આપણે પદ્યર્થનું સ્થૂળ પરમાણું શોધી કાઢીએ. પણ તે આ સ્થૂળ લોકને સંબંધે જ પરમાણું છે. જ્યાં સુધી આ સ્થૂળ રિથિતિ પ્રકૃતિની હોય ત્યાં સુધી તે પરમાણુનો આગળ વિભાગ થઈ શકતો નથી. પરંતુ તેથી એમ ન જાણવું કે તે અભાન્ય જ છે. તે પણ ભાંગી શકાય, પણ સાર પછી તેની રિથિતિ સ્થૂળ પ્રકૃતિની રહે નહિ તે રિથિતિ બુદ્ધ પ્રકારની જ થાય છે. આ વાત કેમ બને તેમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તે સંબંધી આપણે જે

* અંગ્રેજ ઉપરથી ભાષાન્તર કરનાર—રા. રા. દુલ્લેરાય મહીપતરાય.

જાણીએ છછએ તે અદ્વિં કહીયું. જ્યારે રચૂળ પરમાણુને તોડવામાં આવે ત્યારે તેની પ્ર-
કૃતિ તેનાથી ઉચ્ચ લોકની થાય છે. એટલે જ અદૃશ્ય સૃષ્ટિની હું વાત કરવાનો જી તે
પ્રકૃતિ તે છે. કદાપિ એમ સવાલ થાય કે તે રચૂળ પ્રકૃતિ નથી એમ શા માટે કહેવું.
એવું કારણ એવું છે કે જે નિયમો રચૂળ પ્રકૃતિ સંબંધી આ લોકમાં વર્તે છે તે નિયમ
અનુસાર એ પ્રકૃતિ વર્તતી નથી. શીતતા અને ઉષ્ણતાની અસરથી તે પદાર્થ લાંબો ડુંડો
થતો નથી, ચુસ્તવાકર્ષણના નિયમ તેને લાચુ થઈ શકતા નથી; અને એવો કંઈક નિયમ
તે સૃષ્ટિમાં વર્તે છે, પણ તે આ લોકના નિયમથી કેવળ નિરાળો છે. તે ઉચ્ચ લોકની સૂક્ષ્મ
પ્રકૃતિનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે તમને આપવું બહુ કઠિન છે; એમ પણ કહીએ તો આલે કે
અસંભવિત છે, પણ મારી ઇચ્છા એવી છે કે જેટલું બની શકે તેટલું તે સંબંધી જ્ઞાન તમને
આપવું, અને એવું બતાવી આપવું કે રચૂળ લોકની ઉપર જે જે લોક છે તે તેનાથી તદ્દન
અલગ અને જુદા છે એમ નથી પણ તેના અનુસંધાનમાં અને કંઈક તેને મળતા છે. આ
વાત તમારા જાણવામાં આવે તો રચૂળ પદાર્થ અને દૈવી પદાર્થ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે,
અને તે તો આપણા સમજવામાં આવી શકે એવી વાત નથી, એવી ગેરસમજાતી થાય
નહિ. વાસ્તવિક રીતે તમારે એટલું જ ધારવાનું છે કે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ એ આપણે જે રચૂળ
પ્રકૃતિ જાણીએ છછએ તેનો એક ભાગ છે, અને પ્રકૃતિનાં રજકણો આપણે જાણીએ
છછએ તે કરતાં ઘણી વધારે ત્વરિત ગતિથી કમણુ કરે છે. એટલું જ ધ્યાનમાં રાખો
તો સૂક્ષ્મ લોકની સ્થિતિ કંઈક તમારા જાણવામાં આવી શકશે.

આટલી વાત સમજવાથી જાણારો કે રચૂળ પરમાણુની ઉપર પ્રકૃતિની જે સૂક્ષ્મ
સ્થિતિ છે તેમાં પણ આપણે અદ્વિં જેમ કઠિન, પ્રવાહી, વાયુરૂપ, અને “ ઇથર ” રૂપ
એવા ભાગ છે તેને મળતા ભાગ છે. અને તેની મૂળ સ્થિતિ જોઈએ તો તેનું પણ પર-
માણુ છે, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ પરમાણુને પણ તોડીએ તો તેનાથી વળી
ઉપરના લોકની પ્રકૃતિ જોવામાં આવે છે, એ પ્રકૃતિ આપણી અદ્વિંની પ્રકૃતિને મુકાબલે
એટલી બધી સૂક્ષ્મ છે કે આપણને તેનો ખ્યાલ પણ આવી શકે તેવું નથી. એ પણ
સામાન્ય નિયમોમાં વર્તે છે તે એ કે તેનાં પણ રજકણ છે અને તેનાં પણ પરમાણુ છે.
આ વાત કહેવાનો હેતુ તમારા સમજવામાં આવ્યો હશે કે રચૂળ પદાર્થ અને દૈવી પદાર્થ
એ બેની વચ્ચે એવો ભેદ નથી કે આપણે સમજી શકીએ નહિ અથવા જોતો કંઈ ખ્યાલ
આવી શકે નહિ. આ લોક અદૃશ્ય છે એ વાત ખરી પણ તેથી આપણી બુદ્ધિ તેની સ્થિતિ
વિશે જરા પણ સમજી શકે તેમ નથી તેવા એ લોક નથી, એમ ઉપર જે વાત કહી
તેથી સમજવામાં આવ્યું હશે. ખરું જોતાં આ રચૂળ લોકનો ઘણો ભાગ આપણી દ્રિ-
ષ્ટીથી જાણી શકાતો નથી. આ લોકમાં “ ઇથર ” રૂપ જે પદાર્થ છે તેને માટે આપણે
કંઈ પણ જાણતા નથી. માત્ર તેની ગતિને લીધે તે અમુક કાર્ય સાધે છે એટલું જ અનુ-
માન થાય છે. તે જ આપણી આંખને લાગે છે તે “ ઇથર ”ની ગતિને લીધે આવે છે,
એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે, માટે એ ઇથરની જરૂરીઆત હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ
સ્વીકારેલું છે, પણ એવી જ પ્રકૃતિની ગતિ ઉપરના સૂક્ષ્મ લોકમાંથી અદ્વિં આવે છે. જેમ
ઇથર અદૃશ્ય છે, પણ તેની અસરથી આપણે તેને જાણીએ છછએ તથા માનીએ છછએ,

તેમ જ સૂક્ષ્મ એટલે કામ લોકની પ્રકૃતિ અને તે ઉપર માનસિક એટલે સ્વર્ગલોકની પ્રકૃતિ આપણને દૃષ્ટિગમ્ય નથી પણ તેની ગતિની અસર આજુસના ઉપર થાય છે, અને ઘણે પ્રકારે તેનું જ્ઞાન પણ થાય છે. કેટલીએક બાબતોમાં તો મનુષ્ય તેના હોમેશાં ઉપ-
યોગ કરે છે.

વિશ્વદૃષ્ટિથી જોનારાઓ કહે છે કે જ્યારે વિચાર થવાનો શરૂ થાય છે, ત્યારે માન-
સિક લોકની પ્રકૃતિ ગતિમાન થાય છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આપણે વગર
જાણ્યે તથા કેવી રીતે અને કેવો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે જાણ્યા સિવાય ઉચ્ચ લોકની
પ્રકૃતિને આપણે કામમાં લઇએ છીએ. દરેક વિચાર કરવામાં આ ઉચ્ચ લોકની પ્રકૃતિમાં
ગતિ પેદા થાય છે. કંઈ પણ વિચાર પ્રદર્શિત થાય તે પહેલાં માનસિક લોકમાંથી કામ
લોકમાં આવે છે, અને ત્યાંની પ્રકૃતિને ચલાવમાન કરે છે, અને ત્યાંથી સ્થૂળ લોક સાથે
પોતાનો સંબંધ જોડે છે. તેમાં પણ પ્રથમ ઇથરરૂપ પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરી પછી મગ-
જની અંદર જે જુરો પદાર્થ રહેલો છે તે દ્વારા સ્થૂળ પ્રકૃતિને ચલાવમાન કરે છે.

આ ક્રિયા આપણને અગર જે કે લાંબી લાગે છે પણ તે પ્રમાણે દરેક વિચાર કરતાં
બને છે. તેવી જ રીતે આપણને કંઈક સ્પર્શજ્ઞાન થાય ત્યારે પણ આપણા અણુમણુપ-
ણામાં એવા જ પ્રકારની ક્રિયા થાય છે. કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરતાં તે આપણને ગરમ લાગી
એટલે તરતજ આપણે હાથ ખેંચી લઇએ છીએ. જ્યાં સુધી આપણે સ્થૂળપદાર્થશા-
સ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે અભ્યાસ કર્યો નથી હોતો, ત્યાં સુધી આપણને ખબર પડતી નથી કે
જે લાગણી જે થાય છે તે હાથને નહિ પણ મગજને થાય છે. હાથની આંગળીના જ્ઞાન-
તંતુઓ તો તારની પેઠે મગજને સંદેશ પહોંચાડે છે, અને મગજમાંથી જે એ સંદેશનો
તે જ તારદ્વારા જવાબ મળે છે તે પ્રમાણે પેલી ગરમ વસ્તુને પડતી મુકે છે, અથવા
તેની પાસેથી હાથ ખેંચી લે છે. જ્ઞાનતંતુઓ મગજને ખબર આપે છે કે વસ્તુ અતિશય
ગરમ છે, એટલે મગજ જવાબ આપે છે કે વસ્તુ પડતી મુક અને હાથ તેને તાલે થાય
છે. આ ક્રિયા તો એક સાથે જ થતી જણાય છે પણ વાસ્તવિક તેમ નથી. તેમાં જે
ચોક્કસ કાળનો અંતર છે તે સ્થૂળપદાર્થશાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે માપી શકાય છે. તેની
ગતિ પણ સંપૂર્ણ રીતે ચોક્કસ જાણી શકાય તેવી છે, અને સ્થૂળશારીરશાસ્ત્રીઓ પણ
તે સારી રીતે જાણે છે. વિચારનું પણ તેવી જ રીતે છે. દરેક વિચાર આપણે ઉપર કહ્યો
તે પ્રમાણે જુદા જુદા લોકમાંથી આવે છે. મગજના ઉપર ઇદ્રિયો દ્વારા કોઈ પણ જાણ
પડે તે પહેલાં તે જુદા જુદા લોકની પ્રકૃતિમાં ઘઈ શરીરમાં જીવ-આત્મા રહેલ છે ત્યાં પહોંચે છે.

આ વાત માનવી અગર નહિ માનવી તે માટે હું આગ્રહ કરતો નથી, પરંતુ એટલી
વાત તો તમારે મનમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજવી જોઈએ. અત્યારે મારી ધારણા એ છે કે ત-
મારી પાસે એક આનુમાનિક સિદ્ધાંત મુકવો અને તેની યોગ્યતા વિચારવી. એ સિદ્ધાંત
તમે યદ્યર્થ સમજશો તો એટલું તો તમે જાણી શકશો કે કંઈ અમહારમાં તમારી અધા
એસાડવા મારી ધારણા નથી. પણ તમારી પાસે આ સદિમાં જુદા જુદા લોકની જુદી જુદી
પ્રકૃતિનો તમને કંઈક ખ્યાલ આવે, અને તે જુદા જુદા પ્રકારની સદિ છે એ તમારા જ્ઞાન

જીવામાં આવે અને તે જાણીને તેના નિયમો વિશે તમે શોધ કરો એમ હું ઇચ્છું છું. આ સૃષ્ટિ ક્યાં છે એમ તમે પૂછશો. તે અગર જો કે અદૃશ્ય છે પણ આપણાથી દૂર નથી, આપણી આસપાસજ છે. માત્ર તેને જોવાને અનુકૂળ ઇદ્રિયો જન્યત થાય તો આપણે તે જોઈ શકીએ. એ સૃષ્ટિ પણ આપણી આ દુનીઆની પેઠે પ્રાણીઓથી જરૂર છે. જેમ પૃથ્વી, પાણી, અને વાયુમાં તેને અનુકૂળ પ્રાણીઓ વસે છે, તેવીજ રીતે આ કામ લોકમાં અને સ્વર્ગ લોકમાં તેને અનુકૂળ જીવો વસે છે. હાં તેને અનુકૂળ વસ્તુપતિ અને પણ આદિ પણ છે, અને આ બે અત્યાત લોકમાં જુદી જુદી સ્થિતિમાં આપણે જોને મરણ પામેલા જાણીએ છીએ તેઓ નિવાસ કરે છે.

માણસે આ વાત કેમ જાણવી, એવો સવાલ થાય તો મેં આગળ કહ્યું છે, તે પ્રમાણે તે માટે અનુકૂળ ઇદ્રિયોને જન્યત કરવી જોઈએ. આથી એવું સ્પષ્ટ થશે કે માણસમાં પણ એવી સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ રહેલી છે, તો તે વાત કંઈ ખોટી નથી. માણસને સ્થૂળ શરીર છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં સ્થૂળ પ્રકૃતિની “ધર” રૂપ સ્થિતિ, ક્રમલોકની પ્રકૃતિ, સ્વર્ગ લોકની પ્રકૃતિ એવી સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ છે. એ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ ગતિમાન થાય છે તેને પરિણામે વિચાર પ્રકર્ષિત થાય છે. હું ધારું છું કે આ વાતમાં તમને કંઈ અયોગ્ય નહિ લાગે, અને એટલે સિદ્ધાંત જો તમે માન્ય રાખી શકો તો તમને એ વાત સહેજ સમજાશે કે અમુક લોકની પ્રકૃતિને અનુકૂળ સ્થૂળ શરીરમાંની પ્રકૃતિ જો કાર્ય કરી શકે તો જોને લીધે અરસ-પરસ તે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન થઈ શકે. જેવી તરેહથી આપણને આ સ્થૂળ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન આપણી સ્થૂળ ઇદ્રિયો વડે થાય છે, તેવીજ રીતે આ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ સંબંધે જોને છે. કારણ કે સર્વત્ર એક સરખા નિયમથી કાર્ય થાય છે.

આપણે સૂક્ષ્મ ઇદ્રિયો છે તે જાણવાને માટે સ્થૂળ ઇદ્રિયોથીજ આપણે વિચાર કરીશું તો તે જાહું સરજ પડશે. એટલી વાત તો તમે જાણો છો કે દરેક પ્રકારનું ઇદ્રિય-જન્ય જ્ઞાન પ્રકૃતિ ગતિમાન થવાથી થાય છે. ગરમાં પણ એક પ્રકારની ગતિ સિવાય બીજું શું છે ? તેજ એ પણ બીજું શું છે ? માત્ર બિન્ન બિન્ન ત્વરાથી થતી પ્રકૃતિની ગતિ છે. આવા ગતિના ઘણા પ્રકાર થઈ શકે. તે એટલા બધા કે મંદમાં મંદ અને ત્વરિતમાં ત્વરિત ગતિ કેટલી થાય તેની મર્યાદા આંધવી મુશ્કેલ પડે તેમ છે. આમાંથી જેટલા પ્રકારની ગતિ આ સ્થૂળ લોકમાં જો કાર્ય કરી શકે છે તે જોતાં તેની સંખ્યા બહુ યોગી છે. કદાપિ અસાર સૂધી આ વિચાર તમને આવ્યો નહિ હોય, પણ જો તમે જોશો તો જાણીશો કે જાહું ત્વરિત ગતિ આપણને માત્ર આંખવડેજ જોવામાં આવે છે. અને તેને આપણે તેજ કહીએ છીએ. આપણે જે વસ્તુ જોઈએ છીએ, તે વસ્તુ ઉપર પડેલાં તેજનાં કિરણોનાં પ્રસારાત થઈ જેટલી પ્રકૃતિ તે ગતિમાન કરે છે અને આપણી આંખને પહોંચાડે છે તેટલુંજ માત્ર આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ઘણી રીતે આપણા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે કે જેટલી ગતિથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે કરતાં પ્રકૃતિની ઘણા પ્રકારની ગતિઓ છે. દાખલા તરીકે “કેટામાથી” થી. બીજું, જો આપણે “બાઈ સલ્લાઈડ ઓફ કારબોન”નો એક પાસો લઈએ અને

તેના ઉપર સૂર્યના તેજનું કિરણ પડવા દૃષ્ટએ, અને તેનો પ્રત્યાઘાત થઈ એક સફેદ કાગળે અથવા કપડા ઉપર તે કિરણ પડવા દૃષ્ટએ તો તે ઘણાજ સુંદર જુદા જુદા રંગવાળું દેખાશે. આ પૃથ્વીકરણ થયેલું કિરણ બહુ સુંદર દેખાય છે ખરું પણ બહુ ટુંકા વિસ્તારમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ સફેદ કાગળ અથવા કપડાને બદલે ફોટોગ્રાફનો દવા લગાડેલો કાચ રાખો તો તેના ઉપર પ્રથમના કરતાં લગભગ છ ગણું મોટું તે પૃથ્વીકરણ થયેલું કિરણ જોવામાં આવશે. આ ઉપરથી તમને જણાશે કે એ કિરણનું અસ્તિત્વ હતું છતાં તમે તે દેખી શકતા નહોતા.

૨૪. રથૂળ પદાર્થ શાસ્ત્રવેત્તા જાણે છે કે પૃથ્વીકરણ થયેલા કિરણના છેવટના રંગ કીરમણ છેડાથી આગળ ઘણું જોવાઈ શકાય તેમ છે. તેવીજ રીતે તેના લાલ છેડાથી આગળ ગરમીનાં કિરણો રહેલાં છે તે પણ એવાજ ફોટોગ્રાફના પ્રયોગથી જોવામાં આવી શકે તેમ છે, અગર જો કે આપણે તે સામાન્ય રીતે જોઈ શકતા નથી.

આ કિરણના પૃથ્વીકરણમાં તેને એક છેડે પ્રકૃતિની એટલી બધી મંદ ગતિ થાય છે કે તેથી આપણા વાતાવરણના ભારે પદાર્થને તેની અસર થાય છે. તે એટલે સુધી કે તે આપણા કાનનાં પડા ઉપર લાગે છે, અને તેને લીધે સ્વર સંભળાય છે. સ્વર પણ અનેક પ્રકારના છે. તેમાં પણ કેટલાએક એટલા બધા ઉંચા અને નીચા છે કે માણસ કાનથી સાંભળી શકતા નથી, એટલે તેને સંબંધે તો માણસ બહેકું છે એમ કહીએ તો ચાલે. હવે આપણે આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ કરી શકીએ કે મંદ ગતિની પ્રકૃતિથી સ્વર પેદા થાય છે, અને ત્વરિત ગતિની પ્રકૃતિથી તેજ પેદા થાય છે. તો તેનાથી ઉતરતી અને ચડતી બીજી જેટલી જેટલી ગતિ થતી હોય તેનું પણ કંઈક પરિણામ તો હોવું જોઈએ. કેટલી-એક પ્રકારની ગતિનાં પરિણામ આપણા જોવામાં આવે છે. જેવાં કે વિજ્ઞાપીથી થતા કેટલાએક પ્રયોગો તથા હાલમાં શોધાએલા “રેનજન” અથવા “એક્સ” કિરણના પ્રયોગો. આ નવા શોધાએલા “એક્સ” કિરણનો ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે અમુક પ્રકારનાં તેજનાં કિરણો આપણી આંખને અસર કરે એવી યોજના કરવામાં આવી છે; જે કિરણો પ્રથમ તેની અત્યંત ત્વરિત ગતિને આંખ સૂધી પહોંચતાં નહોતાં.

ક્યાં સુધી છે તે પર નિશાની કરવા કહેવું તો તમને આશ્ચર્ય લાગશે કે દરેક જાણુ જુદી જુદી બદ સુધી જોઈ શકે છે. કેટલાએક આરંભના છેડા તરફ વધારે જોઈ શકશે તો કેટલાએક અંતના છેડા તરફ વધારે જોઈ શકશે; અને વળી કેટલાએક એવા નીકળશે કે બંને તરફ વધારે જોઈ શકશે.

આના જવાબમાં કોઈ એમ કહે કે જોનારની દૃષ્ટિની તીક્ષ્ણતા ઉપર એ તો આધાર રાખે છે. પણ તેમ નથી. બલે, એ માણસ સરખી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિવાળા હોય અને સામાન્ય રીતે સરખું જોઈ શકતા હોય, પણ જ્યાં આવો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યાં તો તેની આંખો કેટલી ગતિવાળી પ્રકૃતિ ઝડપથી ફરી શકે છે તે ઉપર જ તેની શક્તિનો આધાર છે. રંગની અંધતા જે લોકોમાં જોવામાં આવે છે તેનો આધાર આના ઉપર છે, તેમ ખીચ તરફથી જે એવો કોઈ માણસ જોવામાં આવે કે જે બંને તરફના રંગ ધણે દૂર સુધી જોઈ શકે તો તમારે એમ નિશ્ચય માનવું કે તે માણસની વિશ્વ દૃષ્ટિ કંઈક અંશે જાગૃત થયેલી છે. અને તેને લીધે તે વિશેષ મંદ તથા તરિત ગતિનાં કિરણો ઝડપથી ફરી શકે છે. જેટલું વિશેષ જોવામાં આવે તેમાં શુભ ભેદ આ જ છે. આપણી આસપાસ ઘણી પ્રકારનાં એવાં સત્ત્વો પણ છે અને ઘણી પ્રકારના એવા પદાર્થો પણ છે કે જેની ઉપર પડેલાં કિરણોના પ્રત્યાઘાત આપણી આંખ સુધી પહોંચતો નથી, એટલે આનંદે તે જોઈ શકતા નથી, તેમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેવા કિરણોના પ્રત્યાઘાત તેઓના ઉત્તર પડી શકતો નથી, તેને લીધે ઘણીવાર એવા પદાર્થોમાંના કેટલાએક માત્ર કોરોએકથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. (અપૂર્ણ.)

ધૃશ્વરસામીપ્યની ભાવના.

(મળેલું.)*

આશાદર્શી સત્ય છે તેમજ નૈરાશ્યદર્શી પણ સત્ય છે. કાળા ને ધોળા વચ્ચે જેટલો ભેદ છે, તેટલો તે ઉભયના મનમાં છે. તો પણ બંને ખરા છે. પોત પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી દરેક ખરો છે, અને એ દૃષ્ટિબિંદુનું પ્રત્યેકના જીવનને નિશ્ચિત કરનાર તત્ત્વ છે. તે જીવન, મુખી અથવા દુઃખી, શાન્ત અથવા ઉદારીન, રસિક અથવા નિર્માસ્ય છે, તે પણ તેના પ્રમાણમાંજ નિશ્ચિત થાય છે.

આશાદર્શીઓ, વસ્તુઓને તેમના સમગ્ર સ્વરૂપમાં તથા યથાર્થ સંબંધમાં જોવાની શક્તિ ધરાવે છે. નૈરાશ્યદર્શીઓ, નિષ્ક્રિય પરંતુ એકતરફી દૃષ્ટિબિંદુથી જ જોઈ શકે છે. એકની

* અગ્રેજી ઉપરથી રૂપાન્તર કરીને લખનાર—ડૉ. ગ. વિશ્વવિદ્યાની અનુજ્ઞા.

બુદ્ધિ પ્રગટથી પ્રકાશ પામેલી હોય છે, ત્યારે અન્યની અજ્ઞાનથી અધમ બનતી જાય છે. પ્રત્યેક, અંતરમાંથી નિજ સૃષ્ટિ ખડી કરે છે, તથા તે ખડી કરવાનું પરિણામ દરેકના દૃષ્ટિબિંદુથી નક્કી થાય છે. પ્રથમ પક્ષના પોતાની પ્રગટ અને આંતર દૃષ્ટિથી પોતાનું સ્વર્ગ સ્થાપી કાઢે છે, તથા તેને જોટલા વિસ્તારનું કલ્પી શકે છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં આકાશની દુનિયાં માટે એક સ્થાનમાં મદદ કરે છે. અન્ય પક્ષવાળા પોતાની મર્યાદાના પ્રભાવથી, પોતાનું નરક સ્થાન ઉપજાવી કાઢે છે, તથા તેના જોટલા વિસ્તારની કલ્પના કરી શકે છે, તેટલા પ્રમાણમાં સર્વ માનવ જાત માટે પણ એક ઉપસ્થિત કરી આપવામાં મદદ કરે છે.

તમામમાં અથવા અમામમાં, આશાદર્શી અથવા નૈઋત્યદર્શીના ખાસ ગુણો આગળ તરી આવે છે. આમ વિચારતાં, આપણાથી ઘડીએઘડીએ અને પલેપલે, એક સ્વર્ગ અથવા નરક ખડું કરી શકાય છે; વળી જોટલા વિસ્તારમાં એ ઉભયમાંથી એક પણ ઉપજાવી શકીએ છીએ, તેટલાજ વિસ્તારમાં અન્ય સમગ્ર દુનિયાં માટે, એક તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડીએ છીએ.

સ્વર્ગ શબ્દનો અર્થ અવિરોધ, એટલેજ યોગ્ય, લાગે છે. નરકનો અર્થ આપણી સર્વ પાસા વિરોધ ઉત્પન્ન કરવા, મૂળ સ્વરૂપથી દૂર થતા જતું, એટલેજ સંભવી શકે છે. જો અવિરોધ જેની એક વસ્તુ છે તો એવી પણ એક વસ્તુ હોવી જોઈએ કે જેનો અમુક મનુષ્યે યથાર્થ રીતે સહવાસ જાળવી શકે; કારણ કે કોઈ વસ્તુ સાથે યથાર્થ સંબંધમાં હોવાનું નામજ અવિરોધ હોવો કહી શકાય. વળી જો એવી પણ એક વસ્તુ હોય કે જેની સાથે આપણે વિરોધ થાય છે, જેનાથી દૂર થતા જઈએ છીએ, તો એવી પણ એક વસ્તુ હોવીજ જોઈએ કે જેનાથી આપણે દૂર થતા જઈએ છીએ અથવા ભિન્ન પડીએ છીએ; દેશકાલાદિના વિચાર વિના પણ હંક વિરોધ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે;

સર્વને સહયત્ન કરેતો, સર્વમાં સર્વપાસા વ્યક્ત થતો, હવનનું સ્વયંભૂતત્વ, જેમાંથી સર્વનો ઉદ્ભવ છે-જેમાંથી સર્વનો ઉદ્ભવ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ, સર્વ સર્વતા ઉદ્ભવગ્રાંથ જાય છે, તે, સર્વના પશ્ચાત્ સ્થિતિ કરી રહેલો. અનંત હવન અને શક્તિ સ્વરૂપ આત્મા, બ્રહ્માંડનું મહાન મધ્યસ્થ તત્ત્વ છે. જો અમુક વ્યક્તિ હવન છે, એમ મનાય તો, એમ પણ નિર્વિવાદિત રીતે માનવું પડશે કે, જેમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થાય છે તેવું અનહદ ઉદ્ભવ-સ્થાન પણ હોવુંજ જોઈએ; જો અમુક ગુણ અથવા પ્રેમલાવ છે, તો નિશ્ચે કરીને જેમાંથી તે આવે છે, તેના પ્રેમનું અપાર મૂળ સ્થાન પણ હોવું જોઈએ. જો પ્રગટ છે, તો તેના પશ્ચાત્ એક એવું સર્વ-પ્રગટસ્થાન હોવું જોઈએ કે જેમાંથી તેનો ઉદ્ભવ છે. શમ, શક્તિ, સ્મૃત્ત પદાર્થોદિના સંબંધમાં આનો આજ નિયમ સરખી રીતે લાગુ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે, સર્વના પશ્ચાત્, સર્વનું પ્રભવ સ્થાન, અનંત હવન અને શક્તિ સ્વરૂપ પરમાત્મા સ્થિતિ કરી રહેલો છે. આપણી સર્વ પાસા વિંટાયલા સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં સઘળે વ્યાપી રહેલાં, નિર્વિકારી, નિયમ અને શક્તિઓ દ્વારા, આ અનંતશક્તિ સર્જે છે, કર્મ કરે છે, તથા પરિપાલન કરે છે. આપણા દરેકોનું આ હવનનું દરેક કર્મ, આ મહાન નિયમો અને

શક્તિઓનાથીજ નિષ્પન્નિત થાય છે. બાગમાં ખીચતુ દરેક પુષ્પ, ઉગેછે, વધેછે, ખીચે છે, ખરી પડેછે, તે પણ અમુક નિલ નિયમો પ્રમાણેજ થાય છે. આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેના મર પદાર્થોનો ઉદયાન્ત થયાં કરે છે, તે પણ એવા કોઈ પ્રકારના મહાન અનિવાર્ય નિયમો પ્રમાણે થયાં જાય છે.

કુંડામાં પત્તાવિએ તો વિશાલ જલ્લાડમાં નિયમ શિવાય અન્ય કંઈ નથી આટલું માનિત થતા, તે મર નિયમોના પશ્ચાત્ તે સર્વનો ઉદય કરનાર એવી મહાન શક્તિ સાબિત થાય છે, તેનામાથી ઉપસ્થિત થતા નિયમો કરના તે મહાન હોવીજ જોઈએ સર્વના પશ્ચાત્ સ્થિત, આ અનન્ત જીવન અને શક્તિ અરૂપ પન્માત્માને—નિર્વિકારી હૃદયની ઉત્તમોત્તમ ભાવનાના મુખ્ય અરૂપનેજ અમે પરમેશ્વર કહીએ છીએ. ગમે તો ભયે તેને, કૃષ્ણ, કાંઈરૂટ, છુદ્ધ, મહુમ્મદ, રામ, પેગમ્બર, પીર, ઓલીઓ, અથવા જેને જે પાલવે તે નામથી વ્યવહાર, તો પણ આપણે કંઈ તકન નથી ત્યાં મુઠી, આપણે મહાન મધ્યમ્ય તત્ત્વના મળધે એકમતતા છીએ, સા મુઠી ગમે તે ગળ્લ વાપરે તથાપિ કોઈ જાનતો રિંગેજ નથી.

ત્યારે તો અતત શક્તિજ પરમેશ્વર છે તેથી સમગ્ર જલ્લાડ બન્ધ છે, તેનાથી મરવેનો ઉદ્ભવ છે તથા તેનાનાજ લય પામે છે તેનાથી રહિત કોઈ પણ ધ્યાન નથી આમ સિવારના તેના જીવન ભેગુજ આપણુ જીવન ગાળીએ છીએ, તેના દ્વારા માથેજ ફરીએ છીએ, અને તેના અસ્તિત્વથીજ અસ્તિત્વ ધારણ કરીએ છીએ. આપણુ વ્યક્તિમય જીવન સમષ્ટિનોજ અગ્ર છે, આપણુ જીવન તેમાથી મન્યુ છે તથા મત્ત મળ્યાં જાય છે. આપણે દશ્વરી જીવનના ભાગીગરો છીએ; અને ને કે વ્યક્તિના પામેલા જ્ઞાત્માઓ તરીકે તેનાથી જુગ પડીએ છીએ, સરે તેનો આપણુ તેમજ અન્ય મરવેનો મમાવેશ ફરી તેનો સમષ્ટિમય અનન્ત પરમાત્મા છે. આમ જ્ઞા યથાર્થ રીતે જોઈએ છીએ તો દશ્વરી જીવન અને મનુજ જીવન, એક મગજાજ નગતા આવે છે, અને એ પ્રમાણે એક જ છે. તેઓનો મુખ્ય યન્ત્ર પરત્વે નહિ પરન્તુ ગુડ પરત્વે ભેદ છે,—કપાધિ પરત્વે ભેદ છે.

આવુ મનનાજ ઉત્તમ મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, અને કહી ગયા છે કે, દેવી આંતર પ્રવાહની રીતિ અનુમાર દશ્વર પામેથી આપણુ જીવન મેળવી શકાય છે. વળી એમ માનનાજ પણ થઈ ગયા છે અને છે કે, આપણુ જીવન દશ્વરી જીવનના જેવુંજ છે અને તેથી દશ્વર અને મનુષ્ય એકજ છે. ઉભયમાથી કોણુ યથાર્થ છે એ વિચારવાનું છે ઉભયે યથાર્થ છે એમ સમજાય છે. બગેબર સમજાય તો ઉભયે ખર છે.

પ્રથમના મળધમાં જો મરવના પશ્ચાત્ સ્થિત મરવનું ઉદ્ભવ ધ્યાન, અનન્ત જીવન સરૂપ પરમાત્માજ દશ્વર છે, તો એટલું સ્પષ્ટ છે કે, વ્યક્તિ ભાવ પામેલા જીવાત્માઓ પ્રમાણેનું આપણુ જીવન, આવા પ્રકારના દેવી આતરપ્રવાહકાગ, અનન્ત ઉદ્ભવધ્યાનમાથી જ આવે છે અન્યના મળધમાં જો, આપણુ વ્યક્તિભાસપત્ર જીવન, અનન્ત જીવન સરૂપ પરમાત્માના વિભાગ છે તથા તેમાથીજ પ્રસક્ત થાય છે, તો પ્રત્યેકમા અનન્ત આત્માની ઉપાધિ, જેમ સમુદ્રનું વાગિનિદું—તેના ઉદ્ભવધ્યાન

શું છે ? અંતઃકરણ પૂર્વક વિચારકતાં, એક પછી એક થતા પરિવર્તાનુક્રમ શિવાય કંઈ નથી. આપણાં સ્વપ્ન તથા સમઘિના અનુભવને લીધે સાપિત થાય છે કે, સ્થૂલ ભુવન શિવાય, અન્ય ઉપર તેમનું અસ્તિત્વ નથી. આથી જણાયું હશે કે, વસ્તુતઃ આપણા અંતઃકરણનાં નિયમો, “વસ્તુઓ વિવર્તાનુક્રમનાંજ પરિણામ છે.” એમ જોવાની જરૂર પાડે છે. સર્વ વાતાની વાત, સર્વ નિયમોનો નિયમ, જીવનસર્વસ્વ, બ્યઠિગત નિર્વિકારી અંતરૂ, એ જ સર્વ અવાસ્તવતામાં ફક્ત વાસ્તવિક છે. તેજ, કે જે, જાણે છે, વિચારે છે અથવા જુએ છે, તેને ગમે તે કહે, તથાપિ તે કંઈક છે, કે જ્ઞેનો, કશાથી, પ્રતિષેધ થતો નથી, શાસ્ત્રથી ના પગતી નથી, તથા ન્યાયવડે અપ્રતિપાદિત થતું નથી. ભૂલથી, આ વિવર્તનાટકનું, અસ્તિત્વ સાથે ઐક્ય છે, એમ સમજવું છે. તે—આજ-વિવર્ત-પરિવર્તનાટ્ય—કાલનું કારસ, છે કે જે, પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યું છે, તથા તેમની શક્તિને હંકારતું રહ્યું છે. વળી એજ વિવર્ત, સર્વ કાલમાં, મનુષ્યની ગણાત્મક સમાન છે. આ વિવર્ત, વિકાર, સર્વત્ર પ્રસરતા, તથા ન ધારેલા તથાપિ અનિવાર્ય અબાધિત મરણના અપારાને શરણુ કરતાં બીજી શિવાય, વિપયસંતોષજન્યલાલસામાં ફસાયેલો, કયો આનંદિ મનુષ્ય, અથવા સર્વ પાસા અજૂમતા શત્રુ ઉપર વિજય કરતો કયો ગર્વિષ્ઠ યોદ્ધા, અતિ તૃપ્ત યશે, તથા તેનાં જીવન અને તદ્વધારભૂત અજાનથી નિર્વેદ પામશે ? મૃત્યુ ! અરે હા ! મૃત્યુ જ !—વિકૃતિ, વિવર્ત, કે જેથી આપણું સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન, રિવેક તથા નીતિ, પ્રાપ્ત થાય છે. ગણા પુરુષોએ કહ્યું છે કે, મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે વૃષ્ટૈઃ ॥ એવો કયો મનુષ્ય હશે, કે જેણે, એકાદ શાંત ક્ષણ, જીવનનાટ્યના વિચાર વિના, તથા મરણની અચાત મૃત્તિ સમીપમાં, પોતાને વિજ્ઞાન તથા અસ્વસ્થ ગણ્યા વિના કાઢી હશે ? આવા બચંકર અતિથિથી, શાંત થવાની કોને જીજ્ઞાસા નહિ હોય ? અનંતતાનો કારમાં, આ બીજી પ્રદ દરવાજાના નિમંત્રણ કરતા તથાપિ શીત હસ્તનો સ્વીકાર કરવા કોણના પાડી શકશે ? એ, મરણ સામે, એક પ્રકારના યુદ્ધ સમાન છે. મોક્ષ પણ શું છે ? સ્થૂલ કરતાં આધ્યાત્મિક રીતિએ મરણ સામેનું યુદ્ધ, તેજ મોક્ષ મરણ સહિતજ આપણે અનંતતાના ઉમ્મર ઉપર આવી પડીએ છીએ; મરણજ આપણને, અનંત, અદૃશ્ય તથા શ્રેષ્ઠના સમીપ લેઈ જાય છે. પ્રત્યેક વિચારમાં તથા પ્રત્યેક કાર્યમાં, આ અનંતજ આવે છે. આપણી તર્કશ્રેણીને, ગમે તેટલી લંબાવો, તથાપિ આપણા અંતઃકરણના અંતરૂ સ્થાનમાં, અગમ્ય અન્યક્ત, શેષ-વિભાગ, ઉપરિચિત થાય છે: અને અત્રેજ, ત્રિકાકાળાધ્ય, અનંત, અચાતના સમીપમાં હોવા રહેવાય છે.

એક સામાન્ય પરંતુ, માર્મિક કથન છે કે, અમુક મનુષ્યને પોતાને મરવાનું છે, એવું ભાન થતાંજ, તેનું પણ તત્ક્ષણેજ મરણ થઈ ચૂકે છે. ઔદિક દુનિયાની અસ્થિરતા, મનુષ્ય-મન ઉપર એકવાર દૃઢ થતાં, ફરીથી તે કદાપિ દૂર થઈ શકતી નથી; અરે એ ભાવના જીવન સાથે જુદા પામતી તથા શરીર સાથે પુદ થતી, વિશેષ પ્રબલવતી થતી ચાલે છે. શ્રીમજ્જિમસકાયાઈના કથન પ્રમાણે, અમુક મનુષ્ય-જેણે, ભાવિ સુસુપ્તનું, વેદાંતરહસ્ય રૂપ, ચતુરંગ સાધનગત, પ્રથમ સાધન, વિગ્રહ; સિદ્ધ કર્યું છે, તેને આ દુનિયાં અને તેના પદાર્થો માટે, લેશ પણ વાસના સંભવતી નથી. એવાને તો મરણ અથવા અસ્તિત્વ, આ મરણ આનંદિત વિપય બની રહે છે. વળી, માનવ જાતના શૈથિલ્યની તથા મગજની, ક્ષ-

શુદ્ધિ વિચારસૂત્રિની માયામાં લપટાયલાની, તેને અલસત નવાઈ લાગે છે. સુખ શું છે ?—જેને માટે મનુષ્ય જાતિ સર્વ પ્રકારે પ્રયત્નો કરી રહી છે. તે વિષ્ણુ છે ? પ્રેમ છે ? શક્તિ છે ? દુઃખનિવર્તન સતોષ છે ? તે શું છે ? વૃદ્ધિગત પ્રાપ્તિદ્વારા વિષ્ણુ પણ વાસનાની વૃદ્ધિ કરે છે; વિરહ રૂપી રાક્ષસ પ્રેમસ્થાનને પણ બ્રહ્મ કરે છે; શક્તિ ફક્ત પોતાના ભારતજેગર ડાબી મરે છે; દુઃખો આપણને, શોક અને દુઃખના પ્રદેશમાં રમણ કરાવે છે; જાણી-તો કોઈ પણ પદાર્થ, અંતરિચ્છિન સુખને આપવા સમર્થ નથી: કોઈથી પણ, તે આનંદ તથા સર્વ વાસ્તવ સુખના આધારભૂત માનને, આપી શકતાં નથી. ભારે શું સુખનો આધાર ભાવિ સ્થિતિ ઉપર રાખવાનો છે ? નાસ્તિકવાદિ કહે છે કે, “ છટ; મનુષ્યમન, વિચારના એક શુભાસ સમાન છે, તથા જે જાણવાનું અને પામવાનું તેની પ્રકૃતિ બહાર હોય છે, તેવા માટે પ્રયત્નપરાયણ થાય છે. મનુષ્યમનને ભાવિદ્વારા વિચાર કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે, તથા તેની આવા પ્રકારની સમજ, તદ્દન અસંભવિત છે.

(આગળ ચાલુ.)

સુધારો.

(મજેલું)—

આર્ય ભૂમિ ઉપર પશ્ચિમનો વાયુ વાતાં, સુધારાપ વાદળ સુધારો, સુધારો એવી સિંદ જોની મર્જના કરેતો, આખા પ્રદેશની ઉપર છાંછ રહ્યું. સર્વ સ્થળે સુધારાનીજ વિનયપતાકા ઊડી રહ્યા; અને જ્યાં જોઈએ ત્યાં સુધારાની જ વિનય જૂમ સભળાય. મહાત્મા દયાનંદ જોની અગાધ વિદ્વત્શક્તિ આખા ભારતવર્ષમાં વદનીય થઈ પડી છે તેઓની બુદ્ધિ ઉપરે પણ તેણે પોતાનો કિચિત વિનય કર્યો હતો તો પછી અન્યોની ઉપર થાય એમાં કંઈ વિશેષે આશ્ચર્ય નથી જ. આવો તેનું પરિણામ વર્તમા મહાત્માઓનાં વચનો સ્મૃતિમાં આવ્યા વિના રહેતાં નથી.

“ ભાગે સર્વેષાં કૃણાત હે ન ચ વિદ્યા પુરુષ બલમ્.”

(ગીરધરકૃત.)

“ સમય સદા બલવાન હે નહિ પુરુષ બલવાન
કાળે અર્જુન હુંડીઓ એહી ધનુષ એહી બાન. ”

ભાગ્યશોગે અને સમયની અંતુઃકળનાએ સુધારાની વિનયમર્જના આખા પ્રદેશમાં પ્રસરી ગઈ. અને સુધારો, ભારતવર્ષની અજ્ઞાનતારૂપ રાત્રીના સમયે પૂનમના ચંદ્રની પેઠે અગ્રકૃતો રહ્યા. પણ વિશ્વનિયમાનુસાર પ્રતિદિવસે જેમ પૂનમના ચંદ્રની કાન્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે તેમ સુધારારૂપ પૃથ્વી કલાના ચંદ્રની કાન્તિ ક્ષીણ થતી ચાલી. અને જેમ જેમ

જે દુઃખરૂપ સંસાર તરવાનો તે તરણ છે; અને મુધારાનો હેતુ જે સુખ તે પણ સચવાય છે. અને જે તેમ થયું તો તેને જ મુધારો કહેવો જોઈએ. વર્ણાશ્રમના વિચારો, આધુનિક પંડિતવરોને સાલશે તો ખરા પરંતુ તેની સાથે જોડાતું ખુબ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે તેના સ્થાપનારાઓ પૂર્ણ દક્ષતા અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને વિશેષમાં કહીએ તો સર્વેષ જ્ઞેયા હતા માટે તેવાઓના સ્થાપિત નિયમને અવલંબાય એ શ્રેયસ્કર છે.

ચર્યાપત્ર.

(મળેલું.)

મહેરજાન મુદ્દર્શનના અધિપતિ સાહેબ.

‘ સંસ્કૃતમય ’ કે ‘ ધરગથ્ય ’ ગુજરાતી ભાષા લખવી એ વિષય ઉપર એકવાર વધારે વધારે આપના પત્રમાં ચર્ચા થતી જોઈ આનંદ થાય છે; અને આશા રાખવામાં આવે છે કે આ ચર્ચાને પરિણામે જાને પ્રદારની લાખાના હીમાયતીયો વચ્ચે જે મતભેદ આવે છે તે ઘણે દરજ્જે નાશુદ થશે.

આજથી વીસ વર્ષ ઉપર—જે વખતે હાલના ઐત્યુએરો અંધકાર રૂપે બહાર પડ્યા નહોતા, સરસ્વતીચંદ્ર, રતેહમુદ્રા, પ્રેમજીવન, સિદ્ધાંતસાર, હૃદયવીણા, કુસુમમાલા, કે સ્વર્ગવાસી ડોક્ટર ધ્રુવના કે રા. રમણમાધના લેખોનો જન્મ પણ થયો નહોતો, તે વખતે મર્દૂમ રાવસાહેબ નવનગરામભાઈએ ગુજરાતશાળાપત્રના અધિપતિ તરીકે આ વિષય બહુ વિદ્વતા બરેલી રીતે શાળાપત્રમાં ચર્ચ્યા છે. ડૉ. ધ્રુવના ‘ એક ચિત્ર પ્રદર્શન ’ નામના કાવ્યને શાળાપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં કાઢ્યો, લેખો, અને તેના લેખકોના બંધારે ‘ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ’ નામનો એક સપ્ત અને વિદ્વત્ત.પૂર્ણ લેખ લખી, જાને પક્ષના હીમાયતીયોને બહુ ઉત્તમ ધડો આપ્યો છે. તે વખતે સંસ્કૃત શબ્દ વિશેષ વાપરવાના આગ્રહવાળા ત્રિહાતોમાં અગ્રણી રા. મનઃસુખરામભાઈ હતા. તલપદી અને પ્રાંતભેદની લાખા યોગ્ય સ્થળે વાપરતી, તેવા મતમાં રા. સા હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા વિગેરે હતા. રા. સા. નવલ-રામભાઈનો મત, અધિપતિ સાહેબ, આપના વિચારને મળતોજ હતો. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના બાંધાંતર કરવામાં તથા શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર સ્વતંત્ર લેખ લખવામાં એકલી ધરગથ્ય-આમ્મબાપા કહી પણ યોગ્ય અર્થદર્શક થઈ શકવાની નથી. કદિન વિષય માટે પારિભાષિક શબ્દો જોઈએ તે સંસ્કૃતની મદદ વગર ક્યાંથી લાવવા? તેવે સમયે ધરગથ્ય શબ્દો વાપરવાનો દુરાગ્રહ રાખનારા ગુજરાતી સાહિત્યનું અહિત કરનારા છે. વૃદ્ધસવર્ધ, શેલી, બવ-જીનિ, કાલિદાસના જેવાં અર્થવાળાં કાવ્યો માટે કે ન્યાય, તર્ક, વેદાન્ત-કે શીલસુરીના વિ-ષય માટે સંસ્કૃતની મુદ્દલ સહાય લીધા વગર માત્ર સાદી, ધરગથ્ય ગુજરાતી ઉપર જે લેખકો આધાર રાખે છે તેમનો શ્રમ ક્યાંથી સફળ થાય? તેમજ વળી જે ગ્રંથો સારા-ન્ય વાચકવર્ગ સમજી શકે એવા લખાવા જોઈએ તે પુરતકે સંસ્કૃતમય દંબી શૈલીથી લખાય તો તેથી પણ સારુંક શું? લેખકોનાં ધર્મ છે કે વિષયની હિચ્ચના સાથે વાચકની

યોગ્યતાનો વિચાર કરવો જોઈએ. વાચકનો ધર્મ છે કે હંચા શાસ્ત્રીય, વિષયો સમજવા હોય તો આધુનિક જમાનાના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો જે ભાષા લખે છે તેમની ભાષા સમજવાને પોતે શક્તિમાન છે, એવી ખાતરી હોય તોજ તેના અર્થોનું વાચન શરૂ કરવું, નહિ તો વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહિ, અને પોતાની ભાષા અને વિષય સમજવાની અયોગ્યતાનો દોષ કાઢવાને બદલે લેખકના ભાષાકાંક્ષિન્યનો દોષ કાઢવો નહિ.

અરબી, ફારસી, કે અન્ય ભાષાના જે શબ્દો આપણી ભાષામાં રૂઢ થઈ ગયા છે, તેમને બદલે કે ખીજા પ્રાકૃત શબ્દોને બદલે નવા પ્રયોગવાળા શબ્દો વાપરવાનો પ્રયત્ન હાસ્યાસ્પદ નથી શું? ખુરશીને બદલે વેત્રાસન, તખ્તોને બદલે હૃયશાળા, ટેબલને બદલે લેખિનીનૃસાલય જેવા શબ્દો સાધારણ લેખોમાં વાપરવાની શી જરૂર! તેમજ શાસ્ત્રીય અર્થોમાં પારિભાષિક શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા આવે તેને સંસ્કૃતમય ભાષા કહેવી તે પણ ભૂલ છે. વિષયની ઉચ્ચતાના પ્રમાણમાં ભાષા યોગ્ય અર્થવાહિની ન હોય તો લેખકના ઉદ્દેશનું ફેલ્ટન થવું નથી, અને તેણે પેતનો અથ કે વિષય લખી જનસમૂહને ઉપકૃત કરવાને કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે.

વર્ણા રા. સા. નવલરામભાઈનો એવો પણ અભિપ્રાય હતો કે પ્રાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ કવિઓ પ્રેમાનંદ, શામળ, નરસિંહમહેતા પેતાના કાવ્યમાં જે ભાષા કે શબ્દો વાપરી ગયા છે, તેને શુદ્ધ, રૂઢ માનવાં; તેમજ ગુજરાતનો માન્ય વર્ગ જે ભાષા બોલતો લખતો હોય, તે ભાષાને શુદ્ધ ગુજરાતી કહેવી. તેમની માન્ય વર્ગની વ્યાખ્યા મારા સમજવા પ્રમાણે નીચે મુજબ હતી:—શહેરના ઉચ વર્ણના મુશિક્ષિત લોકો તે માન્ય વર્ગ. માટે આ માન્ય વર્ગે માંહેમાંહેના સૂક્ષ્મ મનભેદો છોડી દઈ એક સપથી ગુર્જર ભાષાને વધારે પુષ્ટ બનાવવા પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

હેવટ આ ચર્ચાપત્ર વિશેષ લાંબું ન કરતા જે સાકરો કે વાચકો ભાષા સંબંધી આવા વિષયો વાંચવા, લખવા કે ચર્ચવાનો શોખ ધરાવે છે તેઓને મારી એક વિનીત બલામણુ છે કે તેઓએ રા. સા. નવલરામભાઈના ભાષા સંબંધી ઉક્ત વિષયો વાંચવા; તેમ મહંમ વિદ્વાનના “અધેરી નગરીના મંધર્વસેન”નું વિવેચન તથા “સુભોષ ચિંતામણિ” વિવેચન નામના ખીજા બે લેખો પણ નવલસંધાવણીમાંથી વાંચવા. કારણ કે બ્યારે વીશ વર્ષ પછી આ ચર્ચા ફરીને સુદર્શન પત્રમાં ઉઠી છે ત્યારે લગભગ પા સદી પહેલાં તત્સંબંધે આપણી ભાષામાં શું લખાયું છે તે વાંચવું, તે બને પહોંતા આગ્રહી વિદ્વાનોને આવશ્યક છે, કારણ કે ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ જેઓને આવા વિષયનું મનન-પાકન કરવાનો શોખ હોય તેમને નો ઉક્ત લેખોનું વરુ યાદ હશે, પરંતુ ખીજાને વિસ્મરણ થવાનો સંભવ છે.

લી. મેવક.

અંગાશંકર કેશવજી શુક્લ.

• બીલીમોરા.

તા. ૯-૨-૧૯૦૨.

ધર્મપદ.

(મહાત્મા શ્રી ભગવાન યુદ્ધના ઉપદેશો.)

(મળેલું) *.

(અનુસન્ધાન અંક ૪ પૃષ્ઠ ૧૨૭ થી.)

॥ દ્વિતીય-વિંદુ ॥

જ્ઞાનોદ્ધીપન.

(૧)

કર્તવ્ય માર્ગમાં, પ્રમાદિ શિષ્યોને પુનરુત્તેજીત પ્રવૃત્તિદ્વારા ઉત્તેજન આપવા માટે, ઓગણત્રીસ શ્લોકનું આ દ્વિતીય વિંદુ છે. આમાંની પ્રથમ ચાર ગાથા આવસ્થિત પાસે જેઠા પનમાં મહાત્મા યુદ્ધે ઉપદેશી હતી. આ પ્રસંગે ધાર્મિક જીવનની વૃદ્ધિને આધ કરતા બંધનો અને વિધોને વિદૂર કરવામાં પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતાનો ઉપદેશ ચર્ચાતો હતો, તેવામાં એક પ્રમાદિ શિષ્યે પોતાના સાથીઓના સાથનો ત્યાગ કર્યો હતો. તે પોતાની શુદ્ધાના અંતર ભાગમાં ભરાયો અને નિદ્રા અને ભિત્તિમાં તણાવા લાગ્યો—તેને એટલું પણ માલમ ન પડ્યું કે, સાત દિવસ પછી તો તેના માથા ઉપર મરણ ભરી રતું હતું. આ સમયે તેને ઉદ્દેશીને ભગવાન યુદ્ધ બોલ્યા:—

“ અરે ! તું ઉઠ ! ત્યાં શા માટે સુઈ રહ્યો છે ? એક છુદ્ડ જંતુ અથવા ઉર્ણનાભિના મિત્ર ! જેમ અમુક મનુષ્ય, રોગી અવયવની વાઢકાપ કરાવતાં બ્હીએ છે, તેનું હૃદય ભરાઈ આવે છે, તેનું દુઃખ વધે છે, ઊંઘમાં વિસ્મરણ શોધે છે, પરંતુ તેના આગામિ દુઃખના પુનઃસ્મરણથી બચી શકતો નથી; તેના જેવુંજ તારું વર્તન છે, તું એકાંતમાં ભરાઈ, અનીતિ આચરી, શરીર (અથવા જીવન) ના ગૌરવ સંભાળે છેતરાયો છે, તે દયાપાત્ર છે. પરંતુ સત્ય જ્ઞાન માટે પ્રવૃત્તિ પરાયણ થયેલા મનુષ્યને આવો શોક સંભવતો નથી. તે તો હમેશાં ધર્મનું ચિંતન કરતો કરતો નિજને પણ વિસરી જાય છે—સત્યનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી તે દરરોજ વૃદ્ધિ પામ્યાં જાય છે; વિશ્વમાં તે એક, જ્ઞાનના દિવ્ય પ્રકાશ સ્વરૂપ થઈ રહે છે; ગમે તેવી સ્થિતિનાં જન્મવા છતાં, તેનું સુખ સહસ્ર બ્રહ્મ વૃદ્ધિવાન છે, અને અતે પણ તેજ, અસ્તિત્વના દરેક પાપી પ્રકારથી રક્ષિત થાય છે. ”

આ શ્લોકો સાંભળતાંજ શિષ્ય જાગૃત થઈ ગયો, મહાત્મા યુદ્ધ પાસે આવ્યો, અને તેનાં પાદમાં પડ્યો; આ સમયે વિશ્વના વંદનીએ તેને, “ પૂર્વ જન્મના અનુસન્ધાનનું જ્ઞાન છે કે નહિ ? ” એમ પ્રશ્ન પુછ્યો. શિષ્યે કમુલ કર્યું કે, વૈષયિકવૃત્તિઓને લાડ લગાવવાથી આવ્યાં

રહસ્યમાં ઉડા ઉતરવાને તે અશક્ત હતો. આ ઉપરથી મહાત્માએ સમજાવવા માંડ્યું કે—

“પૂર્વના યુદ્ધના સમયમાં તું એક શિષ્ય હતો; પરંતુ સ્વાત્મ-સંતોષ અને નિદ્રાને અધિન થઈને, જંતુ અને તેના જેવાં અન્ય સ્વરૂપોમાં ઘણાં વર્ષ સુધી જન્મ ધારણ કર્યો પડ્યો હતો; પરંતુ હવે તારું અનિષ્ટ કર્મ સમાપ્ત થતાં તું મનુષ્ય જન્મ પામી શક્યો છે અને શિષ્ય સંઘમાં દાખલ થઈ શક્યો છે.”

આટલું કવણુ થતાંજ શ્રમણ શોકાવિષ્ટ થયો અને પોતાનાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને રહત (શિષ્ય) થઈને રહ્યો.

(૨.)

• પૂર્વે મહાત્મા યુદ્ધ, આવસ્તિ પાસે જેઠવનમાં પોતાના ચતુર્વર્ગના અનુયાયીઓને ઉપદેશ કરતા રહેતા હતા; ત્યાં મૂર્ખ વિચારોને અધિન થયેલો તથા પોતાની વાસનાનો નિઃપ્રહ કરવામાં અશક્ત નિવડેલો એક યુવાન ભિક્ષુ હતો. આથી તેણે શોકગ્રસ્ત થઈ દેહ-પાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાના ઉપરી (દાનપતિ) ને ત્યાં જઈ જરી પ્રાર્થ કરી, અને પોતાની ગુફામાં ભરાઈ આસન ઉપર બેસીને, વાસનાને તપ કરવાની શક્તિમાંથી પરિણામતા અનિષ્ટનું ચિંતન કરવા માંડ્યું. બગવાન યુદ્ધ તેના વિચાર જાણી જઈને તથા આરિત્રના યથાર્થ કારણના અજ્ઞાન અને અનિગ્રહીત મનને લીધે તેને આમ છેતરાતો બેઠો, તેની ગુફા તરફ ચાલ્યા અને તે શું કરવાની પ્રવૃત્તિમાં હતો તેની તપાસ કરી. આ ઉપરથી ભિક્ષુએ ખુલાસો કર્યો કે, તે વાસનાનો નિરોધ કરવાને અશક્ત હતો અને તેને લીધેજ ધાર્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધી શકતો ન હતો. તેથી તે દેહપાત કરવાની તૈયારીમાં હતો. આથી મહાત્મા યુદ્ધ બોલ્યા:—

“અનિશ્ચય અને સંશય,* ધાર્મિક વૃદ્ધિમાં વિલગ થવાનાં કારણો છે. પ્રથમજ કરવાનાં તો મનોનિગ્રહ અને વિચારનિયમન છે; એ શિવાય કશું અનિષ્ટના બહિર સાધનનો વિનાશ કરવો તદન વ્યર્થ છે.”

વળી આગળ ચલાવ્યું કે—

“પ્રથમ માતૃને કાપી નાંખતાં શીખવું, એક સત્ય નિયામકને અનુસરવું, અને તાળાના સર્વ અધિકારીઓને વિદ્વર કરવા, આજ યથાર્થ પ્રજ્ઞાવાન મનુષ્ય (તું આરિત્ર) છે.”

પછી સમજાવ્યું કે, સંશય માતૃ સ્થાને છે, તાળાના અધિકારીઓને સ્થાને (સુખ દુઃખાદિ રિચિતિના કારણ રૂપ) પાર નિદાન છે અને જ્ઞાન નિયામકના સ્થાને છે. આ સાંભળીને ભિક્ષુને જ્ઞાનોદય થયો અને નિર્વાણ પામ્યો.

* સરખાવો.

અજ્ઞાથાશ્રદ્ધાનશ્વસંશયાત્માવિનશ્યતિ ।

ઇત્યાદિ.

અને, સંકલ્પપ્રમથાન્ કામાંસ્તક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥

અને, કર્મેન્દ્રિયાણિસંયમ્ય ચઆસ્તે મનસાસ્મરન્ ।

ઇત્યાદિ.

ગીતા ॥

(૩)

એક સમયે રાજગૃહ પાસે ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર એકલાં થયેલાં લોકનાં ટોળાંને નિર્વાણનો ઉપદેશ કરતા મહાત્મા યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં આગળ એક કઠિન હૃદયનો અને કઠીણ બિંદુ હતો, જેને મહાત્માનો ઉપદેશ લેશ પણ અમર કરી શકતો નહોતો. ભગવાન યુદ્ધ તેના વિચાર કળી જઈ તેના નિર્વાણ પ્રાપ્તિના માર્ગમાં બાધ કરતાં બધેનો વિદ્વ કરવાના આશયથી, તેને પર્વતના પાછલા ભાગમાં એક ઝાડની નીચે “ભૂતાવળ” ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી ગુફાના મધ્યમાં જઈને, ધ્યાનસ્થ થવાનું કહ્યું તે જગાએ આવી પહોંચ્યા પછી, જો કે તેના જોવામાં કંઈ રૂપ આવતું નહતું તોપણ જૂત, પિશાચના સ્વરોથી, વંચમાં ભંગાણ પડતું અને ભિતિ લાગતી, તેથી શાન્તિની સ્થિર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં જ્યાંથી તે આવ્યો હતો ત્યાં જવા તેનું મન વિશેષ ઉત્સુક બનવા લાગ્યું, પરંતુ, જે સ્વરો સંભળાતા હતા તે, તેનામાંથી ભ્રષ્ટ કરવા ઇચ્છતાં અનિષ્ટ-સત્વોનાજ હતા, એમ તેને વિચારતાં લાગ્યું, અને તેથીજ તે જ્યાં હતો ત્યાં ત્યાં રહ્યો ત્યાં તે એકો હતો તેવામાં મહાત્મા યુદ્ધ તેના પામે આવ્યા અને તેની આગળ બેઠીને પૃથ્વી, “આ એકાંત વાસમાં એકલા રહેવા છતાં તને ખીક લાગતી નથી?” તેણે જવાબ વાળ્યો, “પ્રથમ તો જેનામાં હું પર્વતના આ ભાગ તરફ ભાગ્યે આવ્યો હતો તેવામાં ક્ષણેક સુધી હું ભિતિ અનુભવ્યો હતો—પરંતુ પછીથી તો, હું જ્યાં આગળ હતો ત્યાં આગળ એક જંગલી હાથી, પોતાના બાકીના યુગથી છુટા પડવામાં અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવામાં સપૂર્ણ આનંદ માનતો, મારી પાસે ઝાડ નીચે આવીને સૂઈ જતો તથા ઘોરતો જોયો. (આથી મને પુનઃ વિશ્વાસ આવ્યો.)” આ વાતના બતાવોના સપૂર્ણ ગાતા ભગવાન યુદ્ધે કહ્યું—

“જ્યારે, તે હસ્તિ પાંચસેના ટોળામાંનો કુક્ત એકજ હતો, તેણે બાકીનાની જોડે પકડાઈ જવાની ખીકથી, ત્યાગ અને એકાંત જીવનમાં આનંદ માન્યો—ત્યારે તો તારે પણ તારા ગૃહનો ત્યાગ કરવામાં અને એકાંતમાં યોગમય જીવનના નિયમો પાલવામાં, કેટલું બધું સુખ માનવું જોઈએ?”

વંળી આગળ શ્લોક કહ્યો—

“અજ્ઞાની જનસમૂહ કદાપિ યથાર્થ જ્ઞાન પામશે નહિ, એમ જાણીને જ્ઞાની પુરૂષ, મૂર્ખઓના સહવાસમાં ન રહેતાં, એકાંતમાં સમ્યક્ચિત્તના સહવાસમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે; (શીલાદિ) સદ્ધર્મ પાળવામાં આનંદ માનતાં, અને એ જીવનને યોગ્ય આચાર પાળવામાં, આવી જાતના અહવાસમાં મિત્ર અથવા સહાધ્યાયીની લેશ પણ જરૂર નથી—સદ્ગુણેકપરાયણ, શોકવિહીન મનુષ્ય આરણ્યક હસ્તિની પેઠે (યુગથી નાશી છુટતાં) આનંદ પામે છે.”

આટલા શબ્દો શ્રવણ થતા બિંદુને શાંતિ વળી અને આ સાંભળી સમજી શક્યાં તેવાં “અનિષ્ટ સત્વો” પણ એટલાં બધાં થયરી ગયાં કે, હવે પછી એકાંતમાં વિચરતા યોગીઓને કદાપિ બાધ નહિ કરવાના સૌગંધ લીધા; પછી મહાત્મા યુદ્ધ અને બિંદુ નિવાસ સ્થાન, પ્રતિ ચાલ્યા ગયા.

(આગળ ચાલુ)

આવૃત્તિ—
એ. અમરભાઈ-પ્રવાસી
અમીનદાસ મણિલાલ નશુભાઈ

સુદર્શન.

તત્ત્વી—
મેદસદ આનંદસીંહ ગાયકવાડ મે.
એમ. એ. એલ.એલ.બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાની વિચાર)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

પુસ્તક-૧૭. એક ટ.]

(માસિક.)

[એપ્રિલ. ૧૯૦૨]

વિષયવાનુક્રમ.					૧૪.
સાહિત્ય.					
પ્રાર્થના.	...	...	...	(કાવ્ય)	૨૦૭
શાસ્ત્રકુટુંબવૃત્તિગદિ.	...	...	...	(")	૨૧૦
તત્ત્વવીરચરિત્ર.	...	...	...	(નાટક)	૨૧૧
અર્થપત્ર.	...	...	...	(આત્મ)	૨૨૮
ધર્મ.					
સાધ્યતા.	...	...	...	...	૨૧૭
શ્રીકૃષ્ણ.	...	...	...	...	૨૨૩
મહાભારત યુદ્ધ રીતિ.	...	...	...	...	૨૨૫
સામાન્ય.					
માનિનિબંધ.	...	...	...	...	૨૨૭
મહાનિ.					
અર્થપત્ર મહિ.	...	...	...	...	૨૭૩

અમરભાઈ.

શ્રી અમરભાઈ મુનિપત્ર પ્રિન્ટર, એમ. કે. પર્ણી, સાંભોર.

આલ દ્રષ્ટા—
'એક અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી'
અલનિષ્ઠ માણસાલ નજીબાદ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રેક્ષિતર આનંદશેકર વાપુલાઈ ધ્રુવ
એમ.એ. એલ.એ.એ. બી.

(ધર્મ-શૃલ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૭. અંક ૮]

(માસિક.)

[એપ્રિલ. ૧૯૦૨.

પ્રાર્થના.

(મળેલુ)

પિતા ન શિશુ હું હવે, પશુ નહીં હવે હે પ્રભો,
કિરે કિરણ નેત્રના અધિન દીન આ નેત્રમાં,
મહાન્કર પ્રસારિ આ અનુગ્રહો કરે વામણ,
પુનીત શુભ સ્પર્શ યાચું મનચિત્ત આત્માવડે.

થમે પ્રકટ જાણે ? એ પ્રજાજશે પતિત જાન આ,
પ્રહાર પડશે ? ભલે ઉચિત એ જ આ સ્થાવરે,
અચેતન વિશે હુમ્મો, તમ્કડે, છુટી ના શકે,
સચેત કણ આ પુગે જાગી રહ્યા જ સન્ન વિષે.

અચેતન અસલ તુરંત બક્ષહીન એ જાણતો,
પરંતુ નહિ જ્ઞાન એ અનુભવ્યુ હજી આ ભવે.
સચેત તણિ શક્તિ એ, જડ પ્રવાહ સ્વામિત્વ એ,
ચિત્તવૃત્તિવિલાસ એ, જીવન એ, વિમલતા જ એ,
મૂછ-મુકો છુટો મહને આણુ ધણુ કમાવાનું એ,
પુરે કિરણ લેવાને, બલ કરે જમાવો, પ્રભો !

બખતવાંતરાય કં ૬૦ હાકોર.

શ્રી મુકુન્દ-પ્રણામાંજલિ.

(મળેલું.)

(અનુવાદિત.)

વન્દું મુકુન્દ ચરવિંદદલાયતાક્ષ,
કુન્દેન્દુ શા દશન ને શિશુગોપવેશ;
ધન્વાદિદેવગણપૂજીતપાદપદ્મ,
વન્દાવનાલય તણો વસુદેવસનુ.

જય જય જય દેવે, દેવકીનંદને તે,
જય જય જય કૃષ્ણે, યુષ્ણિવંશપદ્મીપે;
જય જય જય મેઘ-શ્યામને ક્રોમલાંગે,
જય જય જય પૃથ્વી-ભાર-નાશી મુકુન્દે.

શ્રી મુકુન્દપદ્મભોજ, હાલ તો પરમાદ્ભૂતે;
પીનારા મોહ ના પામે, મોહેછે ન પીનાર તે.

ના હું વન્દું તવ ચરણનું દન્ડ, અંદન્ડ માટે
કુંભીપાકે ગુરુ હરિ ખરે, ના હું તે નહીં નાંખું;
રમ્યા રામા મૃદુતનુલતાપ્રાગમાં ના રમું હું,
ભાવે ભાવે હૃદય ભવને ભાવના તારીમાં છું.

નારથા ધર્મે, ન ધન સમુદે, નાજકામોપભોગે,
જે ભાવિ તે, ભવતુ ભગવન પૂર્વકર્માનુરૂપે;
આ હું યાત્રું મમ બહુ યથા, જન્મ જન્માન્તરે તો,
તારા પાદમયુજ તણી રૂઠી, નિશ્ચલા ભક્તિ રેન્ને.

યાત્રું છું હું, મન મહો રૂઠી, નિશ્ચલા ભક્તિરેન્ને;
તારા પાદમયુજ નહો સદૃશ જન્મજન્માન્તરોમાં.

ભવજલધિદુભેલા, દન્ડવાએ હણેલા,
સુતદુહિતુકલત્રે, ત્રાણભારે વિટેલા;
વિપમવિપયવારી, ખુડા તે જતોને,
સરણ નહોજ છે હા ? એક તું વિષ્ણુ નાવે.

॥ મહાકવિ શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત. ॥

॥ મહાવીરચરિત ॥

॥ અથવા ॥

॥ પૂર્વરામચરિત. ॥

॥ નાટક ॥

॥ નાન્દી ॥

(અનુષ્ટુપ.)

(૧) અથ સ્વસ્થિત જે દેવ, નિસને હતપાપ જે;
સક્રતક્રમ વિભાગી તે, ચૈતન્યજ્યોતિને નમું.—

(૨) (નાન્દીના અ તે મૂલધાર.)

સૂત્રધાર—(૩) આજે ભગવાન કલપિયનાથની યાત્રાનાપ્રસંગમાં આર્યમિત્રો .
આજા કરે છે કે:—

॥ વિષવસ્થલ ટીપ્પણી ॥

કવિવરભવભૂતિએ સાધુશબ્દપ્રયોગને ધર્મ માનીને કાવ્યાત્મક અત્યંત શ્રેયકારક હેતુ વિચારીને, સર્વગુણાભિરામ, રામનુંજ કાવ્ય કથવાની ઇચ્છાકારા, તેમના ઉત્તરરામચરિતનું વર્ણન ઉત્તરરામચરિતથી કર્યું છે, તથા તેમના પૂર્વચરિતનું વર્ણન, મહાવીરચરિત અથવા પૂર્વરામચરિત નાટકકારા આદર્યું છે.

(૧).—અથ શબ્દમાંગલિક ગણાય છે. ઐકારશ્ચાથશબ્દશ્ચદ્વાવિમૌવ્રહ્મણઃ પુરા કંઠાંભિત્વાવિનિર્યાતૌ તસ્માન્માંગલિકાવુમૌ ॥ ઐકાર અને અથ શબ્દો પૂર્વે બ્રહ્મણે કંઠ ભેદીને બહિર્ આગ્યા માટે તે બંને માંગલિક ગણાય છે. અન્યના આધાર વિના નિઃમાંજ રિથત થયેલો તે—સ્વસ્થિત. ઉત્પત્તિવિનાશરહિત તે નિસ. જરામરણ દુઃખાદિ રૂપપાપથી રહિત તે—હતપાપ—જેનાં પાપ નષ્ટ થયાં છે એવો; નિસ હોય તથા નિરવયવ હોય તે—સક્રતક્રમ વિભાગી—અવિકારી. ચૈતન્યાત્મકજ્યોતિતે—ચૈતન્યજ્યોતિ; આવલો નમરકાર કર્ણું, એમ મંબધ છે,

(અનુપૂ.)

(૪) મહાપુરુષસંરંભ, જ્યાં છે ગંભીર ભીપણે;
પ્રસન્નાક્રિયા જ્યાં છે, વિપુલાધાન બારતી.— ૨

મહાપાત્ર વિષે જેમાં સ્થિતિ તો રસ વીર છે;
સહમબેદો કરે ખુલા, પ્રતિપાત્ર વિભાગી તે.— ૩

આવા સંદર્ભનો અભિનય કરવો. (સદર્પ) અર્થકપરથીનો એમ લાગે છે કે, મહાવીર-
ચરિતનો આજે પ્રયોગ કરવો, એવી આશા છે.

(અનુપૂ.)

(૫) વાગીશ્વર કરી કાવ્ય, વળી સમાશયી કથા;
વાચા પ્રસાર પામ્યો છે, કસોટી રૂપ તે જન.— ૪

(૨).—રંગભૂમિના વિદ્યોતની ઉપશાંતિ અર્થે મંગલસાત્મક કરવામાં આવે છે તે—નાન્દી.
આશીર્વચનસંયુક્તાનાન્દી । આશીર્વચન યુક્ત તે—નાન્દી, એવું વિશ્વનાથનું વચન સંપૂર્ણ
શુદ્ધ નથી; કારણ કે આ નાટકમાં તેમજ અનર્ધસાધવ નાટકમાં પણ નાન્દી આશીશ વ-
ચન યુક્ત નથી. નાન્દીના અતે—નાન્દી કરી રહ્યા પછી તેના અતે; વળી અન્ય દીકાકાર
આ મંગલને તમસ્કિયારૂપ છે, એમ કહે છે:—

(હુહો.)

“દેવ, દિન, રૂપ આદિની વન્દનવચન સમેત;
“નાન્દી કાલ્યા જન કરે, આશિર્વચન વિવેક.”

પ્રથમ શ્લોકમાં “જે દેવ,” એથી, “સમદેવને આણીને,” એ હવે પછી વર્ણવવા-
નો સમદેવ સ્થિત કરે છે. હતપાપ જે, એમ કથવાથી વાલિસવણાદિ વધ અત્ર અપેક્ષિત છે
એમ સ્પષ્ટાય છે, અને તેથીજ વીરરસપ્રધાન આ નાટક છે એમ પ્રતીત થાય છે.

“વીર શૃંગારકે એક, મૂખ્ય જ્યાં વર્ણાય છે;
“પ્રખ્યાત નાયકે યુક્ત, એજ નાટક જાણું.”

સત્ત રૂપ નાટકના અવતારણું જે ધારણ કરે છે—સૂચન આપે છે, તે—સૂત્રધાર.

(૩).—કાલજ પ્રાણીમાત્રને સર્જે છે તથા વિનાશ કરે છે એમ કહેવાય છે; તે કાલને
પ્રિય જે નાથ છે તે—કાલપ્રિયનાથ—મહાકાલ—સંકર—કાલ પણ સર્વ સંહાર કરતાં છે તથા
શિવ પણ તેવાજ છે, માટે જને એક સ્વરૂપ મનાય છે. યાત્રામાં—ઉત્સવમાં; અઘાપિ પણ
કામરૂપાદિ પ્રદેશોમાં, યાત્રાના પ્રસંગમાં નાટકપ્રયોગરીતિ પ્રચલિત છે. આર્ય—કુલાદિ સંપન્ન-
ઉચ્ચ કુલયાળા; મિત્ર—અહુતત્વને જાણવાવાળા, એવા ઉભયે જે હોય તે—આર્યમિત્ર.

(૪).—જ્યાં જે નાટકમાં, મહાપુરુષનો—મહામાનો, મહાન પ્રયત્ન—સંરંભ, ગંભીર—અ-

(૬) તે આહું, નિગાપના કરું છું કે, દક્ષિણ દેશમાં પદ્મપુર નામે નગર છે, ત્યાં યજુર્વેદની શાખાને જાણનારા, ઈશ્વરપ્રભાવના, ધર્માનુબાનમાં શ્રેષ્ઠ, પકિતને પાસ કરનારા, પચ્ચામિમાધકા, નતધાનિઓ, મૌમપાન કરનારા, એવા કૃત્યાક, વેદના પાત્રને પામેલા, ઉદુ-મ્મર બ્રાહ્મણો મ્હે જે આપને વિદિત હોય, આ પરિત બ્રાહ્મણોના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો, વાજપેય યજ્ઞ કરનાવાળો, યોગ્ય નામધારી, પુત્ર્યમહાકવી ભટ્ટ ગોપાલનો પચ્ચમપૌત્ર, પરિત મિતિવાળા નિવૃત્ત દુનો આત્મજ, જાતૃકણિનો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણથી લાભિત ભવજાનિ નામનો કવી, અમારો મિત્ર છે

(અનુષ્ટુપ્)

(૭) શ્રેષ્ઠ પદ્મદમોમાં, મહર્ષિમાં જન્મ અગિય,

યથાર્થ નામી ભગવાન, જેના જ્ઞાનર્નાધિ શુર —

૫

હોબ્ય-કર્ણાથી વીર્ય ન કરી શકાય એવો, તથા બીરજુ-ભય પમાડે એવા જે રંગા જેમાં, બાગ્ની-મગ્ગવતી-બાપા, વિપુનાર્થ-વિપુલ-નિગાપ છે અર્થ જેમાં એવી, તથા પ્રમત્ત-રિમત-નિશુદ્ધ, તથા કરિના છે મહત્પાન રિપે-નમાઈ પાત્ર રિપે જે નાટકમાં વીર્યમ્ સ્થિત થયેલો છે, તથા તે જ પ્રતિ-વિરિધિપાત્રમાં, રિમાગી-રહેચઈ જરાસી, તેના સક્ષમ ભેદો પણ ખુલા થાય છે જેમાં એજ વીર્યમ્, રામનરણાઈ પાત્રમાં સ્થિત થતાજ સુક્ષ્મ ભેદ સ્ફુટ થાય છે સર્વતો-સૂચિત અર્થનો, અભિનન કર્યો—મેજ ભજવેલ વીર ચન્નિતો અભિનન કરાની આગ્રા થઈ છે, એમ બાર છે

(૫)—જેને, વાય-રાસી-સન્નતી, પ્રમત્ત છે તે રાગીશ્વર એવા કરીનું કાવ્ય તે નાટક, રાગી તે પદ્મ નમાશ્રી-નમનો આશ્રન વહને-રણુડીને મનાવતી ધ્યા-નાટ છે, કમોગીરૂપ બાવચાહિ જેનારા તથા શ્રવણ કનાન મનુષ્યે પશુ મન્યા છે, અને તેને વિવેક રાચા પણ નિસ્તાન્યાળી છે—પાગી જે જેમ કમોગીના પથ્થરથી મૂર્છાના શુણ્ણવચ્ચણની પરિલા થાય છે, તેમજ આપ મન્ખા સામાજ્યે આ નાટ્યના શુણ્ણવચ્ચ કથરામાં મર્ચન મમર્થ છે

ભવજાનિનો આત્મશ્લાગાપ્રચાર સર્વત્ર પ્રતીત થાય છે, પરંતુ તેના જેવા મહાન કરીરને તે યોગ્ય જે કિત્તનમચરિતમાં પણ —

“વચન થકી વશ થયવી, અમના પગને પગનેરે” હજી

જે બ્રાહ્મણ પુરે લમ, મન્ન્યતી જે મદા કાગ પગતી, ઈલાઈ

અત્ર પણ મન્ન્યતીને ઉદ્દેગીને વટેવાયુ છે માનનીમાધવમાં પણ —

“છે યત્ન આ નહિ કદી મમ નિન્દકાર્યે,

“તેઓ બધા કઈ કઈ મનમાહિ જાણે

“છે કે મમાન મમકે પગી કાઈ થાશે,

“પૃથ્વી રિશાળ વગી કાગ નિગંત બામે”

(વસંતતિલકા.)

(૮) જેણેજ, આ, હણી જગત્રય શોકમૂલ,
 નહીં અધ્ય પીર, ગુરૂ સાહસ, અહભૂતે જેઃ
 વીરાહભૂતપ્રીતિ થકી, રધુન-દનું તે,
 વિદેષીને દમવતું, ચરિતે બનાવ્યું.—

૬.

(૯) તે આ, તમે શ્રવણાનુગ્રહથી પવિત્ર કરો, તે શ્રોત્રિયપુત્ર ભવભૂતિએ પણ
 કહ્યું છે કે:—

(વસંતતિલકા.)

(૧૦) જે વાસ્તીકિ, મુનિવર પ્રથમે કવિના,
 તેણે સુપાવન અર્થ્યું, જ્ઞાન શમનું જેઃ

(૬).—તે આ હું—સામાજિકાથી આગ્રા કરાયેલા હું, દક્ષીણ દેશમાં—વિદર્ભ દેશમાં,
 એમ બાવ છે. યતુવેદની શાખા (તૈત્તિરીય) ને જાણવાવાળા—તૈત્તિરીઓ, કસ્યપ ગોત્રના—
 કસ્યપના વંશમાંથી ઉતરી આવેલા; ધર્મોતુષ્ઠાનમાં શ્રેષ્ઠ-ધર્માચરણ આચરવામાં હિતમ.

અઘ્યા:સર્વેષુ વેદેષુ સર્વ પ્રવચનેષુચ ।

શ્રોત્રિયાન્વયજાશ્વૈવવિજ્ઞેયા: પંક્તિપાવના: ॥

સર્વે પ્રવચન તથા વેદમાં જે અઘ ગણાય છે તથા જે શ્રોત્રીયના વંશમાંથી ઉતરી
 આવ્યા છે, તે પંક્તિનેપાવન કરનારા ગણાય છે, ગાર્હપત્ય, આહવનીય, દક્ષિણ, સમ્ય
 તથા આવસથ, એમ મળી પાંચ અગ્નિને ઉપાસનાર તે—પંચાગ્નિસાધક. અમુક વ્રત-નિયમ,
 ધારણ કરવાવાળા તે—વ્રતધારી, સોમપાન કરવાવાળા—સોમરસ પીનારા—સોમયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન
 કરવાવાળા, એમ આશય છે, ઉકુચ્ચર બ્રાહ્મણની જાતિ આપણા તરફ પણ પ્રસિદ્ધ છે.
 વાન્તપેય એક પ્રકારનો યજ્ઞ છે. યોગ્ય નામધારી—ગોતાના નામનું સાર્થક કરે એવો, પંચમ
 —પાંચમો, પવિત્ર કિર્તિવાળા—વિશુદ્ધ યજ્ઞના, આત્મજ-આત્માથી—ગોતાથી જન્મેલો પુત્ર. જેના
 કંઠમાં શ્રી—સરસ્વતીનો વાસ છે તે—શ્રીકંઠ, અને તેજ છે લાંછન-ચિહ્ન, જેનું તે—શ્રીકંઠપદથી
 લાંછિત—ભવભૂતિ—આ નાટકનો કર્તા. નિલકંઠ, શ્રીકંઠ, જાતૂકર્ણી, એ નામો મહાદેવ પાંચક
 હોવાથી, તેમની શીવવતી શંકા થાય છે, નીલકંઠ, શ્રીકંઠની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે. શીવ સર્વ
 પ્રકારનું શ્રવણ કરી શકતા હોવાથી, જાતૂકર્ણીની સંગ્રાથી ઓળખાય છે.

(૭).—મહર્ષિઓમાં જેમ અંગિરા પ્રાધાન્ય ભોગવે છે તેમ, સર્વે પરમહંસોમાં શ્રેષ્ઠ
 એવા ભગવાન જ્ઞાનનિધિ-જ્ઞાનના ભંડાર રૂપ, જેના (ભવભૂતિના) શરૂ છે; તેઓ યથાર્થ
 નામી—તેમના નામના અર્થ પ્રમાણે કામ છે. જેનું, તેવા છે.

ભક્તોની લાંબા વિદરે, વળી મારી વાચા,
મોક્ષાર તે પણ વિચક્ષણ સાંભળી લ્યો.—

૭

(નટ પ્રવેશ કરે છે.)

નટ.—(૧૧). પ્રેક્ષકોને પ્રસન્ન કર્યા છે; પણ આજનો પ્રયોગ અપૂર્વ હોવાથી, આ-
રંભમાં કયાભાગ સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા છે.

સૂત્રધાર.—(૧૨). તે ભગવાન, દિક્ષા ધારણ કરનાર કૌશિકવિશ્વામિત્ર, વશિષ્ઠ જેના
આચાર્ય છે, એવા, ઇન્દ્રિયકુલોત્પન્ન રાગરૂપિ દશરથને લાંબા, પોતે તપોવન પ્રત્યે પાછા
ગયા છે; તે તો:—

(માલિની.)

(૧૩) વિગ્રહિ સદગર અગ્રે, વિવં વિગ્નારગે તે,
જગદુપદૃગિ હેતુ, જનકી પામગે તે.
દશમુખ કુલધાતી, શ્લાઘ્ય કલ્યાણપાત્ર,
ધનુઅનુગર સદાચી, રામને આણીને તે.—

૮

(ઉપજાતિ.)

(૧૪) તેણે-નિમગ્ન્યાગર વિદેહનાથ,
શુદીતદીક્ષાથીજ બ્રામ્ મોકલ્યો;
તે રાગ આ, નામ ધરી કુશઘ્વજ
સીતોર્મિલાના સહ, અત્ર આવતો.—

૯

(બંને ગાય છે.)

(૮).—વીરમાં અહભૂત-અપૂર્વ, વીરહભૂત-મહાવીર, એમ અર્થ છે; તેની પ્રીતિ-અ-
નુરાગથી, તે-વીરહભૂતપ્રીતિચક્રી; તે ભવભૂતિએ, રધુનદ્વનું-રધુના વંશમાં જન્મેલાનું-રામનું,
આ અહભૂત ચરિત બનાવ્યું; તે કેવુ કે, જેમાં જગત્રયને શોધના કારણ રૂપ રાવણને
રોળ્યો છે, એવું; તથા જે અસ્પ વીરવાળું નથી પણ જેમાં બહુજ વીરરસ છે, ઘણું સા-
હસ છે તથા અહભૂત છે; આ બનાવવાનું કારણ આપતાં જણાવે છે કે, વિદેશી-ધર્મદ્રોહીને,
સાશન કરવાને તે બનાવ્યું છે.

(૯).—તે નાટકને તમે સર્વે સામાજિકો, સાંભળવાની કૃપા કરીને, પવિત્ર કૃતકૃત્ય
કરો. વેદને ગાણવાળાં વિગ્રને, શ્રોત્રિય, નિલકંઠ કથવાનો આશય છે. તેનો પુત્ર ભવભૂતિ.

(૧૦).—સર્વ કવીના પ્રથમ આદિ કવી, મુનિવર-મુનિઓમાં ઉત્તમ, એવા વાલ્મીકિએ,
સમ્બદ્ધ પ્રકારે પાવન કરવું રામનું વૃત્ત-ચરિત, અથુ-બનાવ્યું. તેમાં ભક્તોની વાચાનો વિ-
હાર પણ યદ્ય ચૂક્યો છે, અને મારા (ભવભૂતિ) જેવાની વાચનો પણ વિહાર યાપ્યો, ભવ-
ભૂતિ રામચંદ્રાચરણને નાટક બનાવે છે. તે માફે બનાવેલું ચરિત, તમામ જેવા વિચક્ષણ—

(૧૫) ॥ ઇતિ પ્રસ્તાવના ॥

ગણા પુરુષો-પણિતો, પ્રીતિવાળા ઘઘને સાંભળો... પ્રીતિપૂર્વક એવણું કરવું તે પણ એ પ્રકારની ભક્તિમાં ગણાય છે.

(૧૧).—પ્રેક્ષકો-નાટક જેવા આવનાર સામાજિક. અપૂર્વ-પૂર્વ ન હોય તેવું-એક પ્રયોગ-રંગભૂમિ ઉપર યોજવાનું નાટક. કથાનો કેટલોક સંબંધ જાણવાની ઇચ્છાવાળા છે કારણ કે આજનું નાટક નવિનજ છે.

(૧૨).—તે ભગવાન કુશિકના પુત્ર-કૌશિક, વિશ્વામિત્ર-વિશ્વના મિત્ર-તે નામના મુનિ ઈન્દ્રિયકુકુક્ષના રાજર્ષિ દશરથ, કે જેના વશિષ્ઠ ગેર છે, તેને સાં જઈ આવી, તપોવન તપને માટેના વનમાં, પોતાની આશ્રમમાં પાછા આવ્યા છે. (વિશ્વામિત્ર રામલક્ષ્મણને યજ્ઞ રક્ષા માટે. વાચિ આવ્યા, તેનું ગર્ભિત સૂચન અત્રે હોય એમ લાગે છે.) તે તો-તે સં સાં આવીને:—

(૧૩).—નિઝયિ-તે જ્યાં કરવાના શીલવાળો, સદગત-સ્વાભાવિક રીતે, વીર્ય-પરાક્રમ અશ્વોથી-દિવ્યાશ્વોથી, વિસ્તારનાર-સર્વેત્ર પ્રસારિત કરનાર; જગતને ઉપકારના હેતુ-કારણ રૂપ, જનકી-મૈથિલી-સીતાને પામનાર, દશ મુખ કુલનો ધાત કરનાર, સ્તુતિ કરવ લાયક, કલ્યાણ-મંગલના, પાત્ર-સ્થાન રૂપ; તથા ધતુ અને અતુજ-પછી જન્મેલો-ભ્રાતાનું સહાય સહિત; ધતુ અને અતુજ-લક્ષ્મણ, જેજ છે સહાયમાં જેના સાથે એવા રામચંદ્રને (નિઝયન રક્ષણાર્થે) આણીને, (નિઝયનમાં આવ્યા.)

(૧૪).—તેણે-તે વિશ્વામિત્ર, વિદેહનો નાથ-વિદેહના રાજા જનકને, નિમંત્રણ કર્યું છે -ઓલાવ્યો છે. પરંતુ તે રાજાએ દિક્ષા કારણ કરવાથી, પોતાના ભાઈ કુશધ્વજને, સીતા તથા ઉર્મિલા સાથે મોકલ્યો છે, તે આ તરફ આવતો જણાય છે, એમ આશય છે. સૂચન વિના પાત્ર પ્રવેશાવતું નહિ, એ નિયમાનુસાર અત્રે સૂચન પણ થઈ ચૂકે છે.

(૧૫).—નાટકીય વસ્તુનો, પ્રયોગ સ્વચ્છ, સ્વપ્રકાર સાથેનો સંલાપ તે, પ્રસ્તાવના;

“ નદી, વિદુષક કે પછી, પારિપાત્તિક કોય;

“ સ્વપ્રકાર શું ચિંતવે, તે આમુખ સહુ હોય.”

આમુખ-પ્રસ્તાવના

(આગળ ચાલુ...)

રાજયોગ.

(મળેલું.)

(અનુસધાન, ગત અંક, ૪૬૬-૨૦૧, થી.)

—(પ્રવેશક.)—

(૧)

જીવનમાં ડગલે ડગલે, આપણા અંતઃકરણમાં કંઈક સાલતું હોય, હજીપણ કંઈ વધારે મેળવવાની હજી થતી હોય આવને સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સુખ મનાતું હોય, અને એથી પણ વધારે, આપણા કાળજીની કોર જેવા પદાર્થો પણ મરણની લીલિદાયક છાયાથી છવાયલા લાગતા હોય, તો તો, “ સુખ એટલે શું ? ” એનો નિર્ણય કરવાનું કામ, હાલતો વાચકની આદી સમજ ઉપર વિચાર માટે મૂલતવી રાખવું યોગ્ય લાગે છે. પોતાના સર્વ સુખને એક પરાધીન નિયમદ્વારા, નિર્દય ઉપરીની ચચલ પ્રકૃતિને અધીન રચીકારવાના વિચાર સામે, દરેક વિચારવત મનુષ્યના મનને, ભાગ્યેજ અરુચિ થયા વિના રહેશે ! કંઈપણ માલ વિનાનાં તત્વ, કાળનાં ક્ષણભરુર રમકડાં કરતાં, સુખની ભાવનામાં ઉત્તમ તત્વોનો સમાવેશ થવો આવશ્યક છે. એક સાદો તર્ક કરી જોતાં, તેનો સમાવેશ, એવા એક કંઈકમાં થવો જોઈએ કે જે, વિશ્વવ્યાપક વિવર્તના નિયમની હદ બહાર છે; તે નિત્ય તેમજ સદા, અસ્તિત્વ ધરાવનાર છે; વળી તેજ, આ વિવર્તના, સાર તથા હેતુરૂપ છે. ત્યારે સુખ એટલે શું ? હાલતો, આ પ્રશ્ન આગળ ઉપર મર્યાદાનો મૂલતવી રાખી, એક અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી વિલોકતાં પણ, તેની તેજ શોધ સુધી, કેવી રીતે આવી પહોંચાય છે, એ વિચારવું પણ વધારે રચિકર થઈ પડશે. એ માર્ગે વિચારી જોતાં આપણે ખરેખર જોઈ શકીશું કે, આ એકજ વિચાર, ઐહિક કર્તવ્ય માર્ગના સર્વ ગુણ નિર્જેરા ઉપર, સામ્રાજ્ય ભોગવે છે.

આપણે, દાખલા તરીકે મનુષ્ય ચારિત્રની તપાસ કરીએ. માનવ ચારિત્રનો પાયો શા ઉપર રચવામાં આવે છે ? ઉભય કાર્યોમાંથી, એકના કરતાં કયું અન્ય ઉત્તમ છે, તેનો નિર્ણય કરવાને આપણે શક્તિવાન છીએ; પરંતુ આપણા જ્ઞાનની આધુનિક સ્થિતિને વિલોકતાં એક અમુક કાર્ય, સાદું અથવા જોડું છે, એટલે તદ્દન સાદું અથવા તદ્દન જોડું છે, એટલું પણ કહી શકવાને સમર્થ નથી. ત્યારે એક અમુક કાર્ય જતાવવામાં આવે છે, ત્યારે દરેક જણ અગત્યતાં પણ, તેના અંતઃકરણમાં બધાયલા ખરાખોટાના માપ સાથે, તેને સરખાવી જુએ છે; તેવું તેવા પ્રકારનું ખરા ખોટાનું માપ પણ, તે માપના માલિકને માન્ય હોય છે, તથા તેને જાણાયલાં ઉત્તમ તત્વો ઉપર આધાર રાખતું હોય છે. જીવનની દરેક ભૂમિકાએ આપણે દરેકને, આ વિધિ આચરવો પડે છે, તેથી તેનો નિર્ણય કરવો તથા તેનો સાધન

રણુ ધર્મે પ્રદર્શિત કરવો આવશ્યક છે. ત્યારે તો આખરે એટલેજ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. કે, ખરું-સત્ય-યથાર્થ, શું ? જોનસ્કુઅર્ટ મીલનાં અનુયાયિઓ, ઔચિત્ય અથવા ઉપયોગના, સત્ય સાથે ગોઝગો વાળે છે. ડૉ. વહેવેલ અને પીબ્બોએ એમ વાદ ઉઠાવે છે કે, ઉપયોગીતાથી કંઈક વિલક્ષણુ તે સત્ય. પ્રથમના પ્રમાણે અમુક કાર્ય સત્ય છે, કારણ કે તે ઉપયોગી છે; અન્યના પ્રમાણે, અમુક કાર્ય ઉપયોગી છે, કારણ કે તે સત્ય છે. પ્રો. ફ્રેડી-અર્નસ્ટ વલણુ પણ નીચેના આભપ્રાય દર્શાવતાં, આ પ્રમાણેજ હોય એમ લાગે છે; “ સુખનો, સદૃશુણુ માટે ભોગ આપવામાં, આપણે માનવ-સ્થિતિથી દૂર થતા નથી, માત્ર આપણે સુખી મનુષ્ય થતા અટકીએ છીએ, પરંતુ સદૃશુણુનો, સુખ માટે ભોગ આપવામાં તો, આપણે માનવ સ્થિતિથી અવશ્ય કરીને વિદૂર થતા નહીં છીએ, કારણ કે આપણી વિચારવંત પ્રકૃતિને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનું તથા તેને જાળવી રાખવાનું, નામજ સદૃશુણુ છે, અને તેટલા માટે, જે જે સદૃશુણુનાથી વિરૂદ્ધ છે, તે આપણા યથાર્થ અગિતવના પોપણુ વિરૂદ્ધ છે, અને આપણાં નૈતિક અને વિવેકી જીવનને, સંકુચિત બનાવવા સમાન અથવા વિનાશ કરણુ કરવા સમાન છે. ” * સદૃશુણુ-સત-ઉચિત, અનુસાર સર્વ ચારિત્ર નિયમિત થવું જોઈએ. હજુપણુ એનો એજ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે; સદૃશુણુ એટલે શું ? સત એટલે શું ? આખરે, ઉત્તમોત્તમ સુખ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સુખ-ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સુખ-નિત્ય શાશ્વત સુખ, પામવાં તરફ પ્રશ્નનું વલણુ યામ છે. વળી પાછો એનો એજ પ્રશ્ન, - સુખ એટલે શું ? આપણી વિચાર પરંપરામાં, આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આગળ ઉપર કરીશું. હાલ તો એટલું સ્મરી રાખવું યોગ્ય લાગે છે કે, આપણાં સર્વ કાર્યો, આપણા સર્વ વિચારો, આપણે જે કંઈક સુખરૂપ માનતા હોઈએ છીએ, તદનુસાર નિયમાય છે, અને વળી આ સુખ પણ, આપણે જે જે પદાર્થમાં તેવું અસ્થિતિ ધારીએ છીએ, તેમાં પણ યથાર્થ માલમ પડતું નથી. એ અરસામાં, સત્ય સુખ-સુખનું યથાચ તત્વ, કેવા પ્રકારે સમજ અથવા પામી શકાય છે, તે વિચારીએ.

આવા ઉદ્દેશ માટે નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોનો વિવેક પ્રાપ્ત થવો આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ સાધન પ્રતિ આવી પહોંચાય છે; તે, જ્ઞાનનાં ઉચ્ચ રહસ્યોની દીક્ષા પામનાર અધિકારીએ, સહજ સિદ્ધ કરવાનું છે અને શ્રીમન્છંકરાચાર્ય તેને વિવેક એવું નામ આપે છે. વિવેક પ્રાપ્ત થતાં વૈરાગ્યોદય થાય છે, અને માણસ વિચારશ્રેણીએ ચઢે છે. આથી એટલું સહજ સિદ્ધ થાય છે કે, જીગ્રસુએ ખરા જીગરથી નિત્ય વસ્તુનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એ મૂખ્ય શોધને અધીન, અન્ય સર્વ કાર્યોને રાખવાં જોઈએ, અને શાસ્ત્ર તથા ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે, મહાત્માઓથી વર્ણવાતા, જ્ઞાનમાર્ગના અધિકારીના, શમાદિ પદ્ધતિ નામના ત્રીજા સાધન સુધી આવી પહોંચે છે. આ પ્રકારે યથાર્થ માર્ગ ચઢતાં, નિત્ય અને સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેની તેની ઈચ્છા તીવ્ર થતી જાય છે, અને મોક્ષ માટેનું અતિમ ચતુર્થ સાધન, સુમુક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.

અદ્વૈત જ્ઞાતીઓ, જુદિસ્ટ અદ્વૈતો, જ્યુદ્ધિશ કંપાલિસ્ટો, મહોમેદન સુફીઓ, અને એવા અન્ય ઉચ્ચ માર્ગાનુયાયિઓના, શબ્દમાં સમાપલા રહસ્યવાદના સત્ય અને યથાર્થ તત્વને, તથા મહાત્મા અને તેમનાં નિયમો, દીક્ષાઓ તથા ગુપ્ત રહસ્યોને, જેઓ હસી કાઢે છે, કંઈ પણ

હિસાબમાં અણુતા નથી, તેમના માટે આટલા વિચારો ખાસ જરૂરના છે. જ્યોતિના, ઝમઝમાટને સહી શકવાને જોઈએ એટલી અસમર્થ ચક્ષુ ઉપર, પ્રકાશ પાડવો નિરર્થક છે. જ્ઞાનમાર્ગની બે ધારવાળી તરવારને, દરેક સાધારણ મનુષ્ય વીંચી શકતો નથી; રહસ્ય માર્ગનો પડો દરેક નાસ્તિક વાદી, ક્ષયદાકારક રીતે ઉચકી શકતો નથી. આથી એટલું સમજાય છે કે, ઉચ્ચ જ્ઞાનમાર્ગની રીતિઓના જીગ્ઞાસુ દરેક અધિકારીને, સિદ્ધ કરવાનાં સાધનો, જોર જુલમથી બેઠાં કરેલાંના જેવાં અથવા યાંત્રિક અથવા સ્વાર્થી, હોવા કરતાં, તેમના વૃદ્ધિક્રમમાં સાહેજક છે અને તેમનાં પ્રાપ્ત્ય અને યથાર્થતા સયુક્તિક છે.

આધુનિક સમયે આપણને જેટલાનું જ્ઞાન છે, તે જો એમ કહી શકાય તો, વિવર્તનું પરિણામનું છે; વિવર્ત, સ્થૂલ જીવન ઉપર સર્વ જ્ઞાનના જ્ઞાન સાથે, કદાપિ છુટી શકે નહિ એમ જોડાયેલો છે. આનું યથાર્થ તત્વ જોવાને શક્તિવાન થવાને અને એ સર્વ કારણના કારણ સાથે, ઔઘ્યભાવ પામવાને, ઘોડી મહેનત અને યોગ ભોગ આપવાના નથી. ન્યારે, સર્વ પ્રકારનું બુદ્ધિવિષયક પશ્ચાત્-ભાવિ (a-posteriori) જ્ઞાનનો, અમત રૂપે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને અંતરાત્માનાં પ્રાગ્ભાવિ (a-priori) જ્ઞાનનાં સ્પન્દનોમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવામાં આવે છે, ત્યારેજ આપણને જીવનની એક એવી ભૂમિનાનું જ્ઞાન થાય છે કે, જ્યાં દિવ અને કાલનું અસ્તિત્વ હોતું નથી, અને જ્ઞાન માત્ર યથાર્થ અને નિત્ય વસ્તુનું સંભવે છે. ઇન્દ્રિયો, તેમના પ્રકાશક મૂલ જ્ઞાન પ્રતિ વત્સા શિવાય, કદાપિ આમ સંભવી શકતું નથી. આ સ્થિતિએજ યથાર્થ-સત્ય, સુખનો ઉદય બુદ્ધિમાં થવા માંડે છે. અત્રે હુંકમાં વર્ણવેલાં સાધનોનો ઉદ્દેશ, ઇન્દ્રિયોનો આવા પ્રકારનો આંતર પ્રવાહ સ્થાપવા તરફ છે.

હુંકમાં પતાવીએ તો, આપણે ખતાવી આવ્યા તેમ, સર્વ તત્વશાસ્ત્ર, મરણથી જ આરંભાય છે. અવ્યય અને નિત્ય વસ્તુની શોધ મારેજ, સર્વ શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ હોય છે. આજ ખરેખરો ડિમિયો છે, પારસમણિ છે.—આ ક્ષણભંગુર યંત્રના ક્ષણિક તત્વોનું, નિર્વિકાર અને ચકચકીન સુવર્ણમાં બદલાવું છે. આ એક સ્વપ્ન છે, અથવા મનુષ્યમગ્નની એક કહંપના માત્ર છે, અથવા આપણા વિચારોના સાપેક્ષ નિયમાનુમાર આપણને તે પામવાની મના કરવામાં આવી છે, અથવા એક સંભવિત વાત છે, અથવા પ્રાપ્ત કરવા લાયક સત્ય વાત છે, તેનો નિર્ણય પ્રવેશકના અતમાં કરીશું.

આપણે અત્રે પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના શોધનાં મુખ્ય મુખ્ય પરિણામનું અવલોકન કરવા, ઘોડીકવાર, આપણા વિષયની દિશા બદલીએ; તેઓએ અનંત અને નિત્યના શોધ પાછળ, તેમનું સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપ્યું છે, અને શક્તિનો વ્યય કર્યો છે. વિવર્તોત્તીત અને નિત્ય વસ્તુને, સમજીને અનુભવવામાં, ભૂતકાલમાં મનુષ્ય જાતિએ શું શું કર્યું છે, તેના પુનરાવર્તનથી પ્રારંભ કરવો ઠીક પડશે; વળી યુરોપીઅન દ્વિલસુદ્રી, હજુ પણ ગ્રી શીયન દ્વિલસુદ્રી ઉપર, ધણો આધાર રાખે છે, માટે તે પ્રાચીન ભૂમિના દ્વિલસુદ્રીએ શું શું કર્યું છે—વિચાર્યું છે, તેનો એક હુંક સાર આપવો હચિત લાગે છે. અત્રે ખાસ હેતુ

આપણા શાસ્ત્રીય વર્ગને, તેમજ આર્યતામાં અંધ થયેલા ખાસ અમુક વર્ગને, આ વિચારો અરુચિકર નિવડશે, પરંતુ વિદેશીય નામોથી ન બહડતાં, વિદેશી તત્ત્વવેત્તાઓ પણ, તેમના દાર્શનિક વિચારોના જોવાજ વિચારો ચલાવે છે, એ જોવાનું છે,—વિચારવાનું છે. વિ. વિ. અનુજ

પૂર્વક, આર્ય દ્વિસંસુદ્ધિના વિચારે આ વૃત્તાંતમાંથી દૂર રાખવામાં આવશે, અને તેમનો વિચાર પ્રસંગાનુસાર આગળ ઉપર કરવામાં આવશે, અને તેમ કરવાથી તેમનાં વજન અને સર્વમાન્યતા, ઘણી સારી રીતે દર્શાવી શકાશે. વિશ્વમાં સર્વ સમયે તાત્વિક શોધ, એવાજ પરિણામ પ્રત્યે વળતી જણાઈ છે, અને તે તેમ વળવી પણ યોગ્યજ છે. પ્રાચીન, ઇતિહાસીયન, આસીરીયન, મેક્રીસીયન, કેલ્વણી, કે જેની પ્રાચીન-શોધકો આર્ય કેલ્વણી સાથે સરખામણી કરે છે, તેને રહેવા દહને, આપણે ગ્રીસીયન દ્વિસંસુદ્ધિના શોધથી આરંભ કરીશું,—અને જેટલી બની શકે તેટલી આધુનિક યુરોપની, ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વેના યુરોપ સાથે, સરખામણી કરવા પ્રયત્ન કરીશું. શરૂઆતમાં, દ્વિસંસુદ્ધિનો શો અર્થ થાય છે એ ખાસ મનમાં રાખવાની જરૂર છે. ગ્રો. ફેરીઅર એનો અર્થ એમ કરે છે, કે “સમગ્ર જ્ઞાન માટે અસ્તિત્વ ધરાવતા, સત્ય અને યથાર્થની શોધ.” એટલે સાદી રીતે કહેવા માગીએ તો, સત્ય અને યથાર્થ માટેની શોધ; તે— દ્વિસંસુદ્ધિનું દરેક દર્શન, જ્ઞાને જ્ઞાને, સત્ય અને યથાર્થ ગણે છે, તેપણ આપણે જોઈશું. હવે આપણે ગ્રીસીયન દ્વિસંસુદ્ધિના સંસ્થાપક થેક્સના, આયોનિક દર્શનથી આરંભ કરીએ—વિશ્વને સ્થૂણ દરિયિંદુથી અવલોકતાં કંઈક જડ અને ચેતન સંહિતને વિશ્વના નિત્ય તત્ત્વરૂપે સ્વીકારવા તરફ એ દર્શનનું વલણ છે; અને પાણી અથવા આદ્રતા, આ તત્ત્વ છે, એમ સિદ્ધ કરે છે. થેક્સે શોધના પ્રદેશમાં ઝીક લોકોની અનહદ પુરાણ બાવનાને દબાવી દેવાને, તર્કના તત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો. તેણે ઇન્દ્રિયોને રહેવા દઈ, શુદ્ધિ ઉપર આધાર આપ્યો, અને અનેકમાં અનેકને શોધવાની પૌરાણિક બાવનાનો ત્યાગ કરીને, સર્વદા અનેકમાં એકનો શોધ ચલાવવાનો ઉદ્દેશ રાખનાર સચુકિતકે દ્વિસંસુદ્ધિના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ઉમે ઉડ્યો; અને આ એક તત્ત્વ “પાણીનેજ” કરાવવામાં પણ “પાણી” તરીકે આપણે જે રસાયણિક મિશ્રણ, સમજીએ છીએ, એટલેજ વિચાર તેના મગજમાં ન હોવો જોઈએ; તેના મગજમાં તો “પાણી” અને “આદ્રતા” એમ કહેવામાં, તેમની સર્વ વ્યાપક અતે દ્રાવક પ્રકૃતિનો વિચાર હોવો જોઈએ; અને આ પ્રમાણે તે એકંતત્ત્વ સર્વ સ્વરૂપ અને સર્વ વિવર્તમાં વ્યાપક છે, તેની સરખામણી કરવામાં, એવો વિચાર એક રૂપક રૂપે દર્શાવ્યો હોય એમ લાગે છે. એનેગ્રીમેન્ડરે, પાણીને બદલે, સર્વ પદાર્થના ફલ-તત્ત્વ રૂપે અનંતનો સ્વીકાર કર્યો; અને આ અનંતમાંજ સ્વરૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ સ્વીકારી લીધી. થેક્સ અને એનેગ્રીમેન્ડરની દ્વિસંસુદ્ધિમાં શંકા ઉઠાવીને એનેગ્રીમીનીસે, વાયુને—એક પ્રકારના નિર્ણીત અનંતને—મૂળતત્ત્વ રૂપે સ્વીકાર્યો. મન, જીવ અથવા આત્માની બાવનાની નજીક એ આવી પહોંચતો જણાય છે. ઇટાલીક દર્શનનો સ્થાપનાર પેથાગોરાસ, સંખ્યા-નિયમ-અનુક્રમ-સ્વરૂપ અથવા એકતેજ, મૂળ-તત્ત્વરૂપે માનવા લાગ્યો. ઇન્દ્રિયોની ગુલામગીરીમાંથી ઉદ્ધાર પામી, શુદ્ધ તર્ક અને વિચારના પ્રદેશમાં પ્રવેશ પામવા જેટલી આ દ્વિસંસુદ્ધિ, આયોનિક-દર્શન કરતાં આગળ વધેલી જણાય છે. સ્પષ્ટ રીતે, સંખ્યા, ઇન્દ્રિય પ્રદેશની પાર છે, કારણ કે કોઈ અમુક ખાસ ઇન્દ્રિયથીજ તેનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. સંખ્યા, વિચારનું આવશ્યક સ્વરૂપ છે, અને મનમાં જે જે ઉદ્ભવે છે, તે, તેના તા-બામાં અધીન કરાય છે; તેથી સ્વરૂપ એ સંખ્યા માટે અન્ય નામ છે, અને અનંત સર્વ પદાર્થનું મૂળ-તત્ત્વ છે.

(આગળ ચાલુ.)

શ્રીકૃષ્ણ.

(મળેલું.) ન

ધીઓસોફીકલ મંડલના ઇન્ડીયન વિભાગ તરફથી પ્રકટ થતા પ્રશ્નોત્તર નામના માસિકમાં એક એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો કે, “શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ગોપીઓ સાથે પતિત્વનો ભાવ લગાવ્યો છે, એનો અક્ષરશઃ અર્થ લેતાં પણ તે વ્યર્થ રીતે ઘટી શકે? એના અન્ય સા ખુલાસા સંબંધી શકે?” તે માસિકના ધણા અંકોમાં તેનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે, તે મનનીય હોવાથી મુંબાઈમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘ધીઓસોફીકલ ઓનરે,’ તેનો ઉત્તર ક્યો છે, અને ત્યાંથી, આપણા શૃંગારી વાચકોને એ ઉત્તમ વિચારપરંપરાનો લાભ આપવાની છાત્રાસાએ, તેના અન્ય ઉત્તરો કરવામાં આવે છે, તે સર્વને મનન કરવા નેતું અને નેટલું, વિચારવા નેટલું, કંઈ કે આપશે, એમ સંપૂર્ણ આશા છે.

શ્રી કૃષ્ણની ગોપીઓ સાથેની ક્રીડા નીતિપૂર્વક છે, એમ સાબિત કરવામાં, તે એક ભાવનામય પુરૂષ હતો, એમ સ્વીકારીશું, અને એ પ્રમાણે વિચારતાં, ગોપીઓ સાથે વિહાર કરવામાં, તેના ભાવનામય પુરૂષની વિવિધ રિયતની ભૂમિકાઓ ગ્રી રાંતે જળવાય છે, એ જાણવા પ્રયત્ન કરીશું.

ભાવનામય પુરૂષના સંબંધે વિચાર ચક્રાવતાં ત્રણ વાતાં વિચારવાની જરૂર છે; પ્રથમ-તો તેનામાં જે વિચાર પરંપરા જણાવાની હોય તે, બીજું એ વિચાર પરંપરા ક્યાં મનુષ્યો નીં હશે, તે, અને ત્રીજું જે મનુષ્યના આધારે તે ભાવના બાંધી તન્મય થવા પ્રયત્ન કરે છે તે. આપણા વિષયનો વિચાર ચક્રાવવાનાં આટલાં આવશ્યક તત્વો છે; કારણકે પ્રથમ તત્વ વિના વિષયમાં ઉગ્ર ઉત્તરવાતું બની શકતું નથી; બીજા તત્વના વિના કોઈપણ પૂજનીય પદ્મથ નથી, અને ત્રીજાના વિના વિષય વિચાર થવો અસંભવિત છે. શ્રી કૃષ્ણમાંથી પ્રતીત થતી ભાવના દોષ રહિત છે એમ સાબિત કરવા માટે, (૧) મનુષ્ય, (૨) તેના વિચારો (૩) અને તેની પૂજનીય પ્રતિમા, વિષે વિચાર ચક્રાવવાની જરૂર છે. આમ વિચારતાં પણ વિવિધ દેશ વિદેશના સંબંધનાં આ ત્રણ તત્વો પરસ્પરે વિચારો વિના, વિષયને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શકાય એમ નથી; આમ ન થાય તો આપણો વિચાર ઘણો સંકુચિત કહેવાય; તેમજ વળી દેશવિદેશના દરેકના મનનું સમાધાન શોધતાં વિષય ઘણો શુભવાસ વાળો થવા સંભવ છે; આથી, વિષયને વ્યાપક તેમજ સંક્ષિપ્ત જનાવવાને, આપણે મનુષ્યના, દેશ, વિદેશ, પંથ જાતિ, એવા વિભાગો પાડીશું નહિ, પરંતુ સર્વ માન્ય પ્રાકૃતિક વિભાગો, શેશવ, બ્રાહ્મ, યૌવન માનુષ્ય, અને વૃદ્ધાવસ્થા, એવા વિભાગ સ્વીકારી, વિચાર ચક્રાવીશું. આ વિભાગો, જાતિના શુભાધી યોગ અથવા વધારે રંગાયલા, સ્વીકારવા આવશ્યક છે. વિષયનો આવો વિભાગ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકૃતિ અનુસાર છે; અને મનુષ્યને સંતોષવા માટે, આપણે તેને નર અથવા નારી તરીકે સંતોષવો નેહએ, અને તે પણ તેના જીવનની જે ભૂમિકાએ તે હોય, તેના પ્રમાણમાંજ થવું જોઈએ.

ઉપરના વિભાગ પ્રમાણે આપણને એમ માલમ પડે છે કે, જીવનની દરેક ભૂમિકાએ,

મનુષ્યમાં જણાઈ આવતા વિચારો અને વૃત્તિઓ, પ્રકૃતિમાં સર્વ એક સરખાજ હોય છે; આમ હોવા છતાં, તેમને સંતોષવાનો પ્રકાર, (વિવિધ દર્શનો અને નતિઓ સાથે) ભિન્ન હોઈ શકે છે; આમ જોતાં જણાય છે કે સર્વે મનુષ્યોને બાહ્યાવસ્થામાં રમત જોઈએ છીએ; ગમે તો તે રમતનો પદાર્થ, માટીનો, કાચનો અથવા ખીજ ગમે તેનો હોય, ગમે તો તે યાંત્રિક હોય, અથવા સાદો રમવાનો પદાર્થ હોય, તેનો કંઈ હિસાબ રહેતો નથી. આજ પ્રમાણે આપણો વિષય ચર્ચવામાં, એક સામાન્ય તત્વ શોધી શકાશે, અને તે પણ, બાહ્ય, યુવા, પુષ્ક અને વૃદ્ધાવસ્થાઓના વિચાર કરતાં થઈ રહેશે.

હવે આપણે વિષય ઉપર આવીએ. એક બાલકની ભાવના વિશે વિચાર કરતાં એમ માલમ પડે છે કે, તેને તેની માતા કરતાં કોઈ પણ વધારે વહાલું હોતું નથી, અને તેની મા, એજ તેની ભાવનાનો પ્રદેશ છે. યુવકને તેના સાથીઓ ઘણા વહાલા હોય છે; જ્યારે તે તેના સાથીઓના સંગમાં હોય છે, ત્યારે તેની માને પણ જુદી જાણ છે, અને જે તેને વધારે મોજ શોખ કરાવે, તેને ખરા દિલથી ગાહે છે; આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે, જે તેને રમત ગમત કરાવે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ (એક બાલક તરીકે) પેદા થતી ધાસ્તીઓમાંથી તેનું રક્ષણ કરે છે, તેના સંગને તે વધારે વધારે પસંદ કરે છે; આમ ટુંકામાં પતાવીએ તો તેને એક પ્રેમી, રમતીયાળ, ચપળ, હિંમતવાન, યુવક, જે તેનો નાયક અને સાથી થશે. તેની સાથે પ્રેમ બાંધવાનું મન થાય છે; તેના માટે રમત ગમતો શોધી કાઢનાર, જુદી જુદી લીલા શીખવાડનાર, તોફાન કરનાર, અને જેમનું અદિત થયું હોય તેમના સામે રક્ષણ કરનાર, એક યુવક તેને સર્વ કરતાં વધારે પ્રિય લાગે છે. ખરેખર એક બાલક માટે આ સારી ભાવના છે, અને તેને જે ખુશી કરવો હોય તો, આપણે તેને એક આવો સાથી શોધી આપવો. અત્રે મારે એટલું કહી લેવું જોઈએ કે, જેમ જેમ વર્ષો વધતાં જાય છે તેમ તેમ, નતિ-ગુણો, (sex-peculiarities) વધારે વધારે સ્પષ્ટ દેખાવા માંડે છે. બાહ્યાવસ્થામાં એક નર અથવા નારી નતિના બાલકમાં, બાજ્યેજ આપણા જોવામાં આભિન્નતા આવે છે, પરંતુ જેમ જેમ તેઓ યુવામાં ખીલતાં જાય છે તેમ તેમ, તેમનાં રમત અને સાથીગાના સંબંધમાં ખાસ પસંદગી બતાવતાં જાય છે, અને આપણે જોઈએ છીએ કે નરનતિ, સાહસિક કાર્યની શોખીન અને છે અને નારી નતિ ક્રોમલ રમતોમાં આનંદ માને છે. આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, વૃદ્ધિ સાથેજ નતિ-ભેદ પરત્વે ભાવના ભિન્ન ધણતી આવે છે. પછી તેની આગળ વધેલી વયનો વિચાર કરતાં, તેને બાહ્યાવસ્થાનાં રમત ગમતો અને તોફાનમાં આનંદ પડતો નથી, પરંતુ તેનામાં અમુક વૃત્તિઓ અને વાસનાઓની વૃદ્ધિ, આપણને માલમ પડે છે; અને જ્યાં સુધી તેઓ સંતોષાય નહિ ત્યાં સુધી, તે સુખી થવાનો પણ નથી. આ વૃત્તિઓ સામી નતિના મોહમાં પ્રતીત થાય છે,—નર, નારીના સંગમાં ખુશી થાય છે, તેમજ નારી, નરના સંગમાં ખુશ થાય છે, અને તેથી દરેક નતિના ખાસ-સહજ અને સૌંદર્ય વડે નિયમાત્મક, પરંતુ અજ્ઞાત અને અવર્ણ્ય, એક ખીજ માટેના આકર્ષણને લીધે, તેઓ એક ખીજનો સાથ શોધે છે. આ પ્રમાણે પુરુષ, સ્ત્રીના સહવાસમાં વધારે આનંદ માનતો જણાય છે, અને સ્ત્રી, પુરુષના સહવાસમાં આનંદ માનતી જણાય છે. આ રિશનિએ યુવકોના સુખ ભોગવવામાં, એક ખાસ વિભાગ પડી જાય છે, અને તે ભાવના, એક વિ-

પયના અંગેજ વર્ણવી શકાશે નહિ, તેથી આપણે તેના—નર અને નારી—એમ બે વિભાગ પાડીશું, અને તે દરેકને પોત પોતાના આકર્ષણના પદાર્થ અથવા ભાવનાનું વર્ણન ચલાવીશું. આ પ્રમાણે નારીને ખુશ કરવા માટે, તેના આગળ એક પ્રેમાળ, સ્વરૂપવાન, હૃદય પુષ્ટ, વિવેકી અને ગંભીર પુરુષની ભાવના ખરી કરવી જોઈએ; અને યુવાન પુરુષને પ્રસન્ન કરવા માટે, એક, સૌંદર્યવાન, આનંદી, પ્રેમાળ, હેતાળ, મળતાવડી અને ચતુર, સ્ત્રીની ભાવના સ્ત્રીનરાની જોઈએ. આ પ્રમાણે દરેક, પોતપોતાના આગળ, પોતાની યથાર્થ ભાવના ખડી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તે પણ પોતાનીજ સંપૂર્ણ થયા શિવાય, કોઈ પણ ભાગ્યેજ સુખી થઈ શકે છે; અને ઘણાખરા દાખલાઓમા તો, આ ભાવનાઓ, પતિ અને પત્ની રૂપે પ્રતીત થતી જણાઈ આવે છે.

પરંતુ એક બીજી જાતનો દાખલો છે કે જેમાં, તેમના પતિ પત્ની તરીકેના સંબંધમાં કંઈ આડ ખીલી નડતી હોય અને તેથી તેમની મરજી ઉપરાંત અન્ય રીતે જોડાય, તો એવું સવન થતું જોવામાં આવે છે કે, યુવાવયનાં પ્રેમ અને હૃદય તદ્દન વિસરી જવાતાં નથી, તેથી તેમનું આકર્ષણ બેવડું થાય છે—એક તો જોડો સાથે તેઓ નામનાં જોડયાં હોય છે તે, અને અન્ય જેની સાથે તેઓ અતઃકરણ પૂર્વક જોડયાં હોય છે તે; આથી સામસામેના સંયોગ સમાજમાં ધિક્કારી કાઢવામાં આવે છે, તેને ન ગણકારતાં, પ્રેમીઓને તેમાં કંઈ પણ હોય જણાતો નથી, તેઓનું એમ ધારવું હોય છે કે, પૃથ્વી ઉપર અતઃકરણનો સંયોગ, કશાથી અટકાવી શકાયો નથી, અને એ અતઃકરણની ભાવનાને અનુસરતાં, તેમનાથી આમાછક રીત રીવાજનો ભગ પણ થતો હશે, પરંતુ તેમના અંતરની ભાવનાને અનુસરતાં, તેઓ એક બીજા પ્રત્યે વધારે સરસ અને સત્ય નીવડે છે, અને આ પ્રમાણે વિચારતાં, તેઓ લેશ પણ અપવિત્ર નથી. પરંતુ આ ખરા કટાક્ષ્તોનો પ્રસંગ છે. બે વિરૂદ્ધ બલના વચ્ચે ઉભું રહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે આવા દાખલામાં એવું, સામાન્ય રીતે થાય છે કે, મનુષ્ય આ કસોટીમાંથી પાર ઉતરવાને અશક્ત હોવાથી, પાછો હટી જાય છે, ઉભયમાંથી એક બલનો ત્યાગ કરે છે, અને તદ્દન અન્યતોજ પક્ષ સ્વીકારે છે, (એક અથવા અન્ય રૂપમાં દુઃખ પરંપરા પેદા કરે છે.); પરંતુ તેજ સ્થૂલ અને આધ્યાત્મિક રીતે જુદા પામેલો મનુષ્ય છે કે જે, બે પ્રતિકુલ વહેનના મધ્યમાં ખરોખર સુદાન જાળવી શકે છે અને ખરોખર માર્ગ કાપે છે. ગમે તેમ, પણ આવા પ્રકારનું વર્તન અધરૂં લાગવાથી, બીજા કટલાક, એક ત્રીજે માર્ગ લે છે; તેમાં, પ્રેમ અને તેની પ્રતિમા, કોઈ પણ જાતના સ્થૂલ સંબંધમાં જોડાતાં નથી, પરંતુ તેઓની એકાન્ત સ્થિતિને લીધે, એક બીજા પ્રત્યે આશક માગકનો ભાવ અનુભવે છે, અને એ ભાવનાની જુદી પડવાડે, તેમની શક્તિનો વ્યય કરે છે, અને શિષ્ટ, કાવ્ય આદિ કળાઓને કેળવતાં, ભાવનામય આશક માગક થઈ રહે છે. પરંતુ આવા ખાસ અપવાદ રૂપ દાખલા દૂર રાખીને, આપણને સાધારણ દાખલાના વિચાર તરફ વળવાનું છે આપણે નરનારોને એક બીજા પ્રતિ પૂજનીય શુદ્ધિથી જોતાં નિદાણીએ છીએ, આ પ્રમાણે તેમની માગણીઓ પુરી પાડવાને, આપણે પ્રયત્ન અને સ્ત્રી ઉભયને, તેમની તેમની ભાવનાઓ પુરી પાડવી જોઈએ, અને આ ભાવનાઓ હવે, પતિ પત્નીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને તેમના અંતરના અંતરમાં તેઓ એક બીજાને પૂરે છે, અને આવા પ્રકારની પૂજના પરિણામમાં, સંતાન

પ્રાપ્તિવડે ભાગ્યશાલી બને છે. અને એક સહેજ અન્ય વિચાર થાય છે. પ્રત્યેક પ્રવાહ હવે બે ભિન્ન ભાગો લે છે, અને બે જુદા જુદા પ્રકારમાં વૃદ્ધિ પામે છે. આમ તેઓ પ્રથમ એક ખીજને ચઢાતાં, તેના કરતાં, ઉભયને હવે તો જાલક પ્રેમનું સ્થાન થઈ પડે છે. માતાને તો તે ખાસ આકર્ષણનો પદાર્થ થઈ પડે છે; તે તો તેના પતિ પ્રત્યે હજી લાગેલી જ હોય છે, પરંતુ તેનાથી જાલક માટે પણ બેદરકાર રહી શકતું નથી; અને આ પ્રમાણે તેને તો પતિ અને જાલક ઉભય, પ્રેમના અને પૂજવાના પદાર્થ થઈ પડે છે, અને હવે તેને ઉભયની સંભાળ રાખવાની હોય છે. આવી રીતે તેને, જાલક એક ખીજ પ્રેમ મૂર્તિ ખડી થાય છે; વળી તેને ખુશી રાખવા માટે પણ, એક સંતાનની આવશ્યકતા છે કે જે તેના, પ્રેમ, આનંદ, અને ભાવિ આશા રૂપ હોઈ શકે છે. આ હેતુ માટે આવું જાલક, એક મહા પ્રભાવવાનું જાલક હોતું, જોઈએ, અને એવા પ્રકારનું જાલક, તેની એક ઉત્તમ ભાવના થઈ રહે છે. પરંતુ પતિને તો, હજી પણ પત્ની, એક આકર્ષક પદાર્થ રહે છે; પરંતુ તે આ ભાવનાનો અત્યંત અભિલાષ ધરાવી શકતો નથી, કારણ કે તેના ઉપર પત્ની અને જાલકના નિર્વાહનો જોખો આવી પડે છે; તેથી તેને અન્ય ભાવનાઓનો આશ્રય લેવો પડે છે; તે એક દુનિઆદરીનો મનુષ્ય થાય છે, અને એ પ્રમાણે આ દુનિયાના વ્યવહારમાં તેને દોરવાને, એક ભાવના રૂપ પુરૂષની જરૂર પડે છે. આ પ્રમાણે ન્યાય ક્ષતા, રાજ, ધંધાદારી, તત્ત્વવેત્તા, કલાકૌશલ્ય, યોધ્ધો, નીતિવેત્તા આદિ, તેની ભાવનાઓ બંધાય છે; તેને તો ઉત્તમ ભાવનાના નમુના રૂપ તેજ છે કે જેનામાં, આ સર્વનો સમાવેશ એક સામટો જ જોવામાં આવે છે. ત્યારે આ માનુષ્યાવસ્થા પૂરી થાય છે, ત્યારે જુદાવસ્થા આવી પહોંચે છે, ત્યારે દુનિયાની સર્વ આશાઓ દૂર પડે છે, ત્યારે તેને ભાવિ જન્મનું ભાન થાય છે, ત્યારે તેને ત્યાં આગળ મદદગાર નિવડે એવા એકાદના વિષે, વિચાર કરવાનું મન થાય છે; એવા પ્રકારનો મનુષ્ય તેની ભાવનાનું સ્થાન રોકે છે, તે, તેનો એક શાંતિદાતા અને અન્ય દુનિયામાં, તેને સર્વ દુઃખોમાંથી છોડાવનાર રક્ષક હોય, એવો વિચાર તેને થાય છે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાવનાના વર્ગ પાડતાં:—

(૧). શૈશવમાં,—સર્વ જરૂરીઆતો પુરી પાડનાર માતા;

(૨). જાલકમાં,—સાધી;

(૩). યૌવનમાં,—ભાવનામય પતિ અથવા પત્ની;

(૪). માનુષ્યમાં,—દુનિયાદરીનો માણસ;—યોધ્ધો, ધંધાદારી, નીતિવેત્તા, તત્ત્વવેત્તા, વકીલ, રાજ, આદિ; અને;

(૫). જુદાવસ્થામાં,—રક્ષક.

આ પ્રમાણે જીવનની વિવિધ ભૂમિકાઓની આપણી આ ભાવનાઓ છે; આ અંતઃકરણની ધૃષ્ટિઓને સંતોષવા માટે, દરેકને પોતપોતાની ભાવના હોવી જોઈએ, અને તેપણ સંપૂર્ણ ભાવના હોય, એટલો સર્વનો ઉદ્દેશ હોય છે. આમ, ભાવનાઓ પુરી પાડવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે; દરેક દેશના લોક, આવી ભાવના શોધવા માટે પ્રયત્ન કરી ચૂક્યા છે; તે સંપૂર્ણ કરવાને એવા મનુષ્યો થયા છે કે જેમનાં માટે કેટલીક આશાઓ ફલી જતા

યદ્ય છે. આ પ્રમાણે મહામદ, કાઈસ્ત, ઝોરાસ્તર, યુદ્ધ, રામ, રાંકર, આદિ, પ્રજાના આગળ પડતા વિચારોને બંધ બેસતા યદ્ય ગયા છે; પરંતુ આ સર્વેએ થોડું અથવા વધારે, તેમની માનુષ્ય અને વૃદ્ધાવસ્થામાં, મનુષ્યનો હેતુ પણ, સંપૂર્ણ કર્યો છે. કાંઈપણ દે-કાણે એવો મનુષ્ય મળવો મુશ્કેલ છે કે જે, શિશુ, બાલક અને યુવકને એક સરખી રીતે ખુશ કરવામાં ફતેહ મેળવી શકે; એવો મનુષ્ય તો જડવાનોજ નથી કે જેણે, આપણા જીવનની અમુક ભૂમિકાની આશાઓ સતોષી હોય; એટલુંજ નહિ પરંતુ જીવનની સર્વ ભૂમિકાઓ, ગમે તો એક સાથેજ અથવા અનુક્રમે પામવાને આશાવાળો હોય, એવો પણ એક મળવાનો નથી. ક્યાં તે કવીની પ્રતિભા કે જે, આવી સંપૂર્ણતાને મૂર્તિમતી કરવામાં, સંપૂર્ણ ઉચ્ચતાના શિખરે વિવાસ કરી રહી છે, પ્રકૃતિમાં અદ્ભૂત શક્તિ ઉપજાવી શકી છે, એક અમાનુષ્યો સત્વ—ભાવનામય બાલક, ભાવનામય સાથી, ભાવનામય પતિ અને પત્ની ભાવનામય રાજનીતિવેત્તા, ભાવનામય ચોધો, ભાવનામય નીતિવેત્તા, ભાવનામય રહસ્યવાદી, અને રક્ષક, એ સર્વને એકમાંજ દર્શાવી, હદ વાળી છે ? પરંતુ આનો જવાબ નકાર પૂર્વક આપતા પહેલાં એક કાણુવાર વિચાર કરી, દૂરના ભૂતકાળ પ્રતિ દૃષ્ટિ ફેરવી જોતાં, વેદવ્યાસનો નાયક શ્રીકૃષ્ણ, મળી આવે છે, તેના પ્રતિ અવગણના દેખાડવી જોઈએ ? ખરી વાત છે કે, આપણી પાસે તેનો મધાર્થ ઇતિહાસ અથવા અવ-લિખીત-આરિત્ર નથી, પરંતુ મહાન કવી કે જેણે, એ અમાનુષ્યી મનુષ્યનો ઇતિહાસ, તે અમથના બનાવો સાથે બેળવીને, ગુચ્છ્યો છે, તેના પ્રતિ જોતું જોઈએ નહિ ? તેના વિશે શું કહેવામાં આવ્યું છે, તે આપણે જોઈએ, અને તે એક સંપૂર્ણ ભાવના તરીકે સતોષી શકે છે કે નહિ, તે પણ તપાસીએ.

(આગળ ચાલુ.)

જાનોદય થવાદો !!

(મળેલું.)*

• અધ્યાત્મિક સંવર્ધન અથવા વૃદ્ધિ માટે વધારે વધારે શોધ ધત્તી જાય છે, એટલું સ્વીકારીએ, અને વિચાર કરનાર વર્ગ, આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ ગંભીરપણે ધ્યાન આપતો થયો છે, એટલું કયુષ્ક કરીએ, તો જેઓ સંપૂર્ણ આત્મ-ભાવનાને પામ્યા છે—અનુભવી શમ્યા છે, તેમની શું એટલી ફરજ નથી કે, બુદ્ધિના દૈનિકરણના શોધમાં મડેલા અભ્યાસીઓ માટે, તેમણે અનુભવેલા માર્ગને, જેમ જને તેમ વધારે સરલ કરી આપવો ? જો તેઓ આમ ન કરતા હોય તો, માથા ઉપર આશા રૂપી મોઢક તારા વિના અન્ય કંઈ પણ વિનાના, અધિકારમાં ગોઠ્યા ખાતા પશ્ચિકાના જેવા છે.

“શંકા ઉદ્ધિની ખીણના” પાર ગયેલા માત્રજ, આસપાસ આવી રહેલાં ખાણ ખાખોચીયાં, કોતરો, આદિને જાણે છે. મુખમુદ્રા ઉપર વિજયની છાપ ઝળકી રહેલી એવા, શ્રદ્ધા સહિત તે માર્ગમાંથી પાર ઉતરી આવેલાને, અધીન વર્તીને, શોધકને શોધમાં પ્રવૃત્ત થવાનો કોઈ પણ ઉભય માર્ગો, એક સરખા હોતા નથી; માત્ર તેના જીવાત્માને પ્રકાશવડે મોડા અથવા બેઠેલા પ્રકાશીત કરવા જોઈતાજ એક હોય છે. “એક નાના બાલક સમાન થાઓ;” “પક્ષીમાં છતે બન બાલકું;” શ્રદ્ધા સહિત આગળ વધો, અને એટલું જ્ઞાન રાખો કે, શ્રદ્ધાદ્વારા માર્ગ ઉદ્ઘાટન થયા પછીજ, આત્મ-પ્રકાશ પ્રકાશશે. કોઈ પણ એ માર્ગ બતાવી શકશે નહિ અથવા યથાર્થ સંપૂર્ણ સર્વોદયના પ્રકાશમાં લઈ શકશે નહિ; પરંતુ વિચાર અને વાસનાની શુદ્ધિ સતત અને નિરંતર થયાંજ કરવી જોઈએ; આ પ્રમાણે આંતઃકરણ શુદ્ધ થતું ચાલે છે.

આ પવિત્ર વારસાના હક માટે, પવિત્ર હેતુ શિવાય, કોઈથી પણ દાવો કરી શકાશે નહિ; તેનો હેતુ માત્ર સમગ્ર માનવ જાતના સુખની શુદ્ધિ કરવાનોજ હોવો જોઈએ. ખરાબ હેતુ અથવા વિચારોમાંથી પેદા થતા, શત્રુઓ, કાર્યો, વિચારો-સર્વ, નો સદા માટે લાગ કરો. આપણી અપ્રતિમ સૌંદર્યવાન આત્મ વિદ્યા, શુદ્ધતા તેમજ પવિત્રતા અને માનવ જાતની ઉન્નતિ, વિનાના કોઈ પણ હેતુના પ્રતિપાદન રૂપ થઈ છે અથવા થશે, એમ ક્ષણવાર પણ મુન્યવાનું નહિ.

આધ્યાત્મિક તત્વના સંવર્ધન સાથેજ, કોઈ પણ અન્ય માર્ગે કદાપિ ન આવેલું અને ન આવતું જ્ઞાન ઉદય પામે છે. તેના ઉદયને સમયેજ, આપણે યથાર્થ જ્ઞાનવાળાં પ્રાણી છીએ: આપણે અમર્ત્ય છીએ, એટલા જ્ઞાનવાળાં. મતમતોતરોના તથા પંથ, સંપ્રદાય સમાજ આદિના, વિવાદોનાં કયાં તત્વોનો સ્વીકાર, આ જ્ઞાનોદય કરી શકશે ? એકવાર તેનો ઉદય થતાં, તેનો કદાપિ અસ્ત થતો નથી, પરંતુ સર્વ સમયે આપણા એક, શુર, નિષામક, અને ઉપદેશક રૂપે થઈ રહે છે. માત્ર સાદું જીવન ગાળનાર જીવાત્મા હવેજ યથાર્થ જીવન ગાળવા માંડે છે, અને જ્ઞાન સહિત પૂર્વે ન અનુભવાયલાં એવાં પ્રેમ અને ઈચ્છા પૂર્વક ઉદય વિકાસ પામે છે,

કોઈ પણ બે માણસો સરખા રીતે જ્ઞાનોદય પામી શકતા નથી; માટેજ તેનો સમારંભ ધણીજ સંભાળથી થવો જોઈએ. હેતુ શુદ્ધ રાખો; સંભાળથી, શ્રદ્ધાથી, મનમાં ભાવના સદા ખડી રાખીને, માર્ગના દાર સંમીપ આવો; વળી એટલું પણ યાદ રાખો કે, આપણે માત્ર પ્રેમના નિયમોનેજ બંધાયેલા છીએ, અને તેથી બલાતકારની લેશ પણ જરૂર નથી. અત્રેજ એક એવું છે કે, જો તે માટે ધણીએ દિલગીરી અનુભવી છે. કારણ કે હ-મેશો, વધારે વધારે જાણવાનું વલણ હોય છે તે, થોડું પરંતુ શ્રદ્ધા અનુભવ સહિત સ્વીકારવાના કરતાં, ધણીજ ભંધકર છે. એટલી વાત જુલાવી ન જોઈએ કે-કેવળ સત્યનોજ સ્વીકાર કરવાની વાત, માત્ર પોતાની તર્ક શક્તિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. મનને, થોડા રીતે સામ્યાવસ્થામાં રાખવું જોઈએ, અને કોઈ કાલે પણ તેને જરા જોઈતું ડોહોળાવો દેવું ન જોઈએ.

જે જે નિયમોદ્ધાર આ સર્વ થઈ શકે છે, તે આપણી સમગ્ર શક્તિની પાર નથી; તેઓ અતિ-માનુષી છે, કારણ કે તેમનું મૂલ્ય બધારણુ પ્રકૃતિ ઉપરના આધાર રાખે છે. પોતાની દૃષ્ટિને જેટલું દર્શન થઈ શકે તે હોય, તેની પાર અન્યને જરા પણ થઈ શકે નહિ. એમ કોઈએ જરા પણ ધારવું નહિ; જે આપણે એકદ નીચાણુ પ્રદેશ ઉચર વસતા હોઈએ, તો અન્ય ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર વસતાની દૃષ્ટિ મર્યાદા જેટલું આપણાથી જોઈ શકાય નહિ. દૃષ્ટિ-વિદ્યા-શાસ્ત્રીના નકશા ઉપર કાઢેલાં ચિન્હોનો અને આકૃતિઓ, આપણાથી નદેખી શકાય,, પરંતુ આંખોને બરાબર કાચ લગાડીને જોવામાં આવે તો, સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ જણાઈ શકે. જ્ઞાનની જેટલી ભૂમિકાએ વધી શકાય છે તેનો આધાર, આપણી આસપાસનાં પરિવર્તનોની સ્થિતિ ઉપર છે. પ્રકૃતિના અઘૌઠકે કાર્યોમાં વસતા કોઈ પણ વિચારવાન મનુષ્યને અજ્ઞાત, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે અજ્ઞેય નહિ, એવા જ્ઞાનના ઉદય સુધી લઈ જતી, સ્થિતિ-ઓના માર્ગાનુસાર, પોતાની મેજે યથાર્થ પ્રયાણુ કરી શકે તો શંકામાં અથવા અજ્ઞાનમાં પડી રહેવાની, ભાગ્યેજ નહર છે. આ સર્વ પોતાના પુરૂષ-પ્રયત્ન ઉપર આધાર રાખે છે. આપણા રહેવાના ઘરની બારીઓને કાળાં આવરણુ કરીએ તો, સૂર્ય પ્રકાશ આપણા ઉપર અંદર પડી શકશે નહિ. એજ પ્રમાણે આપણી દૃષ્ટિએને, રચ્ચલના શિવાય અન્યના પ્રતિ જતી અટકાવો, અને આપણે પણ મેળવતી શક્તીશું અથવા સમઢી શક્તીશું, તે માત્ર રચ્ચલતા-જડતાજ; પરંતુ આપણા દરવાજા જ્ઞાનોદય માટે ખુલા રાખો, અને “કદાપિ અરત ન થતો પ્રકાશ.” પ્રકાશવા માંડશે અને સદા માટે જીવનને પણ, પ્રકાશીત કરશે.

જાતિ-નિર્ણય.

(મળેલું.) ×

પાશ્વિમાલ સાયન્સનું ક્ષેત્ર, એક દેહેવાતી શોષ માટે તેનાં મૂળાયાં સધી ખગબગી ઉઠયું છે, અને જે તે ખરી પડશે તો માનવ સમાજમાં એક પરિવર્ત ઉપજવશે, એ નિશ્ચય છે. કોઈ જોવા તેવાએ નહિ પરંતુ વીધેનાની સુનિવર્સિટીના, પ્રો. ડૉ. એમચુઅલ એલ. રેલેન્કે, એમ સિદ્ધ કરવાનું માથે લીધું છે કે, પ્રકૃતિનું, સાવધાનીથી સચવાતું, જાતિ-તત્વનું રહસ્ય, તદ્દન ખુલ્લું કરી શકાય એવું છે. ઘણાં સૈદ્ધાંત યયાં પ્રાણી-વિદ્યા શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન એ સવાલ ઉપર લાગી રલું છે, અને તેમણે યોગ અથવા વધારે ફતેહમંદી ભરેલા પ્રયત્નો નીચ વર્ગનાં પ્રાણીમાં બચ્ચાંઓનું નરમાદનું પ્રમાણુ સરખું રાખવાના પ્રયોગો કરી જોઈને કર્યા છે. હવે એક પ્રમાણુ જૂત સુરેષ્ઠીય સાયન્ટિસ્ટ ઉભો યાય છે અને કહે કે, એ સર્વ સિદ્ધાંતનો આધાર ખોરાકી તથા પોષણુ ઉપર છે; આ વાત માત્ર માનવ જાતનેજ લાગુ પડે છે, અને એ પ્રમાણે માતાના ખોરાકને નિયમવાથી, બાલકના જન્મના કેટલાક મહિના આગમય, તેની જાતિ નક્કી કરી શકાય છે.

ધણું ખરે પુરૂષના લોહીમાં વધારે રક્ત-જંતુઓ, (red-corpuscles) ના અવ-
લોકનમાંથી, ડૉ. શેન્કને એમ કહેવાનું મળ્યું છે કે, આવાં રક્ત-જંતુઓની વૃદ્ધિ કરે એવા
ખોરાક વડે માતાને પોષવાથી, ગર્ભ પણ નર જાતિનો થઈ શકે છે. તે વર્ણા આવા વિજ-
યવંત, પ્રયોગો અજમાવ્યાનો દાવો ધરાવે છે અને પોતાના જ કુટુંબમાં પોતાના પુત્રો દર્શા-
વીને, એક સાયન્ટિસ્ટ અને એક ઉત્તમ પીતા તરીકેની પોતાની ફરજ અદા કરે છે. આ-
પણ દેશમાં જ્યાં અનિવાર્ય સામાજિક કારણોને લીધે છોકરીઓનો ધાત કરવામાં આવે છે,
ત્યાં આવા દાક્તરની ખાસ જરૂર છે.

અત્ર સિદ્ધ કરવામાં આવતી કાર્પનિક વાતનો એક પુરાવો એમ છે કે, લગાઇ, દુકાળ
મોંઘવારીના સમયો પછી નર જાતિના જન્મનું પ્રમાણ ધણું અન્યથા ભરેલી રીતે વધી
જાય છે. એમ મનાય છે કે, અપૂર્ણ પોષણ, પૈસા અને ખાવાની તંગી જેમાં એક શ્રાપિ-
તની પેઠે ધણું સખજાં કરે છે, તેને લીધે આવું પરિણામ આવે છે. અમને એમ લાગે છે
કે, નિયમોમાં વચ્ચે દોહોડા ઝહાપણ કરીને, પ્રકૃતિમાં "યુધારો" કરવાનો પ્રયત્ન, ઘણો થોડો
જ લાભ થઈ શકશે. પ્રકૃતિમાં તે હંમેશાં પ્રમાણસરજ કામ થયાં જાય છે. " નર અને
નારીને પ્રભુએ જ બનાવ્યાં. "—અમુક સ્થિતિઓ નિચે એક જાતિના વધારે મરણનો સં-
ભવ સામી જાતિના સરખા પ્રમાણના જન્મને લીધેજરોળર થઈ રહે છે. સ્પ્રીંગફીલ્ડ
રીપબ્લીકન નામના પત્ર ઉપરથી જણાય છે કે:—

" આખીસ વર્ષમાં માસાચુસેટસમાં નર અને નારી જાતિના જન્મનું પ્રમાણ જ-
ણાઇ શકે એવો ફેરફાર ધરાવતું નથી. ૧૦૦૦ નારી જન્મે, ૧૦૫૩ નર જન્મ, ગયાં વીશ
વર્ષમાં થયા છે; તેના પહેલી બે વીસીઓમાં ૧૦૫૯ થતા હતા અને વર્ષે વર્ષે ૧૦૫૫ થ-
ઇ હાલના પ્રમાણ ઉપર આવી રહ્યું છે. ચુરોપના દસ વર્ષના અવલોકન ઉપરથી જણાય
છે કે, ૧૦૦૦ સ્ત્રી જન્મે, ૧૦૬૦ પુરૂષ જન્મ થાય છે, ઓહામાં ઓહા ઇંગ્લેન્ડમાં
૧૦૨૮, અને વધારેમાં વધારે ઇટાલીમાં ૧૦૭૧, નર જન્મ થાય છે. આ પ્રમાણે વધારે
વધતી પુરૂષની સંખ્યાના પ્રમાણમાં, તેમનાં વધારે મરણ થાય છે, તે જરાળર થઈ રહે છે.
વળા કેટલાક દેશોમાં અમુક જાતિની વૃદ્ધિ વધારે હોય છે, તે પ્રાકૃતિક કરતાં અન્ય કારણોને
લીધે છે; હાલની કેળવાયલી દુનિયાનું યથાર્થ વસ્તીપત્રક, ઉભયજાતિ એક સરખી હોય છે
એમ સદજ સિદ્ધ કરી શકશે. "

પ્રાણી-વિદ્યાના સિદ્ધાંતો વિચારતાં જગત્કાંદિ સાયન્સવાળાઓની એજ મૂખ્ય ભૂલ
છે કે તેઓ જીવનની આધ્યાત્મિક શક્તિને, તદ્દન વિચાર બહાર રહેવા દે છે. કાવ્ય
પ્રતિભા ન હોઇ શકે તેમ જાતિનો નિર્ણય રક્ત-જંતુઓ ઉપરજ માત્ર આધાર રાખતો નથી.
ખાવે અથવા મનુષ્ય કુટિનાથી થઈ શકે તેના કરતાં પણ વધારે જીવનના ધાલોને,
તથા માતાના ગર્ભ ધારણ કરવાના પહેલાં પણ દેખાઇ આવીને, મનુષ્યની પ્રકૃતિ ઉપરજ
આધાર ધરાવતો જાતિ નિર્ણયનો અનાદિ પ્રશ્ન છે. જેમ સૂર્ય પ્રકાશ સાથે વાદળોનું કેઈ પ્ર-
માણ નથી તેમ આ વિષય પણ માનવ જાતના હૃદયને "અધીન" નથી. લગાઈ, દુકાળ
પછી નર જન્મનું પ્રમાણ વધે છે, એ વાત પણ ડૉ. શેન્કના અધ્યયન પોષણના વાદને

ટેકો આપવા કરતાં, પુતર્જન્મ અને તેના નિર્વાહક, જીવાત્માના પૂર્વભાવિ અસ્તિત્વને, વધારે ટેકો આપે છે. ન્યારે સ્વાર્થ, લોભ અથવા લુલ્ભ ભરેલા મતથી દોરવાયલા મનુષ્યોના “અ-હંકાર” ને લીધે, એક દેશમાં લડવૈયાનાં રાજે રાજાને કાંપી નાંખીને સ્વધામ પહોંચાડવામાં આવે છે, ત્યારે કોધે ભરાયલી પ્રકૃતિ તેમને જલદીથી પાછા મોકલે છે—તેમના વચ્ચે ભંગ પડેલા જન્મને સંપૂર્ણ કરવાને. ડા. શેન્કની કહેવાતી શોધ ઉપર પ્રખ્યાત પ્રમાણરૂપ ગણાતા જુદા જુદા દેશના દાકતરોએ ઘણી ટીકા કરી છે; પરંતુ સહ જ સિદ્ધ છે તેમ, “દાકતરો જુદા જુદા મતના જ હોય છે.” પ્રો. વીરચૌ ત્યાં સુધી પણ પુછવાની હોંમત ધરે છે કે, “માતાના ખાવાના ખોરાક ઉપરથી જ ખાલકની જાતિનો નિશ્ચય થઈ શકતો હોય તો, ઉભય જાતિનાં જીંડવે અવતરેલાં ખાલકનો શો ખુલાસો ?” આ અને આવા અન્ય વિચારો દાકતરોને ખોરાકના માર્ગના પ્રયોગો કરી જોવા ખેસાડશે. આપણને એટલી તો આશા બધાય કે, મેટીરીઆ મેડીકાના આપણા મિત્રો, ધીમે ધીમે એવું વલણ લેતા થશે કે, મનુષ્યથી પ્રાકૃતિક નિયમોનો ઉપયોગ થઈ શકે, પરંતુ તેઓ વિરૂદ્ધ કદી પણ જઈ શકાય નહિ.

અર્થાપન.

લાપા સંસ્કૃતમયી કે ધરગથ્ય.

(મળેલું)

શ્રી સુદર્શનના વિદ્વન્મંડળ તત્ત્વમહાશય પ્રતિ,

નિવેદનીય એ જે ‘લાપા સંસ્કૃતમયી કે ધરગથ્ય’ એ વિષયપર સુદર્શન પુસ્તક ૧૭ અડધ ૫ માં એક લેખ લખી આપે મારા સરખા-જેઓ એ વિષય પર વર્તમાનમાં ખોલવાને નિરવસર સમજે છે—તેમને સુખમિમાંથી અકાંડ વિનિદ્ર કર્યા જેવું થયું છે. અને જો એમ જ કરવું હતું તો પણ એ વિષયપર ખીજા કોઈ વિદ્વાનનો નોંધ હરતે શાસ્ત્રીયરીતે વિમર્શપૂર્વક મીમાંસા થવાનું ઔચિત્ય હતું. પરંતુ તેમ ન કરતાં આપે તસ્તિ જ અતિમ નિર્ણય આપી દીધો છે તે કંઈક ખેદાસ્પદ છે.

આપ લખો છો જે “એ પુસ્તકમાં પ્રાચીન સરઘાઓનો જેટલો ઉપહાસ છે તેટલો જ ‘સંસ્કૃતમયી’ લાપાનો છે.” પણ આ ખીજા અશ વિષે અમે તદ્દન મૌન જ ધારણ કર્યું હતું—એમ સમજીને કે આ પ્રશ્નનું ઘણું વખતથી સમાધાન થઈ ચુક્યું છે, અને એ વિષે આપણા લેખકમંડળમાં જે મત જેવું પણ ભાગ્યે જ છે.” એ પંક્તિઓપરથી આપનો અભિપ્રાય એવો સમજાય છે જે “એ વિષય” પર જે મત નથી. નથી શા માટે ? છે જ. એક સહસ્ત્ર અને એકવાર છે. કિ બહુના ? સલામ અને પ્રચંડ વેગવતી એવી આ ઉક્તિને કોઈ પક્ષવચ્ચાદિપુરુષ હુમ્મલજન્યા કહીને કલુષિત કરે તેની લેશ પણ ચિન્તા ન રાખતાં તત્ત્વમહાશય ! મારે આપને સવિનય કહેવું જોઈએ જે અમારી મતિ એવી છે કે આપણી

ગુર્જરગિરાએ સંસ્કૃત મહાભાષા વિના બીજી કોઈ પણ ભાષાનું કદાપિ પણ મંજૂ કરવું તે આવશ્યક નથી. નથી તે કોઈ પણ પ્રકારે કિચિંદપિ હિતાવદ્ પણ. એવિ અમારી મતિ અનેક કારણોએ કરીને સદાયહજન્યા છે. એ કારણો ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ આપણી એ સુર્વી ગુર્જરગિરા સંસ્કૃતની પુત્રી છે. અતએવ સ્વાભાવિક રીતે તે તેની અનુરૂપ થવી જોઈએ.

૨ સંસ્કૃત મહાભાષાના અનંત શબ્દભાંડમાંથી પુત્રીધનરૂપે તેને બહુ શબ્દસામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે. અને જેમ જેમ તે વયોવૃદ્ધ અને વિદ્યાવૃદ્ધ થતી જાય તેમ તેમ અનેક મનોગત કિંવા અનેક મનોભાવનાને અનુકૂળ એવા, એક નહિ પણ અનેક શબ્દો મળવાનું તેને સુગમ છે.

૩ કુલીન પુત્રીએ સ્વમાતાનું સાહાય્ય લેવું એ જ શોભાપ્રદ છે. તો શા માટે અમાત અને દરિદ્ર એવી પરભાષાપ્રતિ ભિક્ષા માગીને તેમનાં અપૂર્ણ સાહાય્યપર આધાર રાખવો? શું એ કુલસપ્રદાય અને કુલપરંપરાના અનાદ્ય કર્યા જેવું નથી? અને તે પોતાનાં સૌભાગ્ય અને ગૌરવ ઓછાં ગણ્યા જેવું, તેમ જ વિના કારણ સ્વમાતાની અતિ મહત્તી કીર્તિને કલંક લગાડ્યા જેવું નથી?

૪ જેની લિપિ સ્વરવિધાનુસારિણી, સરસા અને વિશુદ્ધ છે અને ઉચ્ચાર પણ તદનુરૂપ એવી સંસ્કૃત મહાભાષાનો પ્રબંધ શાસ્ત્રીય-સશાસ્ત્ર અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે. એની શબ્દ-યોજના બહુધા ધાતુપરથી જન્મ પામીને પરમ ન્યાય અને સચુકિતક અર્થને સૂચવે છે. અર્થાત્ તેના શબ્દોમાં તન્મય અર્થસૂચક દિવ્ય સામર્થ્ય છે. તે એટલાં અવધિ પર્યન્ત કે અર્થો વાચોનુધાવાતિ । કિં વહુના?

૫ તેથી સંસ્કૃત શૈલીને અનુસરી તેમાંથી શબ્દો લેખને પોતાની પરિચયો દેવાથી જ ઉચ્ચ સંસ્કાર પામીને ગુર્જરગિરા સુર્વી અને કે અન્યરીતિએ?

૬ બીજી ભાષાઓની લિપિ તદ્વિરુદ્ધ અપૂર્ણા, અસરસા, અને અશુદ્ધ છે, અને તેના ઉચ્ચાર પણ વર્ણાનુરૂપ નથી. વળી તે ભાષાઓનો પ્રબંધ ધાતુ પરચલ નથી. અથવા યત્કિંચિત્ જે છે તે સુઅવરિચત નથી. તેમાંથી વિનાશાન ખોટી નલિપિ, ખોટા ઉચ્ચાર અને ખોટા અર્થ સહિત, લેભાગુની પેઠે એક ખંડ-શબ્દને લેખને આપણી ભાષામાં તેના પ્રયોગ કરવો તે વૈદુષ્યનું લક્ષણ નહિ. અને તેથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ.

૭ પરભાષાના શબ્દોના ઉચ્ચાર અને અર્થના જ્ઞાન વિના તેનાં શબ્દોથી બનેલી ઉક્તિ અતિ ઉપહાસને પાત્ર થાય છે. એ ઉપહાસને સાક્ષાત્કાર નીચેના દૃષ્ટાંતથી જ માત્ર સમ્બળ થઈ શકે છે. 'ડૉક્ટર રાહુલ મારી આંગળીપર સપ્ત હિત થઈ છે માટે તેનાપર કેરોસીન રેડુ?' એ વાક્યને રથાને જે ભાષાના તેમાં શબ્દો છે તેના જ્ઞાન વિના અશુદ્ધ ઉ-

આપે, જેમ કે 'દાગધર હાથ મારી આંગળી પર સખત આગ્ન થઈ છે તેનાપર ગાસલેટ રેડું' ? એમ બોલનારને એક સુરતી લાલિયાનું રૂપક નથિ આવતું ? અને તે તેવા ઉપહાસને પાત્ર નથિ ?

૮ કોઈ એક પરભાષાના શબ્દો આપણે લેઈએ, તે સમીચીન રીતે બોલવા સારું કંઈ તે અખિલા ભાષા શીખવાનું આપણે સ્વીકારી શકિયે નહિ, અને આપણા લેખકવર્ગ પણ તેવું કાર્ય આપણેમાટે કરવાને ઉદ્યત થાય નહિ, અને જો આપણે કિંવા આપણા લેખકવર્ગ તેવો પ્રયત્ન કરવા નિષ્કળિયે તો તે 'મારવો ઉદર અને ખણવો ડુંગર' એના જેવી પડિનાઈ ભરેલું કાર્ય ગણાય !

૯ જો પરભાષાના શબ્દોનો સુકતપણે ઉપયોગ કરવાનું હોઈને તે નિર્દોષ ગણાય; અને તેમ કરવાને સાક્ષરસમ્મતિ મળે તો પછી તેમ કરતાં મર્યાદા ક્યાં રહે ? અને જો મર્યાદા વિના આપણા ગુર્જર લેખકો પોતાની રચિ પ્રમાણે માત્ર એક ક્રિયાપદને વર્છીને પછી બધા જ શબ્દો પરભાષાના વાપરે તો આપણી ભાષાની શી દશા થાય ?

વળી કદાચ કોઈ તેમ ન કરતાં અર્ધા સંસ્કૃત અને અર્ધા દ્વારસી શબ્દો મિશ્રિત કરીને વાચ્યરચના કરે તો એક પકિતએ બ્રહ્મ-યવનનો મેળો કેવો સુંદર વિરાજે ! જેમકે એક અતીવ આલીમ કવિશ્રીની તોફા કવિતાકરામત વ તેનું ઉમદા લવઝ્માધુર્ય એ, અવલ ખુશહાલીનો એક ગંભીર નિધિ છે, બીજા કવિઓએ એવી તોફા કૃતિની નેરમર એમ્બ્યુશન કરવી તે તેમને ખુબ શોભાનું અર્પક છે, એટલું જ નહિ મગર તે આલીમ કવિશ્રીની સુ-આદૃશ તેમને પણ મઝાદરીઆવની અનુપમ કિસ્તીમાં રમણ કરાવીને આનંદ હાંસલ કરાવે છે.

વળી મર્યાદાવિના આપણી ભાષા શું એક મકીર્જુવાચુ—ટેકગુજરી—Jargon નહિ બની જાય ?

૧૦ શિક્ષકને પોતાના વશના વાર્ણસૂક્યનો પરમ તિરસ્કાર છે, તો શું પ્રાચીને ભાષાનું વાર્ણસૂક્ય અભિમત છે ?

આર્ય લોકો પણ પોતાનાં વશ અને ભાષાના વૈમલ્યમાટે સદ્ભિમાન રાખે છે તો શું આપણે-આર્યોએ પોતાની ભાષાના વૈમલ્યમાટે ઉપેક્ષા રાખવી ?

The Arabs are proud for the purity of their blood and language.

* ઉપર લખેલા વાચ્યનું સંસ્કૃતાનુરૂપ ગુજરાતીમાં આવું સ્વરૂપ થશે—

એક અતિ વિદ્વાન કવિશ્રીની ચાર્વી કવિતાકળા અને તેનું સુંદર પદલાલિત્ય એ મોટા આનંદનો એક ગંભીર નિધિ છે, બીજા કવિઓએ એવી ચાર્વી કૃતિની સખળા સ્પર્ધા કરવી તે તેમને પરમ શોભાપ્રદ છે, એટલું જ નહિ પણ તે તે વિદ્વાન કવિશ્રીની પેઠે તેમને પણ આનંદસાગરની અનુપમનૌકામાં રમણ કરાવીને આનંદલાભ કરાવે છે.

૧૧ ગુર્જરાગિરાના શબ્દોનો મોટા ભાગ સંસ્કૃત મહાભાષામાંથી આવતીલું થયેલ છે. ગુર્જરભાષાકાનું જન્મથી મરણ પર્યન્ત, સંસ્કૃતભાષાના સંસ્કારવાળી ભૂમિના પ્રદેશમાં જ પરિવર્તન છે. અને તેમના ધર્મેપુરતકો તેમ જ આચારવિચારદાયક સકળ શાસ્ત્રો પણ તે જ ભાષામાં છે. તેથી સંસ્કૃત જ તેમની પ્રકૃતિને અનુકૂળ છે.

૧૨ ગુર્જર ભાષામાં અહુણ જે પરભાષાના શબ્દો આવી ધુસ્યા છે તે ઉન્નતિસૂચક નથી. પણ આપત્તિમૂલક છે. જે સમયાનુસમય ચવન અને પોર્ટુગિઝ એ પરશબ્દોનો પ્રચાર પ્રકટ્યો ન હોત, અને લોકો પ્રમાદવશ થયા ન હોત તો ગુર્જર ભાષાનું આજે જે અવનત સ્વરૂપ થયું છે-તે ન થયું હોત.

૧૩ સંસ્કૃતભાષાના જેવું શબ્દલાલિત્ય કોઈ એ ભાષાને અંગે નથી. સંસ્કૃત પદો અલૅકિક માધુર્યના ઉત્પાદક છે. માટે તે જ ભાષાનું અવલંબન અલંકારદાયક છે.

તે કોમળહૃદય અને શિષ્ટોની ભાષા છે. માટે તેનું જ સાહચર્ય જેમ સંપૂર્ણ તેમ જ વળી તે દિતાવહ છે.

૧૪ સંસ્કૃત મહાભાષાપરાયણ રહીને ઉચ્ચશૈલીએ લખવા બોલવાથી આ અતિ વિશાળ ભારત દેશના પ્રાંત પ્રાંતના આર્ય લોકોની ભાષા એક બીજાને સુગમ થતાં, અમે બંગાળી, મહારાષ્ટ્રીય કિંવા ગુજરાતી છિયે એવો ભેદ જોણ થઈને, અમે આર્ય-ભારતીય છિયે, એવું પ્રધાન ઐક્ય પ્રકટ થશે. જેવાં ઐક્યનું એક મહાપ્રભરણે આપણને બહુ આવશ્યક છે.

વળી વિદ્યોત્તતિને અંગે પુરતકપ્રસિદ્ધિસાર શ્રમ, કાળ અને ધનના વ્યયનો વિચાર કરિયે તો આપણા આ વિશાળ ભારતને સર્વત્ર એકલિપિ અને એકભાષા એ તરવો અતીવ દિતાવહ છે. તે એક ભાષા તો રહી પણ સંસ્કૃતપરાયણ રહીને પણ પુત્રીભાષાઓ લખાય તો તે બહુએક કલ્યાણોનું કારણ છે.

૧૫ પોતાનાં વેશ, આચાર અને ભાષા કઈક પ્રતિકૂળ હોય તો પણ દેશજનતારક્ષક સાક્ષરમંડળ અને શિષ્ટજનસમાજ તેનો જ અનુચાર ધરે છે. તો આ તો તેમ ન હોઈને સર્વ કઈ અનુકૂળ જ છે. એટલું જ નહિ પ્રત્યુત આપણાં વેશ, આચાર, અને ભાષાશૈલી બીજી પ્રજાઓને માન્ય થાય છે. સ્વાં આપણે જ વિભાગગમન કરિયે તે કેટલું આશ્ચર્યસ્પદ છે ?

ભાષા એ અણંગ દેશજનતાનું એક પ્રધાન અંગ છે. તેને વિશુદ્ધ કે અનવત રક્ષવી. જોઈએ. શું સ્વભાષાનું વાણીસંકર્ષ દેશજનતાનું નાશક નથી ?

૧૬ કેટલાએક અંગ્રેજ ભાષાદ્વારા પરસંસ્કાર પામેલા અને પાશ્ચિમાત્યભૌતિદ્વાનતિથી અનુભવલાઓ જેઓ અંગ્રેજોનું સદનુકરણ કરવા કરતાં દુરનુકરણ કરવામાં પરમ ચર અને છે, તેઓ આપણી ગુર્જરભાષાના વિપુલીકરણથી તેમાં carried-rice જેવા શબ્દો “ગેરલાભ” “બદ દર્શિ” ઇલાદિ જેવી સંયુક્તિના પ્રયોગોને પણ ઉચિત સમજે છે. તેઓ આલેખોએ ઉપકાર છે કે હેજી તેઓ સહરિવોજ, દુર્જતેહ, નિંશક, ઇલાદિ જેવી સંયુક્તિ કરવાની સૂચના નથી કરતા ?

• એવી સંયુક્ત એ વેશરભાવ (ખચ્ચરપણું) વિના ખીનું શું છે. ? તન્નિમહાશય ! આ ચર્યાપત્રના વિષયમાં બહુ અંશોએ આપ અમને મળતાં છે. ત્યાં પુનઃ પિછોપણ ન કરતાં થોડક અંશોમાં ત્યાં આપનો અભિપ્રાય અમારાથી કંઈક ભિન્ન છે ત્યાં માત્ર અમે પદ્ય-મર્મ કરીશું જે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ આપ લખોછો જે “એક વર્ગ ફારસી અરબી વગેરે પરભાષાના શબ્દોથી દૂર રહેવાનું વ્રત લઈ ખેડેલા અને અકારણ આડમ્બરયુક્ત તથા જાતિ અને જાતિ પ્રત્યય સહિત સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવામાં ભાષાની શોભા માનનારા એવો લેખકોનો છે. પરન્તુ આ વર્ગના લેખકો બહુ થોડા છે. અને તે પણ ઘણું કરીને એવા વિષય ઉપર લખે છે કે જેમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ સ્વાભાવિક રીતેજ બહુ છૂટથી થાય તો તે અનુચિત નથી.” ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ. આના ઉત્તરમાં અમારે લખવાનું જે:-વસ્તુતઃ ખોટી પણ પોતાના દૃષ્ટિપ્રમાદે તેવી ન દેખાતી તોપણ જૂની થયેલી પ્રથાને લોપેવી નહિ, અને નવીને આરબી નહિ એવી રોગમયી વૃત્તિવાળા આપણા લોકોના સૂઝારણ માટે તો કોઈ પણ કાર્યમાં વ્રત લઈ ખેસવું એજ ઉત્તમ છે. એ વ્રત તેજ સદાગ્રહ (Perseverance) નું રૂપ છે. અને તત્પરત્વે પ્રયત્નનો ક્રમશઃ ઉત્સાહ રાખવો તે અકારણ આડમ્બર નહિ પણ સકારણ ધૈર્યવૃત્તિ છે. તે મિથ્યા ઉપહાસની ઉપેક્ષા કરનારી સાધુવૃત્તિ છે

૨ વળી આપ લખોછો જે:-“ પરન્તુ આ દલીલ કરનારાઓએ સમજવું જોઈએ કે ભાષાને આવી રીતે બુદ્ધિ પુરઃસર ધડવા ખેસતાં એમાં જડતા આવી જાય છે. અને ભાષાનું ખાસ પ્રયોજન જે વાચકની પ્રતિભાને જાગતી કરવી એજ સિદ્ધ થવું નથી.” ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ. આના ઉત્તરમાં અમારે નિવેદન કરવાનું જે:-પ્રતિભાશાળી ઉચ્ચ લેખક, બુદ્ધિપુરઃસર, ભાષાને ક્રમશઃ પરા પસંદિ અને મધ્યમાને આકારે ધડીને બ્યારે વૈખરીરૂપે બહિર્મૂલ્યકાનું કરે છે તેવામાં તે પ્રવીણ પુરવાના અપરિમિત સ્ફુરણને બળે તેમાં જડતા નહિ પણ ચૈતન્ય જ પ્રવર્તી રહે છે.

વળી યદપિ આપના ઉપર કહેલા અભિપ્રાયનું ઉત્તરાર્થ, કોઈ પદ્યવગ્રાહી અને દુરાગ્રહી વાચકના સંબંધમાં કંઈ અંશે ખરું છે તદપિ હંડા અને ભાષોદયના ઉત્સાહવાળા વાચકોની પ્રતિભાને તો તે દ્વિગુણી જાગતી કરે છે.

૩ આપ લખોછો જે “ ફારસી અરબી શબ્દો વિના ચાલી શકે એમ ખતાવવા ખંગાળી ભાષાનો દાખલો આપવામાં આવે છે પણ ખરું જોતાં એ શબ્દો વિના ચલાવી લેવાનો આગ્રહજ ખોટો છે. સ્વદેશાભિમાન ધરાવવાના આ કરતાં ખીજ ઘણા વધારે સારા મર્ગો છે. સૌ ફારસી શબ્દો લખવાને બદલે એક વિજ્ઞાયતી ખુટની પેરથી દૂર રહેવાય તો સોગણો વધારે ફાયદો છે. સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિ આપણા દેશમાં એટલી બધી ઉભરાઈ જતી નથી કે એનો નશ્તો ભાગે વ્યય થઈ જવા દેવામાં આવે ન ગણાય.”

આના ઉત્તરમાં અમારો નમ્ર પ્રશ્ન એ છે જે ફારસી અરબી શબ્દો વિના ચલવી લેવાનો આગ્રહ શા માટે ખોટો છે? એ શબ્દો વિના આપણને ક્યું દારિદ્ર્ય આવી જાય તેમ છે? અને કોઈ દરિદ્ર પાસેથી લીધેલી તેની વૈભવસામગ્રી તેને પાછી આપવી પડે ત્યારે અનુશાસનું તે એક કર્તવ્યનું લક્ષણ નથી? આપણા માતૃધનકોષમાં કયા પદાર્થોનો સંક્રમ છે? ફારસી અરબી કિંવા કોઈ પણ ભાષાનો શબ્દ ન વાપરવાને અમે દર્શાવેલાં જાળવણ્યમાન એવાં અમારાં પોઝશ કારણોનું ખંડન અશક્ય છે. ધારો કે પણ તે શક્ય હોય તોપણ ૧૫ માં કારણે કરી પુનઃ તે આગ્રહ ઉચિત ન કરે છે. વળી સ્વદેશાભિમાન ધારણ કરવાનો એ પ્રથમ, પ્રધાન, અને ધોરિ માર્ગ છે. એ નજીવો માર્ગ ન હોય. કારણ ભાષા એ અણંગ દેશજનતાનું એક પ્રધાન અંગ છે. તેની અવગણ, અનેક અનર્થોનો હેતુ છે.

વળી અમૂર્ત-abstract તત્વથી ન આ ધનીભૂતા Concrete સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે. ધનીભૂત પદાર્થોની આઘમાં abstract 'વાચ' એટલે શબ્દનું સમ્યગ્ ભાવનાત્મક આંતર સ્વરૂપ, અને તેનું વર્ણનાત્મક બાહ્ય સ્વરૂપ, વિરાજ રહ્યાં છે. જે એ મૂળ abstract 'વાચ' એટલે શબ્દ, એના સમ્યગ્ આંતર સ્વરૂપનું રક્ષણ કરતા રહ્યા હોઈએ તો શબ્દના બાહ્ય સ્વરૂપનું રક્ષણ કરવા શીઘ્ર તત્પર થઈએ. અને શબ્દના બાહ્યાંતર સ્વરૂપના સમ્યગ્ રક્ષણથીજ કોટચાવધિ Concrete પદાર્થો સમ્યગ્ રીતે સંરક્ષાય છે.

અતએવ 'અમારું ભારતવર્ષ' એવી સલવતી અને વિશુદ્ધ એકા ભાવના અને અમારું ભારતવર્ષ એવા શબ્દનું એક યુગલ, તે કોટચાવધિ વિભાષતી 'ભુટની પેર' તો શું પણ ખાવત આ પૃથ્વીના સમસ્ત પદાર્થોના મૂલ્યતુલ્ય, અને તેના પ્રાપક છે. એવી ભાવના પ્રત્યેક ભારતીય હૃદયમાં વસે તો અર્થશાસ્ત્રના સુત્ર અને મંત્રોને અનુસરીને પરકૃતિમૂલક જે જે પદાર્થો લાભ્ય હોય તે સર્વ સત્વર ત્યજ શકાય. એટલે તેની આયાત ન બંધ થઈ જાય. જેથી યોગ કાળમાં આદેશમાં સોનાની નદીઓ વહેતી થઈને ભારતીય ભાંડારો સંપૂર્ણ ભરાઈ જાય. કોઈ શંકા કરે કે અમારું ભારતવર્ષ એ શબ્દને રચાને, 'Our India' કહિએ તો શું એકલી એ મુલભાવનાના બળથી ન ઉપર કહેલા પરિણામો નિષ્પન્ન ન થાય? જે ભારતીયજનોના સંબંધમાં આનું ઉત્તર આપવું હોય તો અમે એમ કહીશું કે 'ના.' કેમજે 'Our India', એવું કથન એ વાણીવ્યભિચાર થયો. અને વાણીવ્યભિચાર કયો તો ભૂમિવ્યભિચાર કાં ન થાય? અને ભૂમિવ્યભિચાર કયો તો પછી દેશજનતા ક્યાં રહે? તે કુએ. નજ ન થાય!!

૪ વળી આપ લખો છો જે "આપણી મૂળ સંસ્કૃતભાષાએ પણ પરભાષામાંથી શબ્દો લીધા છે." આના ઉત્તરમાં અમારો પ્રશ્ન એ છે કે સંસ્કૃત ભાષાની તેવી ચર્ચા નિયમ રૂપે છે કે અપવાદરૂપે? અને તેણે આપણી abstract ભાવનાનો છોટક એકે શબ્દ પરભાષામાંથી લીધેલો ખરો? વળી પરભાષામાંથી લીધેલાં એ કયા શબ્દ છે તે દર્શાવશો? જેથી નિશ્ચય થાય જે બધા મળીને પણ તે ઓળામાં કાંકરા નેટલાએ થાય છે

ખરા? અને એ કાંકરાપરત્વે પણ કહેવાનું જે કાળાંતરે, ફરી કોઈ ઉચ્ચ વસ્ત્રપર પાંચ પચીસ છાંટા પડવાથી તેમાં કંઈક માલિન્ય આવ્યું હોય તેને ઘોષ નાખવાનું ઔચિત્ય છે કે તે નિમિત્તે નવાં વસ્ત્રને પણ જાણી જોઈને મલિન કરવાનું? અત્ર ખરેખર તો એ જોવાનું છે કે સંસ્કૃત મહાભાષાને કંઈ પણ શબ્દસંકોચ છે ખરા? અને તેથી સાપેક્ષ રહીને પરભાષાના શબ્દો લેવાનો સિદ્ધાન્ત તેને માન્ય છે?

તત્ત્રિમહાશય ! ઉપલા પ્રશ્નોના ઉત્તર અમારા પક્ષનેજ પ્રુટિ આપનાર બનશે. પણ ધારો કે સંસ્કૃતભાષાએ કોઈ પકિતના યોગ્ય શબ્દો લીધેલા હોય, અને તેવી પકિતના શબ્દો આપણે પણ લેવાનું ક્ષન્તવ્ય ગણિયે. પણ આપણા પૂર્વજો જેવું ઉદાપણ આપણામાં રહ્યું નથી. તેથી બકરાં દાદતાં ઉંટ પેશી જવાનું ભય નથી રહેતું? પરિણામપરથી વિચાર કરો કે એવી જાતિના કોઈ શૈથિલ્યથી જ આપણી ગુર્જરભાષા આજે સંકીર્ણ વાચ્-વેદ ગુર્જરી થઈ ગઈ છે. જેમાં એક રૂપિયે ચાર આના જેટલા પરભાષાના શબ્દો આવી ધુસ્યા છે, અને હજી પણ મર્યાદા નહિ રાખિયે તો કોણ જાણે તે પારસી-ગુજરાતી જ કાં ન થઈ જાય? અમને તો એ કાર્ય 'Penny wise and pound foolish' જેવું જણાય છે.

૫ આપ લખો છો કે “ ઘણીવાર એમ બને છે કે અમુક અંગ્રેજ કે ફારસી શબ્દનો અર્થ અમુક ધર્મસમૂદયી વીંટાળેલો ઉપરિચિત થાય છે. અને એનો સંસ્કૃતપર્યાય જુદાજ ધર્મનું સૂચન કરે છે. ” એ વિચાર સમીચીન નથી. શબ્દાર્થના અમુક અવધિ પર્યંતનો પ્રદેશ વદાર્ધ જવા પછીનું સર્વ કાદ્દખનિક છે. કદપક્ષના સંસ્કારપર તે આધાર રાખે છે. એક ફારસી શબ્દના મૂળ અર્થ કરતાં વિશેષ કદ્દપવા ફરીને જેવા સંસ્કારો બાંધી આપણે વિશેષ વિશેષ અર્થોના અધ્યારોપિ કરિયે છિયે તેવો અર્થ, મૂળના ફારસી ભાષકો સ્વમે પણ જાણતા નથી ?

૬ વળી કોઈ કહેશે જે “ ફારસીમાં કોઈ કોઈ અર્થસૂચક એવા શબ્દો હોય છે કે તેનો સદૃશ ભાવ ત્વરિતપણે જણાવવાને સંસ્કૃતમાં કંઈ જુલસામગ્રી હોય એવું દેખાતું નથી. ”

આના ઉત્તરમાં અમારે કહેવાનું જે ઉપહું કથન અતીવ નિર્બળ અને કૃતમ છે. કોઈ મોટા લાભસારુ પણ વૃત્તિબદ્ધ થતું એ શિષ્ટતા ગણાય નહિ. તો એટલા યોગ્ય લાભ સારુ તો ક્યાંથી જ ગણાય? સર્વેઅનુકૂળતા તો એક પરમાત્મામાં જ સમાવિષ્ટ છે. પદાર્થમાં તે ન હોય. કોઈ શિષ્ટ કોઈ સમયે સ્વગૃહે પાછું વળતાં આન્ત અને હુધાર્ત થયો હોય, અમે તેનો ભોજનસમય ટળી જતો હોય તોપણ તે, અનુકૂળતાને માટે માર્ગમાં કોઈમથ્થે-મથ્થે સાં તેનું અત્ર જમશે નહિ. અત્ર આજના પાશ્ચિમભાસભૌતિકોત્તરિથી અંબન પા-મેલા અનાચારીઓની કથા જ નથી.

૭ કોઈ એમ કહે છે કે સંસ્કૃતસિધ્ધિ, પણ ક્યાં સંપૂર્ણ છે ? તેમાં dog અને mad શબ્દો લખવાને જે સ્વરો જોઈએ તે નથી. Z લખવાને કોઈ વ્યંજન પણ નથી. ”

એના ઉત્તરમાં આટલું જ વક્તવ્ય છે કે એ તો હપ્પનભોગની સામગ્રીમાં કુશકાનાં દોડળાં નહોતાં એ કથનવત્ છે. dog અને mad માં રહેલા, સ્વરો, સ્વરો નહિ પણ સ્વર-વિકાર છે. અને Z કોઈ વ્યંજન નહિ પણ વ્યંજનવિકાર છે. એવા વિકૃત સ્વરવ્યંજનનું સંસ્કૃતને પ્રયોજન નથી.

તંત્રિમહાશય ! આ પત્રના ઉપસંહારમાં અમારે સવિનય નિવેદન કરવાનું એ જે સંસ્કૃતમયી ગુર્જરગિરાનો પક્ષ ખોરો નથી. વળી નિરક્ષર રોગીઓને માટે ધરગથ્યું કાંઈ હોય ખરી પણ તેઓએ હજી ક્યાં લગણુ ખાટલે પડી રહેલું ? અને ધરગથ્યું કાંઈમાંથી પણ જે અપથ્યકારી પદાર્થ—foreign element હોય તે વર્જિત કરવા જોઈએ. પણ સાક્ષરનિરોગીઓને માટે તો સર્વથા સંસ્કૃતમયી હપ્પનભોગની સામગ્રીઓ છે. સંસ્કૃતની સદાયતા વિના આપણીભાષાનું સૌંદર્ય અને તેના પદ્ય અને ગદ્યમાં અલૌકિક માધુર્ય આણવાનું અશક્ય છે. ‘ઝીથરાં’ વીણીવીણીને પહેરવાં તે ક્ષુદ્રજનને શોભે. શ્રામંત સાક્ષર તો ‘કિનખાખ’ ને જ ચોગ્ય છે. વળી આપ કહોછો તેમ મનોહર ચાંદની જેવી પાતળી અને શ્વેત મલમલ પહેરવાનો સમય હોય ત્યારે મલમલ પહેરવાની ઇચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ તેવી મલમલ પણ આપણા પૂર્વજોને માટે સંસ્કૃતમાં હતી. અને આપણને પણ સંસ્કૃતદ્વારા જ મળશે. અખિલા સંસ્કૃત ભાષા કંઈ ‘કિનખાખ’ જ નથી. ખરે આપણા સંસ્કૃતમય ગુર્જર લેખકોને આપણા ગુર્જર બંધુઓ, માત્ર વિવાદને માટે જ વગોવે છે ! વળી જો આપ ઉચ્ચ લેખકો કહોછો તેમના સમસ્ત લેખમાં પણ શપથ ખાત્રાને માટે માત્ર થોડા પરશબ્દો વિના સર્વાંશે સંસ્કૃત શબ્દો જ જોવામાં આવે છે.

શેષમાં અમારે એટલું જ વક્તવ્ય છે જે અમારો કાંઈ એવો હેશ નથી કે ક્યાં લગણુ આપણો સામાન્ય વાચકવર્ગ સુશિક્ષિત થયો નથી તેવામાં પણ વિના કારણ કહિ શબ્દો લખીને તેમને નિરુત્સાહ કરવા. પણ તંત્રિમહાશય ! આપણા સામાન્યવર્ગને પણ હવે સુધ રહેવાનો સમય નથી. દેશકાળ અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ સાથે તેમણે પણ દક્ષિણી વાચક વર્ગની પેઠે વધવાનું, અને ઉચ્ચ લેખકોના પરિશ્રમને ઝોછા કરવાને તેમને અર્ધ પથે સામું મળવાનું છે. અસ્તુ.

અદૃશ્ય સૃષ્ટિ.

(મળેલું) ૪.

તમે સર્વ જાણો છો કે પ્રેતાવાહન વખતે પ્રેતાના ફોટોગ્રાફ લેવાએલા છે. આ બાબતમાં ફેટલીએક બાબતની શંકા છે ખરી, કેમકે કોઈ પણ કાચને થોડો વખત અમર્યો ખુલ્લો રાખવામાં આવે છે ત્યારે પણ એવી છબી પડી જાય છે. વળી બીજી પણ ફેટલીએક રીતે બનાવટી પણ એવી છબીઓ બનાવવામાં આવે છે, તો પણ ફેટલીએક અંશે આ વાત સત્ય છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે, અને તે વાત માનવામાં આવે એવી છે. પેરીસના ડોક્ટર બેરેડેકે વિચારના ફોટોગ્રાફ લઈ શકાય છે એવું બતાવ્યું છે. હું તેમને છેવટ ત્યારે મળ્યો ત્યારે તેણે વિચાર અને મનોવૃત્તિના એવા ઘણા ફોટોગ્રાફ બતાવ્યા હતા. તેણે એ પ્રયોગો બહુ નિયમસર અને ધોરણસર કરેલા હતા. તેણે સંગ્રહ કરેલી હકીકતનું પરિણામ બરાબર વ્યવસ્થા કરી હજી બહાર પાડ્યું નથી તો પણ ચિત્રો સાથે એક બે પુસ્તકો તેણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. જે કોઈ એ બાબતની તજવીજ કરવાનો શ્રમ લેવાને ખુશી હોય તો તે પુસ્તકોમાં ઘણાં પ્રમાણુ મળી શકશે. તેણે કરેલી શોધનાં જે નામ આપેલાં છે તે માત્ર વિચાર પ્રમાણુ ધણે ભાગે ખરા નથી. તેનું કહેવું એમ છે કે જે છબી પડે છે તે માનસિક પ્રકૃતિની છે; પણ માફ માનવું એવું છે કે સ્થૂળ લોકમાં ધર ૩૫ પદાર્થોમાં આવ્યા પછી વિચારો અને મનોવૃત્તિઓ પ્રદર્શિત થાય છે તેની તે છબીઓ છે. આવા મન બેદથી મૂળ વાતને કંઈ હાનિ થતી નથી. કારણ કે આમાં મુદ્દાની વાત માત્ર એટલી છે કે અદૃશ્ય વસ્તુનો ફોટોગ્રાફ પાડવામાં તે ફોટોગ્રાફ નિવડ્યો છે. વળી આ બાબત તદ્દન નવી જ છે એમ પણ નથી. કોઈ પણ બગોળવેતાને તમે પુછશો તો જણાશે કે આપણે જોઈ શકતા નથી એવા લાખો તારાઓ ફોટોગ્રાફથી જોવામાં આવે છે ઘણા તો એટલા બધા ઝાંખા છે કે ઘણી જ બળવાન દુરબીન મારફત પણ તેના તેજની અસર આપણી સ્થૂળ આંખ ઉપર થઈ શકતી નથી. પણ લાંબા વખત સૂંધી ફોટોગ્રાફના કાચને તેની સામે ધરી રાખવાથી તેમાં તેની છબીઓ પડી રહે છે. આના કારણનું એવું અનુમાન થાય છે કે, ગમે એટલે દૂર તેજની ગતિ હોય તો પણ વારંવાર અને ઘણીવાર સૂંધી તે ગતિને અડધું કરવાથી તે કાચના ઉપર પડ્યાઈ જાય છે. આવી રીતે ફોટોગ્રાફની મદદથી બ્રહ્માંડમાં ઘણી દુનિયાનું અસ્તિત્વ આપણે જાણી શકીએ છઈએ, જે કંઈ બીજી કોઈ રીતે આપણાથી સ્થૂળ દૃષ્ટિથી જાણી શકાય તેમ નથી; આ ઉપરથી તમારા સમજવામાં આવશે કે માણસની દૃષ્ટિની જોવાની હદ એકે તુરંજ બાંધેલી નથી.

અવશ્યને મારે પણ એ જ પ્રમાણે વાત છે. આપણે કંઈ એક સરખી રીતે સાંભળી શકતા નથી. તેથી મારી કહેવાની મતલબ એવી નથી કે ફેટલાએકની અવજોદ્રિય વધારે તીવ્ર હોતી નથી, પણ એવું કહેવાનું છે કે ફેટલાએક લોકો જે સ્વર સાંભળી શકે છે તે ફેટલાએક સાંભળી શકના જ નથી. આ વાત પણ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. ફેટલાએક

યંત્રાની ગતિમાં એવા અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે કે તેની અતિશય ગતિને લીધે તે સંભળાતા નથી. તે ન સાંભળવાનું કારણ તે અવાજ બંધ પડી જાય છે તેને લીધે નથી પણ તેની ગતિ જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તે અવાજ ઓછો થતો થતો છેવટે સંભળાતો બંધ થાય છે. એટલે આપણે કાને સંભળાય નહિ, તેટલો તે ત્વરિત ગતિવાળો થાય છે. જો તમારે સહેલો પ્રયોગ કરવો હોય તો ઉનાળાના દિવસોમાં જંગલમાં “ચામાચણ” જે સ્વર કાઢે છે તે સાંભળવો. તેનો સ્વર બહુ જ તીક્ષ્ણ હોય છે એટલે કે તે ઘણો જ ઉંચો હોય છે. માણસ સાંભળી શકે તેની છેવટની પણ મર્યાદા ઉપરનો છે એમ કહીએ તો ચાલે. એટલે કદાપિ કોઈ સાંભળે એ ખરા અને નહિ પણ સાંભળે. હવે તમે ઉનાળાના દિવસોમાં થોડા ઘણા મિત્રો એકઠા થઈને જંગલમાં ફરવા જશો તો, તમને ખાતરી થશે કે તમારામાંના કોઈક તે અવાજ સાંભળી શકે છે અને કોઈ સાંભળી શકતા નથી. આ ઉપરથી તમને જણાશે કે શ્રવણની પણ અમુક મર્યાદા નથી, અને દરેક માણસના કાન પ્રકૃતિની ગતિને એક સરખી રીતે ગ્રહણ કરતા નથી.

ઘણા પ્રકારની પ્રકૃતિમાંથી આપણે અમુક પ્રકારની ગતિ ગ્રહણ કરી શકીએ છઈએ, પણ જો સઘળા પ્રકારની ગતિ ગ્રહણ કરી શકતા હઈએ તો આપણી શક્તિમાં કેટલો બધો તદ્દાવત પડે? કેટલાએક માણસોની સક્ષમ દૃષ્ટિ વિષે કહેવામાં આવે છે. તેનો અર્થ એટલો જ સમજાવો કે વિશેષ શક્તિવાળી ગતિને તેઓની આંખો ગ્રહણ કરી શકે છે. “સૈનજન” ના કિરણથી જોવાની યુક્તિ પણ એવા જ પ્રકારની છે. ગ્રેતનું આવાહન કરીને તે દારા જે અદૃશ્ય વસ્તુ જોવાય છે તે પણ આવા જ પ્રકારની વાત છે. બંધ ચોપડીમાંથી તેઓ વાંચી શકે છે; બંધ પેટ્રીની અંદર લખેલો કાગળ રાખ્યો હોય તે વાંચી શકે છે. “સૈનજન” ના કિરણથી જોવાની યુક્તિ પણ એવી રીતે કરી શકાય છે. કદાપિ કાગળ વાંચી શકાતો નથી પણ સ્વર્ણ પદાર્થોની આરપાર જોઈ શકાય છે. બંધ પેટ્રીમાં પડેલી વસ્તુ દેખાય છે, માણસના શરિરના હાડકા તેનાં માંસમાં થઈને જોઈ શકાય છે, મતલબ સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય તે કરતાં વિશેષ જોવામાં આવે છે, તે માત્ર પ્રકૃતિની જુદા પ્રકારની ગતિ ગ્રહણ કરવાથી થઈ શકે છે.

હવે આપણે જરા આમળા આલીએ. અસાર સુધી આપણે સ્વર્ણ અકૃતિની ગતિ વિષે વિવેચન કર્યું. હવે તમે ધારો કે તમે કામ લોકની પ્રકૃતિની ગતિ ગ્રહણ કરી શકો તેમ છે? એવું જો બને તો તરત જ ઘણો નવો પ્રદેશ તમારા જોવામાં આવે. એક નવી જ દુનિયા તમે પ્રાપ્ત કરો, અને અગર જો કે અહિંના જેવું જ ત્યાં સઘળું જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેની સ્થિતિ કંઈ ઉચ્ચ છે. કેટલીએક વસ્તુ અપરિચિત પણ જોવામાં આવે છે, પણ તેથી તે અસંભવિત માનવી નહિ. તે સઘળું ધીમે ધીમે આપણી જે ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ કાર્ય કરે છે તે વડે જ જાણી શકાય છે, અને તે પ્રદેશની પ્રકૃતિ પણ ધીમે ધીમે વધારે સક્ષમ થતી જાય છે. આ વિચાર કંઈ અયોગ્ય નથી. તેથી થીઓસોફી તેમ જ પૂર્વના મહાન ધર્મોમાં અદૃશ્ય સૃષ્ટિના અસ્તિત્વ વિષે તેમ જ આપણે તેનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ છઈએ તે વિષે જે કહેલું છે તેમાં સામાન્ય રીતે ભોંકા માને છે તેમાં કંઈ ઘાઘ અથવા ખૂબીય, અથવા વિચિત્રતા અથવા ગાંડાઈ નથી, પણ ઉલટું ઉપર મેં જે કહ્યું તે ઉપરથી જણાશે.

કે એ વાત સંભવિત છે, એટલું જ નહિ પણ સમજનાં સારી રીતે આવો શકે તેમ છે, અને સૃષ્ટિના નિયમને અનુસરતી છે.

હવે આપણે જોવાનું છે એ છે કે માણસ જ્યારે પોતાની ઇદ્રિઓ વડે આ અદૃશ્ય સૃષ્ટિનું અવલોકન કરે ત્યારે તેના જોવામાં શું આવે છે ? આ વિષય ઘણા વિસ્તારવાળો છે અને વધારે તો હું હવે પછી કહીશ, પરંતુ અત્યારે તો જરૂરની વાત મૂખ્ય એટલી કહેવાની છે કે એ અદૃશ્ય સૃષ્ટિના બે ભાગ છે. એક કામ-લોક અને બીજો માનસિક લોક. આ બે વર્ગનો મુકાબલો સામાન્ય રીતે કહેવાતા નર્ક અને સ્વર્ગની સાથે કરી શકાય. આ નર્કમાં તેના નીચેના વિભાગોમાં જીવને કંઈક દુઃખ ભોગવવું પડે છે એમ કહીએ તો ચાલે પરંતુ તે જેવું લોકોની માન્યતા છે તેવું હોતું નથી. એટલે કે તે શિક્ષા રૂપે નથી, પણ પ્રાયશ્ચિત રૂપે છે. દુઃખ છે તે હમેશા માણસના કલ્યાણ અર્થે નિર્માણ કરેલું છે. સૃષ્ટિની યોજનામાં મનુષ્યને વૃદ્ધિનું તે એક માધન છે. નિરતર વિના કારણ વૈરભાવથી માણસને માર્યે દુઃખ નાખેલું નથી. પણ ન્યાયનો જે મહાન નિયમ સૃષ્ટિમાં વર્તે છે તેને લીધે દરેક માણસને તેના કર્મ પ્રમાણે ભોગવવું પડે છે. માટે તેમાં કાંઈ સારો અથવા નરસો જાણો મળે છે એવી વાત નથી, પણ માત્ર સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે કારણ પરિણામ રૂપે આવે છે. જો આપણે અમિમાં હાથ મુકીએ તો તે શકે જ. એમાં કંઈ કોઈએ આપણને શિક્ષા કરી કહેવાય નહિ, કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે એ કાર્યનું એ જ પરિણામ આવે. જાળતી પ્રકૃતિની તરિત ગતિને લીધે તે આપણી ચામડીમાં પ્રવેશ કરે છે. અને તેને લીધે આપણા શરિરના તત્વો પૃથક્ પૃથક્ જુદા પડી જાય છે. આ કાર્ય એટલી ઝડપથી થાય છે કે તેનું તત્કાળ આપણને જ્ઞાન થાય છે. જેમ આ વાત સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે જને છે, તેમ માણસ કોઈ અયોગ્ય કર્મ કરે છે તો તેને તેનું દુઃખ થાય છે. એટલે, તેમાં કોઈ તેને શિક્ષા ફરતું નથી. પણ તેણે જે કર્મ કર્યું હોય છે, તેનું માત્ર ચોક્કસ ફળ સૃષ્ટિના અનિવાર્ય નિયમ પ્રમાણે તેને મળે છે. સૃષ્ટિની મહાન યોજનામાં એવી રીતે સઘળા કર્મનું ફળ ચોક્કસ પ્રાપ્ત થવાનું જ, અને તેનો હેતુ માત્ર માણસને નિર્મળ કરી ઉન્નતિ કરવાનો છે. એવી રીતે કામ લોકનો નીચેનો ભાગ સામાન્ય રીતે ધર્મને દોષિત કરે તેવું નર્ક નથી, પણ જીવને નિર્મળ કરનારો છે. લોકો જેવું નર્ક માને છે, એવું તો જગતમાં કંઈ છે જ નહિ, તેમ કેટલાએક ધર્મ ગુરૂઓએ પોતાની કલ્પના પ્રમાણે દુઃખો વર્ણવ્યાં છે તેવાં દુઃખ પણ નથી. કચ્ચિત કોઈ જીવને તેની ઉચ્ચ દુષ્ટ વાસનાને લીધે દુઃખ ભોગવતો જોવામાં આવે છે, પણ તે તેના હિત માટે હોય છે, કારણ કે ત્યાં તેની દુષ્ટ વાસનાઓનો ક્ષય થાય છે, અને તેને લીધે જ તે જીવ ફરી અવતરે છે ત્યારે એવી વાસનાના બંધનમાંથી જુદો થયે થયેલો જલદીથી આગળ વધી શકે છે.

સ્વર્ગ લોક પણ આવી જ રીતે માણસના પોતાના ઉચ્ચ અને ઉદાર કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન છે. માણસે પોતાની આ સંસારની જીવંતીમાં જેટલી ઉચ્ચ ભાવના કરી હોય છે, તે ત્યાં પરિણામ પામે છે. આ પણ સૃષ્ટિના નિયમને અનુસરતી જ વાત છે, જેવી રીતે અમુક શક્તિનો સંગ્રહ કરી તેને આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે જેટલા જગથી ચલાવવી હોય તે પ્રમાણે ચલાવી શકીએ છીએ, તે નિયમ પ્રમાણે આ લોકમાં પણ જને છે. કોઈ મહાન

વિચારમાં, કોઈના તરફ અત્યંત પ્રેમમાં, કોઈ દેવની ભક્તિમાં, કોઈ પોતાનાં આસપાસના મનુષ્યો પ્રત્યેની પ્રીતિમાં પછી તે પ્રીતિ હિંસા-પ્રકારની હોય, કે નિઃસ્વાર્થ હોય અથવા સ્વાર્થ હોય, અથવા માત્ર એક એ માણસ પ્રત્યેની જ હોય, એમાંના કોઈ પણ પ્રકારમાં માણસ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાથી થોડે અથવા ઘણું અંશે દેખાડે છે તેથી તે એક પ્રકારની શક્તિ પેદા કરે છે. આ ભાવના શક્તિ એવી ઉચ્ચ પ્રકારની છે કે તે આ સંસારમાં પરિણામ પામી શકતી નથી, કારણ કે સંઘળા ઉચ્ચ વિચાર અને ઉચ્ચ વૃત્તિઓ આ સ્થૂળ જગતમાં બરાબર અનુભવી શકાય નહિ, એ વાત સારી પેઠે સમજી શકાય તેવી છે. આને માટે કોઈ સ્ત્રી અથવા પુરુષ ચિત્ર કળામાં પ્રવીણ હોય તેને પુછવાથી ખાત્રી થઈ શકશે. તેઓ તમને કહેશે કે, તેઓ ગમે તેવું ઉત્તમ ચિત્ર ચિતારે છે તો પણ તેઓની કલ્પનામાં જેવું આવે છે તેવું તેવું કરી શકતાં નથી.

આમ હોવાને લીધે સઘળી ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ શક્તિ રૂપે સંગ્રહ થઈ રહે છે. તે આ સ્થૂળ જગતમાં અથવા સ્થૂળ વ્યવહારમાં પરિણામ પામી શકતી નથી. એટલે મરણ પછી અને તેમાં પણ એક પ્રદેશ ઝોનમાં પછી તે પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. આ ઉચ્ચ અદ્દશ્ય સૃષ્ટિ ઘણી જ સુંદર અને અવર્ણ્ય શોભાવાળી છે, તેને સ્વર્ગ લોક કહેવામાં આવે છે. દરેક ધર્મમાં તેવું વર્ણન આપવાને પ્રયત્ન કરેલો છે, તો પણ તેની ખરેખરી સ્થિતિ તેથી જણાવી શકતી નથી. સ્વર્ગમાં સોનું, રૂપું, હીરા, માણિક, મોતી, જડીત ધંરો છે, શહેરો છે, રસ્તાઓ છે, અમૃત જેવા મીઠાં ફળવાળાં ઝાડો છે, આવું અનેક રીતે વર્ણન કરવામાં આવે છે. પણ તે માત્ર લખનારની અત્યંત કલ્પનાનો એક નમુનો છે. કારણ કે તે લોકનું સૌંદર્ય અને તેની લવ્યતા શબ્દથી વર્ણન કરી શકાય તેવી નથી. આ પછી તો હવે તે સ્વર્ગ લોકનું જુદા પ્રકારે વર્ણન આપીશું. કંઈકે વધારે સુધરેલું, વધારે સમજવાળું વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું, અને ઉચ્ચ ભાવના બતાવનારું તે વર્ણન કરીશું. જેઓ ઉચ્ચ ભાવના શું છે તે સમજી શકે છે, તેઓ તે સમજી શકશે. આપણે કરેલું વર્ણન આપણને તો સંતોષ પમાડશે, પરંતુ તે પણ સંપૂર્ણ રીતે તેની ખરી સ્થિતિનું વર્ણન ગણાશે નહિ. એટલે ઘણા વખત ઉપર જે વાત કહેવામાં આવી છે, કે ઇશ્વરનો જેઓના ઉપર પ્રેમ છે તેઓને માટે જે વસ્તુ તેણે બનાવેલી છે, તેનો ખ્યાલ માણસને આવી શકતો નથી, કાને સાંભળી શકતી નથી, અને આંખે જોઈ શકતી નથી. આ વાતમાં માત્ર એક જ તફાવત છે, કે તે માત્ર યોગજન જે આસ્થાવાળા છે તેમને માટે નહિ પણ સર્વેને માટે છે, કારણ કે સર્વે કોઈ જેટલે અંશે તેને ઝાળખે છે, તેટલે અંશે તેના ઉપર ભાવ રાખે છે. એટલે તેમાં કંઈ અમુક ભેદ નથી. સ્વર્ગ લોક જે કોઈ ત્યાં પહોંચી શકે તે સર્વેને માટે છે.

આવૃત્તિ—
એ એવોદમાર્ગ—અનાસી
અનિટ મણિના નખુભાદ

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
એફેસર આનંદરાદર આપુભાદ મુન
એમ એ એ નએવ, બી

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્ત્વબધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવત્

પુસ્તક ૧૭, અંક ૮.] (માસિક.) [મે. ૧૯૦૨]

વિષયોત્કંઠા,

પૃષ્ઠ.

અટિશય

૪૦૧

વિવિને ઉપાનય

૨૪૮

સાહિત્યના શિક્ષણથી દેશપર થતી અમર

૨૪૪

ન-ત્યોગ

૨૫૨

પાપક્ષન બાનના

૨૫૫

અદત્તસ્યદિ

...

આલેપપદિર...

...

અમદાવાદ.

શ્રી અમદાવાદ હુનિયન્ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કપની લોખીટેડ

શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્યસહિતા.

કર્તા વિધિવિહારિ અનુજ.

મગવાનું કેદાણું—સુદર્શન ઓશીસે નહીયાદ

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

આ પુસ્તક ઉપર સાક્ષર શિરોમણિ રા. રા. મનઃસુખરામભાઈએ લીધે

પ્રમાણે અલિપ્રાય આપેલો છે.

આપનું પુસ્તક વાંચી જતિમા મદરી પ્રમતતા પ્રતીતી થઇ શુભ અમરણશિષ્ટ તમારું
પિદ્ધાન બાતા મણિવાસ ન. દિવેદિ અવ્ય ઓક સાન્નોમદ પન્મ પુરુષાર્થદાયિની અ
વિદ્યાનો અપિ સારો અભ્યાસ રાખી શ્રેય સાધકોપમરથિ એ ઉત્તમ વિદ્યા ઉપરિ મારે
નિયોગ લેખો લખી પ્રમિદ્ધ કરતા એથી બહુ જનોની મનિ અમિત્યકતા થયેની જણાય છે
એ પણ વિદ્યા પ્રતિ પુણ્યનામો અભિમુખ થાય છે તેમા સદત મણિવાન ઓક સખ
સાધનરૂપ થયા હતા, અને આ દેશની રોભા રૂપે હતા તેઓના અન્યર્થ અનુજના નામને
તેઓનાં ચગણુ મિલનો ઉપર નિયમને સાર્થક કરો એવા શુભ વિદ્યનો તમારા પ્રત્યુત લેખમા
દૃષ્ટિગોચર થતા વૃત્તિ પ્રસન્ના થયે આનન્દનુ ભાન કરાવે એ આવાવિદ છે

પ્રમં પુરુષાર્થ સાધક વર્ગે યાજ્ઞવલ્ક્યોપનિષદ મહિતા જેવા ઉત્તમ ગ્રંથો અભ્યાસી
વિમાનવા એ તેઓના ઉચ્ચ લક્ષ્યતા ઉચ્ચ આદને બહુ પોતક છે અને નિવિધ તાપનુ રોપક છે

લિ સ શુભેચ્છક, ૧૧)

ત્રિ. મનઃસુખરામ સૂર્યરામની, શુભાશિર્વાદ.

નવું પારિતોષિક.

તા ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૦૬ના રોજ સાહિત્યની પ્રેમી શ્રી દેશપર ચત્રી અમર એ
વિધિ ઉપર આગ્રી સાત પાનાં સુધીનો સૌથી ઉત્તમ લેખ મોકલનાર મુદ્દસ્યોને રા 'અભ્યાસી'
રા એની કિમતનું પારિતોષિક આપવા કહે છે પારિતોષિક અર્પ છે, પણ તેખમ માટે
અપામેદ એમ જણાવે છે

વ્યવસ્થાપક, સુદર્શન.

આલતા નવા વર્ષનું લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી મોકલવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા મુગ આદરને
સ્મરણ કરો ન માટે તે મોકલવા કૃપા કરી.

વ્યવસ્થાપક

આષ્ટ દ્રશ્ય—
'એક અભેદભાજે-મવાસી'
અહનિદ મણિવાલ નણુભાષ.

સુદર્શન.

ત-ત્રી—
પ્રેક્ષેસર આનંદસંકર પાપુભાઈ મુવ
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૭. અંક ૬]

(માસિક.)

[એ. ૧૯૦૨.

સૃષ્ટિવૃક્ષ.

(મળેલ.)

ઉર્ધ્વમૂલોઽવાકશાસ્ત્ર એપોઽશ્વત્થઃ સનાતનઃ ॥
તદેવ શુક્રં તદ્ બ્રહ્મ તદંવામૃતમુચ્યતે ॥
તસ્મિં-લ્લોકાઃ શ્રિતાઃ સર્વે તદુ નાત્યેતિ કશ્ચન ॥
एतद्वैतत् ॥ (કાઠકોપનિષદ્).

ઉર્ધ્વમૂલમધઃશાસ્ત્રમશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।
હંદાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥
અધાથોર્ધ્વં પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાસ્ત્રા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિપય પ્રવાલાઃ ।
અથ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુવંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥
ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।
અશ્વત્થમેનં સુવિરુદ્ધમૂલમસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન હિત્ત્વા ॥
(શ્રીમદ્ભગવદ્ગોતા).

યદ્દ ઉચે નાંચે શાસ્ત્ર અશ્વત્થ સનાતન ૧૧;
દેવલ એકજ શુક્ર પરમ જે કામ શાસ્ત્રન બ્રહ્મ
જે સર્વ લોકનો આશ્રય,
પૂર્વ જેનાં નહિ કે ઉદ્ભવ;
જે ધર્મજ્ઞ મૂલ-સાર,
વિષ્ણુ પરમ ધ

તે પરમ શુદ્ધ ચૈતન્ય નિર્મલ જ્યોત અદ્વિતીય બ્રહ્મ;
જે ઉર્ધ્વ સર્વતુ મૂલ સનાતન સૃષ્ટિ આપતું જન્મ.

જે સૃષ્ટિ-વૃક્ષ અમૃત્ય,
જે આજ છે-નહિ કાલ;
જે મૃગ-જલવત નિઃસાર,
ગન્ધર્વપુરીવત બાસ,

અસત ક્ષણિક જે વૃક્ષ કદલીસ્તમ્ભ જેતું નિઃસાર,
ક્ષણ ક્ષણ બદલાતો ભાવ રૂપને રંગ અસાર સંસાર.

પરબ્રહ્મ શુદ્ધ જ્યાં મૂલ,
અવિદ્યા અવ્યકત બીજ;
જ્યાં દિરણ્યગર્ભ અકુર,
થયો સક્ષમ સૃષ્ટિનો જન્મ.

આ આદ્ય પરમ શુદ્ધ બ્રહ્મ આપતું જન્મ અલખ સૃષ્ટિને;
જ્યાં થઈ તૃણા સિંચન કરતું લખ અલખ સૃષ્ટિને.

લાં પ્રાણિ કિંગોતું રક્ત્ત્વ,
ધન્વિય, બુદ્ધિ પ્રવાહ;
શ્રુતિ, સ્મૃતિ આદિ પક્ષાશ,
યમદાન આદિ સુપુષ્પ.

આપતું જન્મ સુક્ષ્મ-સૃષ્ટિ-સુક્ષ્મકારણુ સ્થૂલ સૃષ્ટિને;
થઈ બ્રહ્મ અલખ આધાર કરે છે લખ અલખ સૃષ્ટિને.

સુખ-દુઃખ-વેદના રસ લાં,
સ્વર્ગ-નર્ક મોનિ શાખા લાં;
જ્યાં બ્રહ્માદિ સમ લોક,
જ્યાં ભૂત પક્ષિના નીડ.

જે વિષે જાનને રહન હર્ષને શોક હાસ્યને ખેદ અનન્ત ધ્વનિના,
જ્યાં યાતા મોટા શબ્દ.....ગર્ભી રહ્યા કોલાહલ મોટા;

આ થતો સ્થૂલ સંસાર થતો પ્રલક્ષ સકલ સૃષ્ટિને,

જે જેવો ભાસે આજ ન તેવો કાલ જાય બદલાઈ પ્રત્યેક પળે તે.

મનોપાધિકૃત સંસાર દીસે નિઃસાર સદા ચંચલ મનના જેવો,

નહિ કદિ દીસે તે સ્થિર પીપલા પાન અસ્થિર તે તેવો;

છેદવા વૃક્ષસંસાર-સ્થૂલ દેખવા અનન્ત ઉપાધી,

વૈરાગ્યશક્તિ અસંગતિ તું છેદ સુક્ષ્મ ઉપાધી.

જ્યાં થયું કારણ નહ-પ્રાણુ જ્યાં કાર્ય તે સરશે,

જ્યાં થયું તેલ સમાપ્ત બળતો દીપ ત્વરીતજ કરશે;

કરી કર્મ તણા સન્યાસ ધરી વૈરાગ્ય મારી તું મનને,

રે છેદ વૃક્ષસંસાર જે નિઃસાર બાસતો જેહ સ્થૂલ સૃષ્ટિને.—

વિધિને ઉપાલંબ.

(મજેશ્વ.)

(શિષ્યચિણી.)

- જનો છે કોટચાગ્રિધ વિવિધ રચનાઓ નિરખતા,
ફરી સૌ સૌ હામે વિધિ વિધિ વદીને વિરમતા;
સદા આરે વાટે કલકલ કરીને જગવતા,
નકામાં સૌ સ્થાનો નિજ કૃતિ કરી સ્વાર્થ ભરવા. ૧.
- અરે એ સ્વાર્થે તો વિરકુલ બધા દોષિત કર્યો,
જપાવી જપોને જન મન વિષે લેદજ લર્યો;
કરાવ્યાં મહા મોટાં, કુકૂત મનવાચા કરમમાં,
મતિ બ્રહ્મ યાતાં અદરનિશ ફાંચ્યા ભરમમાં. ૨
- સદા સૌએ આહે ઉપરિ પદપ્રાપ્તિ જગતમાં,
યથેચ્છાથી સ્થાપે નિજ વચ ખરી એમ જનમાં;
ગમે તેવી તે હો, વિવિધ કૃતિની કાયરચના,
ઉચાધી ખીજની, સુલટકલટે માન ધરતા ૩
- લગાડી વિશ્વાસે, અરર જન સૌએ ગળી જતાં,
મહાપકે ઉડે, પુનરપિજ દૃષ્ટિગત થતાં;
પડે દણેદણે મહન સદભાગ્યે પડી ફરી,
નહો તે તો દોષે સ્વમતલએ કાર્યઅવધી. ૪.
- ગળ્યે કાલિંદીએ, જગત ત્રયનો નાવક પદ,
પડ્યુ આપત કોટી વિગમ્ય હું.એ નહો જ જહાં;
જરી ના ભાળીને સૂતનુ નિજ પ્રાણસ્થ મનથી,
રજા સૌએ હાં તો વિરલમુત પિનાસમવળી. ૫.
- વિધાત્રી હા તારાં અલિનવન અગો સમજતાં,
વિચારી કાર્યોને અવનવિન માર્ગો ઉદ્ધતાં;
મહા મોટ કષ્ટે અવિરલ જનો ફાળ ભરતા,
અહા જાણે ના તે વિવિધ કૃતિના કાર્ય કરતા, ૬.
- વિધીના આ લેખો કદિ ન જન જાણે સહજમાં,
ફરે દૃષ્ટિ ના ફા, વિકૃત પણ સ્થાને જગતમાં;
નિદાણી પોતાની સુલટકલટી કાર્ય રચના,
નમીને તેને તે નિજ મન વિષે શાંતિ ધરતા. ૭

સાહિત્યના શિક્ષણથી દેશપર થતી અસર.

(મજેહુ) *

પ્રિય વાંચનાર! આ મહારો તમારી સાથે ખીછ વખતનો પરિચય છે. કવિ સામળ-ભટ્ટના કાવ્યનું વિવેચન કરવાની તક 'સુદર્શન'ના વિદ્વાન તન્ત્રી. સાહેબના અપૂર્વ ઉત્સાહથી મેં લીધી હતી. અને આ ખીન્ને પ્રસંગ પણ તેઓની ઉદારતાનો આભારી છે.

‘સાહિત્યના શિક્ષણથી દેશપર થતી અસર.’

આ વિષય ઉપર પ્રસ્તુત વિવેચન છે. મહાત્મા ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે ‘સાહિત્ય-સંગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્ પશુઃ પુચ્છચિપાણહીનઃ’ આ વાક્ય રાજર્ષિ મહાત્મા ભર્તૃહરિનું તદ્દન વાસ્તવિક છે સંગીત, સાહિત્ય અને કલાના જ્ઞાન સિવાય તે, જેને પશુની ઉપમા આપે છે, તે પણ તદ્દન મથાર્થ છે, કારણ કે પશુથી ચઢીયાતી સ્થિતિમાં મનુષ્ય છે. અને તે યુદ્ધિના પ્રભાવે છે. યુદ્ધિને કેળવવાને માટે ઉત્તમ સાધન સાહિત્ય છે, અને તેથી તે સિવાય મનુષ્ય રહે તો પછી તેને મનુષ્યત્વરહિત પશુની ઉપમા આપવી એ જરા પણ અયોગ્ય છેજ નહિ.

‘સાહિત્ય’ આ શબ્દનો અર્થ ઘણો વિસ્તૃત થાય છે; પરંતુ તેનો સંકુચિત અર્થ તો માત્ર ગદ્યપદ્યાત્મક લેખોની દેશની સ્મૃત્તિ એટલો થાય. ‘સાહિત્ય’ એ શબ્દનો અર્થ વિસ્તારથી કરવામાં આવે તો તેમાં જનસમાજની પ્રવૃત્તિને લગતા, તેના ઐહિક પારલૌકિક એવને લગતા, શારીર વિદ્યાને લગતા, રાજકીય બાબતોને લગતા, અને એવા ખીજ ઘણા વિષયોને લગતા વિચાર-દર્શાવનાર ગ્રંથો એ સાહિત્ય જ છે એમ કહેવું એ તદ્દન બધમેસતું છે. હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવીએ. સાહિત્યનું મુખ્ય અંગ કાવ્ય છે, કાવ્યની બાબત કાવ્યશાસ્ત્રને લગતા પુસ્તકોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ ।’ અર્થાત્ જે વાક્ય રસવાળું તે કાવ્ય, નહિ કે પ્રાસાનુપાસવાળી અર્થસહિત કડીયોનો સમૂહ; જે વાક્યથી કંઈ પણ મનુષ્યના મનને લાગણી હર્ષ-શોક, વિષાદ આદિ થાય તે કાવ્ય છે.

અર્થાત્ કાવ્યનો આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં તેના નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડી શકાય.—

કાવ્યગ્રંથો—વાર્તાઓ, આખ્યાનો, કાવ્યો, ગીતો પુરાણો, મહાકાવ્યો, ઇત્યાદિ.

ગદ્યાત્મક ગ્રંથો.—કાદંબરી, નવલકથાઓ.

નાટકો.—પ્રહસનો, ભાણ, ચમ્પૂ આદિ.

કોઈ પણ દેશની પ્રાચીન સ્થિતિ અર્વાચીન કાળમાં તે વખતનાં અવશેષ રહેલાં સા-

હિલ્લવડે આપણે જાણી શકીએ છીએ. અને તેથી જનસમાજની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરવા માટે એવાં સાધનો આદરીની ગરજ સારે છે.

કાવ્યપ્રધાનમાં પૂર્વકાળના રાજ્યઓનાં ચરિત્રો, અને તેના પરિચિતપાત્રોના સ્વભાવનું વર્ણન, તેની જાહોજલાલી, વૈભવ, આદિનું વર્ણન યથેચ્છ રીતે હોય છે, તેમ પ્રત્યેક પાત્રોનું ચિત્ર પણ અવલોકન કરવા આપણને મળી શકે છે.

સુદામાચરિત્રમાં મહાકવિ પ્રેમાનંદે ભિક્ષુકની સ્થિતિનું એવું તો ચિત્રાકર્ષક વર્ણન કર્યું છે કે, તે વાંચતાં જ મનુષ્યને ભિક્ષુકની સ્થિતિનું તન્કાળ ભાન થાય. નવાખ્યાન આદિમાં પણ આવાં ચિત્રો ઘણાં છે, અને તેથી જનસ્વભાવનું અવલોકન કરવાને પણ આપણને તક મળે છે, વળી એ જ પુસ્તકમાં કળિયુગનું વર્ણન, અને તેનાં કૃત્યો વગેરે પ્રસંગો પણ ઘણા શિક્ષણીય છે, એટલું જ નહિ પણ જગદ્વિખ્યાત મહાકવિ કાલિદાસના રઘુવંશમાંનો કેટલોક ભાગ જનસ્વભાવનું આબેહૂણ ચિત્ર છે. પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં રહી 'સુરભિ' ની સેવા કરતા દિલીપ રાજાનું ચરિત્ર તેના નિર્ગર્ભપણાનું કેવું ઉત્તમ દર્શન છે! વળી આગળ વધી જતાં સિંહના પાશમાં સપડાયેલી ગાયની સ્થિતિ જોતાં ખસ કાશી-વીર દિક્ષીપતે શેમાંય ખડાં ચર્ધ તે હિંસક પશુના વધ માટે કેવી ત્વગથી શર લેવા જાય છે, અને તેમ કરતાં નિરુપાય થતાં કેવા નિઃશ્વાસથી, પોતાની ગતિ કુદિત થવાથી, અને પોતાની સમક્ષ સિંહના મોઢામાં સપડાયેલી 'સુરભિ' ના દયાજનક દેખાવથી પોતે કેવો ખેદ પામે છે! અને છેવટ પોતાનો પ્રાણ તેને બદલે અર્પણ કરવાને પણ કબૂલ કરે છે!—આદિ પ્રસંગે ઉદાત્ત નાયકના સચ્ચરિત્રનું શુભ ઉદાહરણ છે, ક્ષત્રિય કર્તવ્યને અનુસરી પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપી ગાયની રક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા તે તત્પર થાય છે. અને સિંહ તેને તેમ કરતાં અટકવા સારું તેનું યોચન, રાજપાટ, આદિ સ્મૃદ્ધિનું રમરણ આપી લલ-આવે છે, અને 'સુરભિ' ને છોડી જવા કહે છે, તથાપિ તેથી લેશ પણ ન હઠતાં, દેહદર્પણ કરવાને તૈયાર થાય છે છતાં પ્રસંગે કેટલા બધા શિક્ષણીય છે! મેઘફૂલનો પ્રસંગ પણ તેવો જ છે. સ્ત્રીથી વિરહી યથેક્ષે દક્ષ મેઘ જોવા ધૂત્રના સમૂહને અલકાપુરી તરફ જતાં જોવાથી પોતાની પત્નીને સંદેશો મોકલવા કેવો તત્પર થાય છે, તેમ વિરહવ્યથિત તેની પ્રિયા પતિને પરત આવવાની અવધિના દિવસ ગણતી બેમે છે, એ દાંપત્યરનેહનું ચિત્ર કેવું ઉત્તમ છે! આ બન્નેથી ન અટકતાં આપણે એ મહાકવિના શાકુન્તલ નાટક જેણે યુદ્ધાપયન પદિતોને પણ વિરમયમાં ગરક કરી નાખ્યા છે તેને જોઈએ. એક વિદ્વાને

• પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે:—

કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં, તત્ર રમ્યં શકુન્તલમ્ ।

તત્રાપિ ચતુર્થોક્તત્ર શ્લોકચતુષ્ઠયમ્ ॥

* एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं ।

नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥

अल्स्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन् ।

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ૧ ॥

શકુન્તલાને દુષ્યન્તને ત્યાં વળાવતાં કણ્વ ઋષિને શકુન્તલાના વિયોગથી થતી લાગણીના ઉદ્ગાર ઘણા હૃદયદ્રાવક છે. અને તે પ્રસંગ ઘણો અપૂર્વ છે. અને આપણે પણ ઘણી વખતે વ્યવહારમાં-પરણીને સાસરે જતી વખત વિખૂટી પડતી, પુત્રીના વિયોગથી માથાળુ માથાપોના દ્રવતાં અંતઃકરણો નેહાએ છિયે, અને તે પ્રસંગે સહૃદય જનોને આ પ્રસંગનું સહ જ સ્મરણ થાય છે.

પાશ્ચિમાત્ય મહાકવિ શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં પણ રામિયો અને જુલિયટ, ઑથેલો, વગેરે નાટકો તેમ ખીન્ડ અંગ્રેજ કાદંબરીકારનાં પુસ્તકોમાં આપેલાં ચિત્રો ઘણાં ચિત્રાકર્ષક છે. આ પુસ્તકો વાચતાં તેની તદ્દવત મૂર્તિ આપણી સન્મુખ ઉભી ખડી થાય છે, અને તેવાં વાંચનથી આપણને અસંત આનંદ, ઉદાત્ત કર્પનાનું ભાન થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ત્યાંની પ્રજા પણ તે સાહિત્યના રાત્રીદિવસ અધ્યયનથી તક્ષીન હોય છે. અંગ્રેજ લોકોનું જનત ચરિત્ર તેમના સાહિત્યના અભ્યાસનાં અનિવાર્ય શોખમાં રહેલું છે. તેઓ તેને માટે ઘણો શ્રમ કરે છે. અને તેનું રહસ્ય યથાર્થ સમજવા પરિશ્રમ કરે છે. સાહિત્ય તરફ આટલા ભાવથી તેઓ ને નેતા ન હોત તો અન્યત્ર મહાકવિ કાલિદાસના શકુન્તલ નાટકની લાગ્યે જ યુરોપિય પ્રજાને ખચર પડત.

હોમર કવિના ઇલીયડ કાવ્યપર ગ્રીસની પ્રજા ઘણી આકર્ષીત થઈ હતી કે, જે કાવ્ય એત્રેશીય આદિ કવિ અલૌકિક વાદ્મોહિના રામાયણની બરાબરીનું છે. એ કવિની કૃતિથી કોણ મોહ પામતું નથી !

આણંદની કાદંબરી તથા દંડિનું દશકુમારચરિત્ર, વાદ્મોહિનું રામાયણ, મહાભારત, નસિહમહતા આદિ ભકતોના પદો, મહાકવિ પ્રેમાનંદના આખ્યાનો, મહારાષ્ટ્રના સંત તુકારામ તેમ રામદાસ સ્વામીના ગ્રંથો, વગેરે આપણા દેશનું સાહિત્ય છે, અને તે દ્વારા આપણે જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ.

બંગાળી પ્રસિદ્ધ કાદંબરીકારોની કૃતિનું અવલોકન કરવા આપણે સાક્ષર શ્રી નારાયણ હેમચંદ્રના પરિશ્રમથી ભાગ્યશાળી થયા છીએ. અને તેથી તે સાહિત્ય પણ વાંચના લાયક અને આદરણીય છે.

નવલકથા અને નાટકદ્વારા જનસ્વભાવનું, પૂર્વના રીતિ રિવાજોનું તેમ ઐતિહાસિક બાબતોનું આપણે જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ, ત્યારે તેના શિક્ષણ તથા અભ્યાસની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે. તેની આ નીચે આપેલા પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયથી પ્રતીતિ થશે.

ફ્લેચર કવિ કહે છે કે “ મહેને પોતાને આનંદ અનુભવવા રજા આપો; જે જગ્યામાં મહારાં પુસ્તકો, જેઓ મહારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ સોખતી છે, તે જ્યાં રાખેલાં છે, તે જગ્યા મહારે મન તો ઉત્કૃષ્ટ યોગાન છે, કે જ્યાં હરધડી નર્ચ હું અસલના ગદ્યા પુરૂષો તથા તત્ત્વ-વેત્તાઓ સાથે વાત કરી શકું છું, અને કેટલીવાર હું રાજાઓ, અને શહેનશાહો સાથે મસ-

લત' કંઈ છું અને તેમના વિચાર કેવા પ્રકારના છે તેવું મનન કરું છું; તેમ તેમણે અન્યાયથી છતો મેળવી હોય છે તો તેમની જડતી લઉં છું, અને મ્હારી મનકલ્પનાથી તેમને માટે અધારિત ઉભાં કરેલાં બાવલાં ભાગી બેડોળ કરી નાખું છું. સારે શું અનિશ્ચિત અને માયાવી સુખ મેળવવા ઇચ્છા રાખી આવો સતત મળતો આનંદ મ્હારે શુભાવી દેવો ? ના એમ યશ નહીં; ધનદોલતનો મ્હોટો ઢગ એકઠો કરવાની કાળજી ભલે તમે રાખો પણ હું તો મ્હારા માનનો ભંડાર વધારવાની ઇચ્છા ને કાળજી રાખીશ."

સાહિત્યના અધ્યયન અને આદરવાળા જનોને, અક્ષયક દોલતથી જેટલો આનંદ થતો મથી, તેટલો સાહિત્યના વાંચનથી થાય છે તેની નીચેના દૃષ્ટાંતથી ખાતરી યશે.

એકાલે પાસે સંપત્તિ હતી, તેને કીર્તિ, પદવી, અને અધિકાર મળેલાં હતાં તે છતાં પણ તે પોતાના જીવનદૃષ્ટાંતમાં લખે છે કે, પોતાની જીંદગીમાં તેણે જે ધણા જ આનંદો અને સુખદાયી કલાકો ગાળેલા તે પુસ્તકોને લીધે જ તેવા જણાયા હતા. એક ન્હાની છોકરીને લખેલા મનોરંજક પત્રમાં તેણે લખ્યું છે કે—“તમારા ધણા સુંદર પત્રો માટે હું તમારો ધણો ઉપકાર માતું છું. તમને આનંદ આપે તે કામ કરવા હું હંમેશ તત્પર છું. અને તમે પુસ્તકોને ચાહો છો, એ જાણી મ્હને ધણો જ હર્ષ થાય છે, કારણ મ્હારી ઉમ્મરે તમે પહોંચશો ત્યારે તમારી ખાતરી યશે કે દુનિયામાં મળતાં ફળ, સુખડી, અને પૂરી, રમકડાંને રમતો અને તમારા એ બધાના કરતાં પુસ્તકો ધણાં જ સારાં છે. મ્હોટા મ્હોટા મહેલો અને બાગો હોય, સારાં સારાં ખાણાં થાય, દારૂ અને ગાડીઓ અને સુંદર કપડાં જોઈએ તેટલાં મળી શકે, અને સેકડો નોકર હાય તબે હોય—એવી સ્થિતિવાળો મ્હોટામાં મ્હોટો રાજા મને બતાવે, અને તેની સાથે એવી શરત રાખે કે મ્હારે પુસ્તક વાંચવા નહીં, તો હું કદી પણ રાજા થવાની હા પાડીશ નહિ, જેને વાંચવાનો શોખ નથી એવા રાજા થવાના કરતાં તો પુષ્કળ પુસ્તકો વાંચવા મળે એવી કાતરિયામાં રહેનારા ગરીબ માણસની સ્થિતિ હું વધારે પસંદ કરીશ."

અંગ્રેજી ભાષાભડોળના સંબંધમાં સરજોન લખક પોતાના “મૂઝ ઓફ લાઇફ” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે “અંગ્રેજી ભાષાભડોળ એ અંગ્રેજ પ્રજાનો જ અધિકાર અને વારસો છે. મોટામાં મોટા કવિઓ, તત્ત્વજ્ઞો અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ આ દેશમાં પેદા થયા છે, અને થાય છે. અંગ્રેજ પ્રજાએ જે ઉત્તમ પ્રકારનું અને સારું જ્ઞાન આપનાઈ ભાષાભડોળ તૈયાર કર્યું છે તેના કરતાં ઉત્તમ પ્રકારનું બીજી કોઈ ભાષામાં નથી; વળી આ ભાષાભડોળ આપણા વેપારના કરતાં વધારે કિમતી છે, અને આપણા હચિયાર કરતાં વધારે બળવાન અને અસરકારક છે, આ ભડોળ આપણા દેશનું અભિમાન અને કીર્તિ વધારનાઈ ખરૂં સાધન છે અને તેને માટે આપણે જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો યોગ્ય સમજવાનો છે."

સાહિત્યના મહત્વના, અને સાહિત્યના ગૌરવના ઉપર આપેલા દૃષ્ટાંતોથી વાંચનારને સહ જ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે સાહિત્યની વિપુલતા એ જ દેશની, ઉન્નતિનું કારણ છે. અંગ્રેજનું રાજ્ય આપણા ભરતખંડમાં થવાની પૂર્વેના આપણા ભરતખંડનો જ દાખલો હોય,

આપણે કેવી હાલતમાં હતા ? મહુમ કવિ દલપતરામે 'એ ઉપકાર ગણી ઇશ્વરનો, હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન' એ કવિતામાં જે આપણી પ્રાચીન સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, તે વાંચતાં જ વાંચનારને પૂર્વ સ્થિતિનું સહ જ જાન થાય છે. પૂર્વની સ્થિતિનો આ પ્રમાણે જ્યારે ખ્યાલ આવતાં આપણે નિઃશ્વાસના ઉદ્ગાર કાઢ્યા વગર રહેતા નથી તો તે સ્થિતિને જોગ, ચર્ચ પડેલા આપણા પૂર્વજો, અરે ! ધર્મીય મુસલમાનોના ત્રાસથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા, અને પરાક્રામો સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતા આપણી પ્રાચીન પ્રજાને માટે આપણને કેટલું લાગે છે, વાર ? !

પાટી પર ધૂળ નીખી, થોડું ઘણું લખી વાંચી જાણી, પંડિતમાં ખપનાર, સંસ્કૃત ગાંગડે ગાંધી ચર્ચ પડનાર, અને અદ્ય અધિકારથી છકી જતા નોકરોથી રીજાતી પ્રજાને માટે આપણને કેટલું લાગે છે વાર ? !

ખાવાને પેટ પૂરતું અન્ન મળવાનાં સાંસા, ધાડ, અને ચોરીના ભય, પોતાનું સર્વસ્વ શુભાવી બેઠેલા, ઘણાં વર્ષથી વિદેશીય રાજકર્તાની હુસરી નીચે એવાઈ કંટાળી ગયેલા, એવાઈને ત્રાસ પામેલા, અને નિઃશ્વાસ અને ઉદાસીનતા અનુભવવી એ સમયનું સ્મરણ કરે, કેટું લાગે છે વાર ? !

અલખતે વગસગથી વધી ગયેલા, અને રાજકીય કાર્યમાં જોડાયેલા, મુકીલર દેશીયો અને તે પણ 'અન તેવો જોડકાર' એ પ્રમાણે, 'ધંદી તેનાં ગીતો ગાનાર' અશિક્ષિત જનજીવરહિત, આત્મશ્લાધી, 'પેટ ભરાયું એટલે પાટણ ભરાયું' માનનારા કેટલાક દેશીઓ હશે, તથાપિ તેમણે આપણું શું ઉકાળ્યું વાર ? !

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્રની પ્રણાલિકા બાંધી આર્ય સનાતન ધર્મને અનુસરી વર્તેન થતું તેનો ખ્યાલ થઈ, મહા દેવાલયોનો નાશ થઈ જઈ, તેમાંનું દ્રવ્ય લૂંટાઈ જઈ, ગરીબાઈથી રિજાતું; ધર્મ પાળતાં પણ ઘણાં ત્રાસ; ઔરંગઝેબ જેવા કેર વર્તાવનાર બાદશાહ, બ્રાહ્મણના યજ્ઞોપવીતના મ્હોટા ટગલાથી રાચનારા, હિંદુઓને કાફર નામથી ઓળખનારા, અને તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લેનારા; અરે ! એટલું જ નહિ પણ અટંકી કાત્રીઓ રૂપી સિંહની શુદ્ધાઓમાં હાથ ધાલનારા, અરે ! તેમની કન્યાઓનાં માગાં કરનારા, અરે ! બિચારા ક્ષત્રિયોને રીજનારા, આદિ પ્રસંગોને સ્મરણ કરે વાર ? !

આવા આવા ઘણા પ્રસંગોથી રીજાઈ અધકારમય સ્થિતિમાં ઘણી મુદત રહેવાથી સહુ ધણેલું હોવાથી સ્વદેશની દાઝ અને તેના ઉત્કર્ષના માટે યતનના અભાવે અને યતન કયો છતાં થોડીવારમાં એશઆશમમાં પડી કાણિક સુખની લાલસાએ ખોએલું રાજ્યત્વ આદિ પ્રસંગને સ્મરણ કરે વાર ? !

આ સર્વ સ્થિતિ દેશની અધોગતિને કરનાર હતી અને તે વખતે સાહિત્યનાં શિક્ષણનો તદ્દન અભાવ હતો ! ધર્મની સંસ્થાઓ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ, એકની અનેક સાતિઓ થઈ ગઈ, ભોમ્યનો લોપ થઈ, ઉદાત્ત આશ્રિતનો લોપ થયો, અને માનવ જીવંતી ભારવહન કરવા રૂપ થઈ પડી !

આ પ્રમાણે આપણી સ્થિતિનું પશ્ચાત્ અવલોકન કરી આપણે સાંપ્રત સ્થિતિ તરફ નજર કરીએ. અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી આપણા દેશનો કંઈ દહારો વળવાનો પ્રસંગ આવ્યો, વિદેશીય રાજ્યકર્તા હોવાથી તેમણે સ્વદેશની વિદ્યા-કળા સાહિત્યનો લાભ આપવો ઉચિત ધાર્યો અને આપણે તેના પ્રભાવે હાલ સાહિત્યના રહસ્યને સમજતા થયા ! વિદ્યુત-વ્યવસ્થા, આગગાડી, વ્યૂહરચના, હથિયારો, નવનવા પદાર્થો, નવી નવી શોધો વગેરે આપણે જોતા થયા. ટપાલખાતું, ન્યાયખાતું, આદિની રચનાઓ વગેરે જોઈ વિસ્મયમાં ગરક થયા એટલું જ નહિ પણ આપણને ખીજ પણ અનેક લાભ એ રાજકર્તાએ નિવાજી આપ્યો, કંઈક જેના પરિણામે આપણે આપણી સ્થિતિનો, આપણા દેશનો, આપણા ધર્મનો, અને એવા ખીજ વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થયા છીએ.

પાશ્ચિમાલ વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાના યોગથી આપણી સાંપ્રત સ્થિતિ પ્રવૃત્તિમય થયેલી છે. ડાકટરો, ઈજીનિયરો, ફીલસૂફો, ન્યાયનેતાઓ અને એવી યોગ્યતાવાળા ઘણા સમૂહ થયા છે, એટલું જ નહિ પણ વર્તમાનપત્રદારા હિંદુસ્થાન સિવાય અન્ય દેશો-જર્મની, અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, ઇટાલી આદિ દેશોની પ્રવૃત્તિની માહિતી આપણને મળે છે; તે દેશ પ્રતિ એતદેશીય જનોનું ગમન, અને એવા ખીજ સંયોગથી આપણે તે સાથે સંકાંત થયા છિયે, એ સર્વ સાહિત્યના શિક્ષણના પરિણામે છે.

પાશ્ચિમાલ પદ્ધતિ પર વ્યાપારની પદ્ધતિ પણ સાંપ્રત દાખલ થઈ છે. જે કે તે બદલ આપણી સ્થિતિ સતોપકારક નથી તો પણ ખાનગી સાહસથી મુંગઈ, અમદાવાદ, પુના, આદિ મહાટાં શહેરોમાં મીશે અને એવા ખીજ માલની નિકાસ લાવી સંસ્થાઓ, સ્થાપન થઈ છે. એ આર્થ દેશની ઊર્જિતાવસ્થાનું એક સુચિહન છે. માન્યેસ્થર જેવા માલ તૈયાર કરવાનું કામ આપણી દેશની મીશેના તરફથી થાય એ જોઈ સમાધાનકારક નથી !

વિદ્યાના યોગથી આપણે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય પર પણ ધ્યાન પહોંચાડ્યું છે. અને તેથી તે નષ્ટપ્રાય થતા સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર થયો છે જે કે આ કાર્યના પ્રારંભને માટે તો પ્રો. મેક્સમૂલર જેવા નરોના આપણે આભારી છિયે. કારણ કે આર્થ સાહિત્યના રહસ્યને હુનિયાની સમક્ષ ધરવાનું એક આર્થને છાજતા આગ્રહ, અને અભિમાનથી કામ માથે લઈ પાર પાડ્યું એ આપણા દેશ પ્રતિ તેમની અનિવાર્ય લાગણીનું સુચિહન છે એમ કહેવું જોઈએ, અને આપણે પણ તેમની પ્રવૃત્તિના પગલે ચાલી આપણા સાહિત્યના ભંડાર સાચવી રાખી ભવિષ્યની પ્રજાને આભારી કરવી જોઈએ.

ઉપર દર્શાવી ગયા પ્રમાણે સાહિત્યના શિક્ષણથી આપણી સ્થિતિમાં મહદ્ અંતર પડી ગયું છે, અને આપણે આપણી પોતાની ઉન્નતિ કરવાને કંઈ જ અંશે શક્તિમાન થઈ શકીએ તેમ છિયે. બ્યારે આ પ્રમાણે થોડા કાળમાં આપણે આવી સ્થિતિમાં દીપ્ત્યા છિયે, તો તેવો જ અભ્યાસ જરૂરી રાખીએ તો આપણે આપણા દેશનું શ્રેય સત્વર કરી શકીએ એ ખુસ્તું છે.

નિયમિત શિક્ષણથી યોગ્ય કાળમાં ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને વળી તે ધણું ફળદાયક હોય છે તે સંબંધમાં એક અંગ્રેજ વિદ્વાન એસ્થામ જણાવે છે કે—“અનુભવ પીસ વર્ષમાં નેટલું શીખવે છે તેના કરતાં વધારે, વિદ્યા એક વર્ષમાં શીખવે છે; અને અનુભવ ઝાઝા જતાવવા કરતાં દુઃખી વધારે કરે છે, સારે વિદ્યા નિર્ભયપણે શીખવે છે; અનુભવથી તે ઝલો થાય છે તે વધારે જોખમમાં પડે છે. x x x x”

સૌલોભને એક સુંદર પદ્યમાં જણાવ્યું છે કે—

“જે માણસ કઠાપણ મેળવે છે, અને જે માણસમાં સમજ આવે છે તે સુખી છે કારણે રૂપાના કરતાં તેના વેપાર સારો છે, અને ચોખ્ખા સોનાના કરતાં તેમાં મળતો નફો વધારે સારો છે.”

લોડ સેના મોઢામાં નીચેના જે શબ્દ મૂકેલા હતા તે શોકસપિચ્ચર કવિએ મૂકેલા હતા અને તે ધણું કરીને તેના પોતાના જ વિચાર હતા.

“અજ્ઞાન એ પરમેશ્વરના તરફનો શાપ છે. જ્ઞાન એ પાંખ છે કે જે વડે ઉડીને સ્વર્ગ તરફ આપણે જઈ શકીએ છીએ.”

ઉપર દર્શાવ્યાં તે અને ખીજાં અનેક દર્શાવેલી ખાતરી થાય છે કે જ્ઞાન એ મનુષ્યને પરમાત્મા તરફની ઉત્તમ બક્ષીસ મળેલી છે, અને તેને કેળવવાને જનતો પ્રયાસ કરવો એ આવશ્યક છે.

કાવ્યો-નાટકો-અને તવલકથાઓ આદિના વાચનના લાભ ઉપર દર્શાવ્યા છે. હવે આ પુસ્તકોની પસંદગી તરફ ખાસ વિચારવાનું રહે છે. ખરાબ મિત્રની પસંદગીથી આપણે જેમ વિટંબના ભોગવીએ છીએ, તેમ ખરાબ પુસ્તકોની પસંદગીથી પણ તેટલું નુકશાન છે; ખાલણુના બચે માટે આપણે નેટલા જોખમદાર છીએ તેટલા જ ખરાબ પુસ્તકોની પસંદગીને તેનું સર્વેશ લૂંટી લેનારા; આ પરિણામ ધણું ખૂંડ આવે છે અને તેથી નાલાયક પુસ્તકોને આમાં હાથ ધાલનારા, અરે ! તેમના રશના કાયદામાં જો કે આવા ખરાબ પુસ્તકોના પ્રવર્તક રીજનારા, આદિ પ્રસંગોને સ્મરણ કરો વાંચ પણ ખરેખર એવા અંધકારે પર અવશ્ય અંકુશ

આવા આવા ધણા પ્રસંગોથી રીજાઈ થયેલું હોવાથી સ્વદેશની દાઝ અને તેના ઉત્થાપના રસ્કીન સાહેબ લખે છે કે—“મૂખોઈના પુવારા યોદીવારમાં એશંઆરામમાં પડી લાણિક સુખ ન હલકા છાંટાથી બીનાં ધંધેલાં એવાં સરકચુ-ગને સ્મરણ કરે વાર ?”

આ સર્વે સ્થિતિ દેશની અધોગતિને ખાતરી કરવી જોઈએ.” આ જ પ્રમાણે દસ્યુનો તદ્દન અભાવ હતો ! પરંતુ સંસ્થાઓ તેટલો અનાદર રહેવાની જરૂર છે. અર્થ ગર્હ, સ્મૃતિનો લોપ થઈ, ઉદ્ધત આશિવનો લોપ વારાફરતી થયે આગળ મોટાની આપ કરવા રૂપ થઈ પડી !

ઉપસહાર.

સાહિત્ય મધ્યથી વિચાર, તેનું મહત્ત્વ અને તેથી થતા ફાયદાનું દિગ્દર્શન હવે આ સ્થળે પૂરું થાય છે આ વિષયમાં જણાવના પ્રમાણે તે નિસ્તૃત માપે છે, અને તેના વિભાગ પાડી પ્રત્યેક વિષયપર વિવેચન કરતા તેનો સ્વતંત્ર નિમંધ પણ લખી શકાય તથાપિ જૂદી જૂદી વ્યક્તિનો સમય પ્રસ્તુત વિવેચન સાથે નથી અને તેથી ગદ્યપદ્યાત્મક વિષય ઉપર આ સ્થળે લખવું ઉચિત ધાર્યું છે

આપણા દેશની ગિચ્છિતિમાં ફેરફાર થવાનું, આપણે વિચારશીલ થવાનું, બુદ્ધિશ્રુત થવાનું, વિદ્વાન થવાનું, સ્વદેશાભિમાની થવાનું, પરાંપત્રી થવાનું, ઇત્યાદિ સદ્ગુણમ પત્તિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ એ સાહિત્ય છે એણે નથી જાણતું કે પ્રાચીન વખતના અગ્રેજ લોકો જગત્વી અનગ્રામાં હતા અને ઉત્તરોત્તર સુધારો થવાથી તેને ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે સાહિત્યની વિપુલતાથી તેઓ હઠ્ઠરો ગાઉ દૂર આવી નિર્ભય રીતે સત્ય કરે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓના વૈભવ, જાણજલાલી અને માસારિક ખીજ ગિચ્છિતિ દેવતાસમાન છે આ સર્વ સાહિત્યનોજ પ્રતાપ છે

સાહિત્યના અધ્યયનથી જેમ અપ્રતિમ આનંદ થાય છે તેમ સાસારિક, નૈતિક, સ્થિતિ પણ સુધરે છે, ધાર્મિક જ્ઞાનની કિન્મત આગળ દ્રવ્ય કલા લેખામાં નથી અને સાહિત્યથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન એ કિન્મતી ખજાનો છે કે જેની તુલના કરી શકીએ નહિ પાશ્વિમાલ વિદ્વાનો તેની યોગ્યતાને માટે જેમ ઉદાપોહ કરે છે, તદ્વત્સાર આર્ય સાહિત્યકારો પણ લખે છે 'કાવ્યાનદવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્' વળી મુકાબ્યના અવલોકનથી એટલેથીજ લાભ થતો અટકતો નથી પરંતુ અપૂર્વ આનંદ થાય છે અને તે સુદરીના સમાગમ પ્રમાણે છે કહ્યું છે કે—

सरसा सालकारा सुपदन्यासा सुवर्णमयपूर्तिः
कविता तथैव कांता नलभ्यते पुण्यहीनेन ॥

અનાર બધુઓ ! ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષય સભ્યે યથાશક્તિ એ જોલ લખી
'લેખ સમાપ્ત કરૂં છું, અને તેથી તેમાં થયેલા દોષોની ક્ષમા થના સવિનય

—રાજયોગ.—

(મળેલું.)

(અનુસંધાન ગયા અંક પૃષ્ઠ ૨૨૦ થી.)

દ્રાષ્ટૃલોક કહે છે, “પ્રત્યેક પદાર્થ સકુચિત અથવા અસંકુચિત ઉભયમાંના એક હોવો જોઈએ, અથવા પ્રત્યેક પદાર્થ અનદદ અને દદવાળો, ઉભય હોવો જોઈએ. આથી એટલું સાબિત થાય છે કે, પદાર્થો માત્ર સકુચિતતાથીજ યનાવવામાં આવ્યા નથી તેમજ અસંકુચિતતાથી પણ યોગ્યમાં આવ્યા નથી; તેથી એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, પ્રત્યેક પદાર્થમાં સકુચિત અને અસકુચિત ઉભયનો સમાવેશ થાય છે, અને જગત્ તથા તેમાં મ-માયજ્ઞા સર્વ પદાર્થો આ રીતે યનાવવામાં આવે છે તથા નિયમાય છે.” અદ્વૈતાને પણ આની આજ વાત ઉત્તમ રીતે કહેવાની છે. તે કહેશે કે, “જડ અને ચેતન સૃષ્ટિ વચ્ચે તો ભેદ નિશ્ચિત નથી, અને જડ કદાપિ ચેતન વિના અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી, માટે દરેક પદાર્થ, વિચાર અને સ્થૂલનુ અથવા ચેતન અને જડનું મિશ્રણ છે.” આ વિષે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. તે પછી જીનોદન અને પારમિનાદૃષ્ટનું ઇલિમેન્ટિક દર્શન આવે છે જે વિરોધના આધારે સમગ્ર ઇલિમેન્ટિક દર્શન યથાયજ્ઞ છે તથા વિચાર ચક્ષાવે છે કે, એક અને અનેક, નિલ અને અનિલનોજ વિરોધ છે. જીનોદને એમ સાબિત કર્યું કે, “એ એક સર્વત્ર છે અને તે પ્રભુ પોતેજ છે; પ્રભુના દ્વારાજ વિશ્વ વિશ્વસ્વરૂપે છે—એટલે એમ જળવાઈ રહે છે.” ઇન્દ્રિયગોચર દુનિયા નથી, એમ તેનું માનવું ન હતું. પ્રો. ફરીચર કહે છે કે, “તે દ્વિવિધ ચેતન દ્વારાજ સુધી આવી પહોંચ્યા હોય એમ જણાય છે; એક તો વિચારવંત નિલ વસ્તુદ્રષ્ટા, અને અન્ય ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવાળો, વિવર્તાધીન અનેકનો દ્રષ્ટા; તેનું માત્ર નિર્વેધાર્થક, કૃત્રિમ અને અન્યસાપેક્ષ અસ્તિત્વ હોય છે.” આ વિચાર શકરના અદ્વૈત વેદાન્ત નજીક આવી પહોંચતો જણાય છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. હિરેકિલટસ અને તેનું પરિવર્તનું તત્ત્વશાસ્ત્ર રહેવા છતાં, ઇલિમેન્ટિક દર્શનના છેલ્લા એમ્પીરિકલિસ્ટના વિચાર ઉપર આવી એ. વિશ્વના, ચાર મૂલતત્ત્વો—અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, પાણી, એમ વિલાગ પાડીને તેણે એક અને અનેકના વિરોધનો પરિહાર કર્યો; અને સાદસ્ય અને વિનાશના સ્વાભાવિક નિયમાનુસાર, સમગ્ર વિશ્વને તેમાંથીજ ઉપજાવી લીધું. આપણા વિચારક્રમની આટલી સ્થિતિએ એટલું કહી લેવું જરૂરનું છે કે, લોક અને કોન્ટ્રીલેકના જડવાદથી, અને હયૂમના શન્યવાદથી ને, બર્કલિના આજ શન્યવાદ અને રીચ અને શેલિંગના સંપૂર્ણ અબેદવાદ સુધીના, યૂરોપિય આત્મવિદ્યાનક આધુનિક વિચારો, યથાર્થ મુક્તિ અનુસાર આદિ અદ્વૈત વિચારોનું પ્રેરણાકર છે, અને આથી અન્ય પ્રાચીન ફિલસૂફીના લેખમાં પણ, જાંખા જાંખા દર્શિગોચર થાય છે; યુગી પૂરાતન ગ્રીસના વિચારપ્રદેશમાં, કપિલના સાંખ્યદર્શન અને જૈન તથા બુદ્ધ દેવના સમાન વિચારો જોવામાં આવે છે. પ્રસક્ત પરિણામદ્વારા વિશ્વનો ખુલાસો કરવાના વલનનો પ્રારંભ થતાં, સુવિખ્યાત પરમાણુવાદના સ્થાપક, દ્યુસિપસ અને

ડિઝાઈનરો, એવો તર્ક ઉઠાવવાની હિંમત ધરી કે વિશ્વનાં અંતિમ મૂલતત્વો, ધણાં ઝીણાં અને તદ્દન નાનાં પરમાણુઓ છે, પરમાણુ અને પરમાણુ વચ્ચે પરિમાણવિષયક ભેદ છે પરંતુ ગુણવિષયક નથી; તેમનાથી વિરૂદ્ધ ઇલિયેટિક દર્શનવાળા શુદ્ધ સત્ત્વમાં કોઈ જાતનો ભેદ માનતા નથી અને એમ્પિરિકલિસ તો માત્ર ગુણવિષયક ભેદ માનતો હતો. માનવ ઉપસંધિ અથવા સંવેદનવાદ આ વિચારાનુસાર ઘણો બદલાઈ ગયો હતો. પદાર્થોના ગુણોના આપણા સંવેદનમાં પેદા થતા ભેદો, પદાર્થોમાં પોતામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા ધારી લીધેલા ગુણોને લીધે ઉપસ્થિત થતા હતા; પરંતુ હવે તો પદાર્થ બધારણમાં આવતાં પરમાણુઓમાં માલમ પડતા, માત્ર પરિણામવિષયક ભેદ ઉપરજ આધાર રહેવા લાગ્યો. પરિમાણુ સમૂહ પરત્વેજ વિશ્વની યથાર્થતા છે; ગુણ પરત્વે તો, મનુષ્યમનની પાર તેનું અસ્તિત્વ નથી. પરમાણુવાદિઓના પછી એનેઝેગોરાસ થયો, તેણે પદાર્થની ગુણવિષયક ભિન્નતા સ્વીકારવાનો આગ્રહ કર્યો, અને સાંખ્યવાદને મળતો એમ વિચાર ચલાવ્યો કે, પ્રાકૃતિક મૂલસ્વરૂપમાં પદાર્થો તદ્દન સમિત્ર છે. એનેઝેગોરાસે, પ્રાગ્-ભાવિ પક્ષના અભિપ્રાય અથવા અંતિમ કારણોને લીધે, માયિક સત્ત્વની આવશ્યકતા સાબિત કરી. ગ્રે. ફેરીઅર તો તેની સાં મુધી પ્રશંસા કરે છે કે, “આધુનિક સમયમાં પરમાત્માએ ઉચ્ચારેલા શબ્દ (બાદબાલ) વિરૂદ્ધ પ્રાકૃતિક-પરમાર્થ વિદ્યાના (Natural Theology) નામથી જેને ઝાળખીએ છીએ, તેનો તે સ્થાપક હતો.” પછીના સમયમાં સોફીસ્ટોનો (હેતુબાસવાદિઓનો) ઉદ્ભવ થયો, તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તેમજ ઉપદેશક ઉભય હતા. તેમણે શોધનો ક્રમ ઉલટાવ્યો. અસાર મુધી તો મનુષ્યને પ્રકૃતિને અધીન ગણવામાં આવતો હતો, પરંતુ સોફીસ્ટોએ પ્રકૃતિને મનુષ્યને અધીન સ્વીકારી, વિશ્વના પરિમાણાનુસાર મનુષ્ય છે, માત્ર મનુષ્ય સબધી વિચાર ચલાવવામાં આવે, તેટલા પરત્વે વિશ્વના સર્વ પદાર્થો સત્ય છે, એમ તેમણે સિદ્ધ કર્યું; તેમણે માત્ર અન્ય સાપેક્ષ અને તેથીજ અમત્ય પદાર્થ રૂપે, ઉચ્ચ ગુણો, સત્ય, ચારિત્ર, નીતિ આદિનું વિશ્વમાં અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું નહિ.

અધ્યાત્મવિદ્યા અને જાતિશાસ્ત્રના આધુનિક સમયે ચર્ચાતા વાદવિવાદોનાં તત્ત્વો, આ અથવા એના જેવા અન્ય તાત્વિક દર્શન ઉપર આધાર રાખતા હોય એમ જણાય છે; સોફીસ્ટોનાં અધ્યાત્મવિદ્યા અને નીતિશાસ્ત્રનો, થોડોક વિચાર ચલાવવો આવશ્યક છે. તેમના વિચાર પ્રમાણે મનુષ્ય એક શહેરો અને વ્યક્તિરૂપે છે. નિશ્ચિત કરવાનાં અગત્યની વાત તો એ છે કે, મનુષ્યમાં પ્રકૃતિથી કેટલાનો સમાવેશ થાય છે અને સામાજિક સંબંધોથી તેનામાં કેટલું આવે છે? અથવા સોફીસ્ટોના શબ્દમાં કહેવા માગીએ તો, પ્રકૃતિકારા વિલોકતાં મનુષ્ય શું છે? અને સમાજરૂઢિદ્વારા અવલોકતાં મનુષ્ય શું છે? પ્રશ્નના પ્રથમ ભાગમાં સોફીસ્ટોની અધ્યાત્મવિદ્યાનો અને અન્યમાં નીતિશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે, સામાજિક રીતરીવાજોને લીધે જે જે આવશ્યક થઈ પડે છે, તેના કરતાં પ્રકૃતિને લીધે જે જે આવશ્યક થઈ પડે છે, તે વધારે જરૂરનું અને સપ્રમાણ છે. આ વાદ બાલ્યથી એટલો બધો રમણીય છે કે, તેના અંગેજ દરેક પ્રકારના હુલ્લાસારી આંતરમાર્ગોનું દાર ખુસ્તું થાય છે. અત્રે પણ તેઓ પ્રાકૃતિક મનુષ્યનો થોડો હિસાબ ગણવાની મોટી શૂલ કરે છે. તેઓ એમ સાબિત કરે છે કે, ઇન્ડિયનન્ય જ્ઞાન અને જ્ઞાન માત્રજ, મનુષ્યને પ્રકૃતિથી થાય છે. સોફીસ્ટો, વિચારને મનુષ્યના સ્વદેશીય ગુણ તરીકે ક્યાં

સુધી માનતા, એ વાત કેટલીક અનિશ્ચિત લાગે છે. 'તેઓએ તો ધણું ખરું તેનો સમાવેશ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં ગણી લીધો હતો. પ્રો. ફેરીઅર લખે છે કે, “ પછીના સમયમાં લોકે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના વાદને તદ્દન ઉશડી દીધો, અને અસદ્મા શતકના ક્રેન્ડ ફિલ-સુફીએ, કંઈ પણ ચોખ્ખતા વિનાનો તેનો સ્વીકાર કર્યો. ” આવા પ્રકારની સ્થૂલવિષયક અધ્યાત્મવિદ્યામાંથી સ્વાભાવિક રીતે, પ્રાકૃતિક નીતિશાસ્ત્રનો—અપકિતભાવના અને દુરાચારી સ્વાતંત્ર્યના ઐહિક નીતિશાસ્ત્રનો, ઉદ્ભવ થયો આવા વિચારથી દોરાયલા માનવોએ સ્વસ-રક્ષણ અને સ્વસુખોપભોગનો નિયમ, અન્ય સર્વ દેશોના કરતાં વધારે પ્રબલ માનવોજ નેહ્યો. આવાએ તો સ્વ-સતોપજ શોધવો નેહ્યો અને જે જે દુઃખકારક છે, તેનો ભાગ કરવો નેહ્યો. તેની ચેતનાદ્વારા જેને જેને, તે સત્ય અને યથાર્થ માને છે, તેજ તેને માટે તો સત્ય અને યથાર્થ છે, પછી તે પદ્યો પોતાની જાતે ગમે તેવા હોય. જીવનકલહ અને તેનાં આતુષગિક દુઃખો, કે જેને લીધે આધુનિક કેલવણીનાં કેટલાંક પ્રકાશતાં પત્રો જાંખાં પડી જાય છે, તથા જેને આપણા ગર્વ અને અજ્ઞાન ને લીધે યથાર્થ સુધારા અને કેલવણીના તત્વરૂપ માની લઈએ છીએ, તે માટે, બધારણમાં કોઈ જાતના સુધારા શિવા-યના આ નીતિશાસ્ત્રનેજ ઘણી સહેલી રીતે જવાબદાર ગણી શકાય. આ પ્રાકૃતિક નીતિના સોફીસ્ટ-શાસ્ત્રને, સામાજિક નીતિશાસ્ત્ર સાથે, ડગલે ડગલે તકરાર ઉભી થાય છે. સોફી-સ્ટોએ સામાજિક અને પ્રાકૃતિક નીતિશાસ્ત્રના વિરોધને અજવાળામાં આપ્યો પરંતુ સ-શંકમાં પડ્યા નહિ. તેમની સાથે નૈતિક ઋણનો આધાર બલ ઉપર હતો, અને અમુક ભવિષ્યના સમયે આપણી ઉપર ખેંચી લેવાના અન્યાયની ભીતિ ઉપર સર્વ ન્યાયનો આધાર હતો. આ પ્રમાણે સર્વ નૈતિક બધનોના સામર્થ્યનો આધાર, સામાજિક કલ્યાણના વધારવા અને જાળવી રાખવા તરફના તેમના વલન ઉપર હતો—“ આધુનિક જનહિત-સુખ-વાદ (utilitarianism) અને તેની શાખા ઉપશાખાઓનો એક આભાસ માત્ર; ” એમ પ્રો. ફેરીઅર કહે છે.

સોફીસ્ટો પછી સૉક્રેટીસ થયો, તેણે સોફીસ્ટ-પથને ઉશ્કટાવ્યો અને એમ સિદ્ધ કર્યું કે, માણસનામાં પ્રકૃતિથી વિચાર હોય છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન નહિ. ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન, પોતાના અજ્ઞાનનું ઉકાણું કેટલું છે, એનું જ્ઞાન કરાવશે, પરંતુ જીવાત્માના દૃઢ ચિત્તવનદ્વારા પ્રકટતા પ્રકાશવડે તો, સમગ્ર અધકાર અને માયાને દૂર કરી શકાશે. તેથી સૉક્રેટીસે પોતાના દર્શનના મહા વાક્યરૂપે, “ તું તારી જાતને ઝોળખ ” સ્વીકાર્યું. પ્રાચીન જાતિકોવિદોના અનુસાર સૉક્રેટીસ પણ મોનતો કે, માનવ અસ્તિત્વનો સુખ્ય ઉદ્દેશ સુખ માટે છે, તેની એમ વ્યાખ્યા બાંધતો કે, માયાવી અને દેખીતું સાફ નહિ પરંતુ તેનું યથાર્થ કલ્યાણકારક હોય તે સુખ. પોતાના આવશ્યક અસ્તિત્વના નિયમને અધીન વર્તવામાં યથાર્થ માનવ સુખનો સમાવેશ થાય છે, તેનો સમાવેશ અનાવશ્યક અસ્તિત્વને અધીન વર્તવામાં નથી. ને માનવના યથાર્થ અસ્તિત્વનો નિયમ “સ્વાતંત્ર્ય”ને માનતો,—ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન, વિકાર, વાસના, આદિના બધનમાંથી છૂટા થવા રૂપ સ્વાતંત્ર્ય. આમ, તેના વિચાર પ્રમાણે માનવના યથાર્થ સુખનો સમાવેશ સ્વાત્મ-ચિંતન, અને તેના ઉચ્ચ અસ્તિત્વના નિયમાનુ-સાર વર્તનમાંજ થાય છે.

(આગળ આશુ.)

પાપક્ષમન-ભાવના.

(મળેલું) *.

(“ પાપક્ષમન-ભાવના ” તો વિષય ઔચર બ્રહ્મજ્ઞાનમંડલના સભાસદોને ધણો જ અગત્યનો લાગવાથી, એવો કસવ કરવામાં આવ્યો હતો કે, ચાર મહાન ધર્મોમાં સમાયતા એ વિષય વિચારના કુંકા કુંકા નિબધો તૈયાર કરવા.)

કાષ્ટરૂ અને પાપક્ષમન-ભાવના.

મીસીસ પામર ખોલ્યાં:—ક્રિસ્તન ધર્મેના મૂલમાં જ પાપક્ષમન ભાવનાની શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થાય છે. આ શ્રદ્ધાની મલીન પ્રભા, બાપ્ટિસ્ટ, પ્રેસ્બિટેરીઅન, અને કેલ્વિનીઝમથી રંગાયતા અન્ય પંથોમાં, સર્વ માનીનતાની વિવિધ મૃદુ ભાવનાઓમાં પલટાઈ જાય છે; તે પંથોમાં પાપી મનુષ્ય માટે પ્રભુના પ્રેમની ભાવનાને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે.

પાપક્ષમન સામયિક હોઈ શકે અથવા મરણ પથારીનો પશ્ચાત્તાપ પણ બસ છે. જે-સેક કુકના પ્રમાણે તો મનુષ્યનાં ચક્ષુઓ મરણશરણુ થવાના સમયે પણ તે ઘઈ શકે છે. ભાનની છેલ્લી ઘડીએ પણ પાપી મનુષ્ય પ્રભુ સાથે સલાહ કરી શકે; જે તે ક્ષણે, તે પશ્ચાત્તાપ કરે, શ્રદ્ધા રાખે અને ક્ષમા માટે યાચના કરે તો તેમ ઘઈ શકે. ન્યારે જન્મે ઉધારનાં પાસાં સરખાં ઘઈ રહે, ત્યારે તો ક્ષમાનો અર્થ મોક્ષ થાય છે.

ઇજીપ્શીઅનો એમ માનતા કે, જીવાત્માનાં કર્મો તોળી જેવામાં આવે છે, અને જે પાપ કરતાં પુણ્ય વધે તો, પવિત્ર સરોવર આગળ યજ્ઞને સુખ શાંતિના પ્રદેશમાં જીવાત્મા જાય છે. સુસ્ત ક્રિસ્તન પુરાણભાવના તેમ નથી. એક પાપ માત્ર રહે, તો પણ જીવાત્માનું સદાનું સુખ શંકાશીલ ઘઈ પડે છે.

ક્ષમાપ્રાપ્તિ થવામાં કાષ્ટરૂતુ માધ્યસ્થ્ય આવસ્યક છે. “ અન્યના આશ્રયથી છૂટકારો થતો નથી, છત્તણુ કે અન્ને અનુભવમાં એનું અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જેનાથી આપણું રક્ષણ ઘઈ શકે, ” “ મારી આરક્ત વિના પ્રભુ પાસે કોઈ પણ આવી શકતું નથી. ”

જે, સ્વર્ગીય સુખના ભાગને આધાર પાપક્ષમન ઉપર જ છે, અને પાપક્ષમન, માત્ર કાષ્ટરૂના માધ્યસ્થ્યથી જ થાય છે, તો ત્રણ ચુંચવાણ ઉભા થયા છે. પ્રથમ-કાષ્ટરૂના જન્મ પૂર્વે કોડોડો માણુઓ મરી ગયાં તેમનું શું થશે ? બીજો-ગણાતા અગાનીઓ, કે જેમણે તેનું નામ બાપ જન્મારે પણ સાંભળ્યું નથી, તેમનું શું થશે ? ત્રીજો-ક્ષમા માંગવા જેવી મોટી વયનાં નહિ એવાં મરતાં બાલકોનું ભાવિ શું થશે ?

* થીઓસોફીસ્ટ-ઓક્ટોબર-૧૯૦૧ માં આવેલાં, ઔચર લોન્ડન ટી. એસ. આગળ વંચાયતાં બાપણો અને ચાલેલા વાદ વિવાદને આધારે —

જખનાર—૨, ૩. વિશ્વવિહારી—અનુજ.

આધુનિક ધણા ખરા ક્રિસ્ચનો એમ માને છે કે, જેઓ ક્રાઇસ્ટના જન્મ પૂર્વે મરી ગયા છે તેઓ, ભવિષ્યમાં ક્રાઇસ્ટ થવાનો છે, એવાં પૂર્વ જ્ઞાનથી ક્ષમા પામે છે. અગાની-એને તો સખત સખ થશે; પરંતુ મૃદુ મતવાળા એમ એકમત થાય. છે કે, તેઓ અગાન-દ્વારા પાપ આવરે છે માટે તેમને થોડી સખ થશે. ગ્રેમાળ ક્રિસ્ચન હૃદયોએ ધણાં વર્ષો પૂર્વે કેલ્વિનીઝમના “સંપૂર્ણ ભક્તતા” અને “આદિ પાપ” ના વાદ પ્રમાણે બાલકો સદાની સખ ભોગવ્યાં કરતાં, તે સામે વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો છે. જવાબદારીની ઉમ્મર પહેલાં મરતાં બાળકો, હવે તેમનાં માતાપિતાની શ્રદ્ધાથી અથવા ક્રાઇસ્ટના ગ્રેમ માનથી જ બચી શકે છે.

અતિમ ક્ષમન અથવા છૂટકારા માટે બાપ્ટિઝમ આવશ્યક છે કે નહિ, એ સંબંધે ધણી તકરારો છે. “જે શ્રદ્ધા રાખે છે અને બાપ્ટિઝમ લે છે તે જ બચી શકશે, અને જે શ્રદ્ધા નથી રાખતો તેનું પતન થશે.” (માર્ક-૧૬-૧૬.) શાસ્ત્રના આ વાક્યમાં સર્વ તકરારનું મૂલ્ય સ્થાન છે.

આપણા જાતિ ભાઈઓને ક્ષમા આપવી આવશ્યક છે. “જે તમે મનુષ્યને નિયમ-ઉદ્ધંધન માટે ક્ષમા કરશો, તો તમારો સ્વર્ગીય પિતા તમને ક્ષમા આપશે; પરંતુ જે તમે મનુષ્યને તેનાં ઉદ્ધંધનો માટે ક્ષમા નહિ આપો, તો તમારો સ્વર્ગીય પિતા તમને પણ ક્ષમા કરશે નહિ.” (મેથ્યુ-૬-૧૪-૧૫.), (માર્ક-૧૧-૨૫-૨૬.)

“આ પ્રમાણે પાપક્ષમન કરવાની શક્તિ, મરી ગયેલાંમાંથી પુનઃ સંજીવન થવા પછી, તેની પાસેના શિષ્યોને આપી છે.” જૉન-૨૦-૨૨-૨૩ માં, એમ છે કે, “આટલું ઠીકને તેમનામાં શ્વાસ મૂક્યો, અને કહ્યું કે હોહો-ધોરનો (પવિત્ર આત્માનો) સ્વીકાર કરો. જેનાં જેનાં પાપને તમે તેમનાથી દૂર કરશો, તેમનાં દૂર થયેલાં છે; અને જેનાં જેનાં પાપને તમે તેમનામાં રહેવા દેશો, તે તેમનામાં જ રહેશે.”

પાપક્ષમન મર્યાદિત હોય છે. મેથ્યુ-૧૨-૩૧-૩૨, તથા માર્ક-૩-૨૮-૨૯ માં એમ છે કે “દરેક પાપ અને નિન્દાની માણસોને માફી આપવામાં આવશે, પરંતુ પ્રભુ સામેનાં નિન્દા અથવા પાપની માફી થઈ શકશે નહિ; જે કોઈ ક્રાઇસ્ટ સામે બોલશે તે માફ થશે, પરંતુ જે કોઈ પવિત્ર પ્રભુના સામે બોલશે તેને અહિં તેમ જ હવે પછીની દુનિયામાં માફી મળશે નહિ.”

ક્ષમા કમાવી અશક્ય છે. “આપણા સર્વ સદાચાર, મેલાં ચિંથરાં, જેવા છે.” “કૃપા વડે શ્રદ્ધાદ્વારા તમારું ક્ષણ થાય છે, અને તે પણ તમારી જાતથી બની શકતું નથી, તે તો પ્રભુની પ્રસાદી છે.”

પાપ નિવારણ થઈ શકે છે, એ સંબંધે લેશ પણ શંકા નથી. પ્રભુ કહે છે કે, “હવે અને આવો, આપણને સામટો વિચાર કરવા દો; તમારાં પાપ કાળાં મેશ જેવાં હશે તો પણ દુધ સમા શ્વેત થશે; તેઓ લોહી સમાન લાલ હશે તો પણ બગલાની પાંખ

જેવાં થશે. કાષ્ટના પ્રતિનિધિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનો, દોષિત માટે નિર્લેપ દુઃખ સનનનો, સર્વ ખરા સ્વસ્થાર્થે નષ્ટ થયે છે, અને હાલ તે ઉપદેશાય છે તે પ્રમાણે તો, પાવનો ઉપદેશ “ માણસ જે જે વાવે છે, તે તે લણશે જ, ” તેના તદ્દન વિરુદ્ધ જાય છે.

આ નિબંધમાં માત્ર, પાપક્ષમનની ભાવનાની દિગ્વિચય માન્યતા દર્શાવવાની હોવાથી, આ અગત્યના પ્રશ્નની બ્રહ્મવિદ્યાની ભાવના સામાન્ય વાદ વિવાદ માટે રાખવી ઉચિત ધારૂં છું.

બુદ્ધ અને પાપક્ષમન-ભાવના.

(ડૉ. ઇંગ્લીશે વિપવની બુદ્ધિસ્ટ ભાવના દર્શાવી.)

પાશ્ચિમાન્ય દેશમાં વિશાલ ક્ષેત્રમાં માન્ય થએલી પાપક્ષમન ભાવનાની સમાન ભાવના માટે બૌદ્ધશાસ્ત્રો ઉદામવાં નિર્ણયક છે. “ લભા ” અને “ દયા ” શબ્દો પર્ચાય રૂપે વપરાય છે, પરંતુ સામાન્ય જીવનની ભાવાનુસાર એ બેના મહત્ત્વ ભેદ છે. લભા અત્તરની લાગણી દર્શાવે છે અને પ્રેમનું અસ્તિત્વ પ્રથમથી નક્કી કરે છે. આપણે લભા વાચીએ છીએ ત્યારે મૂલ્યમાંથી કોંઈને દૂર કરવાનો અને મૈત્રીની ભાવનાનું પુનઃ સ્થાપન કરવાનો આશય હોય છે. આપણને અચુક મનુષ્ય સાથે માર્ગમા મારામારી થતાં, માત્ર દયા ભાવનાનું કદીએ છીએ.

બુદ્ધના વાદનું મૂલ્યન્ય સંપૂર્ણ ન્યાયનું છે બુદ્ધિસ્ટ-કેએશીઝમમાં, કહ્યું છે કે, “ અમૂક કર્મના નિયમાનુસાર દરેક મનુષ્યને યોગ્ય હોય હોય નેટલા પ્રમાણમાં પુણ્ય અથવા પાપનો યથોચ્ચ ભાગ મળી રહે છે, એવો તેનો ઉપદેશ છે; જરા વધારે નહિ તેમ જરા થોડો પણ નહિ: કોઈ પણ વ્યક્તિનું પાપ કર્મ અથવા પુણ્ય કર્મ, ગમે તેવું સદા જ હોય અને ગમે તેટલી શુભતાથી કરવામાં આવ્યું હોય, તો પણ કર્મનો યથાન્યાયી ત્રાજવોમાંથી બચી શકતું નથી ” કર્મ, “ નૈતિક તેમ જ સ્થૂલ અને અન્ય જીવનો ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવે છે. બૌદ્ધો કહે છે કે, માનવ જીવનના બનાવમાં કંઈ પણ ચમત્કાર નથી, માણસ જે વાવે છે, તે તે લણશે અને લણતું જ નેહ્યું. ” “ ગોર્ષેલ ઓફ બુદ્ધ ” માં કહ્યું છે કે, “ તારા સંસ્કારોને લીધે જ તારું જીવન લગ્નશે, અને તારા ભાવિ અસ્તિત્વમાં, વર્તમાન અને ભૂતકાલમાં વાવેલાનો પાક લણીશ. હું તને ખરેખર કહું છું કે, તું તારા પાપી કર્મોનાં પરિણામથી બચી શકે, એવી એક પણ જગ્યા નહિ જરૂર; સમુદ્રના મધ્યમાં અથવા પર્વતોની ઉડી શુશ્રૂષામાં સંતાપ બેસીશ, તો પણ નહિ જરૂર; અને તે છતાં તારાં પુણ્ય કર્મોનું ફલ તો તને નિશ્ચે પ્રાપ્ત થશે. ”

બૌદ્ધ ઉપદેશમાં પાપક્ષમનની ભાવનાને બદલે, પાપની ગૂંજામગીરીમાંથી છૂટા થવાના ઉપાયોની અને માર્ગની ભાવનાનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. માનવ દુઃખનું

કારણ અજ્ઞાનને ગણવામાં આવ્યું છે. આ અજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે “ચાર મહાન સત્યોના” જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અવશ્યક છે, તેમ જ “ત્રેષ્ઠ અષ્ટાંગ માર્ગનું” અનુસરણ જરૂરનું છે. આથી નિર્વાણ પમાય છે, અથવા બુદ્ધ-દર્શન, (પ્રત્યોત્તર) પ્રમાણે “ઔદિક અસ્તિત્વનાં દુઃખો અને પુનર્જન્મમાંથી છૂટા થવું તે નિર્વાણ છે; એ સર્વ અજ્ઞાન તથા મલીન વિદ્યાર અને વાસનાને લીધે થાય છે.” કિંચિત્તેમ તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રેમના પ્રભાવનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું છે કે “જે માણસ જાણી જોઈને, માંદે ભુંડું તાકશે, તેને મારી ઈર્ષ્યા વિનાના પ્રેમના રક્ષણનો બદલો આપીશ; તેના તરફથી જેમ જેમ વધારે અશુભ થતું જશે, તેમ તેમ મારા તરફથી તેનું વધારે ને વધારે શુભ થતું જશે.” વળી, “ઈર્ષ્યા કોઈ કાલે પણ, ઈર્ષ્યા કરવાથી અટકી શકતી નથી: ઈર્ષ્યા તો માત્ર પ્રેમદ્વારા જ અટકે છે.”

ઝોરાસ્ટર અને પાપક્ષમન-ભાવના.

ઝોરાસ્ટરનાં શાસ્ત્રોમાંથી આ વિષય સંબંધી ઉતારા શોધવાનું કામ, મીરાસીસ વિઝે માથે લીધું હતું. “સૈકેઃ શુક્સ ઔદ્ધી ઇસ્ટ” માહાનાં ભાષાંતરોમાંથી ઘણા ઉતારા તેમણે ટાંકી બતાવ્યા, તે સર્વનો સાર એટલો હતો કે, ઝોરાસ્ટરનો ઉપદેશ તો, પાપનું ક્ષમન જ નથી, એમ ન હતો, પરંતુ એથી ઉચ્છેદા જ હતો કે, સર્વ પાપો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત થવું જોઈએ. મુંબાઈના એક ઔદ્ધ. ટી. એસે, પ્રાર્થનાઓમાંથી ભાષાંતર કરેલાં કેટલાંક વાક્યો, ક્ષમાવાચના રૂપે હતાં; પરંતુ આપણા વિષય સાથે સંબંધ ધરાવનાર તો, તે જ માત્ર હતાં.

હિંદુ ધર્મ અને પાપક્ષમન-ભાવના.

(છ. કૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ હિંદુભાવના દર્શાવતો નિર્ગંધ વાંચ્યો.)

હિંદુ શાસ્ત્રોમાં પાપક્ષમનની ભાવના સાથે મળતું આવતું કોઈ વાક્ય નથી, પરંતુ “કર્મની અધમ અસરોનો વિગ્રહ”, “પાપક્ષમન” અને એના જેવાં. એન્ય વાંચ્યો મળી આવે છે. આપણે કર્મ વિષેના હિંદુ વાદવિવાદોને દુકામાં તપાસીશું અને તેમાં પાપક્ષમન ભાવના સાથે મળતા આવતા વિચારો હશે તો જોઈશું. શુભ અશુભ કાર્યને, આકર્ષક પ્રત્યાકર્ષક શક્તિઓ સમાન ગણી શકાય. શુભ કર્મો આપણને પરમાત્મા પ્રતિ વધારે ને વધારે આકર્ષે છે અને અશુભ કર્મો તેનાથી દૂરને દૂર ખેંચી જાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, પુણ્યના નામથી જોળખતાં શુભ કર્મોની અસર, આપણને ઉર્ધ્વ ગતિએ અથવા ઉચ્ચ માર્ગે પહોંચાડે છે અને પાપના નામથી જોળખતાં અશુભ કર્મો, અધમ ગતિએ અથવા અધોમાર્ગે લઈ જાય છે. અમુક કાર્યના પરિણામથી અધોપાત થયું જાય તો તે અશુભ ગણાય છે, અને અમુક કાર્યના પરિણામથી ઉર્ધ્વગતિ થાય છે ત્યારે તે શુભ કહેવાય છે. આપણે શુદ્ધિ-કર્મની અમુક ભૂમિકાએ આવી પહોંચ્યા છીએ, અને આપણાં, શુભ, મધ્યમ અથવા અશુભ કર્મોનુસાર, વધારે ને વધારે કેન્દ્ર પ્રતિ પ્રયાણ કર્યા જઈએ છીએ, અથવા જે સ્થિતિએ છીએ ત્યાંના ત્યાં જ રહેવાય છે, અથવા અધમતાના ખાડામાં પડતા જવાય છે. સંમિત, પ્રારબ્ધ અને આગામિ, એમ કર્મના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવે છે. અન્ય કર્મોના વચ્ચે

આવવાથી, જેનું હજુ કંઈ પણ પરિણામ નથી આવ્યું તે—સંચિત કર્મ, જ્યને જેનાં પરિણામ આવવાં શરૂ થઈ ચૂકે છે તે—પ્રારબ્ધકર્મો, દરેક પ્રારબ્ધ જીવનમાં જે કરવામાં આવે છે તે—આગામિકર્મ.

એમ કહેવાય છે કે, શુભા શુભ કર્મો, ગમે તેટલા ભોગે પણ અવસ્ય કરીને સંપૂર્ણ થઈ રહેવાં જોઈએ, અને તેમનાં અતુરુપ પરિણામો ઉત્પન્ન થયા વિના, સો કરોડ કર્મને અંતે પણ ખલાસ થવાનાં નથી.

અદ્વૈતવાદાનુસાર, અમુક માણસ, બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય ભાવ અનુભવતા સાથે જ, તેનાં સંચિત કર્મો બળી જાય છે, આગામિ કર્મો શેકેલાં ખીજ પેડે ફરી ઉગી શકતાં નથી, અને પ્રારબ્ધ કર્મોનાં પરિણામ તેના જે જીવનના અંત સુધી થયાં કરે છે.

એમ પણ કહેવાય છે કે, જેમ અગ્નિનું બળવાનું કાર્ય, આગવાનો પદાર્થ વધારે ન મળતાં શાંત પડી જાય છે, તેમ અમુક મનુષ્ય બ્રહ્મ સાથે જેમ જેમ એક તાર થતો જાય છે, તેમ તેમ કર્મો તેના ઉપર અસર કરવાનું માંડી પાતે છે. તે કર્મોનો વિનાશ થતો નથી પરંતુ તેમની અસર અન્યના ઉપર થવા માંડે છે. શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “તેનાં શુભ કર્મો, તેના પ્રતિ પ્રેમ રાખનારાઓ તરફ જાય છે, અને અશુભ કર્મો તેને ધિક્કારનારાઓ પ્રતિ આવર્યાય છે.”

વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદાનુસાર, અમુક ભક્ત કે જે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરીને પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિને અધીન થઈને રહે છે, તે તેના મરણ પછી શ્રેષ્ઠ ધામને પામે છે. આમાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મો તો, તે જીવનમાં અત સુધી અસર કર્યા કરશે, અને તેની પારજન્ય પણ નહિ. જે તેનાં પ્રારબ્ધ કર્મોનો સમુદ્ધ થણો જ મોહોટો હશે, તો પણ પરમાત્માની કૃપાદ્વારા, તેમાંનાં યોગાંક જાણત અવસ્થામાં, અને યોગાંક સ્વપ્નાવસ્થામાં, તેના તે શરીરના ત્યાગના પૂર્વે ભોગવાઈ જશે. પ્રભુ કૃપાદ્વારા યોગાંક ઘણું દુઃખ શમન થઈ શકે, કારણ કે ભક્તની એક ટિંડુ તરફ વળતી પરમાત્માની તિવ્ર ભક્તિને લીધે, તેને પ્રારબ્ધ કર્મોની નિશ્ચયતાની અસર, લાગતી નથી.

આવાં ભક્તને સંચિત અને આગામિ કર્મો બધનકારક નથી, કારણ કે, તે પોતાની જાતે કોઈ પણ કાર્યની કર્તા છે, એમ માનતો નથી તેમ જ પોતા માટે કશાનો દાવો પણ કરતો નથી.

દ્વૈત વેદાન્તનો પણ એવો ને એવો જ ઉપદેશ છે, નિર્વિવાદિક રીતે હિંદુઓ પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રિયાના સામર્થ્ય માટે શ્રદ્ધાવાળા છે અને પ્રાયશ્ચિત્તો પણ કરે છે. તેઓનું એમ પણ માનવું છે કે, પરમાત્મા અથવા ગુરૂની કૃપાદ્વારા પાપનો નાશ થઈ શકે છે; પરંતુ, પ્રાયશ્ચિત્ત, કૃપા, અને અન્ય એવી બાવનાઓનો અર્થ, આગામિ અને પ્રારબ્ધ કર્મો માથે જ છે અને કદાપિ મંચિત સાથે નથી.

“જ્યારે કોઈ શુભ કર્મના વચ્ચે આવવાથી પાપનો અધમ ભાગ અટકી પડે અને

આપણે ઉચ્ચ માર્ગે મુક્તિએ, ત્યારે આપણાથી એટલું કહી શકાય કે, આપણાં પાપ માટે ક્ષમા આપવામાં આવી છે. જે પ્રતિનિધિદ્વારા આવું એક શુભ કર્મ થાય છે, અને તેથી આપણો માર્ગ બદલાય છે, તેને સામાન્ય રીતે તારક અથવા ત્રાતા તરીકે ઓળખીએ છીએ; જો યથાર્થ રીતે જોઈએ તો આપણે જ આપણા તારક અથવા ત્રાતા છીએ.

અગ્નિ, સ્વાર્થ અને વિવિધ ગુણોની વાસનાદ્વારા આપણે પાપાચરણ કરી છીએ, આપણી જાતે અધમ થતાં જઈએ છીએ, અને ધીમે ધીમે આપણાં કર્મો પૂરાં કરીએ છીએ. કોઈ શુભ કર્મના પરિણામદ્વારા, શુર અથવા મિત્ર રૂપે કોઈ આવી મળે છે, અને આપણી ભૂલો માટે યથાર્થ પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે.

જ્ઞાન, નિસ્વાર્થતા અને પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિ સાથે સંકલ્પસે આ સત્ય પશ્ચાત્તાપ જ, આપણને ધીમે ધીમે આગળ વધવાના માર્ગ ઉપર લાવશે; અને આટલું થયા પછી જ આપણાથી કહી શકાય કે, પ્રભુની કૃપાથી અથવા શુર યા કોઈ અન્યના વચ્ચે આવવાથી, આપણાં પાપ માટે ક્ષમા મળી ચૂકી છે.

આપણાં શાસ્ત્રાનુસાર આ વિના અન્ય રીતિએ પાપક્ષમન-ભાવના સંભવતી નથી.

આપણે સંપૂર્ણ છૂટકારો-મોક્ષ, ન થાય ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ કર્મો તો ગમે તે પ્રકારે, ખસાસ કરવાનાં છે.

આ પછી, આ વિષયનો વાદ વિચાર વિનોદકારક હતો, વૈદિક ઉપદેશને, અમુક નિશ્ચિત યુક્તિ અનુસાર સમજાવતાં, પ્રત્યેક હિંદુ દર્શનની ભાવનાનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો હતો. માત્ર વિશિષ્ટાદ્વૈતિઓજ, ક્રિષ્ણનેનો સદજ મળતો આવતો વિચાર ધરાવે છે; તોપણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં, એ મળતાપણુ માત્ર દેખીતુંજ લાગે. છે, કારણ કે પૂનર્જન્મમાં શ્રદ્ધાવાળા વિશિષ્ટાદ્વૈતિઓ, અને તે નહિ માનનારા ક્રિષ્ણનેની “ક્ષમનની” ભાવના લાગ્યે જ સમાન હોઈ શકે. નવેમ્બર, ૧૮૯૭ નો થીઓસોફિકલ રીવ્યુમાં, તેજ વિષયનો વિદુષી બ્રાહ્મ બિસન્ટનો બોધક નિખલ વાંચીને વાદવિવાદનો અંત આણવામાં આવ્યો હતો, અને આ વિષય સમાપ્ત કરતા પૂર્વે, તેમાંના કેટલાક ઉત્તાર અત્ર ઉત્તારવા ઉચિત લાગે છે.

તે કહે છે કે—“ એક અથવા અન્ય સ્વરૂપમાં, સર્વમાં નહિ તોપણ ધણાંપણાં ધર્મોમાં “ પાપક્ષમન-ભાવના ” જોવામાં આવે છે; અને જ્યાં આ પ્રમાણે મનનું ઐશ્ય જોવામાં આવે છે, ત્યાં પ્રકૃતિની અમુક ગુણી સમાવશી છે, એમ ખુશીથી નિર્ણય કરી શકાય છે. વળી “ પાપક્ષમન થઈ શકે છે, ” એ વિચારને માનવ પ્રકૃતિમાંથી, પણ પ્રત્યુત્તર મળી રહે છે; આપણે એમ જોઈએ છીએ કે, અશુભ કર્તવ્ય કરવાના ભાનના વિચાર મનુષ્યોને સાથે છે અને વળી જ્યારે તેઓ તેમના ભૂતકાલનો હિસાબ પતાવે છે, તથા શોકનાં પાપરૂપ અંધનોમાંથી છૂટા થાય છે, ત્યારે અત્યાર સુધી તો અજ્ઞાન-અધિકારમાં, વિનયતા હતા, પરંતુ હવે તો તેઓ આનંદિ અંતઃકરણ અને પ્રભાવાન ચક્ષુ સહિત આગળ વધે છે. તેમના ઉપરથી બોલે ખસેડવામાં આવ્યો હોય-શુંબલા દૂર થઈ હોય, એમ તેમને લાગે છે. “ પાપની ભાવના ” અદૃશ્ય થાય છે અને તેની સાથેજ કાળજી દોતરી

ખાતું દુઃખ પર પજે છે. આ સર્વને થતો અનુભવ એક એવો છે કે, ત્યારે તેને અનુભવનાર મનુષ્ય, અથવા તેને અન્યમાં અનુભવાનો જોઈને, પોતાની જાતને “ખરેખર, આ શું થયું?” એમ પ્રશ્ન પુછે છે, ત્યારે શું ચલાવમાં આવી પડે છે; અંતઃકરણમાં આ ફેરફાર સાથી થયો કે જેનાં પરિણામ આટલાં બધાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

“કર્મનો નિયમ મી રીતે પ્રવર્તે છે, એ વાતનો અનુભવી બ્રહ્મજ્ઞાની, પ્રથમ તો પાપક્ષમનના સર્વ અને કોઈ પણ વાદને, સર્વ માન્ય સત્ સાથે બંધ બેસતા નથી એમ ગણી કાઢીને સ્વીકારતો નથી; જેમ એક માયન્ટ્રિસ્ટનામાં, નિયમનું ઉત્તરોત્તર થઈ શકતું નથી, એવો વિચાર જડ ધાતી એમ છે, તેથી તેની સાથે મળતા ન થતા સર્વ વિચારને કબુલ કરતો નથી, તેના જેવી તેની સ્થિતિ હોય છે; નિયમ અચૂક પ્રવર્ત્યો જાય છે, એવી ભાવના તો ઉભયતો આધાર યથાર્થ છે, દરેકનું કે માત્ર દેવી પ્રકૃતિનું પ્રકાશન જ નિયમ છે, જેમાં કોઈ જાતની ભિન્નતા નથી, તેમજ પદ્મરાવનો ગંધ માત્ર પણ નથી. આપણને માન્ય થાય એવી પાપક્ષમનની કોઈ પણ ભાવના, આ મર્વ માન્ય વિચારની વિરુદ્ધ ન જવી જોઈએ; એ વાત નૈતિક તેમજ સ્થવ શાસ્ત્રોને સરખી રીતે આવશ્યક છે. અનાદિ શુભ નિયમના અધીનમાં આપણુ રક્ષણ નહિ શોધીએ તો, “દરેકનો ઉભા મહેવાનો આધાર પડી જશે.”

“આધુનિક સમયે પ્રવર્તતી પાપક્ષમનની માદમાં સાદી ભાવના તપાસીએ તો માલમ પડે છે કે, તે વાતને ગાનનારા પણ એમ કહેવા નથી માગતા કે, ક્ષમા થયેલો પાપી, આ દુનિયામાં તેનાં પાપનાં પરિણામથી બચી જાય છે; એક મઘ-સેવક કે જેના પાપ પશ્ચાત્તાપના સમયે માફ કરવામાં આવે છે, તોપણ મુજબતાં અવયવો, મંદ જંકરાસિ, અને તેના જાતિ ભાઈઓનો તેના પ્રતિનો અણવિશ્વાસ, આદિ વિટંબણામાંથી છૂટી શકતો નથી, ક્ષમા માટે આપવામાં આવતા ઉપદેશો અને, પશ્ચાત્તાપ કરતા પાપી અને પ્રભુના અબધતો તથા ક્ષમા ચાચનારતા પચાતુમાર, માફ ન થયલાં પાપ માટે, મરણ પછી બહારવાનાં દુઃખોનો, બોધ આપતા જણાય છે. પૂર્વજન્મમાં શ્રદ્ધાનો લોપ તથા આ અને અન્ય બે દુનિયામાં ગળાતા હૃદય વિભાગ વચ્ચેના સંબંધના ઘેલછા ભરેલા વિચારને લીધે, તેની સાથે સાથેજ વિવિધ અસંગત વાતો અને અપ્રતિપાદનીય ભાવનાઓ ઉપજી આવી, અને પાપીને અતત નર્કના બધીખાતાની બીતિથી ઊગાવવાને ક્ષમન-ભાવનાની આવશ્યકતા ખડી થઈ. આથી કંઈ તે, આ દુનિયામાં અશુભ કર્મોનાં પ્રાકૃતિક પરિણામોથી બચી શકતો નથી, તેમજ-આધુનિક પ્રોટેસ્ટન્ટ પથે શિવાય, સ્કૂલ શરીરના મરણ પછી ઘણા વખત પહોંચનાં પાપભોચનસ્થાનનાં (purgatory) દુઃખોમાંથી તે છૂટી શકતો નથી. નિયમ, આ દુનિયામાં અને પાપભોચનસ્થાન (કામલોક) માં પોતાને માર્ગે પળ્યાં જાય છે, અને તે દરેકમાં બળવે અનુમરતાં ચક્રની પેઠે, પાપની પછવાડે શોક પળ્યાં જાય છે; માત્ર, શાશ્વત દુઃખમાંથી-જેનું અસ્તિત્વ માત્ર શ્રદ્ધાળુની શુચવાયલી ભાવનામાં જ હોય છે—

પાપક્ષમનદાર બચી શકતું નથી.....

ત્યારે અમુક મનુષ્ય અશુભ કર્મ કરે છે ત્યારે તે શોકના બધનમાં બધાય છે, કારણ કે હમેશાં પાપના બીજમાંથી ઉગતું વૃક્ષ, શોક છે. આપણે જેને કર્મના નામથી

આળખીએ છીએ, તે આ જ બંધન છે, અને તેને જે જે દુઃખ સહન કરવું પડે છે, તે તેના અશુભ કર્મનું પરિણામ હોય છે. તરતજ પરિણામ નાં પણ આવે, આ વર્તમાન જન્મમાં પણ તે ના આવે, પરંતુ જોઈએ અથવા મોડું તે આવશે જ અને પાપીને, પોતાના દુઃખરૂપ હસ્તથી, ભેટશે.....

“ તેનું શારીરિક રીતે પ્રદર્શિત થવું, તેનું સ્થૂલ ભુવન ઉપર પ્રતિબંધ થવું, એજ તેના પ્રવાહની સમાપ્તિનું ચિન્હ છે. એકાદ આવી ક્ષણે, પાપીને પોતાનું પાપ કર્મ પૂરું થતું હોવાથી, ભૂત અને વર્તમાન દશ્ય અને અદશ્ય, જોઈ શકનાર મહાત્મા સાથે તેને પ્રસંગ પડે, તથા તેવો એક માણસ તેનું અમુક સંપૂર્ણ થતું કર્મ તારવી કાઢે, અને તેની શિક્ષાનો સમય પૂરો થતો હોવાથી, બંધીવાન છોડે થયો છે, એમ જાહેર કરે.....

“ પિંડની ઇચ્છાને, બ્રહ્માંડની ઇચ્છા વિરુદ્ધ, માનવને દૈવિના વિરુદ્ધ ચલાવવામાં પાપનાં તત્વનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે આ બદલાય છે, જ્યારે હૃવાત્મા પોતાની ભિન્ન ઇચ્છા શક્તિને વૃદ્ધિક્રમ ચલાવવામાં વર્તેલી ઇચ્છાશક્તિઅનુસાર, ચલાવે છે, ત્યારેજ જે ભુવનમાં એક ઇચ્છા-સંકલ્પ, માત્ર કરવો, એક કાર્ય કરવા સમાન ગણાય છે, જે ભુવનમાં કાર્યનાં પરિણામો, કારણ દશામાં વર્તમાન દશા ભોગવતાં જણાય છે, ત્યાં તેવો મનુષ્ય સદ્ગુણી ગણાય છે.....

“ ત્યારે તો પાપક્ષમત-ભાવના એક એવી ભાવના છે કે જેથી ઇચ્છા-શક્તિ, ઇશ્વરી ઇચ્છાશક્તિ સાથે એક તાર થતાં, અંતઃકરણ આનંદથી ઉભરાય છે; જ્યારે હૃવાત્મા જ્ઞાનોદય થવાના માર્ગ ખુલા સખે છે, અને પ્રેમના સૂર્યપ્રકાશ અને તેજનો, અંતરમાં પ્રકાશના દે છે, વ્યક્તિમય વિભાગ, સમક્ષિમય સમગ્ર સાથે એક ભાવના અનુભવે છે, અને દરેક નસમાં હૃવનૈય ધમધમી રહે છે, ત્યારે પણ એનું એજ પરિણામ આવે છે. પાપક્ષમત-ભાવનાનું આમ્યમાં આમ્ય સ્વરૂપ પણ, આવા એક સત્તની પ્રીતિદારા મહત્વન થતું જણાય છે; અને વળી ઘણે સમયે તે દારા જ, તે ભાવનાની બુદ્ધિવિપયક સંપૂર્ણતા હોવા છતાં, શુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક હૃવનની ભાવનાનો ઉદય થાય છે.”

અદૃશ્ય સૃષ્ટિ.

(મળેલું.)

કેટલાંક માણસો સ્વર્ગમાં જાય છે અને કેટલાં એક નર્કમાં જાય છે, એમ સામાન્ય માન્યતા છે. પણ ખરી રીતે તો દરેક માણસ એ બંને લોકમાં જાય છે. દરેક માણસને સ્વર્ગ લોકમાં જતાં રમતાં કામ લોક આવે છે અને દરેક માણસ કામ લોકમાં પોતાની જાંજી પુરી કરી સ્વર્ગે જાય છે. માત્ર જોણે એક પણ નિઃસ્વાર્થ વિચાર કર્યો ન હોય, અથવા જેની જરા પણ પરમાર્થ બુદ્ધિ થઈ ન હોય તેવા અધમ જીવની સ્વર્ગ લોકમાં ગતિ થતી નથી. કારણ કે સુધર્મી સ્વાર્થ બુદ્ધિ અને સ્વાર્થી કામના કામ લોકનીજ ગણાય છે, એટલે તે ત્યાંજ ફળીભૂત થાય છે. વળી કેટલાંક એવા હોય છે કે તેઓના સત્કર્મમાં કાંઈ ને કાંઈ તો સ્વાર્થ રહેલો હોયજ. આવા માણસોનાં કર્મ તેઓને સ્વર્ગમાં નહિ લઈ જતાં કામ લોક ઉપરના વિભાગમાં ડૂબી ત્યાં ફળીભૂત થાય છે. આવા માણસો સુખ ભોગવે છે ખરા પણ તે સ્વર્ગનું સુખ કહેવાય નહિ. કારણ કે તેઓની સ્વાર્થ બુદ્ધિને લીધે તે સુખમાં કંઈક ન્યૂનતા રહે છે. કેમકે સ્વાર્થી માણસો વચમાં કંઈક દુઃખ ભોગવે છે ખરા, પરંતુ તેઓ પણ આખરે થોડું થોડું સુખ ભોગવે છે. અર્થાત્ સર્વને માટે પણ કોઈક કાળે સુખ છે ખરું. આ યોગના ધર્મના મતો કરતાં કંઈક વિશાળ છે એમ તમને લાગશે. વળી તેથી વિશેષ સાદું તો એ છે કે તેમાં કંઈક નિયમ પણ દેખાય છે. કારણ કે તેમાં જરા પણ કૃપાની વાત નથી, પણ ન્યાયની વાત છે માટેજ કોઈ સ્વર્ગમાંજ જાય અને કોઈ નર્કમાંજ જાય એવું બનતું નથી.

ઉપર કહી તે સુધર્મી વાત માત્ર આટલકથી માનેલી છે તેમ નથી પણ તે સત્ય વાત છે. તે વાત નજરે નેચેલી છે અને જેઓ તે ઉચ્ચ લોકમાં જઈ શકે છે તેઓ પોતાની ખાત્રી કરી શકે એમ છે. વળી સ્વર્ગ લોક માત્ર સ્વપ્ન નથી તેનું અસ્તિત્વ ખરેખર છે. દેવી મનની તે ભૂમિકા છે, અને જે માગે તે ત્યાંથી મળી શકે તેમ છે. માણસની ઉચ્ચ પ્રકારની ઈચ્છાઓ જેણે સંયત્ક હોય છે તે પ્રમાણે તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. જે બહુ થોડે અંશે હોય છે તો પ્રાપ્તિ પણ તે પ્રમાણે થાય છે. પરંતુ કોઈને માટે તે લોક બંધ નથી. નથી. યોગ્યતા પ્રમાણે સૌને પ્રાપ્ત થાય છે, આ સ્વર્ગ લોકનું સુખ ધોરણ છે. ત્યાં દરેક માણસ સુખી છે, પણ સર્વે એક સરખા સુખી નથી તેમ એક પ્રકારનું સુખ ભોગવતા નથી. સર્વે પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સુખ ભોગવે છે. તે કરતાં વિશેષ ભોગવી શકતા નથી, કારણ કે એ વિશેષતાનો એને પ્યાલજ આવી શકતો નથી. જેમકે નાના મોટા વાસણ હોય અને તેને ભરવામાં આવે તો, દરેકમાં જેટલું સમાય તેટલું ભરી શકાય છે; એટલે તે ભરેલાં તો બધાએ ગણાય, પણ ભરેલી વસ્તુ બધામાં સરખી છે એમ કહેવાય નહિ.

હું ધારું કે આ સિદ્ધાન્ત ધર્મના મતોમાં જે માન્યતા છે તેના કરતાં વધારે સમજે શકાય તેવો છે, એમ આપણે કમુલ કરવું જોઈએ. અત્યારે મારો વિચાર તે લોકની સ્થિતિ નું વર્ણન કરવાનો નથી પણ એટલું જ બતાવવાનો છે કે આ સર્વે લોક એકજ સદ્ધિના ભાગ છે. તેઓની વચમાં કંઈ આંતરો નથી, અને તે સઘળા લોકો ઉચ્ચ નીચી પક્ષિત વાર અનુક્રમે અને યોગ્ય રીતે ગોઠવાયેલ છે. તેઓ આપણી આસપાસજ સ્થિત થયેલ છે એમ તો હું તમને આગળ કહી ગયો, પણ તમને એવો સ્વાલ થશે કે આપણી આસપાસ તો સઘળું ભરપૂર છે તેમાં વળી એ સદ્ધિ પ્રકૃતિ ક્યાં રહે છે ?

આનો ઉત્તર મને કંઈ બહુ મુશ્કેલ લાગતો નથી. સ્થૂલપદાર્થશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એ તો વાત પ્રસિદ્ધ છે કે આ પૃથ્વી ઉપર કહણમાં કહણ પદાર્થોનાં બે પરમાણુઓ એક બીજાને કદી સ્પર્શ કરીને રહેતાં નથી. દરેક પરમાણુને ફરવા હરવાને માટે તથા ખેંચાતું કંઈ કરવા માટે અવકાશ હોય છે. દરેક સ્પર્શબળને પણ તે પ્રમાણેજ અવકાશ હોય છે, એટલે ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ થોડો ઘણો અવકાશ રહેલોજ હોય છે. સ્થૂલ પ્રકૃતિનું પરમાણુ સદ્ધિ પ્રકૃતિમાં તરતું રહે છે. અને તે સદ્ધિ પ્રકૃતિ તે દરેક પરમાણુની આસપાસ વીંટલાઈ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાં. જ્યાં જ્યાં અવકાશ હોય છે તેમાં ભરાઈ રહે છે. આ વાતથી વળી વધારે ખુલાસો એ થાય છે કે પ્રેતાવાહનના મંડળમાં જે સૂક્ષ્મ પદાર્થો એક બીજાની આરપાર પેસતા નીકળતા જોવામાં આવે છે, તે પણ પ્રકૃતિના નિયમને લીધે બની શકે છે. ધીરે રૂપ પ્રકૃતિ થાય છે સારે, અથવા સદ્ધિ સ્થિતિમાં હોય છે સારે તે સ્થૂલ પ્રકૃતિમાં થઈને જઈ શકે છે. આ વાત તમારા સમજવામાં જો બરાબર આવે તો જે પ્રયોગો તમને અત્યારે મુશ્કેલ લાગે છે તે સરસ દેખાશે.

અદૃશ્ય સદ્ધિ વિશે એક શુચતા એ આપવાની છે કે તમારે એમ નહિ માનવું કે આ જુદા જુદા લોકની પ્રકૃતિ કપાટની અભરાઈની પેઠે એક બીજાની ઉપર નીચે રહેલી છે. તેઓ તો એક બીજામાં એકત્રિત થઈ રહેલી છે. અત્યારે એટલી તો સામાન્ય માન્યતા છે કે ધીર નામનો કાંઈ પદાર્થ સઘળા સ્થૂલ પદાર્થમાં એકત્રિત રહેલો છે. આ બધું સદ્ધિના નિયમને અનુસરીતેજ છે એ મારે તમને સ્પષ્ટ બતાવવું જોઈએ. કારણ કે તેથી સ્થૂલ ઉપર જે કંઈ છે તે સદ્ધિના નિયમથી બહાર છે એવી ભૂલ થાય નહિ. સર્વ લોકની યોજના એકજ સદ્ધિના નિયમને અનુસરી થયેલી છે, એટલે બધે એક સરખા નિયમ વર્તે છે. આ જુદા જુદા લોકોના પણ વિસ્તાર છે; જેમકે આપણે સૂક્ષ્મ લોક સંબંધી વાત કરીએ ત્યારે એમ જોઈએ છીએ કે પ્રથમ તો કહણ પદાર્થોનાં ગોળો છે, તેની આસપાસ ઘણે ભાગે જળા વિંટલાયેલું છે; તેની આસપાસ વળી પવન એટલે વાતાવરણ છે. પરંતુ આ ત્રણે સ્થિતિમાં સદ્ધિ પ્રકૃતિ તો સર્વત્ર એકત્રિત થઈ રહેલી છે, અને વળી વાતાવરણ કરતાં પણ ઉપર રહેલી છે. જે કાંઈ માણસ આ પૃથ્વીના વાતાવરણની બહાર જઈ શકે તો સદ્ધિ પ્રકૃતિ શુદ્ધ જોઈ શકે, પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તે માત્ર વાતાવરણની ઉપરજ છે, અને અહિં તેનો વિસ્તાર વાતાવરણ ઉપરાંત હોવાથી તે પણ એક પ્રકારનો પૃથ્વી ફરતો ગોળો બને છે.

(અપૂર્ણ)

આક્ષેપપરિહાર.

અમારા વાચકોને સ્મરણ હશે કે ગયા ઑગસ્ટ મામમાં અમે શ્રી અમરેશ્વરનાંદ નામે એક સંન્યાસીના “ મુક્તિનસ્તંવલોક ” નામના પુસ્તક ઉપર અવલોકન લખ્યું હતું. એ પુસ્તકમાં અમને અપૂર્વતાયુક્ત બુદ્ધિયમત્કાર તો નજરે પડ્યો ન હતો, પણ હાલના સંન્યાસીઓના પ્રમાણમાં વિદ્વતા ઠીક જણાઈ હતી, અને તેથી અમે એ વિદ્વાતાનાં ઘટતાં વખાણ કર્યાં હતાં. પરંતુ એકલા વખાણ કરીને ન અટકતાં, એના કેટલાક ગંભીર દોષો માટે નાપસદગી પણ દર્શાવી હતી. એ પુસ્તકમાં રા. મણિલાલ સ્હામે ‘ તમે માનેલા વિદ્વાન ’ ઇલાદિ જે અમલ્ય આક્ષેપો કર્યા હતા—અને તે પણ એમના મૃત્યુ પછી—એ એક સંન્યાસીને મિલકુલ જાને એવા નહતા. અમે આપણા આચાર્યો, સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ પામે વિદ્વતા કરતાં પણ હૃદય વિશાળ અને દ્યાર્દ્ર હૃદયની વિશેષ અપેક્ષા રાખીએ છીએ, અને તેથી દુઃકાળના વખતમાં ન્યારે કિસ્મત પાદરીઓ અમલ્ય અનાથ રહેતા મૃત્યુથી બચાવવામાં રોકાયેલા હતા, તે વખતે આપણા એક સંન્યાસીને ક્ષુદ્ર આક્ષેપો કરવામાં આનંદમગ્ન જોઈ અમને ખ્યાલિ ઉપજતી હતી, અને તેથી અમે ચીરાતા હૃદયે લખ્યું હતું કે “ જે વખતે લગભગ આજુ દિંદુર્યાન ભૂખમરાથી પીડાઈ રહ્યું હતું, અને અનેક કમનગીમ આત્માઓ અન્નને અભાવે મૃત્યુના ગ્રુપમાં પડ્યા હતા, તે વખતે આપણા દેશમાં એમના શય ઉપર આજ્ઞા અનાજ્ઞાનો (મુક્તિમાથી પાછા ફરતું પડ્યો કે કુમ ? એનો) વિચાર ચાલી રહ્યો હતો ! ! આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને નિદામાં નાંખનાર આ કરના બીજી વધારે ખરાબ કૃત્ય લાગ્યે જ હોઈ શકે. ” વિશેષમાં અમે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે પ્રથમ ઉપયોગી છે, “ તથાપિ આ બાબતમાં અમર્યાદ આવેશ પ્રકટ થતો જોઈ ” આ કહેવું પડે છે.

અમારી આ મર્યાદિત ટીકા સ્હામે કેઈ પણ વિચારવાન મનુષ્ય વાંધો લે એ કલ્પનામાં આવતું પણ મુશ્કેલ છે. છતાં, આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત છે કે, તારીખ ૬ ફી એપ્રિલના “ શુભગતી ” માં એક ગૃહસ્થ—રા. રા. હીરાલાલ મગજખણસાં શ્રોત્રનામે બહાર પડ્યા છે ! વાંચનારને આ વિષયમાં અધિક ખેદ અને આશ્ચર્ય એ જણાવે તો ઘણું છે એ ગૃહસ્થ આપણી યુનિવર્સિટીના એક બી. એ. છે, તથા રા. મણિલાલની હયાતીમાં એમની સાથે ઘણો નિકટ સબંધ ધરાવતા એમ જણવામાં છે.

એક ઍડ્યુએટ કે જેમનામાં યોગ્યાયોગ્યતા વિવેક અને દેશની ખરી જરૂરિયાતનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોતું જોઈએ, એ જ ન્યારે આવી વિપરીત પ્રવૃત્તિમાં પડે, ત્યારે એમને માટે આપણા હૃદયમાં ખેદ, દયા, વાં ઉપેક્ષા શિવાય બીજું એ બાવ ઉપજ શકે ? આ કારણથી જ શ્રોત્રના લખાણને ઉત્તર ન જ દેવો એવો અમારો પ્રથમ વિચાર ટપા, અને એમના આક્ષેપો અમારા પોતા ઉપર જ હોત તો, છેક સુધી અમે એ જ વિચારને વળગી રહેતા. પણ પાછળથી અમને થયું કે રા. શ્રોત્ર શુભગતના એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન ઉપર એમના મૃત્યુ પછી ટીકા કરી છે, એનો ઉત્તર દેવો એ સુદર્શનના તન્ત્રી તરિકે અમારું એક કર્તવ્ય છે. તેમ જ વળી એ ટીકા કેટલાક અજ્ઞાન જનોને એના જોડા આડખરથી બ્રાન્તિમાં નાંખતી, અને અયોગ્ય સ્થળે માન ઉપજાવતી જણાય છે. તેથી અમે અત્રે એનો ઉત્તરમાં દેવો ઉચિત ધાર્યો છે.

આજ જ અમે “ શુભગતી ” માં ‘ ગૃહસ્થ ’ સહીતો એક લેખ વાંચીએ છીએ.

રા. શ્રૌતના લેખનો કાંઈ પણ ભાગ અનુત્તરિત રહી ગયો ન ગણાય માટે એમનો સમગ્ર લેખ લઈ એના ભાગ પાડી તે પ્રત્યેક ઉપર યથાવકાશ જરૂર જેટલું કાંઈકે કાંઈકે કહીશું.

રા. શ્રૌતના લેખના ત્રણ ભાગ છે. (૧) પહેલા ભાગમાં, પ્રોતાનો સસ ઉપર પ્રેમ વર્ણવ્યો છે; (૨) બીજા ભાગમાં, વિવાહનું બીજા જતાવી અમરેશ્વરનાં દંત્રની વિધાનાં અને સમ્યક્તાનાં વખાણ કર્યાં છે; અને એમની સ્થાને અમે કરેલી ટીકા ખોટી હતી, એમ જતાવવા ચલ કર્યો છે. (૩) ત્રીજા ભાગમાં, રા. મણિલાલ કે જેમને પોતે “એકવિધ ગુરુરૂપે પૂજે છે,” તથા “ગુરુરૂપે તત્ત્વવેદા” નું પદ આપે છે, એમને વિષે પૂર્ણ માનભરી ભાષામાં જણાવે છે કે વૃત્તિપ્રભાકરના ભાષાન્તરમાં એમને “* પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકાપાતવત્ ” થયું છે, એમણે એ ભાષાન્તરમાં કેટલેક સ્થળે “x મક્ષિકાસ્થાને મક્ષિકા” લગાવી છે, તથા શંકરવેદાન્તમાં “સાધારણમાં સાધારણ વિદ્વાન્તે” પણ જે જ્ઞાન હોતું નેહએ એ જ્ઞાન એમનામાં નહતું !

આ ત્રણ ભાગ એક પછી એક લખાયા.

(૧) રા. શ્રૌત જણાવે છે કે અસલના વખતમાં જેમ ઍરિસ્ટોટલને હતું તેમ એમને પણ સસ ધણું જ પ્રિય છે. લગભગ સાતેક મહિના સસના સર્વને દંકાવા દીધા, એટલી એમની સસવિપયક પ્રીતિમાં ખામી આવી ગઈ (એવી ખામી તો ઍરિસ્ટોટલમાં પણ આં નહતી ?), પણ એકંદરે જોતાં કખૂલ કરવું નેહએ કે એમનો એ દુર્લભ પદાર્થ ઉપર પ્રેમ સારો છે, અને આ વાત એમણે રા. મણિલાલ ઉપર કરેલા આક્ષેપોની કોરતા જોતાં સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. અમે રા. મણિલાલના શિષ્ય નથી, અનુયાયી નથી, પણ એમના મૃત્યુથી માંડી આજ સુધી એમને વિષે જે કાંઈ લખવાના પ્રસંગો આવ્યા છે તે સર્વમાં, એમની ધૃતેલી જૂલ કખૂલ કરવી, જતાવવી, એટલામાં જ અમારી સસપ્રીતિ સમાપ્ત થાય છે. રા. શ્રૌત, મણિલાલને “એકવિધ ગુરુરૂપે પૂજે છે,” છતાં એમના મૃત્યુ પછી એમના નામ ઉપર—એક ઉદાર દુશ્મન પણ ન કરે એવા, તીક્ષ્ણ આક્ષેપો કરે છે, એ બેસકે એમની સસપ્રીતિ કેવી પ્રબળ છે એ જતાવી આપે છે !

(૨) શ્રી અમરેશ્વરનાં દંત્રના ગ્રન્થનાં વખાણ કરતાં રા. શ્રૌત લખે છે કે : “તેની અંદર સ્વામીશ્રીએ સ્વવિધાના પ્રૌઢ પ્રભાવ અને સ્વદીક્ષાના પૂર્ણ અનુભવથી અત્યંત સુદમદ્દષ્ટવા, ઓછામાં ઓછા નવ વિકલ્પાસહ પ્રશ્નોદારા શાંકરસિદ્ધાન્તાનુસાર તત્ત્વનિરૂપણ કરી શાસ્ત્રીજી (દ્વારિભાષ)ના લેખને તેમ જ ગ્રા. મણિલાલના સિદ્ધાન્તને કેવળ છિન્નલિપ્ત કરી નાંખ્યો હતો.” સ્વામીશ્રીની વિદ્વાતાનાં યોગ્ય વખાણ અમે પોતે અમારા અવલોકનમાં કર્યાં છે, પણ એમની “વિધાનો પ્રૌઢ પ્રભાવ” કેટલો છે એ માપના સવાલ છે, અને એમાં કદાચ અમારો અને રા. શ્રૌતના મતભેદ કાયમ રહેશે એમ લાગે છે. માટે એ સંબંધી પુરાવો રજૂ કરવાની અમે એમને તરફ આપવા માગતા નથી. પણ અમરેશ્વરનાં દંત્રના પુસ્તકમાંથી રા. શ્રૌત જોને ‘સ્વદીક્ષાનો પૂર્ણ અનુભવ’ કહે છે, એનાં યોગ્ય દર્શાવટ દોરી જતાવશે તો તે અમે ઘણી ખુશીથી તપાસી નેહશું.

રા. શ્રૌત કહે છે કે અમે અમરેશ્વરનાં દંત્રમાં “અમર્યાદા આવેશ, અસસતા આદિ દોષો”

* પહેલે કાળીએ માખી. x મરેલી માખીને ઉકાળે માખી.

માન “આરોધ્યા” છે. અમરેશ્વરનાંદછતે અમે લેશ પણ અન્યાય કર્યો છે એમ કહેવાવાનો પ્રસંગ ના આવે એટલા માટે અમારે પોતાનો એક પણ શબ્દ ઉમેર્યો વિના અમરેશ્વરનાંદછતની વાણીના બે દુકગઓ અમે નીચે ઉતારીએ છીએ, અને અમે આશા રાખીએ રા. શ્રીફ “સત્ય” ખાતર અને “ન્યાય” ખાતર એનું “લાપાન્તર” કરી ગુજરાતી પત્રના વાચકો આગળ રજુ કરશે. અમારે કહેવું નોંધએ કે અમે પોતે તો આ ઉતારાને લાપાન્તર કરવા બેટલું માન આપી શકીએ એમ નથી આ દુકગઓ નીચે મુજબ છે:—

(૧) एतेन गुर्जरभाषायां पराचीनवृत्तिप्रभाकरस्य प्रतिविंबं कुर्वाणः अज्ञानान्तःकरणयोः परिणामविशेषो वृत्तिरिति सर्वसंमतपाठस्थाने ज्ञानान्तःकरणयोः परिणामविशेषो वृत्तिरिति पाठलेखनेन स्वविद्वत्त्वमाविष्कुर्वन् भवदभिमतपण्डितोपि गीतागुर्जरभाषाटीकाकारो मणिलालोपि दत्तबलिवेताल इव ।

(૨) दयानंदो यातः सुरपतिपदं दैववशतो
मणीलालोपोत्थं पुनरिदकदाऽऽयास्यति कथम् ।
सुदर्शोऽनाधारो व्यवहृतिरतो वारणमुधो—
नैस्वानां तीक्ष्णत्वं कथमनुभवेचामरपतेः ॥

એક બીજા આક્ષેપનો પરિહાર પણ એટલી જ ગહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. રા. શ્રીફ કહે છે કે અમે “મુક્તિના ક્રમમાં સાધનપત્ર શિવાય અન્ય કોઈને એ મંબન્ધમાં લખવાનો વા અર્થા કરવાનો અનકાશ જ ન હોય એમ સૂચવ્યું છે.” અમારા કહેવાનો આ, કેવો ખોટો અનુવાદ છે એ બતાવી આપવા માટે અમારા મૂળ વાક્યના કેટલાક શબ્દો નીચે લીંટી મૂકીને એ ઉપર વાચકનું ધ્યાન ખેંચવું જ બમ થશે

“મુક્તિમાંથી પુનરાવૃત્તિ છે કે નહિ એ પ્રશ્નના સમાધાનની આપણા સમસ્ત વર્તન ઉપર અસર છે, તથાપિ આ બાબતમાં અમરેશ્વરે આવેશ પ્રકટ થતો બોધ એટલું હાસ્ય ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી કે હજી આપણે (અમરેશ્વરનાંદછ પણ આપણામાંના જ એક છે એમ કહેવાની અમે છુટ લઇએ છીએ) મુક્તિના સાધનક્રમમાં એક પગલું પણ બરાબર ભડું

૧. રા. અમરેશ્વરનાંદછની અસંખ્યતા ગુજરાત આગળ અમે પૂરેપૂરી ઉઘાડી પાડવા ધારી હોત, તો અમે અમારા પહેલા અવલોકનમાં આ ઉતારા ઠાંકી શકત, પણ એમ કરવાની અમારી ઇચ્છા ન હતી અમને આ ઉતારા પ્રસિદ્ધ કરવાની ફરજ પાડીને રા. શ્રીફે એમના મિત્રને પૂર્ણ હાનિ કરી છે. અંગ્રેજીમાં “God save us from our friends” કહેવાય છે તે આ !

૨. રા. શ્રીફ કહે છે કે “તથાપિ શબ્દથી આરંભાતું વાક્ય અતિ ક્ષિપ્ર છે.”
રા. શ્રીફને કાંઈસનો ઉપયોગ સમજાવવાની પણ જરૂર છે? તે શિવાય તો આ વાક્યમાં અસિદ્ધિહતા ક્યાં રહી છે, એ અમે જાણવા માગીએ છીએ. મુખ્ય વિવાદનો વિષય છોડી કેવી ન્હાની ન્હાની બાબતોમાં એમનું મન ગુચાલ છે એ આમાંથી બોધ લેવાનું છે.

નથી, તે પહેલાં તો મુક્તિમાંથી પાછા ફરવું પડશે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉપર પ્રચંડ વિવાદ થઈ ચૂકો છે ! આવા ગંભીર અવલોકનમાં પ્રાકૃત કહેવતનો ઉલ્લેખ કરતાં જરા સંકેત આપે છે, તથાપિ પ્રસંગ હોવાથી કહેવાઈ જવાય છે કે, આ તો “ભેંડ ભાગોળે—અને ઘેર વડા વડા જેવું થાય છે.”

“એ યતિવર્ધનું કર્તવ્ય ‘પુનરાવૃત્તિ’ના સિદ્ધાન્તના ખંડનમાં જ સમાપ્ત થતું હતું—એથી આગળ વધી શા. હાથીભાઈ અને જ્ઞાન મણિલાલ ઉપર અસખ્ય શબ્દો ફેંકવા એ તદ્દન અનુચિત હતું.”

રા. શ્રીફ લખે છે કે “છાહાપોહારા મુક્તિનું સ્વરૂપ નિર્ણયિત કર્યા શિવાય તેના સાધન-ક્રમમાં વિવેકી પુરુષ પગલું શી રીતે ભરે, એ પણ સમજાતું નથી.” સાધનક્રમમાં પગલું ભર્યા શિવાય મુક્તિનું સ્વરૂપ ન સમજાય એમ શંકરાચાર્ય વગેરેનો મત છે, એ “અધિકાર” ઉપર એમના અને અન્ય વેદાન્તીઓના અન્યોત્તેશો તો સમજાશે. દરેકે જેટલે દરજ્જે સાધન-ક્રમમાં કાંઈક પણ કર્યું છે, તેટલે દરજ્જે એ વિશે વિચાર ચલાવવાનો એને હક છે—પણ એક પણ પગલું બરાબર ભર્યું નથી તે પહેલાં “પ્રચંડાદિવિવાદ”માં ઉતરવું અને સ્વમત માટે દુરાગ્રહ રાખવો એ ખોટું છે.

(ક) ઉત્તાગમાંના “અજ્ઞાન અને અન્તઃકરણનો પરિણામવિશેષ તે વૃત્તિ એવાં સર્વ સંમત પાદને સ્થાને જ્ઞાન અને અન્તઃકરણનો પરિણામવિશેષ એ વૃત્તિ એવો પાઠ લખીને પોતાનું વિદ્વત્વ પ્રકટ કરતો.” ઇલાદિ શબ્દો વડે, ‘જ્ઞાન’ પાઠ રા. મણિલાલે કરી કાઢ્યો નહતો પણ એમને એ એક છાપેલા પુસ્તકમાં મળ્યો હતો ઇલાદિ અમે શા માટે કહ્યું હતું એનો પણ ખુલાસો થઈ જશે—અર્થાત્ રા. મણિલાલની જૂઠું નિદાન ખતાવી એમનો બચાવ કરવા માટે અમે એ કહ્યું નહતું. પણ રા. મણિલાલે અમુક પાઠ લખીને પોતાનું વિદ્વત્વ પ્રકટ કર્યું એમ અમરેશ્વરનન્દે આક્ષેપ કર્યો છે, એ કેવો ખાયા વિનાનો છે એ ખતાવી આપવાનો જ અમારો ઉદ્દેશ હતો. અમારા અમુક શબ્દો અમરેશ્વરનન્દના ક્રિયા આક્ષેપના ઉત્તરમાં છે, એટલું પણ તપાસ્યા વિના જે લેખક લખે એમણે પ્રથમ તો લેખક તરીકેની જવાબદારી સમજવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે. “શો પક્ષપાત ! છાપેલા પુસ્તકમાં જેટલા પાઠ મળે તેટલા બરા !” ઇલાદિ ઉદ્ધારો અમારૂં તાત્પર્ય અન્યથા સમજવાના આગ્રહથી જ થયા છે એ વાચકને સહજ સમજાશે.

વળી પ્રસંગોપાત્ત અત્રે વાંચકને એ પણ જણાવવા જેવું છે કે, વૃત્તિપ્રભાકરના ભાષાન્તરમાં રા. મણિલાલે કરેલી આ જૂઠું અમરેશ્વરનન્દના ચાલતા વિષય સાથે કોઈ જ સંબંધ નહતો. માત્ર મણિલાલ અવિદ્વાન છે એવું સામાન્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવા માટે આ જૂઠું તારવી કાઢી છે. રા. મણિલાલે અમુક સ્થળે જૂઠું કરી છે માટે “તમે આને સો વિદ્વાન” એમ સામાન્યરૂપે એમની વિદ્વતા નિષેધવી એ વાજગમી છે ? વિચારસાગરોદિ અન્યોત્તેષ વૃત્તિના લક્ષણોનો ખોટો પાઠ મુદ્રાદારની રા. મણિલાલની ફરજ હતી, તો મણિલાલના પણ ખીત્ત અન્યોત્તેષ પછી જ એમની વિદ્વતા વિશે અભિપ્રાય બાંધવાની અમરેશ્વરનન્દની ફરજ નહોતી ? મણિલાલ વિદ્વાન નહોતા એમ અમરેશ્વરનન્દ કહે છે એ ખરૂં છે ? અમે નથી ધારતા કે રા. શ્રીફ આ સામાન્યાધારક આક્ષેપમાં અમરેશ્વરનન્દ જેડે મળતા હોય. નથી મળતા તો શા

* આ વાક્ય બહુ એમની નજરે નથી પડ્યું એવી રીતે મિ. શ્રીફ ચર્ચા કરી છે.

† જે કે આ એક ‘extenuating circumstance’ એટલે હોય ધરાડનારી બાબત છે એમ હરકોઈ માણસ કબૂલ કરશે.

માટે અમરેશ્વરાનન્દની એ બુદ્ધ “સત્ત્વ ઉપર પ્રેમ” ખાતર પોતે સુધારી નથી ? હજી પણ સુધારશે ?

(૩) રા. શ્રીદેવ લેખનો ત્રીજો ભાગ મણિલાલના શાંકરવેદાન્ત સંબંધે છે. રા. મણિલાલે જ્ઞાનને પરિણામી કહ્યું એટલાથી એમની રોગરગમાં ગભરાટ વ્યાપી ગયો છે અને એ ગભરાટ “અદ્રશ્યર્થ અદ્રશ્યર્થ !...સંપ્રદાયનો સનાતન ધર્મમાં આરોપ । કેસરીની શુદ્ધમાં અનતો પ્રવેશ ।” ઇત્યાદિ ‘સનાતન’ ‘પારિભાષિક’ ઉદ્ધારોવડે દર્શાવ્યો છે । પરંતુ ખરૂં જોતાં એ સઘળો ગભરાટ શંકરાચાર્યના અને શુદ્ધાદૈતીના ‘વિવર્ત’ અને ‘પરિણામ’ એ બે શબ્દો ન જોખખીને બેસી રહેવાથી, એમનો વાસ્તવિક ભેદ ક્યાં રહ્યો છે—‘વિવર્ત’ અને ‘પરિણામ’ના સિદ્ધાન્ત વચ્ચે શો સગન્ધ છે—એ ઉપર મનન ન કરવાથી ન, ઉત્પન્ન થયો છે. બ્યાંમુઠી વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તનું સર્વ જ્ઞાન પરિભાષા ભળવી રાખવામાં, અને ‘ભટ્ટકુટીપ્રભાત’—આદિ યોગક્રમ્યાય ઉચ્ચારી જવામાં ન સમાપ્ત થતું મનાય છે ત્યાં સુધી, રા. મણિલાલે વેદાન્તને શી સેવા મેળવી બતાવી છે, અને શંકરાચાર્ય અને શુદ્ધાદૈતીના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે શો ભેદ છે, એ કદી સમજી શકવાનું નથી. રા. મણિલાલે અનેક પરિભાષાઓ તોડી હરો, અનેક સ્થળે શાંકરવેદાન્ત સમજવામાં ભૂલ કરી હરો, છતાં એમણે એને બહુ અપૂર્વ દક્ષિણિન્દુથી અવલોક્યું છે, અને એ રીતે એના રહસ્યનો કેટલોક ભાગ એવી સારી રીતે પકડી લીધો છે કે એ કારણથી શુદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓમાં એમનું નામ ચિરકાળ રમરણમાં રહેશે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘Sensation’ ‘Ideas’ વગેરેની પરિભાષા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞોએ તોડી છે—પણ એટલા ઉપરથી કોઈ પણ સુષુ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસકારે એમને અવિદ્યાન કદી બાતલ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આપણે ત્યાં—તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિમાં—આજ એવો વખત આવ્યો છે કે કોઈ પણ પણ સિદ્ધાન્તનું આન્તર રહસ્ય કેવું પકડવામાં આવ્યું છે એ ઉપર ધ્યાન ન દેતાં અમુક પરિભાષા સચવાઈ છે કે કેમ એ ઉપર ન બધું લક્ષ આપાય છે ! પરિભાષા ઉપર રા. શ્રીદેવો અત્યાગ્રહ જોઈ આ કહેવું પડે છે. ઊંચ ઉતરીને જોતાં, જ્ઞાનને પરિણામી માનવામાં શાંકરવેદાન્તને બિલકુલ બાધ આવતો નથી. એ પણ શાંકર સિદ્ધાન્ત ન છે એમ કહેવામાં પણ હરકત નથી.

રા. શ્રીદેવ પૂછે છે કે “ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનનો પરિણામ ! શા માટે ? કયા અનુપપત્તિ માટે ? ગત્યન્તર નથી કે આમ સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ, યુક્તિવિરુદ્ધ, અનુભવવિરુદ્ધ લાગતું પડે ?” ફરસ, નિમ્મ, અખંડ, એકરસ, સત્ત્વરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, આનંદરૂપ, બ્રહ્મનો ન પરિણામ ! શાંકરાદૈતો મહોચ્છેદ ” । આનો ઉત્તર કે—“ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનનો ન પરિણામ, ‘શા માટે ?’ ચૈતન્ય શિવાય અન્ય કાંઈ પણ નથી એ માટે. ‘કયા અનુપપત્તિ માટે ?’ અન્યનો પરિણામ માનતાં અદૈતની અનુપપત્તિ ધાય એ માટે. આમાં કાંઈ ન “સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ, યુક્તિવિરુદ્ધ, કે અનુભવ વિરુદ્ધ” નથી. શાંકરવેદાન્તનો મહોચ્છેદ થતો લાગે છે, એ વેદાન્તનું ઊંડું તાત્પર્ય ન સમજવાથી ન લાગે છે. હવે આ વેદાન્તનું ખરૂં રહસ્ય સમજવા માટે, ઉપનિષદો તેમજ શંકરાચાર્ય અને એમના અનુયાયીઓના ગ્રન્થો તપાસી જુઓ. ઉપનિષદમાં “યથૈકેન મૃત્તિપિણ્ડેન” ઇત્યાદિ તમે જેને પરિણામવાદ કહો છો એનાં દર્શાવતો આખ્યાં છે એ અકારણ છે ? અત્રિ મૃત્તિકા-ચંદનનાં દર્શાવતો આખ્યાં છે, એ એમ બતાવવા માટે છે કે જગત્ બ્રહ્મ (જ્ઞાન) નો પરિણામ છે. શુદ્ધ-

દ્વિતી અને શંકરાચાર્ય વચ્ચે આટલે સુધી મતભેદ નથી; મતભેદ આગળ આવે છે: શુદ્ધ-દ્વિતી આ પરિણામને સસ માને છે, શંકરાચાર્ય મિથ્યા માને છે. શ્રુતિ પણ મૃતિપણું દેદાન્ત આપી, એજ દેદાન્તને છેડે ઉમેરે છે કે ‘મુદ્ગમય’ એટલે ઘટાદિક વિકાર, એ “વા-ચારંભણુ છે, નામ માત્ર છે, શ્રુતિકા એજ સસ છે.” અને શંકરાચાર્ય પણ એ જ પ્ર-માણે શ્રુતિકા-ઘટના દેદાન્તને અયોગ્ય ન ગણતાં, એજ દેદાન્તમાં કાર્યને કારણથી અને-ય દર્શાવી, એને રજગુસર્પના વિવર્તદેદાન્તની બરાબર કરી મૂકે છે. માટેજ સંક્ષેપશારીરકમાં કહ્યું છે કે પરિણામવાદ બરાબર સ્થપાતાં, એમાંથી જ વિવર્તવાદ નીકળી આવે છે:-

“વ્યવસ્થિતેઽસ્મિન્ પરિણામવાદે
સ્વયં સમાયાતિ વિવર્તવાદઃ ।”

અર્થાત્ બ્રહ્મ (=જ્ઞાન) નો પરિણામ માનવાથી કાંઈ શંકર વેદાન્તનો “મૂલોચ્છેદ” થતો નથી; બદલે જે અર્થમાં જગત્ છે, વૃત્તિ છે, એ અર્થમાં બ્રહ્મ (=જ્ઞાન) નો પરિણામ પણ છેજ. એ પરિણામ વસ્તુતઃ છે, એમ જે કહેવામાં આવે તો જ શંકર સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય. પણ એમ રા. મણિલાલે કાઢી પણ સ્થળે કહ્યું છે? અને વૃત્તિનું નિરૂપણ ચાલતું હોવાથી વ્યાવહારિક દશાની વાત છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. માટે મણિલાલનું કહેવું શંકર સિદ્ધાન્તથી ઉલટું છે, એમ માનવું એ તદ્દન બ્રમ છે ‘પરિણામ’નું નામ સાંભળી રા. શંકરને ‘અબ્રહ્મણ્યં અબ્રહ્મણ્યં’ ભલે થાય-પણ શંકરાચાર્ય જેવાને, તેમજ શ્રી સર્વજ્ઞ મુનિ અને શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા એમના પ્રસિદ્ધ અનુયાયીઓને પરિણામવાદ બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કારમાં ઉપયોગી નજાયો છે. ઉપર કહ્યું તેમ, શંકરાચાર્ય પરિણામનાં દેદાન્ત લઈ એમાંથીજ વિવર્તવાદ ઉપજાવી કાઢે છે-અને તે એજ દલીલથી કે કારણને કાર્યરૂપે વિકૃત (કેવળ બિન્ન) થતું માની શકાતું નથી; અને અવિકૃત (કેવળ અભિન્ન) રહે છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, તેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી, અને છે એમ પણ કહેવાતું નથી. માટે એ અનિર્વચનીય, મિથ્યા, વિવર્તરૂપ છે, રા. મણિલાલ જે પ્રકારના પરિણામ બતાવે છે: વિકૃત અને અવિકૃત. હવે વિચાર કરતાં સહજ જણાશે કે કેટલાક પરિણામમાં વિકૃત-ત્વ વધારે પ્રતીત થાય છે (જેમકે ક્ષીર-દધિમાં) અને કેટલાકમાં અવિકૃતત્વ વધારે પ્રતીત થાય છે; (જેમકે સુવર્ણ-કુંડળમાં) એ ઉપરથી આપણે કેટલાકને ‘વિકૃત’ કહીએ અને કેટલાકને અવિકૃત કહીએ. પણ ખરૂં જોતાં પરિણામમાં કેવળ વિકૃતત્વ પણ નથી, અને કેવળ અવિકૃતત્વ પણ નથી, એ સ્પષ્ટવા માટે રા. મણિલાલે જે પરસ્પર વિરુદ્ધ

રા. શંકરે આ બાબત વિનાકારણ બારે કરી મૂકી છે. આતું એક પણ સ્થળ બતાવે તો રા. મણિલાલ શંકર સિદ્ધાન્ત સમજતા ન હતા એમ સ્વીકારવામાં અમને હરકત નથી. અને એ સુદાથી આધા ખરી જઈ સો સંસ્કૃત દીક્ષાઓના ઉતારા ટાંકશે તો પણ એ નકામા છે.

રા. શંકરાચાર્ય કેટલેક સ્થળે કાર્યને કેવળ શશશૃંગવત્ જણાવે છે એ વાક્યની સાથે પણ આનો સંમન્વય થઈ શકે છે.

ઉદાહરણો લીધાં છે. પરિણામવાદ ઉપર શ્રી સર્વત્રમુનિના શ્લોકોના વ્યાખ્યાનમાં શ્રી મધુસૂદનસરસ્વતીના નીચેના શબ્દો ધ્યાન દહને વાંચો.

ન કેવલં શ્રૌતાદ્યમત્યાસત્યા પરિણામવાદાભ્યુપગમઃ કિંતુ તેન વિના શિષ્યં પ્રતિ શુદ્ધાદ્યોપપાદનાસંભવાદપિ સોઽભ્યુપેતઃ ।

નનુ મુમુક્ષોઃ પરિણામાદિધિયં વિના શુદ્ધબ્રહ્મસાક્ષાત્કારઃ કયં ન ભવેત્ નહિ વિરુદ્ધયોર્હેતુહેતુમદ્વાવોઽસ્તીત્યાશંક્યાહ ।

• પ્રથમસૃષ્ટિવાક્યાદિસમન્વયાલોચનેન બ્રહ્મૈવ પ્રપञ્ચોપાદાનં મૃદિવ ઘટસ્વેત્યવગચ્છતિ । ઉપાદાનતૈવાત્ર પરિણામગિરા વિવક્ષિતા । અથ તદનન્તરમારમ્ભણાયધિકરણન્યાયેન નિપથેવાક્યતાત્પર્યાલોચનેન સૃષ્ટિવાક્યાર્થો વિવર્તેત્યવગચ્છતિ પૂર્વબુદ્ધિં વિના બ્રહ્મણિ પ્રપञ્ચસ્ય વિવર્તેત્વનિશ્ચયાસમ્ભવાત્ । યત્ર યદવગતં તત્રૈવ તન્નિપથે તસ્ય મિથ્યાત્વનિશ્ચયેન તસ્ય વિવર્તેત્વં નિશ્ચીયેતેતિ બ્રહ્મણિ પ્રપञ્ચાસન્નકપરિણામધીરપસિતૈવ । ન વા પ્રપञ્ચસ્ય વિવર્તેત્વધિયમન્તરેણ શુદ્ધાત્મસાક્ષાત્કારો ભવેત્ ।

અતઃપરિણામાદિધિયોઽપ્યસ્તિ સાક્ષાત્કાર ઉપયોગ इत्यर्थः ॥

લીડી દોરેલા બધા શબ્દો ઉપર ધ્યાન આપો અને કહો કે પરિણામવાદનું નામ સાંભળી “અબ્રહ્મણ્યં અબ્રહ્મણ્યં” કહેવા ઉભા થનારાઓના આ શબ્દો છે? રા. શ્રીફે શાંકર વેદાન્તના કેટલાક ગ્રંથોમાં પરિણામની વાત વાંચી છે, એટલા ઉપરથી શાંકર વેદાન્તમાં સર્વેન એજ મતનુ પ્રતિપાદન થતું જોઇએ એમ એ ધારે છે. પણ એમણે જાણ્યું જોઇએ કે કેટલાક શાંકર વેદાન્તીઓ માયાનો પરિણામ માનવા ના પાડે છે અને તે એટલા માટે કે, માયા તો એક શક્તિ છે, અને શક્તિ કોઈ પણ કાર્યનું ઉપાદાન થઈ શકતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે, મૃતિકા એ ઘટનું ઉપાદાન છે, મૃતિકાગત શક્તિ ઉપાદાન નથી—અર્થાત્ માયા બ્રહ્મગતપ્રકૃતિનવી નિર્બાહક છે, એનામાં સ્વતઃ પ્રકૃતિત્વ નથી.

શાંકર વેદાન્ત પ્રમાણે વળી જ્ઞાન અનાદિ છે એમ ખતાવવા માટે રા. શ્રીફે “જ્ઞાનાવૃત્તેદકત્વાદ્ય વૃત્તૌ જ્ઞાનત્વોપચારઃ” એ વેદાન્તપરિભાષા નામના ગ્રંથની પકિત અને એને લગતી દીક્ષાઓ ટાંકી છે; પરંતુ એનાથી તુરંત પહેલાંના “વૃત્તિવિશિષ્ટં ચૈતન્યમાદિમાવિત્યુચ્યતે” (“વૃત્તિવિશિષ્ટ ચૈતન્ય આદિમત્ કહેવાય છે,”) એ શબ્દો એમણે શા માટે મૂકી દીધા છે, એ સમજી શકાતું નથી જેમણે “સસ ખાતર” સામાન્ય સૌજન્યની મર્યાદા પણ તોડી નાંખી છે એ શુદ્ધસ્થ જાણી જોઇને, પોતાની વિરુદ્ધ જનારા તુરંત પહેલાંના શબ્દો છોડી દઇ, વાચકને બ્રાન્તિમાં નોંખવાનો ચત્ર કરે એ સંભવતું નથી. વધારે સંભવિત-કશ્ચના એ છે કે વેદાન્તપરિભાષાનો આ ભાગ રા. શ્રીફે સમજી શક્યાજ નથી. અન્યકારનો ઉદ્દેશ ચૈતન્યનું અનાદિત્વ નહિ પણ આદિમત્સાધવાનો છે. અને તે આ રીતે: “પ્રલક્ષ્યપ્રમા ચૈતન્ય છે.” એમ અન્યકાર કહે છે; પણ એ ઉપર પોતે સ્હામા પક્ષની

એક શંકા ઉઠાવે છે કે-ચૈતન્ય તો અનાદિ છે સારે ચક્ષુરાદિ એનાં કરણ કેમ હોઈ શકે કે જેથી ચૈતન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમા અને ચક્ષુરાદિ એ પ્રત્યક્ષનાં પ્રમાણ કહેવાય ? એનું પોતે સમાધાન કરે છે કે-જો કે ચૈતન્ય પોતે અનાદિ છે, તથાપિ એની અભિવ્યંજક વૃત્તિ, દૃષ્ટિયસંનિ-કર્તાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે વૃત્તિવિશિષ્ટ ચૈતન્ય આદિમત્ (૧૪૫) કહેવાય છે. વૃત્તિને પ્રમા ન કહેતાં ચૈતન્યને પ્રમા કહ્યું છે. કારણ કે ચૈતન્યજન મુખ્ય 'જ્ઞાન'-શબ્દાર્થ છે. વૃત્તિ તો જ્ઞાનની અવચ્છેદક હોવાથી ઉપચારે કરી 'જ્ઞાન' કહેવાય છે. અન્યકારે "પ્રત્યક્ષ-પ્રમાત્વત્ર વૃત્તિરેવ" એમ ન કહેતાં "પ્રત્યક્ષપ્રમા ત્વત્ર ચૈતન્યમેવ" એમ કહે છે એ જોવા નહું છે. ચૈતન્યને અનાદિ માનવું, અને વૃત્તિને આદિવાણી માનવી એમ વ્યવસ્થા ન કરતાં ચૈતન્યનાજ અનાદિ અને સાદિ એમ બેદ માનવા—એમાં મુદ્દાજ એ છે કે ચૈતન્ય પરતુતઃ અનાદિ છે છતાં આદિવાણી વૃત્તિને લઈને આદિવાણું પણ બને છેઃ અનાદિત્વ પારમાર્થિક છે અને આદિમત્વ ઔપાધિક છે. અને એમ વ્યવસ્થા કરવાનો ગૂઢ હેતુ એ છે કે વૃત્તિ સ્વતઃ કાંઈજ નથી—માત્ર ચૈતન્યને લઈને જ છે તે છે.

પ્રમાને વૃત્તિ ન કહેતાં ચૈતન્ય કહીને ચૈતન્યની આદિમત્તા અન્યકારે સ્વીકારીઃ એ આદિમત્તાને ચૈતન્યના અનાદિત્વના સિદ્ધાન્ત સાથે શી રીતે ઘટાવવી એ બતાવવાનો અન્ય-કારનો પ્રયત્ન છે. બીજી રીતે-કહીએ તો ચૈતન્યનું અનાદિત્વ તો કયુલ છેજ, એ વિષે તો શંકાજ નથી—પણ તે સાથે ચૈતન્ય આદિમત્ પણ છે, અને તે (અનાદિત્વને બાધ આવ્યા વિના) શી રીતે, એ અત્રે બતાવવામાં આવે છેઃ અર્થાત્ વેદાન્તપરિભાષાનો આ સ્થળે પ્રયત્ન રા. શ્રીકૃષ્ણ ધારે છે એથી ઉલટોજ છેઃ આ પ્રયત્ન અનાદિત્વ સિદ્ધ કરવામાં માટે નથી પણ આદિમત્ત સિદ્ધ કરવા માટે છે. આ તાત્પર્ય બિલકુલ ન સમજી, બાણે ચૈતન્યનું અનાદિત્વ સિદ્ધ કરવાનો અત્રે પ્રયત્ન હોય એમ રા. શ્રીકૃષ્ણ સમજે છે!

આ પ્રમાણે રા. શ્રીકૃષ્ણ લેખ ઉપર, તેમાં પણ વિશેષે કરી એમની શાંકર વેદાન્તની સમજણ ઉપર, અમારે સવિસ્તર ટીકા કરવી પડી છે. જે ગૃહસ્થ વખતોવખત શાંકર સિદ્ધાન્ત ઉપર લખવાની અને લાપણ આપવાની હિંમત ધરે છે, એમને શાંકર સિદ્ધાન્ત તમે બિલકુલ સમજ્યાજ નથી એ શબ્દો થોડા આશ્ચર્યજનક અને અસહ્ય થઈ પડનાર નથી. પણ રા. શ્રીકૃષ્ણ ન્યારથી આ વિષય ઉપર લખતા થયા છે, સારથી એમને માટે અમારું માનવું છે, કે એમણે વેદાન્તનું શ્રવણ કર્યું છે પણ મનન બિલકુલ કર્યું નથી અને તેથી આજ આ પ્રસંગ આવતાં એ નિષાલસ શબ્દો કહેવાની જરૂર જણાઈ છે. આના ઉત્તરમાં એમે એજ શબ્દો અમારા ઉપર પાછા ફરતા જોઈશું તો એમાં અમને નવાઈ લાગવાની નથીઃ એમે એને પુષ્પવત્ વધાવી લઈશું, અને એ શબ્દો સાથે વાસ્તવિક વેદાન્તદાર દલીલ કેટલી છે, એજ તપાસીશું.

માયા-અવિદ્યાસ્વતઃ કાંઈજ નથી, બ્રહ્મનો ઉપાધિ હોઈ એ જ છે તે છે. અર્થાત્ અવિદ્યાને જગતનું કારણ જ્ઞાનવામાં આવે છે સારું પણ બ્રહ્મને જગતનું કારણ માનવાનું તાત્પર્ય છે—પણ એ કારણતા વાસ્તવિક નથી, એમ બતાવવા માટે અવિદ્યા શબ્દ છે, એ કારણતા અવિદ્યાને લીધે છે એમ કહેવાય છે. રહામાં પક્ષની ભૂલ અવિદ્યાને બ્રહ્મથી સ્વતન્ત્ર શક્તિ રૂપે માની લેવામાંથી ઉપજે છે.

આથી દ્રષ્ટા—
'એક અનેકભાગ-પ્રવાસી'
અભિનિષ મણિલાલ નશુભાષ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી—
પ્રોફેસર આનંદશંકર આપુલાઈ કુવ
એમ. એ. એલએલ. બી.

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-આદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૭, અંક ૬.]

(માસિક.)

[જુન. ૧૯૦૨.

ધ્યારા પક્ષી.

(મહેલું.)

(ગઝલ.)

મધુરા સ્વરે, તીણા ચરે લલકારી ગાયન ક્યાં કરે ?

ઉત્સુક કણ્ઠપુટે સુધા સ્વર રેડવા, ક્યાં ક્યાં કરે ?

મધુરાં

આ તરુણ અનુપમ તરુ લતાઓ અનિલ લહરીમાં ઝૂંકી,

દર્ધ માન, ફરી શીર સાન, બોલાવેઃ જતાં ત્યાં કેમ ડરે ? મધુરાં

નિજ પત્રસંપુટમાં પરીક્ષેલાં ફોલો મીઠાં મીઠાં,

આપી કરે સત્કાર, તે તરછોડીને તું ક્યાં કરે ?

મધુરાં

કોમલ કુસુમલતા સુકોમલ કુસુમકર્ણી ખીલાવીને,

આદર પરાગે આપતી ત્હેને અનાદર કેમ કરે ?

મધુરાં

અતિ મન્દ સુખદ મધુર હાસ્ય મૃદુ મુખે રમતું રસે,

ને નયન ઝરતાં પ્રેમથી ત્હેને વિસારી ક્યાં જશે ?

મધુરાં

જે, જે, અરે ! તુજ માટ કોમલ અંગ સહુ કરમાવતી,

મકોચતી સૌન્દર્ય, કંઈ દરકાર ત્હેની ન કેમ કરે ?

મધુરાં

નિર્ભજ સરિતા સરી સરી શીતલ સૌંકર ઉરાડીને,

રસપાન પાવા આવતી ત્હેને ન સ્વાગત કેમ કરે ?

મધુરાં

હંડ અતિ હંડ જળે છીપાવશે ત્હારી તૃપા,

પુઝાવશે દિલ આગ ત્હેને કેમ તરછોડે, અરે !

મધુરાં

તથા ખલકની ખૂખી બધી, પરિપૂર્ણ સર્વ પ્રકારમાં,
જાએ ઉંચે અવકાશમાં ઉડવાનું કેમ ગમ્યું ત્હને ? મધુરાં
સુખ દુઃખના દરિયાવમાં પ્રેમાર્મીના લ્હાવો હવે,
તે દૂર દૂર પ્રદેશમાં મળશે, અરે ! ક્યાં ક્યાં ત્હને ? મધુરાં
અવિનાશી આશાની, અરે ! ત્યાં લલિત લહેઝત ના મળે;
આશાનિરાશારહિત જીવન ગાળવામાં શું મજા ? મધુરાં
આ દોરતને અહિં દુનિયાના આરમાં નાંખી દઈ,
ફરવું સ્વચ્છંદે એકલું ગમ્યું, ખોલ, ત્હેમાં શું મજા ? મધુરાં

હીરા.

નદી અને ખાલા.

(મળેલું.)

રાગ—રંકનો.

લઈ જા મ્હને તું—

કઠિણ પર્વતથી નીકળંતી—અથુ પ્રવાહિથી ટપકંતી,
નીચે ભેચે જતી જ નમંતીરે ! નદી ! લઈ જા મ્હને તું.
અસુર-પિયર ખે કંઠ વસંતી—તેમ તું એ ખે કંઠ રહંતી,
આન્તરને જ દળન્તીરે ! નદી ! લઈ જા મ્હને તું.
વાંકી ચુંકી અતિશ વળન્તી, દુઃખ ભારે હું જેમ પળન્તી;
વલ્લે પાછી નહીં જ વળન્તીરે ! નદી ! લઈ જા મ્હને તું.
ઉપકળે હયને ધ્રુવન્તી—તેવી આજ બની ચૂવંતી,
બહેતી સુખે ને સુવન્તીરે ! નદી ! લઈ જા મ્હને તું.
મૂઝ વિષે અતિ—સૂક્ષ્મ રહન્તી—આગળ જાતાં ભાર વહન્તી,
ગતિ હયની સરખી જ ગણુન્તીરે ! નદી ! લઈ જા મ્હને તું.
પટ—આગળ જાતાં વાંધંતો, કોણ ગતિથી આર્પંતો.
કાળ કંઈ ન ગણુન્તોરે ! નદી ! લઈ જા મ્હને તું.
મલિન—પણથી સ્થીર ઠરન્તી—હૃદય વિષે શુદ્ધ ભાવ લારન્તી,
ગતિ સરખી જ ગણુન્તીરે ! નદી ! લઈ જા મ્હને તું.
આજ મલિનતા દૂર ખસન્તી—તુજ-મુજની-ધૃષ્ટિ-ગાન બણુન્તી.
રંક તરંગ ગણુન્તીરે—નદી ! લઈ જા મ્હને તું.

પાપી અને નિષ્પાપી કવન્તા-આપણુના શુદ્ધ ભાવ ભવન્તા.
 તેહ નથી બળવન્તારે ! નદી ! લઈ જા મહને તું.
 શું ! કર્તવ્ય કર્યો જ કરન્તાં-છે-યશ-અપયશ-ભાવ બળન્તાં,
 નિધિ મળતાં ફળવન્તારે ! નદી ! લઈ જા મહને તું.
 તા. ૨૮-૪-૦૨.

નાગર-મહાકર.

ગંગા લહરી.

(મળેલું.)

(શિખરિણી વૃત્ત.)

મને લાગે તારું સકલ વસુધામંગલ જલ,
 રમે લીલાથી જે જગત વિભુ તદ્ભૂત વિમલ.
 શ્રુતિની સારોક્તિ સુર-સુકૃત-મૂર્તિ જ અચલ,
 સુધામયો તારું સલિલ હરજે કવેશ અખિલ ॥૧॥

વિપત્તિ દીનોની કુમતિ મનુજેની મક્તતિ,
 નિવારે જે રહેજે સુકૃત પડનાં લોચન પથિ.
 અવિદ્યા વૃક્ષોનું દલનકર દીક્ષાગુર, અહ !
 મને આપો તોયે-પ્રવહ તવ તે જ્ઞાતિ-નિવહ ॥૨॥

ભવાની માત્સર્યે સ્વકપટ કટાક્ષો તુજપરે,
 કરે, ત્યારે ક્રોધ પ્રગલ તવ થાયે ક્ષણભરે !
 ઉડે આવિર્ભાવે પૃથુલલહરો ત્વજજલપરે,
 શીરે શર્ભુના, તે જન-કલુષના સત્વર હરે ॥૩॥

ન કીધું સત્કર્મોચરણ પણ તારું સ્મરણ તે,
 હરે તત્પાપો તું, તિમિર હરતો જોમ રવિ તે !

૧ સકલ પૃથ્વીને મગલદાયક, લીલામાં જગત ઉત્પન્ન કરનારા પ્રભુની શુદ્ધ શક્તિ, શ્રુતિનો મથિતાર્થ, દેવાદિકોના સત્કર્મોની મૂર્તિ એવું જે તારું પાણી તે મારા બધા કવેશ-કુઃખનું હરણ કરજો !

૨ દીન જનોની આપણ હરનારું, માણસનીદુષ્ટ બુદ્ધિ તથા પાતકો નિવારનાર, અગાનરૂપ વૃક્ષો તેમજ પાડવામાં કુશલ એવા તારા પાણીનો પ્રવાહ મારું કલ્યાણ કરજો.

૩ અદેખાદિમાં પાર્વતીએ ત્યારે તારાપર કૃપાદષ્ટિ કરી ત્યારે તને મોટો કોપ ચહડવાથી તારા પાણીની લહેરો શીવજીના માથાપર ઉછાળા મારવા લાગી, તે જનોનાં પાતક ઝટકરણ કરે છે.

૪ કશું એ સારાં કામ ન કરતાં પણ જો તારું સ્મરણ કર્યું હોય તો જોમ સ્વરજ અધકા-

અહા ! એ ત્વન્મૂર્તિ અમર-નિકરાધ્ય સસિલ,
મનસ્તાપો પાપો ત્રિવિધ હરજો સિદ્ધ અર્જિલ ॥૧૪॥

ત્વદ્વધારે મારાં તનમન કુલાઈ છલકિયાં,
તિરસ્કારે ત્યારે અમરનિકરો નીચ ગણિયા ।
ઉપેક્ષા મારી જો કરીશ હમણાં સાચ, જનનિ,
રડું કોની પાશે નિડર મનથી, તું વદ મને ॥૧૫॥

નૃણુપ્રાચ પ્રાજ્ય ત્યજ જ નિજ રાજ્ય ક્ષિતિપતિ,
વસે ત્વત્તીરે જ્યાં વસિલસિલ આવે અથડતી ।
હસાવે માધુર્યે તવ મુગ્ધ પીયૂષરશ્મિને,
હસે એવું પ્રાશી શુણ્વરહિત તે મોક્ષ મુખને ॥૧૬॥

નૃપસ્ત્રીવક્ષો જ મૃગમદ વિશાસે લપટતાં,
પ્રભાતરનાને તે, જનનિ, તવ તોયે જ બળતાં ।
શરીરો લેઈને વિમલ મૃગનાં રૂપ વરિને,
સુરશ્રેણી સાથે મુખમહિ વસે નંદનવને ॥૧૭॥

હઠે લાવે શાંતિ સ્મરણ કરતાં જ ક્ષણભરે,
તને ગાતાં, માતા ! ત્વરિત ભવ તાપો સહુ હરે ।
શ્રુતિને લાગે છે અતિ મધુર ગંગાપદ તવ,
તતુત્યાગે મારા મુખમહિ વસો તે અભિનવ ॥૧૮॥

રનો નાશ કરે છે તેમ તું તેના પાતકોનો નાશ કરે છે. સર્વ દેવોને વંધ એવું જો તારૂં પાણી તે મારા મનના સંતાપ તથા ત્રણે જાતના પાપો હરણ કરજો.

૫ મેં તારા આધારપર શુભાન રાખી બધા દેવોને પિત્રાર્થી; અને હવે જો તું મને છોડી દઈશ તો, હે માતા, તું જ કહે મને કે હું નિડર મનથી કોની પાસે રડું ?

૬ મોટા મોટા રાજ્યો પોતાનાં રાજ્યોને તસલા સમાન ગણી ત્યાગ કરી જ્યાં તારી લહેરો અથડાય છે એવે તારે તીરે આવી વસે છે; અને અમૃતને રશ્મિમાં હસાવડું તારૂં પાણી પી સ્વર્ગ મુખને હસે છે.

૭ રાજ્યની સ્ત્રીઓ સવારે તારા જલમાં ન્હાય છે ત્યારે તેમના સ્તનોને ચોપડેલી કસ્તૂરી તારાં પાણીમાં બેળાય છે. ત્યારે તે (કસ્તૂરી) શુદ્ધ યદ્દ હરણનાં રૂપ લેઈ દેવગણ સાથે નંદન વનમાં મુખે રહે છે.

૮ હે માતા ! સ્મરણ કરતાં એક ક્ષણમાં હૃદયને શાંત કરનારું, તારાં રડાં ગીત ગાવાં સંસારનો સંતાપ હરનારું અને કાનને મીઠું લાગનારું, એવું તારૂં “ગંગા” નામ, મરતી વખતે, મારા મુખમાં વસજો ।

જલે ત્હારે કીડ કરિ જ બહુ સંતોષ કરતા,
 નથી કાગોળા તે સુર-પતિ-પુરે કામ સરતા ।
 નિવાસે નાશે છે જન-જનિ-મૃતી દુઃખ મનનાં,
 અહા ! તારૂં તીર શ્રમ મમ હરે સાચ દિલનાં ॥૧૫॥
 ન દેખે જ વેદો, ગત-નિષ્કલ-બેદો સ્વનયને,
 ન જ્યાં એ ઇવોની વીસરતી મનોવાચ સરણી ।
 નિરાકારી ભારી વિમલ અવિનાશી સુરધુની,
 સ્વયં જોતિ પ્રહારકુરણુ નથી તું અન્ય, જનનિ ॥૧૬॥
 મહાદાને ધ્યાને બહુવિધ વિતાને ત્રિભુવને,
 તપોએ ઘોરોએ સુલભ મળતું જે ન જનને ।
 અહા ! એવું આપે હરિપદ સહેજે તવ જલ,
 સમત્વે તે તારી ક્રમ જ તુલના થાય સફલ ॥૧૭॥
 સદા જોતાં જોને ભવભય જનોનું પરિહરે,
 અહા ! ત્વ-મૂર્તિનો અતુલ મહિમા કોણુ વિચરે !
 ઉમાખેદકોધાનુભવમુખે લાપિ ન જરા,
 તને યત્ને રાખે શિવ નિજ જટાબુટમહિરા ॥૧૮॥
 બિહે છે જને તે પિગુનજન સંસ્કારહિત,
 કદા નોઆરે જે ત્વજ મન થકી મત પતિત
 જનોનાં તે પાપો સહજ હરતાં થાક ન ગણે,
 અહા ! એવી એક પ્રગટ વિભવે તું જ જનની ॥૧૯॥

૯ કામગ્યોને તારા જળમાં કીડ કરતાં એટલું તો સુખ થાય છે કે ઈંદ્રની અમરાવ-
 તીના સુખ પણ તે ધિત્રારે છે, અને રથાં હોય તો માણસના જન્મ મરણનાં સહુ દુઃખ
 હરનારૂં એવું જે તારૂં તીર તે મારા દીલના બધા શ્રમનું હરણુ કરજો.

૧૦ જોના બધા ભેદ વેદ પણ જાણી શકે નહીં, જ્યાં માનવી પ્રાણીની બુદ્ધિ પહોંચી શકે
 નહીં જોને આકાર નહીં, જે અત્યંત શુદ્ધ અને અવિનાશી અને સ્વયં પ્રકાશ એવું જે પ્રહર
 તેજ તું છે બીજું કશું પણ નથી.

૧૧ મોટાં મોટાં દાન કરીને, જુદા જુદા વિધિઓ કરીને અને લયંકર તપશ્ચર્યા કરીને માણ-
 સને ત્રિભુવનમાં પણ સાધ્ય ન થનારૂં હરિપદ તે તું સહેજમાં આપે છે ત્યારે તારી સર-
 ખામણી કેમ થઈ શકે ?

૧૨ જોને જોતાંવાર લોકોનું સંસારભય નષ્ટ થાય છે અને જોના મહિમાનું વર્ણન થઈ
 શકે નહીં એવી જે તું તે તને, પાર્વતીનો કોપ કે દુઃખ મનમાં ન લાવનાં શીવજી પોતાની
 જટામાં રાખે છે

૧૩ નીચ દુષ્ટ લોકો પણ જે કરવા બીહે છે, પાપી તથા મદ્યથી અથથેલ લોકો ઉચ્ચાર
 પણ કરતા નથી એવાં જનોનાં પાપોનું તું સહજ હરણુ કરીને થાકતી નથી; ત્યારે, હે
 મારા ! આ જગતમાં એની વૈભવશાળી તું જ એક પ્રગટ થઈ.

કરોલાધન હર્પલ.

*(મળેલું.)

જગત્ક દેશમાં સર વિલિયમ હર્પલ નામનો એક ઘણો નામાંકિત ન્યોતિ:શાસ્ત્રવેત્તા થઈ ગયો; જેણે દુનિયામાં પહેલવહેલી જ મોટી (ચાલીસ કુટ લંબાઈની) દુર્ગિને તૈયાર કરી; તથા તેના ચોગે તેણે એક નવીન ગ્રહની શોધ કરી અને તેથી તેની દુનિયામાં ઘણી ખ્યાતિ થઈ. તેને એક ન્હાની બહેન કરોલાધન હર્પલ નામની હતી. તે પોતાના બાઈના સહવાસમાં રહીને તથા તેને અનેક પ્રકારે મદદ કરીને એટલી તો યોગ્યતાએ પહોંચી કે તેની પણ કીર્તિ તેના બાઈ પ્રમાણે સર્વ સુધરેલા દેશમાં ગાજી રહેલી છે. તેણે એક પછી એક એવા આઠ ધૂમકેતુના શોધ કર્યા, તથા બીજી અનેક પ્રકારની શોધમાં ઘણી મદદ કરી.

જગત્કમાં ' રોયલ ઍસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટી ' નામની એક ન્યોતિ:શાસ્ત્રવેત્તા પઠિતોની સભા છે. તેના સભાસદ થવું એ ઘણી યોગ્યતાનું લક્ષણ છે. તે માન આ બાઈને મળ્યું હતું. તેમજ પ્રશિયાના મહારાજા દરવર્ષે કોઈપણ શાસ્ત્રવિશારદ પુરુષને સન્માનાર્થે એક સોનાનો ચાંદ બક્ષીસ આપતો હતો તે એક વર્ષ આ બાઈ પણ મેળવવાને બાગ્યશાળી થઈ હતી. તે પ્રમાણે જ ઇતર કેટલાક શાસ્ત્રપરિપક્વની રીતથી તેની યોગ્યતા જાણી હતી. સારાંશ કે, તેના જેટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રીઓ યુરોપીય રાજ્યોમાં પણ કવચિત જ મળતી હતી. પરંતુ એટલું છતાં પણ તેને પોતાની વિદ્યાનું, કિંવા યોગ્યતાનું લેશ પણ અભિમાન ન હતું. કોઈ તેની પ્રશંસા કરે તો તેને પસંદ પડતું નહિ; તે મનમાં એમ ધારતી કે મહને વખાણવાથી મહારા બાઈની યોગ્યતા ઘટશે. અને તેથી તે વારંવાર કહેતી કે ' જેમ એક સુધાર પોતાનું કામ કરવા માટે નાના પ્રકારનાં હથિયારો રાખે છે તેમ, મહારા બાઈએ તૈયાર કરેલું હું એક હથિયાર જ છું. મારી થી યોગ્યતા ? તે મહને અમુક અમુક કર એમ કહે છે; અને તે પ્રમાણે હું કરું છું. મહે પોતે એવું કંઈ કર્યું નથી. જે કંઈ મહને આવડે છે તેનું સર્વ માન મહારા બાઈને ધટે છે. એકાદ કુતરાને પણ શીખવે તો તે પણ મહારા જેવું જ હોશિયાર થાય ! ! '

આમ જો કે હતું તો પણ મહોટા મહોટા વિદ્વાન તથા શાસ્ત્રજ્ઞ લોકોનું તેના વિષે ઘણું જુદું જ મત હતું. એક પ્રસંગે ' ઍસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટી 'એ મહોટા સમારંભ કરી તેને એક ચાંદ આપ્યો. તે વખતે સાઉથ સાહેબ નામનો મહોટા પઠિત અધ્યક્ષ રચાતો હતો. તેણે તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે, ' સર વિલિયમ હર્પલનું નામ તેમની કરેલી શોધથી અમર થયું છે, એ હું પણ કબૂલ કરું છું પરંતુ તે થવામાં ઘણું અંશે તેમની બહેન મરણજીત છે. નક્ષત્રાદિનો વેધ લેવો, ગણિત કરવું, અને હરેક પ્રકારની વ્યવસ્થાનું કામ તે સ્વતઃ કરતી હતી. પણ એ સિવાય તેણે પોતે જ અનેક શોધ કર્યા છે તે ઉપ-

રથી તે કેવળ કહેલું કામજ કરનાર હતી, એમ બિલકુલ કહી શકાય નહિ ' એમ કહીને તેણે જે નાના પ્રકારના શોધ કર્યા હતા તેનું શાસ્ત્રદષ્ટિએ કેટલું મહત્ત્વ છે તે પણ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું. અને છેવટ બોલ્યા કે ' આ બાઈ બહેન પૈકી કોની વધારે પ્રશંસા કરવી તેનો હું નિર્ણય કરી શકતો નથી. કારણ, જે પ્રમાણમાં બાઈની બુદ્ધિમત્તા વિશાળ, તેટલાજ પ્રમાણમાં બહેનનો ઉદ્યોગ પણ જળવે છે. ' સારાંશ પોતાના બાઈની યોગ્યતા ધણી વધારે છે એ દેખાડવાને ઉદાર બુદ્ધિથી જોકે પોતાને એટલી ક્ષુલ્લક તે સમજતી હતી તો પણ વાસ્તવિક સ્થિતિ તેવી નહોતી, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તથાપિ આટલી યોગ્યતા તેના બાઈને લીધે તેનામાં આવી તે આપણે વિસરવું નેહ્યું નહિ. જો કે તેની ક્ષુદ્ધિ ધણી વિલક્ષણ હતી. પણ તેને યોગ્ય દિશા વારંવાર બતાવવાનું કામ તેણે કર્યું, તે ઉપરથી તેને પોતાના બાઈના 'કુતરા' કિંવા 'હથિઆર' કહેવા કરતાં તે એક ઉત્તમ 'સતાર' હતી તથા તેમાંથી તે પોતાના કૌશલ્યથી નાના પ્રકારના પોતાને જોઈએ તેવા કામલ, તીવ્ર, સ્વર ઉત્પન્ન કરતો હતો એમ કહેવું એ વધારે સુઘટિત હતું. તેના કહેવા ઉપરથી તે પ્રથમ તેની ચાકર થઈ, અને તેના કહેવાથીજ તે જ્યોતિ:શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગી, તથા તેમાં તે એટલી પારંગત થઈ. તેજ પ્રમાણે કદાચિત્ જો તેને એકાદ વિદ્યાનો અગર ક્વાનો અસંગ લગાડ્યો હોત તો તેણે તેમાં પણ એવીજ કુશલતા જણાવી નામ કલાડ્યું હોત, એમાં જરા શકા લેવા જેવું નથી. મતલબ કે, આ સર્વ તે બંને બાંકું-બાઈ બહેનમાં જે અલગ પરસ્પર પ્રેમ હતો તેનું ફળ છે. તથા આવા પ્રકારનો નિષ્કપટ, તથા નિષ્કામ પ્રીતિના યોગથી મનને કેટલી મ્હોટાઈ આવે છે, કિંવા માનસિક શક્તિનો પણ કેટલો વિકાસ થાય છે તે આ બાઈના ચરિત્રથી વાંચનારને સહજ જણાઈ આવશે.

કરોલાઈન હર્પલ એ ઇ. સન. ૧૭૫૦ માં હોનોવર (જર્મની દેશમાં) જન્મી. તે છ બાંકું પૈકી પાંચમી હતી, પરમેશ્વરે તેને આયુષ્ય પણ સાદું આપ્યું હતું. તે અણખું વર્ષની ડોશી થઈને ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં મરણ પામી. એટલા દીર્ઘકાળમાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કેટલાક બનાવ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ બન્યા હતા. સને ૧૭૫૬ માં શિરખન (પોર્તુગાલની રાજધાની) જે શહેરમાં એક ઘણા પ્રચંડ ધરતીકંપ થયો હતો તે તેને યાદ હતો. તેમજ ફ્રાન્સ દેશમાં ૧૭૮૯ થી ૧૮૧૫ સુધી જે મ્હોટી રાજ્યક્રાંતિ સંબંધનું વાદળું ચડી આવ્યું હતું, તેનું તેને સારું સ્મરણ હતું. તેજ પ્રમાણે જોવો એકાદ ધૂમકેટુ આકાશમાં દેખાઈ ક્ષણવારમાં આકાશમાં પોતાનું તેજ મેળવી અદસ્ય થાય છે, તે પ્રમાણે થયેલા ને-પોલિયન બોનાપાર્ટ બાદશાહનું ચરિત્ર અથવા ઇતિ સુધી સમગ્ર તેણે તેની આંખે જોયું હતું. તે પછી યુરોપખંડમાંના સર્વ દેશમાં સમાજવાદી (Socialist) લોકોના મતનો પસાર થઈ તેમનું પ્રાબલ્ય વધવા માંડ્યું, તથા છેવટે તેમનું એક પ્રસિદ્ધ બંડ થયું. એ બનાવ પણ તેણે જોયો હતો. કરોલાઈન હર્પલને એકજ બહેન હતી તે હેનાથી સુભારે સત્તર વર્ષ મ્હોટી હતી. પૃથુ તે ન્હાનપણમાં પરણીને તે પોતાને સાસરે ગઈ હતી, તેથી ધરમાંના કામધંધાના સંબંધમાં પોતાની માને મદદ આપવાનું તમામ કામ કરોલાઈનને માથે પડ્યું. શિવાય, હાલમાં આ દેશમાં સ્ત્રીઓનાં કામધંધા સંબંધે તથા શિક્ષણસંબંધે જે સર્વત્ર સ્થ-જ જણાય છે, તેવાજ પ્રકારનો તે વખતે જર્મનીના લોકોનો વિચાર હતો. એટલે સ્ત્રીઓનું

કામ શું તો ફક્ત સંધ્યું ખાતું અને વધારે થાય તો છોકરાંનાં ઝલલાં ટોપી શીવતાં આ-
વડું એટલે બસ, એવો તેમનો મત હતો. તેના બાપના મનમાં તેને ઉત્તમ પ્રકારનું શિ-
ક્ષણ આપવું એમ હતું. પરંતુ તેની માં તે મતની વિરુદ્ધ હતી, 'માત્ર લખતાં વાંચતાં
આવડે એ પણ સ્ત્રીઓને ઉપયોગી નથી.' એમ તે કહેતી હતી. તથાપિ માને ખબર ન
પડે એવી રીતે એટલું તે શીખી હતી. તેનો બાપ ગવડ્યો હતો તેથી તે ક્વચિત્, ક્વચિત્
પોતાની સ્ત્રી ઘરમાં ન હોય ત્યારે ઘડી એ ઘડી ગાયન પણ શીખવતો હતો. પરંતુ એક-
દરે તેના ખરા શિક્ષણ વિષે જોયા જઈએ તો ન્હાનપણમાં તેને ધણું જોડું શિક્ષણ મળ્યું
હતું. તેણે ઘણી વૃદ્ધ થયા છતાં પોતાના બાળપણના શિક્ષણને અનુલક્ષી એક પત્ર લખ્યો
છે તેમાં તે લખે છે કે—

‘હું ઘરમાંની ચાકર હતી. મ્હારો આખો દિવસ શીવવા, વાશિદાં કાઢવામાં અને સં-
ધવામાં જવાનો. પરંતુ મ્હારા પિતાએ ગાયન સંબંધી જે ગાન મ્હને આપ્યું તે સિવાય
બીજું ઉપયુક્ત એવું કંઈ પણ ગાન મ્હને બાળપણમાં થયું નથી.’

તેનો મોટો ભાઈ વિલિયમ એ તેનાથી આશરે બાર વર્ષ મોટો હતો. તે ઘણો માયાળુ
સ્વભાવનો હતો. તે પોતાનાં બધાં બહેન ભાઈઓ પર પ્રેમ રાખતો હતો. કેરાલાઈન તો તે-
ના ગળાતું માઢણિયું હતું. તેને ઘણી પ્રિય હતી. પરંતુ તેમનો વડિલ ભાઈ જેકબ નામનો
હતો તે ઘણી તરેહવાર પ્રકૃતિનો હતો તેને કોઈકું કંઈ કામ પસંદ પડતું નહિ. તેનું કામ
કરવામાં કેરાલાઈન જરાપણ ચૂકે તો તે નિર્દયપણે ક્રોધમાં રત્ન વાપરવામાં ચૂકતો નહિ.
અને તે વખતે લીલું સૂકું બેતો નહિ. માર પડવાથી કદાપિ તે રડતી હોય તો માયાળુ
વિલિયમ પોતાની બેનને છાની રાખવા પોતાના ભાણ્યપરથી ઉઠતો એવો નાનપણથી તે બ-
ન્ને ભાઈ બેનનો એક બીજા પર રહેલો હતો. પરંતુ એવા પ્રેમથી પોતે એક બીજાને સહાય
કરીને કેટલાક સમય પછી મોટી કીર્તિ સંપાદન કરશે એવો ખ્યાલ (કલ્પના) તે વખતે
તેમના મનમાં આવ્યો પણ નહિ હોય !

તે વખતે ઈંગ્લેન્ડ તથા હોનાવર એકજ રાજ્યની સત્તામાં હોવાથી તે બન્ને દેશનો
અરસપરસ સંબંધ તથા લેવડદેવડ ઘણો હતો. વિલિયમનો બાપ એક પંડિતપણમાં બેન્ડ
ખાતાર હતો. તથા એન્ડમાં વિલિયમને પણ નોકરી લીધી હતી. કેટલાક વખત પછી તે પ-
લટણની બદલી ઈંગ્લેન્ડમાં થઈ તેથી વિલિયમને પણ તેના પિતાની સાથે જવાની જ-
ર પડી. તેનો પગાર ઘણો જ યોગ્ય હતો. તો પણ તેણે તેમાંથી કેટલાક પૈસા બચાવી તે-
માંથી ‘માણસની માનસિક શક્તિ ઉપર નિબંધ’ નામનું એક પુસ્તક ખરીદ કર્યું તે ઉ-
પરથી ગાન સંપાદન કરવા ન્હાનપણમાં પણ તેને કેટલી હોંસ હતી તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

નોકરીને વીધે વિલિયમને ઘણી વખત ઈંગ્લેન્ડ આવવું જવું થતું ત્યારબાદ કેટલાક
દિવસે બાપ (ઈંગ્લેન્ડનું એક શહેર) માં તેને એક દેહાણુ ગાયન શીખવવાની નોકરી
મળી. તેથી ઈંગ્લેન્ડમાં તેને કામમતું રહેવું પડ્યું; એમ થયા છતાં પણ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ
જૂદોળ હતો. નિર્વાહ જેટલાં નાણાં મળવા માટે તેને નોકરી કરવી પડતી; તથાપિ જ્યોતિઃ
સાક્ષનો અભ્યાસ કરવો તથા દુર્બિનમાં સુધારણા કરવામાં પોતાનું આયુષ્ય ગાળવાનો

તેણે જદા નિશ્ચય કર્યો. પછી યોગ્ય ૪ વર્ષમાં વિલિયમનો બાપ હોનોવરમાં મરણ પામ્યો. તે વખતે કરોલાઈન માત્ર સત્તર વર્ષની હતી. તેનું લગ્ન થયું નહોતું. ઘરની ગરીબાઈને લીધે તથા ઘરનો કરતોકારવતો પુરુષ જવાથી કામનો બોજો તેના પર ઘણો પડ્યો. તે પણ જેકબ સાહેબનો મિત્રજ સાચવવાનું કામ કરી થયું નહિ. તે બન્ને માદ્રીકરીયે ન્હાના પ્રકારના ખાવાના પદાર્થો તૈયાર કરી આપી પાંચ વર્ષ સુધી તેને કંઈ પણ કરી પડ્યા છીંદું નહિ. પછી કંઈ કામ સાફ વિલિયમ ઈંગ્લન્ડથી ઘેર આવ્યો ત્યારે આર દિવસ રહીને પાછો જતી વખત કરોલાઈનને સાથે લઈ ગયો. જે વાત જેકબને ઘણી નાપસંદ પડી હશે તેમાં શક નહિ; કારણ હવે તેના માટે સત દિવસ કાળજી રાખનાર કોઈ નહું નહિ !

ઈંગ્લન્ડમાં ગયા પછી તેનો આયુષ્યક્રમ બદલાયો. હોનોવરમાં સત દિવસ એકાદ ઘરની કામ કરનારની આકરડી પ્રમાણે વર્તવું પડ્યું, પણ અહીં આવ્યા પછી ઉદરનિર્વાહ માટે તે લોકોને ત્યાં ગાયન શીખવવા જવા લાગી અને બાકીના વખતમાં પોતાના બાઈને ગ્રહના વેધ લેવામાં, ગણિત ગણવામાં તથા દુર્ગિન વગેરે યત્રો તૈયાર કરવામાં મદદ કરવા લાગી. તેમજ તેના ઘરનું કામ પણ સંભાળતી. સારાંશ કે, સર્વ કામમાં તે પોતાના બાઈનો જ મજા હાથ ધરી રહી ! વિલિયમ શ્રમ કરનારો ઘણો વિલક્ષણ પુરુષ હતો. આખો દિવસ ગાયન શીખવવાનું કામ કરી તેમાંથી પેટપૂરતા પૈસા મેળવતો હતો. અને રાતે પરવાર્યા પછી તે આકાશનું નિરીક્ષણ કરતો, કિંવા દુર્ગિનના ઘટા ટોપ (યત્રવિભાગ છૂટા પાડ્યા) કાઢીને તેમાં કંઈક મુધારણા કરવા બેસતો. એ પ્રમાણે સત દિવસ એક સરખો યત્ન કરતો હતો. ક્યારેક ક્યારેક તેને ખાવાની પણ કામને લીધે ટુરસદ મળતી નહિ, અને તેવે પ્રસંગે કરોલાઈન રોટલીના કકડા તેના મોઢામાં ધાસતી હતી. એક વખત એક મોટી દુર્ગિન કરવા માટે તે એ એકી પલાંડીએ સોળ કલાક સુધી એક સરખી રીતે રોકાયેલો હતો. આવા તેના અત્યાંત પ્રયત્નનું ફળ તેને ઘણા યોગ્ય વખતમાં મળ્યું. તેણે તૈયાર કરેલી દુર્ગિનની સહાયથી એક નવીન ગ્રહ તેણે શોધી કાઢ્યો અને તેથી ઈંગ્લન્ડમાં મોટામાં મોટાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રવેત્તામાં તેની કીર્તિ પસરી. અને તે શાસ્ત્રનો તે મહાપરિણામ છે, એમ લોકોમાં મનાવા લાગ્યું.

વિલિયમ હર્પસના વખત સુધી દુર્ગિનો ઘણી સાધારણ પ્રતિની હતી. તે વખતે ઘણી મોટામાં મોટી દુર્ગિન જોવા જઈએ તો તેનો પરાવર્તક કાચ છથી આક ઇંચ વ્યાસનો હતો. પરંતુ વિલિયમ હર્પસે મહેલવહેથી પોતે ઘણો પ્રયાસ કરી મોટી દુર્ગિન તૈયાર કરી, જેનો પરાવર્તક કાચ ૧૨ ફૂટ વ્યાસનો હતો. પછી કેટલાક દિવસે ત્રીસ ફૂટ લંબાઈની દુર્ગિન તૈયાર કરી. તેની હકીકત ઘણી આશ્ચર્યક છે. હર્પસની સ્ત્રીએ કરોલાઈનનું એક અસ્ત્ર લખ્યું છે. તેમાં કરોલાઈનનું બોલવું એક દેશણે આપ્યું છે. કરોલાઈન કહે છે કે—

“ નંગીમાં રેડવા માટે સાંચા તૈયાર રાખ્યા હતા. એક મોટી મુશમાં ધાતુરસ ધક્કા આવ્યો હતો. એટલામાં એકએક તે મુશ ફૂટી ! પછી શું પૂછવું ? શ્રમથી અને

અગ્નિના તાપથી મ્હારો ભાઈ ધણો થાકી ગયો હતો તે આ જ્ઞેતાંજ બિચારો નીચે ઘટ્ટા અને નળીઆના પરેલા દુકાપર ધબ લઇને પડ્યો અને કાણવાર સુધી ખેંચાન રહ્યો ! અહીં મુશ-
મતો રસ નીચે ચારે બાજુએ ઉડ્યો એવી અમારી ગાયણી થઈ ! કેવો ભયંકર પ્રસંગ !
પરંતુ સુનશીએ કાઢીને આંચ આવી નહિ. આમ થયા છતાં પણ અમે અમારો નિશ્ચય
છોડ્યો નહિ. અને તેથી વ્રલુકાએ ખીછ વખતે અમારો યત્ન સફળ થયો તથા દુર્ગિ-
નની સર્વ નળીઓ સારી નીકળી ! ”

આ પ્રમાણે વિલિયમ હર્પલ પાસે કરોલાઈનને રજાને પાંચ વર્ષ થયાં એટલા વખ-
તમાં તેની ગાયન બદલ લોકોમાં સારી ખ્યાતિ થઈ. અને મ્હોટા મ્હોટા લોકો તરફથી તેને
ગાવા આવવાને માટે નિમંત્રણ થવા લાગ્યાં. અને કદાપિ તેણે આજ ધંધો ચાલવા દીધો
હોત તો તેમાં પણ તેને ઘણું દ્રવ્ય મળ્યું હોત. પરંતુ તેનો એવો હેતુ મજાથીજ નહોતો.
પોતાના તથા પોતાના ભાઈના પોપણને માટે તજવીજ કરી જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરવાને
તથા શાસ્ત્રમાં લોકોથી ઝગડું આગળ ભરાય એમ કરવાને વખત મળે એવી ઈચ્છા અંતઃ-
કરણની હતી. દુર્ગિનો, સદ્મદદશક યંત્રો, વગેરે યંત્રો કરવાથી તેમની ખ્યાતિ ચારે બાજુએ
પસરી હતી. તથા તે ધંધાવટે પોતાથી શ્રીમંત થવાશે એમ તેમની ખાતરી હોવાથી પૈસા
મેળવવાનો માર્ગ ન પડતાં તેમણે નિરપેક્ષ શુદ્ધિએ પોતાનો ક્રમ ચલાવ્યો ! પંછી, કેટલાંક
વર્ષ તેને રોયલ એસ્ટ્રોનોમરની (રાજ દરબાર જ્યોતિષીની) જગ્યા મળી. તે જગ્યાનો
પગાર તે વખતે ધણોજ કમી એટલે વર્ષના ફક્ત ૨૦૦ પાંડ હતા. તેથી ખરચ કરવામાં
ઘણી હરકત પડવા લાગી. પરંતુ તેમાંજ સમાવેશ કરીને તે ભાઈબહેને ગરીબાઈથી ઉ-
દ્ધાસ ન થતાં ઉચ્છ્રા આપણને આપણા દેશહેતુ સાધવાને ઉત્તમ સોાઈ થઈ ધારી તેઓ
વધારે હર્ષ પામ્યાં ! સારા નશીએ પછી કરોલાઈનને પણ પોતાના ભાઈના હાથ નીચે
મદદનીશની જગ્યા મળી. તથા તેને પણ દરવર્ષે ૫૦ પચાસ પાંડનો જુદો પગાર મળવા
લાગ્યો. એ શિવાય પ્રસંગોપાત રાજદરબારમાંની મંડળી તેની મહેનત તથા ગરીબી જોઈ
તેને કંઈ કંઈ બક્ષીસો આપતા હતા. તેને લીધે તેનું સાધારણ રીતે દીક આશુ. આસિરંદટ
(મદદનીશ) ની જગ્યા મળ્યા પછી હર્પલ સાહેબે તેને એક સ્વતંત્ર દુર્ગિન આપી તથા
તેના યોગે ધૂમકેતુ જોવાતું કામ તેને સોંપ્યું ; તથાપિ તેનું મુખ્ય કામ જોવા જઈએ તો
તેને મદદ કરવી તે હતું. એટલે તે (વિલિયમ) રાત દિવસ ગ્રહાદિકનો વેધ લેવા માંડે ત્યારે
તેની પાસે બેસી ગણિત કરવું તથા તે કહે તે પ્રમાણે ટિપ્પણ માંડવું એ હતું. તેના કામ-
માં તે કદાપિ ચૂકતી નહિ. તથા તેણે કદાપિ આજસ કીધું નથી. પ્રસંગે કોઈક દિવસ
એટલી તો ઠાઠ પડતી કે અડીયામાં શાહી સુદાં તેથી હરી જાય. પરંતુ એવી યાદને
પણ તે ભાઈ બહેન ગણકારતાં નહિ. એ પ્રમાણે તે બને ભાઈ બહેન રાત દિવસ અંધાંત
પોતાના શુવની પણ દરકાર ન રાખતાં યત્ન કરતાં હતાં. માત્ર ઈંગ્લેન્ડ દેશમાં ઘણી
વખત વાદળાં આવે ત્યારેજ વેધનું કામ બંધ પડતું, અને તેથી તેમને કેટલોક વિસામો
મળતો. નહીં તો તેઓએ સતત પરિશ્રમ કરી લોકને વધારે વિરમય પમાડ્યા હોત.

કરોલાઈન ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં પ્રથમ એક ધૂમકેતુનો શોધ કર્યો તથા ત્યારબાદ એક

પછી એક ૧૭૯૭ સુધીમાં ખીજ સાત ધૂમકેતુ તેને જડ્યા, અને તેથી તેનું નામ આખા ધૂરોપ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ થયું. મ્હોટા મ્હોટા વિદ્વાન લેકેડો તરફથી પત્રદ્વારા તેને અભિનંદન આપવામાં આવ્યું. અને હર્પસની આલીસ કુટુંબી દુર્ગિન જોવાને તથા તેની નવીન શોધ જાણવાને માટે મોટા મોટા સન્ન રજવાડા પણ આવવા લાગ્યા, એક વખત તો હોલ્સન્ડની ઓરેન્જના ખુદ રાજપુત્રે તેને પત્ર લખ્યો હતો અને તેમાં લેખે લખ્યું હતું કે “ કેમ બાઈ ! મગરના જેવા પૃછડા જેવા પૃછડાવાળો એક તારો તમે આકાશમાં મોઢી કહાડ્યો એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે તે શું ખરું છે ? મને તો એ મરગપ લાગે છે ! ”

કેરોલાઈનનો સ્વભાવ શાંત, અને ગંભીર હતો. ફ્રાન્સ દેશમાં સને ૧૭૮૫ માં જે મ્હોટી રાન્યકાંતિ થઈ, તેનાથી ધૂરપ ખંડમાં સર્વે ગળ્યો તથા ફ્રેન્ચોનાં મન ઉઘાંચ્યાં થયાં ધમનમ્પ અને સતત પચીસ પચીસ વર્ષ સુધી અસ્થિતા નહોતી. ફ્રાન્સ દેશમાં એક ઘણા બુદ્ધિમાન તથા પરાક્રમી નેપોલિયન બોનાપાર્ટ નામનો મેનાપતિ હતો. તેનું આ વખતે સ્વામિત્વ થયું, અને તે ને કહે ને પર્વદિશા ! એવી રિયતિ કેટલાક વખત રહી, આજ અમૂક રાત્રને કેદ કર્યા, કાલે અમુક રાજ ખાલસા કર્યું એવા એક પછી એક જનાવ જનવા લાગ્યા, અને તેથી ત્યાં ત્યાં હાલાકાર થઈ રહ્યો. તથા આ પાપ (અશિષ્ટ) હવે શી રીતે જશે એમ સર્વ ચિંતાતુર થયા. પરંતુ કેરોલાઈન આવી ગિયતિમાં મુદ્દાં અસ્વસ્થ થઈ નહિ. અને તેને ને પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનું હતું તેથી તેનું મન જરાપણ વ્યગ્ર થયું નહિ-હયું નહિ. તેના સર્વ લેખમાં કક્ત એક કેકાણે આ ધામધુમ સંજોઈ તેણે ઉશ્લેષ કર્યાનું જણાય છે. તેનું કારણ એ છે કે—“ ફ્રાન્સ દેશની લોંગલ નામની એક રાજકન્યા મુદ્દામ તેને મળવા માટે, તથા તેણે શોધી કાઢેલા ધૂમકેતુ જેવા માટે તેને ત્યાં આવી હતી. પરંતુ તે પોતાના દેશમાં પાછી ગયા પછી આશરે પંદર દિવસમાં તેનો શિરચ્છેદ થયો એવી હકીકત કેરોલાઈનના જાણવામાં આવી. તે વખતે તેણે પોતાની ડયરી (નિલનોંધમાં) તે હતભાગી બાઈ સંજોઈ એ રાષ્ટ્રો દિવંગીરીના લખ્યા છે. એ શિવાય ખીજ કોઈ રથજો ને વખતની હકીકત જણાતી નથી.

ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં વિલિયમ હર્પસે પોતાનું લગ્ન કર્યું. લગ્ન સમારંભ થયા પછી પોતાને પોતાની ભોજનઈ સાથે જનશે કે કેમ તેની એના મનમાં ઓક હતી, પરંતુ ઇશ્વર કૃપાએ તેને ભોજનઈ પણ ઘણી સારી મળી, તથા તે જન્મે નણદ ભોજનઈ એક ખીજ ઉપર કેવળ એન પ્રમાણે પ્રીતિ રાખવા લાગ્યાં. વિલિયમ હર્પસના મરણ સુધી એટલે સને ૧૮૨૨ સુધી ત્યાં બન્ને એક કેકાણે રહ્યાં. વિલિયમ હર્પસને પણ એક પુત્ર થયો હતો તથા તેણે પણ પોતાના પિતાના પગલે આલી બ્યોતિપરિવામાં ઘણી ઊંચી પદવી મેળવી. તેના ઉપર પણ કેરોલાઈનનો ઘણો પ્રેમ હતો. પરંતુ આપણે જેના સમાગમમાં રહી આટલી ચો-ચતાએ પહોંચ્યા તથા જે આપણા ઉપર આટલી પ્રીતિ રાખતો હતો એવો આપણો બાઈ મર્યો ! હવે આપણને અહીં જરાય એન પડશે નહિ એમ લાગવાથી તેણે તુરંતજ ઇચ્છન્ય છેડ્યું અને જર્મનીનો રસ્તો લીધો. પણ તેમ કરવામાં તેણે ઘણી બૂઝ કરી. કારણ ત્યાં ગયા પછી પણ તેને જરાય ગમ્યું નહિ. સતત પચાસ વર્ષ સુધી ઇચ્છન્યમાં રહેવું થયું હોવાથી હનોવરમાં કોઈ તેને ઓગળે એવું રહ્યું નહિ. તેને લીધે તે ઘણી અસ્વસ્થ થઈ

અને લાગ્યું કે આપણે હવે બચનાર નથી, પણ પરમેશ્વરની ઇચ્છા જુદીજ હતી. તેણે એવી સ્થિતિમાં આશરે ૨૬ વર્ષ પસાર કર્યાં.

કેરોલાઇન હોનોવરમાં ફરી આવીને રહી ત્યારે તેનું વય ૭૨ વર્ષનું હતું તેના હાથે ઘણું કામ થતું નહોતું. તોપણ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો વ્યાસંગ તેના કમી થયો નહિ. તેમાં તેણે એક ઘણું મહત્ત્વનું કામ કર્યું: તે એકે તેના ભાઈએ તથા તેણે ઘણા વર્ષ સુધી શ્રમ કરીને નક્ષત્રાદિકના જે વેધ લીધા હતા તેની સંવિસ્તર હકીકતની માહિતી સંબંધપૂર્વક ગોઠવી તથા તારાગણના જૂઠા જૂઠા નકશા કરી તેણે એક નવીન ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ ગ્રંથ બદલ એસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટીએ તેને સોનાનો ચાંદ આપ્યો હતો. તે પ્રમાણે તેના બત્રીસે પણ સર જૉન હર્પેસ થયો હતો. તેનો પરવ્યવહાર કેવળ જ્યોતિષધીજી બરેલો હતો ! તે એક વખત દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં તારા જોવા માટે કેપ ઓફ શુટ હોપ તરફ જવા નીકળ્યો ત્યારે તેને જે આનંદ થયો તે કહેતાં પાર આવે તેમ નથી. આ વખતે તેણે તેને એક પત્ર લખ્યો હતો અને તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે “તું નવીન તારા જોવાને માટે જાય છે, પણ દિકરા, મહેને સાથે લઈ જઈશ કે ?” આ વખતે તેનું વય ૮૫ વર્ષ ઉપરાંતનું હતું. સાર પછી તે બીજાં દસ વર્ષ જીવી અને ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં મરણ પામી. પરંતુ તેનું નામ અમર થયું છે તથા તે અર્વાચિન જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં જ્યાં જ્યાં સર વિલિયમ હર્પેસનું નામ આવે છે ત્યાં તેનું પણ છે.

ઉપસાહાર.

આ બાઈ શાંત તથા ગંભીર હતી એમ ઉપર જણાવેલું છે. તેમજ વિદ્યા તરફ અભિરુચિ તેની વિશેષ હતી. તે પણ વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યું હતું. એ શિવાય તેણી પ્રેમાસ, તથા મહેતા મનની હતી. ગરીબાઈને લીધે પોતે ગમે તેટલી દુઃખી થઈ તોપણ પોતાના બાઈને કોઈ પણ જાતનું એણું આવે નહિ તથા તેના વિદ્યાવ્યાસંગમાં કંઈ અડચણ આવે નહિ, તે બદલ તે રાતદિવસ પરિશ્રમ કરતી હતી. તેના ભાઈ સર વિલિયમ હર્પેસ પણ ઘણો શુદ્ધિમાન તથા દીર્ઘજીવી હતો ! પરંતુ તેને પોતાની ગરીબાવસ્થામાં તેના પ્રેમથી મોટાપણાની પૂણેતા થઈ ન હોત તો તે આટલો નાનાંકિત થાત કે કેમ ? તે બદલ શક રહે છે ? ! હવે આ બાઈ બહેનનો પ્રેમ ખરો; પરંતુ તેમાં જે આટલું બધું સામર્થ્ય છે તથા તેથી આવી આવી બાળતો બની શકે છે, તો દંપતી (સ્ત્રી-પુરુષ) પિતાપુત્ર, કિંવા ઇષ્ટ મિત્ર તેઓના પરસ્પર પ્રેમથી પણ સાદસ પરિણામ ધામ નહિ એમ કદાપિ કહી શકાય નહિ. માત્ર ‘યોગકસ્તથા દુર્લભઃ’ એ પ્રમાણે આપણા આર્ષાવૃત્તમાંની કેટલીક બાળતો સંબંધે કહેવાની જરૂર પડે છે, તેમ અત્રે પણ કહેવું પડે છે.

નશીહતનામું.

(મળેલું.)

એ નામનો નાનો હિંદુસ્તાની કવિતારૂપ લેખ અને રચાયતો ઇતિહાસ પૂજ્યપાદ સ્વા-
મીશ્રી ગણેશાનંદજીના સાંભળવામાં આવતાં તેમણે એ આખત તપાસ કરી તેા તેના મૂળ
લેખક હરિદાસના પંચના કોઈ સાધુ પાસેથી વિકાસનેરમાંથી એ લેખ મળી આવ્યો સદરહુ
લેખ અને તેનો ઇતિહાસ ગુજરાતી વાચક વર્ગને પણ ઉપયોગી ધારી તેને યોગ્ય સ્થળે
પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા મને આગ્રા થવાથી નીચે પ્રમાણે એ ઇતિહાસ અને એ લેખ યોગ્ય ટી-
પ્પલુ સહિત વાચકવર્ગની સમક્ષ મુકવાની રચ્ન લઈ છું.

લેખનો મૂળ ઉદ્ભવ આ રીતે છે મધ્યહિંદુસ્તાનમાં દિલ્હી નજીક દિલ્હીથી કુતુબમિ-
નાર તરફ જતાં રસ્તામાં એક પ્રાચીન ઓલીયાની દરગાહ આવે છે. કહેવાય છે કે બાદ-
શાહ ઔરંગઝેબની વખતમાં ત્યાં એક શેખ નિઝમુદ્દીન નામે ફકીર રહેતો હતો અને લોકો
તેને ઓલીઆને નામે ઓળખતા હતા. બાદશાહ તેમજ તેનો ઉમરાવવર્ગ સર્વે તેને એક
પેગમ્બર તરીકે માનતા હતા ફકીર હરોળમાં કુશલ હતો અને લોકોમાં તેના અલૌકિક
અત્કારની વાતો પ્રસિદ્ધ હતી. ઘણા મનુષ્યો-હિંદુ તેમજ મુસલમાન તેને એક અરબી
રીતે માનતા અને તેની પાસેથી ધર્મબોધ લેતા. હિંદુ મુસલમાનનો તે ઓલીઆને પણ
ફરો ભેદ ન હતો. ઘણા મુસલમાન ફકીરો તેમજ હિંદુસાધુઓ વારંવાર તે મહાત્માનાં દર્શન
લેવાને આવતા. એક પ્રસંગે એવું બન્યું કે બાદશાહ ઔરંગઝેબનો મુખ્ય કાજી ખીમ ધ-
ણાક ઉમરાવોની સાથે તે ઓલીઆનાં દર્શન કરવાને આવ્યો હતો. ઘણા ફકીર તેમજ સા-
ધુઓનું મંડળ પણ તે ઓલીઆ મહાત્માની આગુવાગુ બેઠેલું હતું. દરમીઆન એવું બન્યું
કે એક હિંદુ સંન્યાસી જાણે તે ઓલીઆને મળવા આવ્યો હોય તેમ એ ઓલીઆની મુ-
પડીમાં જાપજ થયો. સંન્યાસી પણ મોગમાં કુશલ હતો અને આ બન્ને મુસલમાન તેમજ
હિંદુ મહાત્માનાં મન એક જ યોગ સાધનના પ્રદેશમાં વિહરતાં સંપૂર્ણ મિત્રતાને પ્રાપ્ત થયાં
હતાં. સંન્યાસીને જોતાં જ પેગમ્બર પોતાના આસનપરથી ઉભો થયો અને તેને ઉભો થ-
એલો જોઈ બાદશાહનો કાજી ઉમરાવ અને ખીમનું સર્વ મંડળ ઉભું થયું. ઓલીઆએ સં-
ન્યાસીને બેઠી તેને પોતાના જમણા હાથપર ઓરીકાને રચાને જગા આપી. આ જોઈ બા-
દશાહનો કાજી તેમજ મુસલમાન કોમના કેટલાક અનુની બાણસો નામુસ થયા. પેગમ્બરને
તો કશું કહેવાની તેઓની હિંમત આલી નહિ તોપણ તેણે મર્મમાં એટલું કહ્યું કે મુસલ-
માનતા મુજબ અનુસાર એક હિંદુ કાફરને માન આપવું એ ધર્મ નથી. ઓલીઆએ આવા
ધર્માગર્ભિત પ્રશ્ન કરનાર કાજીને અપાત્ર ગણી કાંઈપણ જવાબ વાલ્યો નહિ અને જૈન સ-
ખ્યું ત્યારે સંન્યાસીએ પેગમ્બરને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ તમારા કુરાન શરીફમાં કાફરનાં તેમજ
મોમનનાં લક્ષણ કેવાં દેખાડેલાં છે ? ” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે ઓલીઆમહદીમાએ કા-
ફર તેમજ મોમનનાં જ લક્ષણો કહ્યાં તેથી તે કાજી વગેરે સર્વ અનુની મુસલમાન લોકો

જેઓ જગતની નજરે ઊંચી સ્થિતિનાં, પરંતુ ધર્મની દૃષ્ટિએ કેવલ હલકાં હતા તેઓ સર્વ ઝંખવાણા પડી ગયા કેમકે કાકરનાં ધણાં લક્ષણો તેમના પોતાનામાં જ હતાં. આ પ્રસંગને વસ્તુરૂપે લઈ એક હરિદાસ નામે હિંદુ સાધુ જે ત્યાં ઝોલીયાનાં દર્શનને માટે આવેલા મં-
જીમાંના એક હતો તેણે આ કવિતારૂપ લેખ રચ્યો એ પ્રમાણે જનકથા છે. સંદર્ભ લેખમાં પરાક્ષભાવે કાઢતે શિક્ષા આપેલી હોવાથી એ લેખ નશીહતનામાને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીગણેશાયનમઃ

અથશ્રી નશીહતનામું.

ચોપાઈ.

एक फकीर अलहका प्यारा गलत रहै दुनियातें न्यारा
दरदवंद पका दरवेसा बुझै बहुरि न रहै अंदेशा

અલહકા પ્યારા=ઈશ્વરનો દુપાપાત્ર ગલત=તણીન, પરમાત્મામાં તણીન, દરદવંદ=લા-
ગણીવાળો-ઈશ્વર તરફ સંપૂર્ણ લાગણીવાળો પકાદરવેસા=ખરે ઈશ્વર, ખરે ત્યાગી, બુ-
ઝૈવ હુરિ હૃદયમાં તત્તરસ્પર્શ કરીનેજો સંશયની એક એક ગાંઠ ઉઠેલી દીધી છે એવો.—

एक अतीत दरसकुं आया आदर करि नेहै वैठाया
सखत वचन मुखसौ कहा काजी काफरका क्या कीजै राजी

અતીત=માયાની પાર ગએલ નેહૈ=સમીપ, પાસે. સખતવચન હૃદયમાં કાઢતો મુખથી
કહોર વચન કહ્યું કે કાકરને ખુશી કરવાનું-એટલે આદરસત્કાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

बहुरि अतीत फकीरमुं बुझै हजरत तुम्हकों सबकुछ मुझै
बडा अंदेशा एक हमारे काफर किसकुं कहै तुम्हारे.

બહુરિ=વળી. બુઝૈ=પૂછે. હજરત=પેગમ્બર.

समझो सोचिकै बोले शेख सो काफर बुझै नहि एक
दरद विना दरवेस कहावे सौ काफर दोजगमहि जावे.

શેખ=તે ઝોલીયા પડે શેખ જાતિના હોવાથી તેમને બદલે શેખ શબ્દ વાપર્યો
પ્રક=એક, ઈશ્વર-પરમેશ્વર, તેને જે જાણો નહિ તે કાકર. દરદ=લાગણી, પ્રીતિભાવ,
શ્રદ્ધા સંપૂર્ણ પ્રેમભાવ. દરવેસ=ત્યાગી. દોજગ=નરક.

સો કાફર કાફરકા ધાય વ્યાજમૂલ દોન્યુ લે જાય
હક હલાલ હંરામ ન જાને માલ વિરાણા ઘરમેં આને

વ્યાજમૂલ=આજ અને મુડી. મનુષ્ય દેહ એ મુડી છે અને તે મુડીથી પ્રાપ્ત કરવાનું વ્યાજ તે દેવસ્વરૂપ તે તો જ્ઞાન-ન મળે પરંતુ મુડી-મનુષ્યદેહ તે પણ જ્ઞાન મતલબ કે પાપકર્મથી મનુષ્ય અવતારથી પણ બ્રહ્મ થાય. આખા ચરણનો સ્પર્શ એકે-એ કાફરનું ખાય તેને પણ કાફર સમજવો. જે કાફર હોય તે તેનું (કાફરનું) અન્ન ખાનારને વ્યાજ અને મુડી બનેથી બ્રહ્મ કરે છે. વિરાણા=પરાયો.

હુજતિ હિરસિ જુલમ દુલ્હદાઈ કાફર તિસકૂં કહિયે भाई
झूठा न्याय करै ले कोड बहुरि करै झूठेकी ओड

હુજાતિ=મિથ્યા તકરાર હિરસિ=વૃષ્ટા કોડ=લાંચ ઓડ=પક્ષ.

झूठ कपट शोखै ठगवाजी सो क़ाफ़र दोजगमहि काजी
सो क़ाफ़र जो पूजै गैर होतै द्रव्य न चांटे खैर.

ગૈર=એ શબ્દ મુળ કારસી આધાર છે તેનો ઉપયોગ કેટલીક વખત જે શબ્દની આગળ તે આવે છે તેનો અભાવ બતાવવાને તેમજ કેટલીક વખત શબ્દનો અર્થ ફેરવી દુષ્ટ અર્થમાં બદલવાને વપરાય છે: જેમકે ગેરહાજર અને ગેરઉપયોગ. અહીં પણ ખીન્ન કારણનો અર્થ લાગુ પડે છે. સદરદુ આખા ચરણની મતલબ એવી છે કે જે ગૈર=ગેરવસ્તુ-અસપદાર્થને પૂજે છે તે કાફર છે હોતૈ=જતાં ઘાંટે=આપે સૈર=ખેરાત, દાન.

सो क़ाफ़र जो जुवा खेलै सो क़ाफ़र जो जादू मैलै
सो क़ाफ़र निडर नहि डरै नेक पुरुषकी निंदा करै.

જુવા=લુગાર જાદુમેલૈ=નદુષ્ટ પ્રયોગ-મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ વગેરેના પ્રયોગ આચરે. નિડર=પરમેશ્વરનો જેને ડર નથી એવો નેક સત્ગુણ, પ્રમાણિક.

गुन्हा दोष कछु खता न पावै घरि बैठेकूँ आनि सतावै
सो क़ाफ़र मिथ्या बोलै परनारी सो पढदा खोलै

ખતા=ભુલ. જે માણસમાં કાંઈપણ ગુન્હો દોષકે ભુલ નથી તેને વગર લેવે દેવે બિ-આરો ઘેર બેઠો હોય ત્યાં આવી તેને પીડા કરે એવા માણસને કાફર સમજવો.

बठानीबोजा (?) मदिरा पीवै भांटा तमाखू दैखै जीवै
पांचपहर धंधामहि खोवै तीन पहर पसुवाज्यूँ सोवै

પસુવાજ્યું=પશુની માદક. સોવૈ=સુએ.

खैरबंदगी दोन्यूँ नाहि सो क़ाफ़र दोजग महि जाहि

सो काफर कृत्रिमकौ पूजै सिरपरि सिरजनहारन सूझै
झूठे आगे साचा मारे तिसकुं काफर कहै हमारे.

सिरपरि=शिरपर, आण्ठ्याण्ठ व्यापी रहेला ध्वस्तुं भान पागे नहि. झूठ=जोड़
जोड़ानो पक्ष करी साचाने मारे, वधारे सूक्ष्म अर्थ ओ के झूठ=जोड़, असत-नश्वर पदार्थ
भाया-संसार-भुष्य देह तेनो पक्ष करी सतपदार्थ-आत्मानो अवगलना करे.

दोहा.

ये काफर हजरति कहै हरिदास हदि खोय
इनकुं मोमन मुसलमान कहै सु काफर होय.

हदिखोय=हृदि जोड़ने ओटले कथा पक्ष पक्षपात विना. हिंदु-मुसलमान ऐसी भयाद्य
शब्दा सिवाय. मोमन=संसार, साधु. हरिदास कहे छे के हजरते कहुं के उपर गलानेला
काफर पुरुषोने जे मुसलमान मोमन=संसार कहे तेने पक्ष काफर जे समजवो.

चोपाई.

बहुरि अतीत फकीर कौ कह्या हजरति एक अंदेशा रखा
काफरके सख अंग बखाने मोमनके लक्षण नहि जाने

बहुरि=दूरीने, वगी. दूरीने पक्ष संन्यासीओ ओसीआने पुछ्युं हजरति=संजोवन
छे. बखाने=कहा.

दोहा.

हजरति कहै अतोतसौं संशय रहै न कोय
मोमनके लक्षण कहूं भिस्त सरीखे होय.

भिस्त=स्वर्ग साधु पुरुषनु स्वर्ग जे होय छे.

चोपाई.

सो मोमन मालक सुंदरै भंडारेमै भेद न करे
दुब्ध्या दुर्मति डारे धोय असली मोमन कहिये सोय.

मालक=ध्वस्त. ध्वस्त्यो उरे. भंडारेमै इ०=संन्यास पक्षि. भेद करे नहि अति-
शीघ्र आने पोतानां भेद न गणे. दुब्ध्या=संसारि विताओनी आण डारे धोय=धोय
नाणे. संसारि विताओनी आणोने आने दुर्मतिनो देश अंश पक्ष पोतानां दुब्ध्यांथी धोय
नाणे. असली=उत्तम.

दरदवंद साहिबका प्यारा हुआति हिरस जुलमतें न्यारा
नेकी नीति अकीन सवूरी हरदम हाजर होय हजूरी

* નેકી=પ્રમાણિકપણું નીતિ=ધર્મી આગાનું અનુસરણ. ઝકાન=શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સવૂરી=ધીરજ, સંતોષ. જે પ્રમાણિક છે, જે ધર્મી આગાઓને અનુસરે છે, જેને ધર્મમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે અને જેને જે મળ્યું તેમાં સંતોષ છે. જે પોતાને પ્રાપ્ત થવાની વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે જ એવી શ્રદ્ધાથી બંધાયેને માટે અધીર નથી તે મોખન કે સાધુજન છે. હરદ-મદ્દ=હમેશાં. હમેશાં હળુરીની માફક હાનર જ હોય-મતલબ કે જે ધર્મકાર્યમાં પળે-પળ સાવધાન હોય તે પણ સંન્યસન.

દીન ગરીબી વાંટે લાણા હૂર પિયાલા મિસ્ત ઠિકાણા
ચોરી જારો જૂવા ત્યાગે પરનારોસૌં અલગા ભાગે.

દીન=જે પરમેશ્વરની પાસે તેમ જ જગતમાં અત્યંત નમ્ર છે જે પોતાને અતિ સ્વદ્ય સમજે છે તે મોખન છે. ગરીબી=માધુતા. જગતમાં તેમ જ ધર્મની પાસે જેને લેશ માત્ર દંભ નથી તે પણ મોખન છે. હૂરપિયાલા=હૂર=અમૃત તેનું પ્યાલું=અમૃતતત્વ=મોક્ષ (વેદાન્ત જેને મોક્ષ કહે છે તેને સુશીમતાના મુસલમાનો હૂરપિયાલા કહે છે.) જે મોક્ષનું જ સ્વરૂપ છે. મિસ્ત ઠિકાણા=સ્વર્ગનું સ્થાન. જે સ્વર્ગની પણ સ્થિતિરૂપ છે તેવા મહાત્માઓ મોખન છે.

હક વિરાણા માલ ન ચાલે સુર સર્પ વિષ્ટા કરિ નાંત્રે
મહેર મહવતિ સય મુલદાર્દ મોખન તિસકૌં કહિયે ભાઈ.

વિરાણા=પરત્યો. જેની ઉપર પોતાનો હક છે તે સિવાય બીજાનો માલ જીએ પણ અગડે નહિ. સુર=સુવર, બુઝ. અણહકનો માલ બુઝ અને સર્પની વિષ્ટા સમાન ગણી લે. મહેર=પ્રાણી માત્ર પર દયા. મહવતિ=પરમાત્મા સાથે પ્રીતિ જેને છે અને જે સર્વને મુખ આપે છે તે પણ મોખન છે.

ઈશક મહવતિ દરદ ઉદાસી કૌરે વંદગો સિજમતિ લાસી
જ્યૂં અપણા મુત ત્યૂં પરવાલા હરલ શોક તૈં રહે નિરાલા

ઈશક=ધર્મ તરફનો પ્રેમ હરદ=ધર્મ તરફ પ્રીતિની લાગણી ઉદાસી=સંસારથી વિરક્ત, ત્યાગી. સિજમતિ=તહેનાતમાં રહેવું. ધર્મની જ બંદગી કરે અને તેની જ તહેનાતમાં રહે.

અપણા આપ મસમ કરી ઢાલે સોઈ અવલીયા હલદા ચાલે
સો મોખન મુરદે જ્યૂં મરે હરામ માલકા રોજા કૌરે

અ/પ=હું/પણું. અભિમાન બાળી દે, વસ્તુતઃ હું એવો બ્યકિતભાવ જ જેનો ટળી બય. અવલીયા=ઓલીઆ, મહાત્મા. સંસારના માર્ગથી તેઓનો માર્ગ ઉઘટો મોટે અવલીઆ (ઓલીઆ) હલદાચાલે-સંસારથી ઉલટા ચાલે. સંસાર પ્રતિપળ નવા નવા બંધનમાં પે-સતો બય છે ત્યારે આવા મહાત્મા, પળે પળે અનેક બંધનો તોડતા મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવર્તે

છે. અથવા યાનિશાસર્વભૂતાનાં હૃદયોમાં ભગવદ્ગીતાના શ્લોક પ્રમાણે સસારથી જેનો માર્ગ જુદો છે એવા સો મોમન હૃદયો મુઝ્ઘની પેઠે મરેલો હોય એટલે જેણે મન-વિકાર વિપક-હરિત્ય સર્વનો લય કર્યો હોય એવા સત્પુરુષો મોમન છે. રોજા=ઉપવાસ. હરામનો ખાલ ન ખાવો એટલો ઉપવાસ જે કરે છે તે મોમન છે.

સો મોમન જો મનકૂં મારૂં કરૂં વંદગી રહિ સંઘારે
અવગુણ દોષ જીવકે જાણે વાહર જાતા મોતર આણ

રાહ=રસ્તો. સંઘારે=સાફ કરે. પરલોકનો માર્ગ સાફ કરે. વાહરજાતાહૃદયના અવગુણ કે દોષ જાણે. જીવ માનની પરીક્ષા કરે. પરંતુ કોઈના દોષ બહાર કહી દેખાડવાની વૃત્તિ સખે નહિ-કોઈની નિંદા કરે નહિ અથવા કોઈનો તિરસ્કાર કરે નહિ. કદાપિ કોઈના દોષ કહેવાની-બહાર લાવવાની વૃત્તિ યાચ તોપણ તેને મોતર (અદર) ખેંચે મનસુખ કે તેવે પ્રસંગે મનનુ સયમન કરે.

મતલબ એક ધણી સૌં રાખે દૂજો આગે દીન ન ભાલે
આપ દે ઔરન પૈં ઘાવૈં સો મોમન સાહિબકૂં ભાવૈં

મતલબ=સ્વાર્થ એકધણીસૌં=ઇશ્વર પાસે એક પરમેશ્વરમાં જ જેનો સ્વાર્થ છે અને બીજાની પાસે જે દીન વચન બોલતો નથી, મનુષ્ય મનુષ્યની પાસે સ્વાર્થને લાઇને પામર થાય છે; આવા મહાત્માઓનો સ્વાર્થ ઇશ્વર સિવાય બીજો કોઈ સ્થળે નથી. ઔરનપૈં=બીજાની પાસે ઘાવૈં=દેવરાવે.

દોહા.

યે મોમન હજરતિ કહે હરિદાસ કરિ પ્યાર
યેઈ તાલિબ અલ્લખકે યેઈ અલાહકે ચાર.

તાલિબ=સ્વરૂપ. હરિદાસ કહે છે કે પેગમ્બરે કહ્યું છે કે જે સાધુ પુરુષ આવો મહાત્મા છે તે પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે અને પરમાત્માનો જ દાસ છે.

ગજયોગ.

(મળેલુ.)*

(અનુસધાન ગત અંક પૃષ્ઠ ૨૫૪ થી.)

(પ્રવેશક.)

(૧)

ફિલસુફીનાં કેટલાંક યોગાંક ઉપયોગી દર્શનેને એમનાં એમ પતાવીને, આપણે એક-
 ફમ, સૅન્ટેટિસનો મહાન શિષ્ય આધુનિક બાલ શન્યવાદી દર્શનનો સરચાપક પ્લેટોના વિ-
 ચાર ઉપર આવીએ. મિ. ડેવિડમેક્લેન કહે છે કે “ ધણો જ વખાણવામાં આવતો પ્લેટોનો
 બાલ શન્યવાદ યથાર્થ રીતે નિલના જોતવનો જ વાદ છે. પ્લેટોને એવી કલ્પના પ્રિય છે
 કે, આપણી દ્રશ્ય સૃષ્ટિ, નિલ અદ્રશ્ય સૃષ્ટિથી, ભાવનાઓથી, અથવા પદાર્થાન્તરગતવથી
 (Things-in-themselves.), એટલી બધી સપૂર્ણ રીતે અને નૈરાશ્વજનક રીતે,
 અમખંદ નથી, પરંતુ શુદ્ધ અને ખતીલી બુદ્ધિ માટે, એકમાંથી અન્યમાંનો માર્ગ મંબવિત
 હોઈ શકે.”+ પ્લેટોનો ઉદ્દેશ, સાધારણ અથવા પ્રાકૃતિક વિચારની પ્રાસંગિક ઉપેક્ષાને-ઉપેક્ષા
 કે જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદ (Sensationalism)ની ફિલસુફીનો મૂલ આધાર હતો, તેને સુધા-
 રવાનો હતો. તે તેની વિશાલ અને ભવિષ્યવાદી બુદ્ધિનું સમગ્ર બલ, સૅન્ટેટોના પ્રત્યક્ષ
 જ્ઞાનવાદી પથનું ખડન કરવામાં વાપરે છે. પ્લેટો અનુમાનદ્વારા તર્ક કરે છે કે, આપણા
 બાલ વિચારના પદાર્થો, જગતઅદ્ય પ્રભુના મનમાં વિચારના માત્ર બીજાકરો જ છે, અને,
 તે વિચારો સમગ્ર યથાર્થ જ્ઞાનના મધ્યધારશ્પ છે. તે એવો ઉપદેશ આપવા માગે છે કે,
 પોતાની પ્રકૃતિથી મન આ વિચારોને અધીન હોવાથી, તેના ઉગ્ર ગુપ્ત સ્થાનના આ અદ્રશ્ય
 ભગરના અસ્તિત્વના જ્ઞાનનું તેને ભાન કરાવવાને, માત્ર સદા પ્રવૃત્ત અને દૃઢ ચિંતનની
 આવશ્યકતા છે. વાચકને એટલું કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે, ઝીરીશીઅન વેશમાં આ
 આપણો યોગ-ગજયોગ છે. અસુક વિચાર, એ શું છે? સર્વ માનસો માટે, બુદ્ધિભિન્ન સિદ્ધા-
 તોની માફક, વિચારો આવશ્યક સત્યો છે, -સત્યો કે જેનું વિપરીત, ન્યાય વિરુદ્ધ અને અવિ-
 ચાર્ય છે. વિચારો “ એવાં તત્વો છે કે જેથી, આપણા ધન્વિયગમ્ય સરકારોની વિચિત્રતા
 અને વિવિધતા ઐશ્વર્યમાં પ્રવિલાપે છે.” પ્લેટોએ વળી આ વિચારો પ્રકૃતિસ્થ છે, એ વાત
 ઉપર ભાર મૂક્યો અને આ પ્રમાણે, ફિલસુફીમાં પૂર્વભાવિ જન્મ અને પૂનર્જન્મના વિચારનું
 ઘોતન કર્યું. આત્મજ્ઞા ધર્મ સુધી તેણે પોતાની ચર્ચા આગળ લખાવી અને સાબિત કર્યું કે,
 ન્યાય, એ જ તેની વૃત્તિ અથવા હિત હતું, અને આત્માના વિવિધ શુભેતુ સમતોલન, તે
 જ ન્યાય જેમ શરીરનાં વિવિધ અવયવોનું યથાર્થ સમતોલન આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ
 ન્યાય, એ આત્માના આરોગ્ય કરતાં અન્ય કંઈ નથી.

* રા. રા. મણિલાલના અગ્રેજી ગ્રન્થ ઉપરથી લખનાર—રા. રા. વિશ્વ વિહારી અનુજ.

માત્ર એક કાવ્ય કલ્પના તરીકે ગણીને, અને પદાર્થોના મૂલ્ય રૂપે વિચારોને દર્શાવવામાં આવે છે, અને તો પણ તેમને પદાર્થોથી ભિન્ન અસ્તિત્વ ધરાવતા દર્શાવવામાં આવે છે, તેથી સ્વવિરોધિ ગણીને, એરિસ્ટોટલે, પ્લેટોના બાલ્ય શન્યવાદના મતમાં દોષ કાઢ્યો. એટા-ફીઝીક્સ અથવા ફર્સ્ટ ફિલસુફી, નામના તેના ગ્રંથમાં એરિસ્ટોટલ સર્વ પદાર્થોનાં સામાન્ય તત્વોનું, અસ્તિત્વનાં સર્વ સામાન્ય અંગોનું, વર્ણન કરે છે. અસ્તિત્વનાં મૂલ્ય તત્વોચાર છે, એમ સાબિત કરવામાં આવ્યું છે. જડને, એક માત્ર સંભાવ્યતારૂપે યથાર્થમાં બદલાવાને, શક્ય કંઈકરૂપે સમજાવવામાં આવ્યું છે. રૂપ અથવા મૂલ્ય વસ્તુ, એથી એમ સમજાવવા માગે છે કે, પદાર્થોમાં પોતામાં અસ્તિત્વ ધરાવતી પરસ્પર સંબંધ યથાર્થતા, અને આ આપણા મનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી કલ્પનાને મળતું આવે છે.—યથાર્થ રીતે જોઈએ તો, અન્ય સ્વરૂપે પ્લેટોનિક બાવનાઓ જ; ગત્યાત્મક અથવા કાર્યસાધક કારણ; અને અંત અથવા અંતિમ કારણ આ ફિલસુફીની ઉચ્ચ તત્વજ્ઞાનમાં સમાપ્તિ થાય છે. “જો કે જડ કદાપિ સ્વરૂપ વિના અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી, અને જડનાં સ્વરૂપો અથવા મૂલ્ય વસ્તુ જડથી ભિન્ન અસ્તિત્વ ધરાવી શકતાં નથી, તો પણ એક સ્વરૂપ અથવા મૂલ્ય વસ્તુ એવી છે કે જે, સમગ્ર જડથી ભિન્ન અસ્તિત્વ ધરાવે તે, અને આ જ સર્વતુ પ્રથમ મહાન કારણ છે.....આ કારણ તે જ દેવ છે, સર્વને ગતિમાન કરનાર પ્રભુ છે, પરંતુ જાતે ગતિ રહિત છે.” એરિસ્ટોટલ પોતાના નીતિશાસ્ત્રમાં, સુખનો અથવા ઉત્તમોત્તમ શ્રેયનો વિચાર ચલાવે છે. તેનો યોગાદ સમાવેશ સદ્ગુણ માટે સદ્ગુણમાં કરે છે, પરંતુ માનસિક વિચારણાના જીવનમાં તેનો મૂખ્ય સમાવેશ ગણે છે “અનુકુલ સ્થિતિ પ્રમાણે નિયમાતું અને સદ્ગુણ અથવા શ્રેષ્ઠતા અનુસાર, જીવાત્માના જ્ઞાની, ઉદ્યોગી અને વિવેકી જીવનમાં, માનવ કલ્યાણ,” તેને માલમ પડ્યું. ઝીનેનું પરિચિત સ્ટોઇસીઝમ અને ઍપીક્યુરસનું હિડોનીઝમ, કે જે ઉલ્લેખ અનુક્રમે મ-રથેન્ડ્ર અને અન્યના હાથ યોગને, અને વલ્લભ તથા તેના અનુયાયિઓના લક્ષિત માર્ગને, મળતાં આવે છે તેને રહેવા દઈને, ક્રિશ્ચિયન સવતના ત્રીજા શતકની શરૂઆતમાં થઈ ગયલા પ્લોટિનસના નિઓપ્લોટોનિક દર્શનના વિચાર ઉપર આવીએ છીએ. તેની ફિલસુફી ઘણું ખર્ચ પેગનીઝમ (મૂર્તિપૂજક વાદ) અને પૂર્વની ગૂઢતાના મિશ્રણ રૂપ છે, પરંતુ આપણા કાર્ય માટે એટલું કહેવું યસ થશે કે, તેના ઘણા ખરા ઉપદેશો, યોગ અથવા વધારે પ્લેટોનિક હતા, તેમાંનો મોટો ભાગ તેણે પર્શિયા અને પૂર્વના અન્ય દેશોમાં મુસાફરી કરતી વખતે મેળવ્યો હતો.

આપણે જ્યાં સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ તેની, અને લાંડનની રોયલ સોસાયટી તથા તેના સમાન અન્ય યુરોપીયન સંસ્થાઓના આશ્રય નીચે, આધુનિક સમયની સાયન્સ વિષયક શોધની શરૂઆત વચ્ચે, ૧૩૦૦ કરતાં વધારે વર્ષોનો સમય મધ્યે આવી ગયો છે. શોધ માટેનાં સંપૂર્ણ સાધનો મારી પાસે હોય તો પણ, આપણી શોધની હદનું ઉલ્લંઘન કંઈપણ શિવાય, એ સમયમાં પાશ્વિમાલ મન જે વિવિધ વિવર્તોમાં પસાર થયું છે, તેનું વિગતવાર વર્ણન આપવાનું બની શકે એમ નથી ભૂતકાલથી વર્તમાન સુધી આવી પહોંચતાં, વિવિધ ક્રમનું વિશાલ પરંતુ ટુંક વર્ણન આપી ગઈ તોપણ આપણા કાર્ય માટે તેટલું સંપૂર્ણ થશે. ગ્રીક ફિલસુફીના ઇતિહાસને સંપૂર્ણ કરવામાં આપણે ઐતિહાસિક કાલગણનની હદનું ઉલ્લંઘન

કર્તુ છે જે સમયે એશિયાટિક ઓસે, પર્શિયાનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું, તે સમયે ગ્રીક ફિલસૂફીની મિથિતિ અચળ અને દૃઢ હોવાથી ઘણી વિદૂર હતી. આ સમયે પર્શિયન સા-
 આજ્ય તેના દેશનાં વિસ્તારમાં ઘણું વિશાલ હતું અને તેની ખુદ્દિ અને સાયન્સમાં પણ
 શ્રેષ્ઠ હતું. ગ્રીસીઅન રાજ્યોએ એશિયાટિક ઓસને પર્શિયાની ખુસરીમાંથી છોડાવવાને
 વારંવાર નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા હતા. આખરે એરિસ્ટોટલના શિષ્ય એસીડોનીયાના અલેક્-
 ઝાંડરે એશિયા ઉપર હુમલો કરવાનું માથે લીધું. તેણે ઇજીપ્ત છત્તું, અલેક્ઝાંડ્રીયા શહેર-
 નો પાયો નાંખ્યો, અને પર્શિયન રાજ્યનો ઘણો ભાગ જીતી લીધો. ડૉ. જે. ડમસ્કુ. ઉપર
 લખે છે કે “આ પ્રમાણે ગ્રીકની ખુદ્દિવિપયક ઉદ્ધાગિતાને અપૂર્વ પ્રોત્સાહન મળ્યું. એ-
 સીડોનીયન સૈન્ય સાથે ગન્યુથથી નાઇલ સુધી અને નાઇલથી ગંગા નદી સુધી, પ્રયાણ ક-
 રનારો મનુષ્યો હતાં. ૨૯ શતક સુધી ઉભા રહેલા પીરામિડોને તેમણે જોયા હતા.....
 બેબિલનમાં હજુ પણ એક સમયે સાક માર્કસ કરતાં વધારે વિસ્તારવાળી દીવાલો રહી હતી,
 અને ત્રણ શતક તથા ત્રણ જોતાઓના ઉપદ્રવ પછી પણ ૮૦ ફીટ કરતાં વધારે ઉંચાઈની
 તે રહી હતી. લાં આગળ હજુ પણ ગગનચુબિ બેલના દેવલનાં ખંડીઓ રહ્યાં હતાં, જેના
 શિખર ઉપર મંત્રશાસ્ત્રમાં કુશલ એડીઆના ખગોલવેત્તાઓએ તારાઓ સાથે રાત્રિનો સં-
 વાદ ચલાવ્યો હતો.....જે એડીયા, આમિરીયા, બેબિલન, કાલની રાત્રિમાં ઘણું
 દૂર પહોંચતી અદ્ભૂત અને પૂજનીય પ્રાચીનતા દર્શાવતાં હતાં, તે પર્શિયા પણ અર્વાચી-
 ન મમયની તેની અદ્ભૂતતા વિનાનું નહતું.....હેલીસપોન્ટથી સિન્ધુ સુધીનું પર્શિ-
 અન રાજ્ય ખરેખર દુનિયાના મુસ્લિસ્તાન સમાન હતું. આ અદ્ભૂત લક્ષણોએ પ્રસારેલી
 યુદ્ધવિપયક ખુદ્દિએ “ સાયન્સનું યથાર્થ મૂલ ઉત્પત્તિસ્થાન અલેક્ઝેન્ડ્રીયાની ગણિતવિપ-
 યક અને અભ્યાસસિદ્ધ શાલાઓની” સ્થાપના કરી. અલેક્ઝેન્ડરના મરણ પછી, યુદ્ધકાલમાં
 તેની સાથે આવેલો તેનો ઓરમાન બાઇ રોડેમીસાટર ઇજીપ્તનો ગવર્નર થયો. અલેક્ઝેન્ડ્રી-
 આનું મહાન મ્યુઝીયમ (પ્રદર્શન)નો—આધુનિક સાયન્સનું પ્રભવસ્થાનનો—પાયો નાંખવાનું
 માન તેને ઘટે છે. અલેક્ઝેન્ડ્રીઆના પુરતકાલયમાં એક લાખ કરતાં પણ વધારે પુરતકોનો
 સંગ્રહ હતો, અને તે સમગ્ર માનવજ્ઞાન પુર પાડતાં હતાં; આધુનિક સાયન્સે જે જે કંઈ
 છે તેનાથી પણ વધારે જ્ઞાન તે પુર પાડતાં હતાં. આ અરસામાં સઘળા રોમન રાજ્યમાં
 ફિઝિયાનિટીનો પ્રચાર થયો, અને અલેક્ઝાન્ડ્રીઆના વતની એરિઅસનો વિખ્યાત ટીનીટેરી-
 અન (ત્રીમૂર્તિ વિપયક) વિવાદને લીધે, મહારાજા થીઓફાઇલસના શાસનાનુસાર અલેક્ઝે-
 ન્ડ્રીયન પુસ્તકાલયને દબાવી દીધું અને વિખેરી નાંખ્યું. હવે પછી બાઈબલનેજ સર્વ સાય-
 ન્સ સંબંધિ શોધનું, એકજ અને યથાર્થ પરિક્ષક ગણવામાં આવ્યું; અને સત્તે પ્રસાર-
 વાની પવિત્ર ઇમ્પિઅએ, એક ઘણુંજ અપવિત્ર કાર્ય કર્યું. આશરે સાતમા શતકના પ્રારંભમાં
 બાયઝેન્ટાઈન રાજ્યના અને આફ્રિકાના એક ભાગના પર્શિયનોના, વિજયનો પ્રારંભ થયો.
 આ બનાવ પછી યુરોપના મહાન સેરેસીન હુમલાનો પ્રારંભ થયો—જેના અંતે આફ્રિકાનો
 અને યુરોપના કેટલાક ભાગનો પ્રભાવ થયો અને મુસલમાન ધર્મમાં ફેરવાઈ ગયા. અલેક્-
 ઝેન્ડ્રીયા, કારથેજ અને જેરુસલમ—ફિઝિયાનીટીનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન—મુસલમાનોએ તાબે કર્યા
 અને અલેક્ઝેન્ડ્રીયા શહેરને બચાવવાની પણ દરકાર કરી નહિ. પૂર્વેની પ્રજાઓના આ ઉત્તા-

વળીયા હુમલાઓને લીધે તેમજ પછીથી થયેલી કુએડો (ધર્મયુદ્ધો)ને લીધે, પશ્ચિમ અને પૂર્વનાં વિદ્યાઓ અને સુધારાઓ સ્પષ્ટ સંબંધમાં આવ્યા. લગભગ ૫૦૦ વર્ષમાં મુસલમાનોએ કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલની હુલ ચલાવી અને દાક્ષિણાત્મ રેફરમેશન (ધર્મપરિવર્ત) થયો. શાન્સ અને શોધને પ્રોત્સાહન મળ્યું, જેથી એકન અને અન્ય ફિલસૂફોની વ્યાપ્તિપાયક (Inductive) ફિલસૂફી પરિણામ પામી, તથા તેથી આધુનિક સાયન્સનું પ્રભવસ્થાન—રૌયલ સોસાયટી ઓફ લંડન—ની સ્થાપના થઈ. આ પ્રમાણે આધુનિક ભૌતિક સાયન્સની શોધો સુધી, જોગણીસમી સદીના અનુપમેય પ્રકાર સુધી આવી પહોંચીએ છીએ. ગ્રીસના મનની શોધનો માધ્યમિક કાલમાં વિજ્યનો સમય હતો, પરંતુ આપણે ઉપર હુકામાં વર્ણવી આવ્યા તેવા મહાન પરિવર્તોના ત્વરિત અનુક્રમને લીધે, પ્રાચીન પ્રમાણને માટે એવી અધીરતા પેદા કરી કે જેના પરિણામે હાલના સમયની વ્યાપ્તિમય ફિલસૂફી ઉત્પન્ન થવા પામી.

આધુનિક સાયન્સના સિદ્ધાન્તો તપાસતા પૂર્વે, અને અનુભૂતિ પામીને અતિમ સ્વર્ગ પ્રત્યે તેઓ તણાયા ગયા છે તે દર્શાવતા પૂર્વે,—વાસ્તવિક અને પ્રાચીન પરંતુ સર્વ ફિલસૂફી અને ધર્મનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઉત્પાદક આર્ય અદ્વૈત વિષે જોલતા પૂર્વે—આપણા શોધના સંબંધમાં ઉપયોગિ કેટલુંક અવલોકન કરવાને થોડીક વાર થોભવું આવશ્યક ધારું છું. આટલે સુધી હલેવાયેલી પ્રાચીન ફિલસૂફીનું પુનરાવલોકન, આપણને એટલું સિદ્ધ કરી આપે છે કે:—

(૧) ખાસ કરીને વ્યારે વિશાલ અને સ્પષ્ટ અનુરૂપતાથી તેમજ ઐતિહાસીક જના-વેથી વિચાર ચલાવાએ છીએ કે, ગ્રીસની ઉચ્ચ શોધોની ઉત્પત્તિ દૂરતા ઇશાન કોણમાંથી છે, ત્યારે એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, સત્ય સંબંધિ શોધ દુનિયાના જેટલી અથવા થોડામાં થોડી માનવ મનના જેટલી પ્રાચીન છે; અને તેટલા માટે, “સત્ય કરતાં અન્ય કાંઈ ઉચ્ચ ધર્મ નથી.” એ ઉદ્દેશ ધરાવનાર ધર્મમાં પણ કંઈ નવિન નથી, પરંતુ અનાદિ વિવાદનું અન્ય સ્વરૂપ છે.

(૨) એક પછી એક ત્વરિત અનુક્રમમાં થયેલા મહાન માનસિક પરિવર્તોએ, યુદ્ધિના કેટલાક ચક્રચકિત તારાઓનો અસ્ત કર્યો હશે,—ઉચ્ચ માર્ગોન્વેષણના પાલકો—આધુનિક સમયના ગુરૂઓ અથવા મહાત્માઓ—રોઝી કૃષીઅન જેવા વર્ગના મનુષ્યો; અથવા ટાપેનાનો એપોલોનીઅસ અને અન્યના સમાન વર્ગના મનુષ્યો; અને આ લોકોએ ઘણા પ્રાચીન સમયથી, ઉપદેશકો અને ફિલસૂફોનું ગુપ્ત બ્રાત્મગડલું કેન્દ્ર સ્થાપ્યું હશે.

(૩) આધુનિક ભૌતિક સાયન્સથી દોરવાયેલી આધુનિક ફિલસૂફી, પ્રાચીન ફિલસૂફીએ એક કરતાં અનેકવાર શોધેલા માર્ગોમાં જોયાં માર્ગો કરે છે.

(૪) સુધારો અને ફિલસૂફીનું પ્રયાણ સદા પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં થયું છે,—આં દત્તિકા-સથી ટેકા અગતી એક સત્ય વાત છે, અને યુનાઈટેડસ્ટેટસના પોતાની માતૃભૂમિથી છૂટા પડવાને લીધે, અને લારથી માંડીને સુધારો અને માનસિક વૃદ્ધિની જે રિથિતિએ તે આવ્યું

છે, તેથી તેમના પરમ ઉદ્ધારથી સિદ્ધ થતી વાત છે. આ તો (૧૮૮૩) માં લખવામાં આવ્યું હતું સારપટ્ટી, પ્રથમ વર્ગની કોષપણુ યુરોપીયન પ્રજાની સાથે હરીફાઈમાં જાપાનનું એક પ્રજા તરીકે, એકદમ, અને અદ્ભૂત રીતે બહાર આવતું, દરની આશાનું સલ વિ-શાલતાથી યથાર્થ કરે છે.

સાયન્સ અને ફિલસૂફીના, આ શુભાવેલા બાલકના, તેની માતૃભૂમિ-હિંદુસ્થાન-પ્રતિના પુનરાગમનની આશા રાખવાને આપણી પાસે સપૂર્ણ દલીલો છે; એક સંભવિત પ્રાપ્તિના બતાવ, કે જે માટેની આધુનિક આધ્યાત્મિક જગતિ, યોગ્ય રીતે સ્વચ્છ આગામિ ચિહ્ન રૂપે ગણી શકાય.

(આગળ ચાલુ.)

શ્રી કૃષ્ણ.

(મળેલું.) *

(અનુસંધાન ગત અંકે પૃષ્ઠ ૨૨૫ થી.)

તેના ભક્તો કે જોએ હમેશાં આવી વાતોને શુભ રાખવાને સભાજી રાખતા હતા તેમના વિના અન્યથી ભાગ્યે જ સમજાતી, શ્રી કૃષ્ણે જન્મલેલી ભૂમિકા આવી હતી; પરંતુ હવે એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે લોકો તેની ગૂઢ પ્રકૃતિને સમજવાને પ્રયત્નપરમણુ થાય છે, જ્યારે બહિર દુનિયાને તેનો એક સર્વ માન્યભાવના તરીકેનો વિચાર કરવાને શક્તિવાન થવાને, કેટલીક સૂચના આપવી આવશ્યક છે

આથી આપણા ગુચ્છવાડાનો ખુલાસો થાય છે. પરંતુ ગોપીઓની દશા તો ઘણી જ જુદી હતી. તેઓએ તો પોતાના પ્રેમને પોષવા માંડ્યો. વિજયથી ઉત્તેજન પામીને અને માયાથી ભોળાવાઈને, તેઓએ તેના ઉપદેશને વિસારે પાડ્યો અને પૂર્વવત્ સાલવા માંડ્યું તેમનાં પૂર્વનાં કર્મોને લીધે, તેમના બાવિમાં શું હતું તેનું પણ તેમને ભાગ્યે જ જ્ઞાન હતું; અને તેઓ તેમના પ્રેમમાં પણ પસંદગી કરવામાં સ્વતંત્ર નહતાં, તથા સામાજિક નિયમો અને તેમનાં કર્મ તેમના વિરુદ્ધ જશે, એટલો વિચાર પણ તેમને નહતો. પસંદગી કરવામાં આવી અને તેમના અવ્ય સાથે પ્રેમ પણ વૃદ્ધિ પામતો ચાલ્યો, અને અતિમ ક્ષણે જ તેમને તેમની પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ માલુમ પડ્યું, તથા ઘણા ગભરાટમાં તેમના જાણવામાં આવ્યું કે, તેમના જેવા વિચારમાં તેઓ નિરાશ થવાની હતી, અને તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ગત જન્મનાં કર્મોએ તેમને જેની સાથે બાંધી લીધાં હતાં, તેવા અન્ય મનુષ્યો સાથે તેમને પરણવાનું હતું. આ પ્રમાણે કલહનો પ્રારંભ થયો: તેમના અંતઃકરણની પ્રેરણાઓ, વિરુદ્ધ સા-

માણક નિયમો આડે આવ્યા, અને તેમને છુપા ખડકોવાળા ઉભય પર્વતો વચ્ચે, યદને પસાર થવાનું હતું. પોતાનો માર્ગ શી રીતે કાપવો તેનું પણ તેમને બાન ન હતું. એક પાસા સા- માણક નિયમો ભંગ કરવાનું જોખમ હતું, અને અન્ય પાસા નિરાશાના સતત પ્રબલતા અગ્નિમાં તેમનાં અંતઃકરણોને ભસ્માવશેષ થવાની ભીતિ હતી. આ પ્રમાણે, તેઓ યુવાવ- સ્થામાં હતી તેથી તેમના અંતરમાં મહાન યુદ્ધ ચલાવવાનું હતું. આ ક્ષણમાં એકે તો સા- માણક બંધને તેને તદ્દન ન ગણકારી અને ખુલ્લી રીતે પોતાના અંતરના પ્રિયતમ માટે પોતાના અનુરાગની પ્રતિજ્ઞા કરી, અને તેથી જ તે કેટલાકથી કલંકિતી રાધા કહેવાઈ, પરંતુ અન્યે તો તેને સતી જ કહી, કારણ કે આ અન્ય જનોએ એમ પાર્યું કે, શુદ્ધતાથી યવા અશુદ્ધતાનો આ- ધાર, બહિર્ આચારો ઉપર બિલકુલ આધાર રાખતો નથી, પરંતુ તેનો આધાર તો અંતર- ભાવ ઉપર હોય છે. જે પોતાના અંતઃકરણનુસાર વર્તે છે તે જ વિશુદ્ધ અને નિર્મલ છે. પરંતુ માત્ર એક શુદ્ધ મનુષ્યની જૂમિકા ભજવવી એ તો અધમમાં અધમ ભક્તિ છે, અને તેથી જ તે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ઉભય કહેવાય છે; અને આ વાતનો નિર્ણય કદાપિ અતિમ તરીકે ગણવામાં આવતો નથી.

માટે શ્રીરાધાને એકલી રહેવા દહન, અદ્ય નિશ્ચયવાળી પરંતુ તેટલા માટે જ અદ્ય આ સંક્રિતવાળી નહિ, એવી અન્ય ગોપીઓનો વિચાર કરીએ. આમને કંઠિનમાં કંઠિન યુદ્ધ ચ- લાવવાનું હતું, કારણ કે તેમનાં મા બાપે પસંદ કરેલા પતિઓ સાથે પણ તેમને આસક્ત રહેવાનું હતું, તેમ જ તેમનાં અંતઃકરણના પ્રવર્તે પણ પાર પાડવાનું હતું. તેમને સામાણક નિયમોને અધીન પણ વર્તવાનું હતું અને સાથે સાથે જ તેમના અંતરના પ્રભુની ઉપાસના પણ કરવાની હતી. તેમને પોતાનું ગૃહકાર્ય સંભાળવાનું હતું અને સાથે સાથે જ તેમના અંતરની પ્રતિમાને પણ શોધવાની હતી. આ બિચારી નિર્દોષી બાલાઓમાં આ પ્રમાણે સતત ક્લહ આપ્યો જતો હતો—પોતાની પ્રાર્થનાઓ અને ઇચ્છાઓ માટે સર્વ દૃઢ વ્રતવાળી હતી તેથી તેઓ ખરેખર નિર્દોષ હતી, પરંતુ તેઓ યથાર્થ રીતે દુઃખી અને નિર્દાયલી હતી, કારણ કે તેમનાં પૂર્વતાં કંઈને લીધે, તેઓ આવા ગુચ્ચવાડમાં આવી પડી હતી. તેઓ આકુલ થયલીઓ, પીડાયલીઓ, નિર્દાયલીઓ હતી, તો પણ તેમના પ્રભુ પ્રત્યેના દૃઢ વ્રતવાળીઓ હતી, અને તે પણ તેમના વિષે બે દરકાર ન હતો. સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે તેમ, આ બાલાઓ સાથે વિલાસ કરી, તેમને ક્ષતિમાં અને શરમમાં લાવનાર, તે વિપયલપટ ન હતો, પરંતુ શબ્દના યથાર્થ અર્થમાં તે એક ખરેખરો પ્રેમ હતો,—એક એવો પ્રેમ કે જે પોતાની અધમ જાતને કાંઈ પ્રકારે સંતોષવા માગતો ન હતો, પરંતુ પો- તાના પ્રેમનું પરમ સુખ આપવામાં આનંદ માનનાર હતો. તે, તેમને પોતાનો એક આશક તરીકેનો સાથ આપીને, તેમની તૃષ્ણાને છોપાવવા માગતો હતો. તેને માલુમ હતું કે, જો આ બાલાઓની તૃષ્ણા સંપૂર્ણ કરવામાં નહિ આવે તો, માનસિક અસ્વાસ્થ્ય અને નિરાશામાં તેઓ તેમના ગૃહકાર્યમાં તદ્દન નિષ્પ્રયોગી નિવડશે, અને અનિયંત્રિત ઇચ્છાના અગ્નિમાં સ- તત પ્રજ્વલેલાં કરશે. તેથી તેમને સંતોષવાનો પ્રસંગ આપવાનો વિચાર કર્યો, કે બ્યારે તે- મની ઇચ્છાનુસાર, તે તેમની સાથે રમવાનો હતો, અને તેમને વચન આપેલાં વરદાન સં- પૂર્ણ કરવાનો હતો, (તેમનાં વચ્ચેકરણને દિવસે તેમના પતિ થવાને વચનમાં આપેલું વરદાન) અને તેથી તેમને સંતોષવાને, સર્વને બહાર બોલાવવાનો વિચાર કરીને, એક

ઉત્તરે અને આનંદી શુદ્ધપક્ષની રાત્રીએ, તેણે પોતાની વાંસળી વગાડી, અને આસક્ત થયેલી બાલાઓના કર્ણુમાં તે સંગીત પહોંચ્યું, તેથી તેઓ તેમનાં ગૃહકાર્યની ઉપેક્ષા કરીને, નિજ ગૃહમાંથી તેને મળવાને દોડી ચાલી. તેમના ઉપર મૂકાયલાં બધાં તે લીધે કેટલીક બહાર જઈ શકી નહિ, પરંતુ તેમના અંતરમાં તેનું ધ્યાન ધરવામાં તેમણે પોતાનો સમય ગાળ્યો, અને તેથી ગૃહ આગળ શાંત ધ્યાનમાં પણ તેઓ વિશેષ મુખી થઈ. જોઈએ તેને સ્વલ્પ રીતે મળવાને બહાર આવી તેમને પણ મહાન પરીક્ષા પસાર કરવાની હતી. જ્યારે તેનાથી બોલાવાયંતી તેઓ, બાગમાં તેમના હૃદયની પ્રતિમા, તેમના પતિને મળી, ત્યારે તેઓ ધારતી હતી તેમ તેને આનંદી અને આમંત્રતા જોવાને બદલે, ઉદાસીન અને દુઃખી આપતો જોયો. તેણે તેમની લાગણીઓ અને વૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાને બદલે. તેમને ગૃહકર્તવ્યનું, તેમનાં બાલકો, પતિઓ સંબંધિઓ અને અન્ય પ્રત્યેના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવવાની સંભાળ લીધી, અને સર્વના અંતે તેમને કહ્યું કે, આ તમારું પતન, સતીત્વ સાથે બિલકુલ અધ્યક્ષનું નથી. તમારે તમારા પોતાના પતિઓ ઉપર આસક્તિ રાખવી જોઈએ, અને અન્ય આશક્તો જરા પણ વિચાર કરવો જોઈએ નહિ (યથાર્થ શબ્દો માટે જુઓ-ભાગવત-સ્કં-૧૦, અ-૨૫, ૨૬-૨૭, ૧૮-૨૭), બિચારી આસક્ત બાલાઓ માટે આ ધણું ભારે થઈ પડ્યું, અને તેમના પરમ પ્રેમારુપ તરફથી તેમણે કદાપિ આવા અવિનીત આચારની આશા રાખી નહતી; તેને તેઓ પોતાના બાવનામય પતિ અથવા રક્ષક તરીકે ધારતી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ, તેમની પ્રાર્થનાઓ પુરી પાડનાર ઉચ્ચ દિવ્ય અવતાર રૂપે તેને માનતી હતી. વૃત્તિઓને અધીન મનુષ્ય માટે તો, તેમને આવી ક્ષણે નિરાશ કરવી એ ધણું દુર કર્મ હતું; તેના કર્તવ્યનો પ્રદેશ વૃત્તિની તેમજ મનની ભૂમિકામાં નહતો; સ્વલ્પ પોશાકમાં વિદાયે તે ઉત્તમોત્તમ દેહી હતો. ખરેખર, પોશાક મનુષ્યને ભિન્ન રીતે દર્શાવે, પરંતુ તેથી કંઈ તેની પ્રકૃતિ બદલાતી નથી. તેથી જ આત્મા રમવાને અવતરી આવ્યો હતો, તેને લીધે તેણે કંઈ પોતાનું અન્ય ગુનાનું નહતું, અને નેટલા માટે તે સમયે પણ પોતાની શુદ્ધિનું કાર્ય કરવામાં પહોંત પડ્યો નહોતો. આવા પ્રકારના તિરસ્કાર પછી પણ, બાલાઓએ તેનો ભાગ ક્યો નહિ, પરંતુ તેના સાથને ભોગવવાનો આગ્રહ કરવા લાગી, અને કહેવા માંડ્યું કે, વિશ્વનાં સર્વ ભુવનોમાં અને સર્વ શાસ્ત્રીઓના સંબંધમાં તમે જગત્-પતિ અથવા પાલક છો, તો તમારા રક્ષણમાંથી અમને શા માટે દૂર કરો છો ? શું અમારી વ્યતિને લીધે તેમ કરો છો ? (ખરેખર શબ્દો માટે જુઓ ભાગવત-સ્કં-૧૦, અ-૨૫-૨૭-૨૮-૪૧). ખરી વાત છે કે અમારે માનવપતિ અથવા રક્ષક છે; પરંતુ તમારા રક્ષણમાંથી અમને દૂર કરવામાં શું એટલું જ કારણ પૂરતું છે ? વિશ્વના પાલક દિવ્યનિયંતાના હૃદયને પીગળાવવાને આટલું સંપૂર્ણ હતું, અને હવે તે તેમની પ્રાર્થના સંપૂર્ણ કરવામાંથી વધારે વખત દૂર રહી શક્યો નહિ, અને તેમની વાસનાઓને સંતોષવાને ખુશીથી તેમની સાથે રાસ રમવાનું કયુલ કર્યું. આથી તેઓ ઘણી જ દયાવિટ થઈ અને તેના સાથ માટે ગર્વ કરવા લાગી, તથા પોતાની જાતને ઉત્તમોત્તમ સ્ત્રીઓ તરીકે માનવા લાગી. પરંતુ આવા સમયે પણ તેમના વૃથા ગર્વનો તે નિરોધ કરવાને ચૂક્યો નહિ, અને તેથી તેઓ બાગમાં આમનેમ કરવામાં રોકાયેલાં હતાં તેવામં તેમના સાથમાંથી તે અદસ્ય થયો, અને બાલાઓને તેના આકર્ષક તથા નિર્દય અવસર માટે વિલાપ

કરતી મૂઢી. આ તેમના મહાન ગર્વનો ભંગ હોતો. પરંતુ આવા ગર્વના ભંગનો અન્ય રીતે વિચાર થઈ શકે છે; જ્યારે મનુષ્ય અદ્ય આધ્યાત્મિક વર્ધન પામે છે. અને પોતાની પ્રતિભાના સંગમાં પોતાને જુએ છે ત્યારે તે યોગ્ય ગર્વવાળો થાય છે; આવો ગર્વ આત્મિક ઉન્નતિનો દ્રોહ શત્રુ છે, અને તે દ્વાષી દેવાને શન્યતાની આપરશક્તિ છે; જ્યારે ભક્ત પોતાની પૂજનીય પ્રતિભાને જોઈ શકતો નથી, ત્યારે તે પશ્ચાત્તાપયુક્ત થઈને શુદ્ધ થાય છે, તથા અશુદ્ધ સ્થિતિમાં પુનઃ પોતાની જાતને પોતાના પ્રભુના સંગમાં જુએ છે. આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં ગર્વનો અવકાશ નથી. જે આપણે જરા પણ આધ્યાત્મિક મનુષ્યોના સંગમાં રહેવાના હોઈએ (આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવાને) તો આ ગર્વને મૂલમાંથી ઉખાડી નાંખવાની જરૂર છે; અને આવા પ્રેમનું કાર્ય સાધવાને, તેમના માનમહોત્સવમાંથી, તેમના મધ્યમાંથી તે અદૃશ્ય થયો, અને તેમને પોતાના વિયોગનો વિલાપ કરતાં છોડી દીધાં, તથા તેઓનાં પાપ માટે તેમણે પશ્ચાત્તાપ કર્યો પછીજ (આત્મિક જીવન ઉપર), તે પુનઃ દૃશ્ય થયો.

આ પ્રકારે વિશુદ્ધ થયા પછી તેઓ તેને શોધી શકી, અને તેણે તેમને અંતઃકરણ પૂર્વક આવકાર દીધો. હવેજ મહાન કલિંકતાનો પ્રસંગ આવે છે. આ રાસલીલાને અક્ષરશઃ તથા ગ્રામ્ય સ્થૂલ અર્થમાં લેતાં, આ સર્વ બાલાઓને તેને એક સમયે અને એક સામટીજ ખુશ કરવાની હતી. સ્થૂલ રીતે આ અસંભવિત વાત હતી, અને એક સાધારણ મનુષ્યને તો આવી વાત એક અમકાર કરતાં લેશ પણ ન્યૂન લાગે નહિ. પરંતુ માત્ર સ્થૂલ ક્રોધોથી વિંટાપણો આપણો દિવ્ય નાયક માનવી ન હતો. તેને તો તેનું સ્થૂલ શરીર, તેની દેવી ઇચ્છાશક્તિનું એક ગુલામ માત્ર હતું, અને તે ઇચ્છાશક્તિ અનુસાર તેના શરીરે, જોટલી ગોપીઓ હતી તેટલાં શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપ ધારણ કર્યા (૨૬, ૧૦-અ, ૩૩). આમ દરેક ગોપીને પોતપોતાનો એક એક શ્રીકૃષ્ણ પૂરો પાડવામાં આવ્યો, અને તેમને આનંદની પરિસીમામાં તેમની સાથે જોડી દેવાનું હતું, તેના કથન અને કર્મમાત્રનું પણ તેમને લક્ષ રહ્યું નહિ. આ પ્રકારે ગોપીઓને, તેમના અંતઃકરણની અનુરાગિ ઇચ્છાઓ સંતોષવાનો, તેમની તીવ્ર તૃપ્તિને સદા માટે છીપાવવાનો પ્રસંગ આપવામાં આવ્યો, કારણ કે પ્રેમની ગહનતામાં, તેમણે પોતાની જાતને શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરી હતી, અને પરમ શ્રેષ્ઠને સવ્ય પ્રેમ અને ભક્તિનું બલિદાન કરીને અપાણ નથી, કારણ કે અન્યમાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાને જે અવતાર ધારણ કરે છે, તે સ્થૂલ કાર્યથી પણ આત્મિક ઇચ્છાને સંપૂર્ણ કરવાની રકબત ભાગ્યેજ કરે છે; તેમ ન કરે તો ખીલતો પ્રેમ કરમાઈ જાય અને આધ્યાત્મિક સ્તંભન રૂપી પરિણામ આવે. આ પ્રકારે શ્લોકોમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેવા સ્થૂલ સંગની પણ રજા આપવામાં આવી, પરંતુ આ સંગ માત્ર સ્થૂલ કરતાં વિશેષ હતો, કારણ કે ગોપીઓ એક પ્રસંગથી સદાનો સંતોષ પામી હતી; પ્રશાંત થઈ હતી, અને તમ થઈને આનંદપૂર્વક તેમનાં ગૃહકાર્યમાં પાછી જોડાઈ હતી, તથા તેમના પતિઓ પ્રતિ કદાપિ એકવાર પણ નિમકહરામ નિવડી હતી નહિ.

જ્યાં માત્ર સ્થૂલ પરિણામનો જ ઉદ્દેશ હોય છે ત્યાં આમ થઈ શકે નહિ, કારણ કે કામિક વિચાર સંતોષ સાથે શુદ્ધિ પામતો આવે છે, પરંતુ આત્મિક પ્રેમનો સ્વાદ એક વા-

૨૪૦ આખ્યા પછી, વિયોગદાન અને એકાત્માજ ઉત્તમ શ્રદ્ધિ પામે છે. આમ ગોપીઓ સારપછી પોતાના કિંચ આશકના સ્થલ આસગની સદા માટેની આકાંક્ષા રહિત થઈને ગૃહ પ્રાંત આવી ગઈ. પરંતુ મને લાગે છે કે, આપણી યુવકમૂર્તિએ બનવેલી ભૂમિકા સબ-ધી વિસ્તારથી વર્ણન કર્યા શિવાય માગ વિષયને હું ન પૂર્ણ ન્યાય આપતો નથી, આ એક તેની મર્વ ભૂમિકાઓમાં અલતર ગૃહ અને તેના મર્વ કૃત્યોમાં ઘણુજ અન્યથા સમન્વતુ કૃત્ય છે. આ ગેરસમન્વતુ કાન્સુ એટલું છે કે, અશુદ્ધ અને સાંકડા વિચારમાં સુધાદ ગઈલા લોકો, પ્રભુ શી રીતે પતિનું સ્થાન લઈ શકે, એની કંપનાજ કરી શકતા નથી. આ મમન્તવવાને, હિદુઓમાં પતિ, સત્ત્વ આશક થવામાં, શાનો મમાવેશ થાય છે, એ જ્ઞાતુ જરૂરનું છે પતિ થતું એટલે, એક બાવા માથે માત્ર પુત્રોત્પત્તિ માટે જ્ઞેયુ એમ નથી, કાન્સુ કે બાલા સાથે જ પણ પ્રેમ વિનાનો મનુષ્ય પણ, નિશાના જવ નિચે અ-થવા પાગવ આવેગોને અંગીન થઈને, દુનિયામાં ગાળીના જોવામાં આવે છે તેમ, બાવક કૃત્ત્વ કરી શકે મામમામે માથા કોડવાની ઈચ્છા નાળતા પછીની જ્ઞેયમાં પતુ વશશ્રદ્ધિ જોવામાં આવે છે આ નિયમમાં પતિ " સમૃદ્ધી આવો મળધ દર્શાવતો નથી, અને અત્રે એક પતિ મળધિ હિદુ વિચાર આપનારી હિમત ધરી શકુ છું.—ઠારથ કે, હિદુ પુત્રકોને હિદુ બાનાથી સમન્વસને, તેમાં વપગવયા ગમ્મોને મમન્વવાની હિદુ ગીતિ જ્ઞાતુથી જોઈએ, બાકી જે હિદુ શબ્દોને, હિદુ વિચારથી નિરુદ્ધાર્યમાં લેવામાં આવે તો, અદ્ભુતતા વિના અન્ય પશ્ચિમ આવતુ નથી, કે જે વિદેશીઓ તેમ જ હિદુઓ ઉભયને મરખી રીતે અગ્રિય થઈ પડે છે આવી શ્રુતિઓનો સ્વાગ કરવાને તથા આવા વિપરીતાર્થને દૂર કરવાને, " પતિ " મળધિ હિદુ વિચારોનો અત્રે ઉત્તરોક્ત છું

“ ઓઝોને પોતાના શરીર (મધ્ય પ્રત્નિ) ને શુદ્ધ કરવાને ઉપનયન (પવિત્ર સ્નન તત્તુ ધાન્ય કરી પોતાના ગુરૂના નિયમનમાં ગઈવું તે) વિના, હિદુને કરવામાં આવતા ના મસ્કાગે કરવાના છે, અને તેમને તો પશ્ચિમયન, એ જ વૈદિક ઉપનયન મસ્કા છે, અને પતિમેના કરવી તે આધ્યાત્મિક ગુરૂના ગૃહમાં બીને તેની મેરા કરવા મમાન છે, તથા ગૃહકાર્યમાં કરવા તે પ્રાત સાયકાલીન અમિની પૂજા સમાન છે ” મતુ શ્લો-૬૬-૬૭

આ સમન્વવાને યોગ ઉગ્ર ઉત્તવાની જરૂર છે ઉપનયન અથવા આધ્યાત્મિક ગુરૂ પામે જવાનો ઉદ્દેશ, આધ્યાત્મિક ઉપદેશ મેળવવાનો, અને નૈતિક આરિત બંધારણમાં મદદ મેળવવાનો છે. જે પરિણયન આવું રક્ષણ મેળવવા સમાન છે, અને પતિ આત્મિક નિયતા મમાન છે, તો આવા સગમમાં જ્ઞેયમાં શી હાનિ છે? જ્ઞેયો પરિણયનને વૈશ્વિક શ્રુતિઓને સતોપયા માટેના સુગમરૂપ માને છે, તેમને ગ્રેવા દને, મને તો એમાં કઈ બાધ લાગતો નથી

‘પતિ’ શબ્દથી, હિદુઓ ઉભય વચ્ચે મમાગમની અતત્રનાના અગ્નિતત્ત્વની બાવના દર્શાવવા માગે છે, સ્ત્રી માટે મપૂર્ણ આશ્રય, વિશ્વાસ અને આમકિત, તથા પુરૂષ માટે, નિશ-ક રક્ષણ તથા નૈતિક અને આત્મિક નિયમનની, આરસ્થકતા છે, અને યુગયો વચ્ચે, મપૂર્ણ, સંઘનું, અને શાંત ઐશ્વર્યની આશા માટે આઠલા ગુરો હમેશા ધણા જરૂરના છે તેથી ગોપી-

ઓની શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની પતિ તરીકેની પ્રાર્થનામાં પાપ નહતું, અને શ્રીકૃષ્ણ માટે, તેમના પતિ થવાની જગ્યાએ તરી માથે લેવામાં, એટલે તેમની આધ્યાત્મિક શૂન્યતામાંથી તેમનું રક્ષણ કરનાર એકની રીતિ ધારણ કરવામાં, તેમની પ્રાર્થના પુરી પાડવામાં, અનીતિ નહતી. ખાવા એક ગ્રેમિ તરીકે તે ગોપીઓ સાથે શી રીતે વર્ત્યા—તેણે તેમને, તેમના પતિ, છોકરાં આદિ પ્રતિતા કર્તવ્યનું શી રીતે બાન કરાવ્યું, તેણે તેમના ગર્વને, અને તે કે જે કાંઈના ખાસ મિત્ર નથી પરંતુ સર્વનો મિત્ર છે, તેને પોતાનો જ કરી લેવાના વિચારને શી રીતે દબાવ્યો, તે મેં જતાવ્યું છે. “ જે સર્વમાં રિયત છે, પરંતુ અમુક એકમાં જ અધાન્યો નથી. ”—ગીતા.

ગોપીઓ સાથે રાસલીલા રમવામાં શ્રીકૃષ્ણનો આવો ઉદ્દેશ હતો, અને તેને અંગે જ તેણે દર્શાવી આપ્યું છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્યનું જીવન ગાળતાં, દુનિયાનાં સામાન્ય કર્તવ્યો કરતાં, અને પ્રકૃતિની જાક્ષિસોતે ભોગવવામાં લાગ્યા હોઈએ તો પણ, રમવામાં, ગાવામાં, અથવા નાચવામાં, અથવા સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરવામાં પણ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાનો ઉપદેશ શી રીતે થઈ શકે છે. આ અંતિમ વર્તન કેટલાકને વિચિત્ર લાગશે, અને સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરવામાં, આધ્યાત્મિકતાના ઉપદેશનો વિચાર અગ્રિય પણ થઈ પડશે. આપણા સ્ત્રીઓ સાથેના સંબંધના વિચારની કુંક દૃષ્ટિને લીધે જ આમ સંભવે છે આવો સંબંધ કદાપિ કલંકિત હોવાનું ધારવામાં આવતું નહિ. માનવિના અધોપાત સાથે, તે તેમ ધારવામાં આવ્યું, અને આ વાત કલિકપુરાણમાં પ્રથમથી સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવી છે; ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, કલિયુગમાં મનુષ્યો, સ્ત્રીગત સાથે સંબંધ ધરાવતા ઉચ્ચ અને કુલીન વિચારોનો લાગ કરશે, તથા અધમ વ્યામોહમાં તણાશે—અને મનુષ્યોના ઘણા ભાગમાં પ્રવર્તતા અધોપાતનું આ એક આત્મિક બલિષ્ઠસચ્ચ ચિહ્ન છે; કારણ કે બાલાઓ સાથે નાચવામાં અને ગાવામાં ઉલ્લસપક્ષે અશુભ હેતુથી દોરવાયા ન હોય તો, હાનિ શામાં સમાયકી છે? આના એક દાખલા તરીકે, પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓનો સાથે નાચવાનો રીવાજ, હજુ પણ પ્રચલિત છે, એ વિચારના જેવું છે; વૈપલ્લિક વૃત્તિઓનો વિચાર તેમાં જરા પણ લાગતો હોય તો તે દૂર કરો, અને સ્વારસજી જ સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચેના શુદ્ધ સંબંધનો લેશ પણ ખાલ આવી શકશે. આપણે ઉપર કહી આવ્યા તેટલાથી, તેના સામાન્ય અર્થમાં લેતાં, કોઈથી પણ રાસલીલામાં, તે સમયનાં મનુષ્યોની આધ્યાત્મિક રીતિને લક્ષમાં લેતાં, જોશ પણ દોષ કાઢી શકશે નહિ. આને એ વાતથી ટેકા મળે છે કે, ગોપીઓના પતિઓએ, પોતાની સ્ત્રીઓના, શ્રી રાધાના પતિ પ્રત્યેના આ પ્રેમમાં તેમ જ અન્યમાં પણ લેશ બાધ લીધો નથી. તેમનામાં જે ઉચ્ચભાવના પ્રવર્તતી હતી તે જોતાં, હિંદુઓનો, ગોપીઓનો, તેમ જ શ્રીકૃષ્ણનો લેશ પણ દોષ નથી.

પ્રણયી પ્રેમનું દૈવી જોડું.

અને

અખળાનો અલૌકિક પ્યાર.

(મળેલું.)*

ઉપરનું હેડિંગ વાંચી જોતાં વાચકને તેની મતલબ જાણવાની વેગવંત અભિલાષા ઉદ્ભવશે, એમ માફ માનવું છે. અહુના પતિના રિયતિના ભારત વર્ષમાં તેની પવિત્ર ને વિશાળ ભૂમિપર કાઠ કાઠ સ્થળે એવા અવનવા અમાનુષી બનાવ અને છે કે, તે પરથી જ હિંદમાં અસલથી જ સ્થાપિત થયેલા ઉત્તમ ગુણોની સામિતી સિદ્ધ થાય છે. બ્યારે હતો ત્યારે તો હિંદ સર્વ ઉચ્ચત્તમ સદ્ગુણાલંકૃતથી આબૂષિત શિરોરાષ્ટ્ર હતો; પણ કાળે કરીને તેને અનેક ઉપાધિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું, તેથી તથા બીજાં કેટલાંક કારણોથી તે અભારે શિથિલ, અવસ્થાવાન થયો છે. એમ છે, તો પણ “ ભાગ્યું તો એ ભર્ય ” ની મીશાલે પોતાનું સંગીન પાયા પર સ્થાપિત થયેલું અસલનું ગૌરવ સમુજાનું નાશ નહિ પામતાં પ્રસંગ વશાત પોતાના દેવાંદો પૃથક્ પૃથક્ કાર્યથી અન્ય સુધરેલા શબ્દોને એક અચ્છો ટકોરો મારે છે. ગમે તેમ હો પણ હિંદ તે હિંદ જ છે, પવિત્ર છે, દેવાંદો છે, સ્વર્ગીય લક્ષણ વંત છે; અને બીજા ગમે તેટલા ઉપલક્ષ્ય ટાપટીપીઆ સુધરેલા દેશો તારામંડળની ભાક્ષ બહુ જ તેજસ્વીપણાથી ચળકે, પણ હિંદરૂપી શશિ આગળ તેઓ સર્વ દંકાઈ જાય છે. ભક્ષેને તે શશિની અભારે તો કૃષ્ણપક્ષની રિયતિ છે, પરંતુ તેને ખાછી પુનઃ શુદ્ધ પદ્માવસ્થા પ્રાપ્ત થશે જ થશે. અને તે સદ્ થાય તેને માટે હિંદ પ્રજાના માનવંતા અગ્રેસરો, આપણી ચક્રવર્તિ હિંદ સરકાર જોડે સામેલ થઈ તેની મદદથી સારા સારા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા છે, તે જોઈ સંતોષ થાય છે. તે ઉબયનો આભાર માનવાની સાથે આતુર છના સાઓ તેમાં ફતેહ મળેલી જોવાને, તથા તેમાં સદાય થવાને શ્રી પરમાત્મદેવને પ્રાર્થુ છું.

સ્વદેશવાત્સલ્યના આવેશમાં આટલા શબ્દો અનિચ્છાએ, પ્રસ્તુત વિષય છોડી આપો આપ લખાઈ ગયા છે, અને હજી તે પ્રવાહ તો અવિદિત છે, પરંતુ અત્ર સ્થળસંકોચને લીધે અન્ય પ્રસંગને માટે સદરહુ પ્રવાહનો વેગ મુક્તવી રાખી, હવે આપણા પ્રસ્તુત વિષય પર આવીએ. કાઠીઆવાડ પ્રાંતમાં ધંધુકા પ્રગણામાં ચાચરીઆ કરીને ગામ છે. લાં એક ધાધક વસતા આશ્રમ કરીને કાઠી રહેતો હતો. તેને રાવત ધાધક કરીને એક નાનો ભાઈ હતો. પોતાની હમ્મર આશરે ૨૫ વર્ષની તથા પોતાના અનુજની વર્ષ ૨૨ ના આશરાની હતી. મોટા ભાઈ વસતા ધાધકનું લક્ષ તે જ પ્રગણાના નાગડકા ગામમાં રાજબાઈ નામની એક પવિત્ર કાઠીઆણી સાથે થયું હતું. તે બાઈની હમ્મર ૨૦ વર્ષની હતી. ચાલતી સાલના ગયા માઘ માસમાં મોટા ભાઈ વસતો ધાધક બિમાર પડ્યો. તબીબત દિન પ્રતિ દિન વધુ બગડતી ચાલી, દેક્ષે વૈવોનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જવા લાગ્યો. છેવટ દરદીને દાકતર પાસે લઈ જવાનું થયું. પાસેના ધંધુકાના દાકતર પાસે ગયા. દરદ વધી ગયું હતું, ને તેમાં દાકતરની પણ કારી ચાલી નહિ. દાકતરે તેને પાછો તેને વતન લઈ જવાનું સૂચવ્યું. ઘટના ઉપાયો થોડો દાકતરે રજા આપી, સૌ પાછા ચાચરીઆમાં આવ્યા. દાકતરે પાંચ દહાડા પછી પાછો લાવવાની ભલામણ કરી હતી. તેની અર્ધાંગના રાજબાઈ પણ આ મુસાફરીમાં સુમેલ હતી.

તેણે દરદીની તમામ ચિકિત્સા, દાકતરનો મત વગેરે તપાસી કેસ સુધરવાની આશા મનમાંથી કાઢી નાંખી હતી. વસતા ધાધલને પાછો ઘેર લઈ આવતા રસ્તામાં તે સતી બાઈએ પોતાના પતિના દયામણ ચહેરા સામું સળંગ નેત્રે જોઈ પ્રેમના આવેશમાં પોતે સારંથી અન્ન-જળ લેવું હસામ કહ્યું. પોતાના પતિનું આયુષ્ય વધારવા માટે શ્રી પરમાત્મ દેવની માનથી પ્રાર્થના કરી, તથા મનમાં શ્રી સર્વેસન્મુખ ઉભી રહીને કાંઈ સંકલ્પ કર્યો. ઘેર આવ્યા પછી પણ દરદીની તખીઅત ઉત્તરોત્તર ભયંકરક નિર્ણાધ. એક દિવસ ગયો, રાત પણ ગઈ. સવાર થયું. દરદ વધ્યું. સૈનાં મન ગલરાયાં, રાજ્યાઈ ખાતું પીવું છોડી ઘરમાં બાંની આડી ભીંતને આડીગીને બેસી રહેતી હતી. તે દહાડો વિચો, રાત પડી, તે પણ કસરના વધારામાં ને વધારામાં પસાર થઈ. સવારમાં માથ સુદ ૧૧ બુધવારનો દિવસ ઊગ્યો, જે દિવસ સૈને વધુ ભયંકર લાગ્યો. તખીઅત સાવ બગડી. સૈ કોઈએ આશા મૂકી. સર્વે સગાં સંબંધીઓ તેને વીંટલાઈ બેઠાં. રીત રિવાજ પ્રમાણે પુણ્યદાન કરવા માંડ્યું. રાજ્યાઈ ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત થયાં જેમની તેમ, જેને તે કેકાણે બેઠી હતી, તેના જોવામાં આવ્યું કે, પોતાના મોભા પ્રમાણે પુણ્યદાન થયું નહિ, એટલે બહાર આવી પોતાના દિવર રાવત ધાધલને સળંગ નેત્રે કહ્યું કે, “ શું જોઈ રહ્યો છે ? અર્ધનો ભાગદાર જીદી નત્ય છે, હૈયેથી કાંઈ છૂતું નથી કે શું ? લે, આ મ્હારા કાનનું લોળીક છે. તે તેમના મુખમાં મૂક.” આ સાંભળી રાવત ધાધલને પણ ચોંકે લાગી, ને થયું સાઈ પુણ્યદાન કર્યું. તથા પેલું લોળીક પણ મરણ પચારીએ સતેલા વસતા ધાધલના મુખમાં મૂક્યું. આમ કરતાં અંતકાળ છેક પાસે આવ્યો. અને ધૈર્ય રમરણમાં વસતા ધાધલનો અનાથ આત્મા આ ક્ષણભંચર દેહ છોડી ધૈર્ય સેવામાં હાજર થવા આલી નીકળ્યો. સૈ સગાં સહોદરો પોતપોતાના રનેહ તથા સ્વાચ્છતા પ્રમાણમાં સેવાકૃતવા મંજા. આજુબાજુનાં ઘરવાળાં પણ એકઠાં થઈ આવ્યાં. રાજરોગ મોટા પ્રમાણમાં વધી પડી. આમ ધમાલ આલી રહી છે, તેવામાં રાજ્યાઈએ એકદમ જીદીને સ્નાન કરી લીધું, અને પવિત્ર વસ્ત્રો પહેરી રસોડામાં ગઈ; ત્યાં કેરોસિન તેલનો મોટા ડબ્બો ભરેલો હશે, તે લઈ પોતાના શરીર પર રેડી દીધો. પછી પોતાના પાળ કુટા મૂકી બ્યાં પ્રથમ બેસતી હતી ત્યાં જ ભીંતને આડીગીને બેઠી, ને દીવાસળી સળગાવી પોતાના શરીર પર મેલી. તે એકદમ સડસડટ સળગવા લાગી. હાથ, પગ, આંખો, કેશ, સર્વ બળી ગયું. મોઢામાંથી કાપરતાના શબ્દો નહિ નીકળતાં, કેવળ “ રામ રામ ” શબ્દોનો ઉચ્ચાર થવા લાગ્યો. કાંડ સુધીના હાથ બળી ખરી પડ્યા. પગ તૂટી ગયા, આંખો નીકળી ગઈ, કેશ બળી ગયા, હુંકામાં આંખું શરીર દાગી ગયું. માત્ર જીભ, તથા ભીંતની સાથે લાગેલો વાંસો (બરડાનો થોડો ભાગ) બચ્યા વગરનો રહ્યો. એટલામાં રાણું કાંઈક ધીમું થવાથી તેઓની નજર સતી થતી રાજ્યાઈ પર પડી. એટલે એક કાઠીએ લાગલી જ દોટ મૂકી. જેવો પાસે આવે છે, એમ લાગ્યું, એટલે તેને હુંકા હાથના ધસારથી છોટે રીંદવાને રાજ્યાઈએ સમયનું. પણ તેણે નહિ માનતાં તેને એકદમ ખેંચી પાસેના પાણીઆરા આગળ દ્વાણી, ને તેના પર પાણી રેડી દીધું; પણ તે હવે જીવી શકે તેવી સ્થિતિમાં રહી નહોતી. માત્ર જીભ બોલી શકે તેવી રહી હતી. તે બોલી કે, “ અરે ! તે મ્હાં મોત બગાડ્યું; હું કેવી શાંત સ્થિતિમાં મારા ખારા પતિના ધ્યાનમાં તેમની સાથે જવાને માટે તૈયારીમાં બેઠી હતી. હવે જીવવાની નથી, તેમ જીવવા બિલકુલ ઇચ્છતી પણ નથી. તમને ખબર નહિ હોય કે, મ્હં

ત્રણ દહાડા થયાં અત્રપાણી હરામ કરેલ છે.” આ સાંભળી કોઈએ તેને આમ સાહસ કરવાનું કારણ પૂછતાં, તે બોલી કે, હાલનું ધોરણ જોતાં મ્હને મહારા પ્યારા પતિની સાથે એક એકમાં જીવતી બળવાનું બની આવત નહિ. મહારો પ્રાણુ લાગ, મહારા પતિને સુવાણુ નહિ થાય તો મહારે કરવો જ હતો. મ્હેં તેનો સંકલ્પ પણ આજ ત્રણ દિવસથી કરી રાખેલ હતો. માટે મહારે હવે જીવવું નથી. ને કોઈએ મ્હને બોલાવવી નહિ. હું પતિધ્યાનમાં હવે યોડીવાર રહીશ, ને પછી મહારો પ્રાણુ લાગ કરીશ. દર્મ્યાન કોઈ પણ મહારા શરીરને અડકશે નહિ. છેવટ, મહારા પ્રાણુરહિત થએલા બોલીઆને મહારા પતિની સાથે એક જ એકમાં બાળજો.” આટલું બોલી શાન્ત થઈ. મોઢેથી “રામ રામ” નો ઉચ્ચાર તીણા સ્વરે કરતી યોડીવાર સંભળાઈ. છેવટ તેણી એકંદર બે કલાકમાં પોતાના પ્યારા પતિની સાથે દેવલોકમાં ગઈ. પાછળથી તેની બલામણુ મુજબ તેના પવિત્ર રાખને તેના પતિની સાથે એક જ ચિતામાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યો ! ! !

અદૃશ્ય સૃષ્ટિ.

(મજેલું) ન.

(અનુસંધાન ગત અક પૃષ્ઠ ૨૬૪ થી).

માનસિક લોક સંબંધે પણ એજ પ્રમાણે સમજવાનું છે. રચૂલ અને કામ લોકમાં જોતાજોતા યઈ તેની આસપાસ અને તેની ઉપર તે સ્થિત થયેલું છે. આના કરતાં પણ ઉપર બીજા લોક છે, પણ તે વિષે અત્યારે અહિં કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. તે સંબંધી જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે થીઓસોફી સંબંધી પુસ્તકો વાંચવા. કામ લોક અને દેવલોક સંબંધીના બે ને નાના પુસ્તકો છે તે વાંચવાની હું બલામણુ કહું. અને એ બે પુસ્તકોને જો બરાબર અભ્યાસ કરી સમજવામાં આવશે તો અદૃશ્ય સૃષ્ટિ સંબંધી અત્યારે અમે જેટલું જાણીએ છઈએ તેટલું જાણવામાં આવશે. વળી તેમાંથી સમજી શકાશે કે આ સંબંધી સૃષ્ટિની યોજના સમજવાળી છે, સંબંધવાળી છે, અને સમજી શકાય તેવી છે. આપણા મનમાં તેને માટે કંઈજો આવે તેવી નથી, તે સમજવાને જાણુ તર્ક ચલાવવો પડે તેવી નથી, આપણી સમજમાં ન હતરે એવી નથી, તેમજ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે ચઢતા ઉતરતા પ્રકારની છે, એટલે કોઈ પણ માણસને બળાહારે માન્ય કરવું પડે તેવી નથી. થીઓસોફીનું શિક્ષણ આ એકજ બાબતમાં નહિ પણ સર્વ બાબતમાં એવું સમજવાળું છે. શુભ વિદ્યાના સર્વ સામાન્ય ધોરણ પ્રમાણે આમાં સામાન્ય સમજની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવેલી છે. કેટલાક શુભ જ્ઞાનમાં માણસની માત્ર આસ્થા ઉપર સ્થળે આધાર મુકવામાં આવે છે, અને ઘણી પ્રકારના આશ્ચર્યકારક તેમજ સૃષ્ટિના નિયમ વિરૂદ્ધ ચમત્કારો તેના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે. આનું બને છે એટલે આપણને તરતજ તે શુભ વિદ્યા ઉપર શંકા પેદા થાય છે, અને તેને સાચી માન્યા માટે આપણે આંચકો ખાઈએ છઈએ. સારો રસ્તો એજ છે કે એવી કોઈ પણ બાબત આપણી પાસે આવે એટલે આપણા સામાન્ય વિચારથી અને સામાન્ય સમજ પ્રમાણે તેનો ખ્યાલ કરવો. માત્ર સમજશક્તિ સિવાય બીજું કંઈ આપણમાં નથી એવું કહેવાની મારી મતલબ નથી. કેટલીએક ઉચ્ચ બાબતોની શક્તિ આપણમાં છે, પરંતુ તેને વિષે કંઈ દલીલ કરવી નિર્ણય છે. માત્ર એટલુંજ યાદ રાખવાનું

તમને કહું છું કે એ શક્તિ જેઓને પૂર્વેના સંસ્કાર હોય છે તેઓમાંજ પ્રદર્શિત થાય છે. પૂર્વે એટલે આશે જે વધેલ હોય છે, તેનેજ એવી આંતર પ્રેરણાઓ થાય છે, તેથી આંતર પુરુષ અથવા જીવાત્મા વિચાર જાણી લે છે અને સ્વલ મગજ ઉપર તેની છાંય પડે તેની પ્રેરણા કરે છે. પરંતુ તે વિચાર સિદ્ધ કર્યો તેનાં કારણો અથવા દલીલો ત્યાં સુધી પહોંચાડી શકતો નથી. એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે તર્કશક્તિના કરતાં ઉપર કંઈક છે. પરંતુ અત્યારે તો તર્કશક્તિ જ આપણને રસ્તે દોરનાર છે. તેથી કોઈ પણ યોજના આપણી પાસે મુકવામાં આવે તે માન્ય કરતાં પહેલાં આપણે તેને બરાબર વિચારી લેવી જોઈએ. અને જો તે આપણા વિચારને યોગ્ય લાગે નહિ તો તેને જાગૃત્પર મુકવી જોઈએ. કોઈ પણ જાતની અર્થ આસ્થા બંધનરૂપ થાય છે. અને તે માણસને આગળ વધવા દેતી નથી. આ વાત અમે વિશેષે કરીને તારવાર ભાર મુકીને કહીએ છઈએ. માટે એવી અર્થ આસ્થાની વાત આવે તેની સામું જોવુંજ નહિ, અને કોઈ પણ યોજના આપણી પાસે આવે તો તે વગર તપાસવે, જૂઠું વિનાની છે એમ માનવું પણ નહિ. સત્ય શોધતાંજ આગળ વધાય છે, અને તેથીજ ધીમે ધીમે જ્ઞાન મળુ વધે છે. માટે કોઈ પણ વાત અમુક માણસની કહેલી છે તેથી માનવી જોઈએ એવું બંધન આપણે માંધે નથી.

થીઓસોફી તરફથી અમુક ચોક્કસ મતનું બંધન કોઈને માટે નથી. તેમ કોઈ સાધુ પુરુષોએ કહેલી વાત ઉપર આસ્થા રાખવાનું નથી. અમે તો તમારા પાસે અમુક પ્રકારની વાત તમારા જ્ઞાન માટે મુકીએ છઈએ. તેની તમારે પરીક્ષા કરવાની છે. અમે જુદી રીતે કહેલીએ છઈએ કે તે જ્ઞાન દીનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. અત્યારના અમારા વિચાર તમારે સમજવા હોય તો સૌથી છેવટ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો તમારે વાંચવા, કારણ કે એ આદર્શ એક પુસ્તકની થાય તે દરમિયાન ઘણી નવી હકિકત જણાય છે, નવી સમસ્યાઓ મળે છે, અને નવી નવી વાતો તેમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કાયમ વિસ્તાર પામતા જ્ઞાનની વાત જોઓ માન્ય કરતા નથી, તેઓ ઘણીવાર અજ્ઞાન રહી જાય છે. એવા પણ કેટલાએક લોકો છે જેઓ એવી માગણી કરે છે કે “એક ચોક્કસ મત બાંધી તમે અમને કહો એટલે જેવું આગળ ધર્મેના મતમાં થતું તેથી રીતે તેનું અમે અનુકરણ કરીએ, અને તેનો અભ્યાસ કરીએ.” અમારાથી તે જાની શકે તેવું નથી. કારણ કે અમારે તો દરેક વાત ચોક્કસ નિયમ પ્રમાણે જોવી જોઈએ, અને શિક્ષણ પણ તે નિયમને અનુસરોને આપવું જોઈએ. થીઓસોફીને મહાન ઉદ્દેશ એજ છે કે ધર્મ અને સ્વલ પદાર્થ શાસ્ત્ર એ બેનો વિરોધ મટાડવો, અને તે બન્ને અસંપર્કસ અનુકૂળ છે તેમ સિદ્ધ કરી આપવું. સ્વલપદાર્થશાસ્ત્ર ધર્મનું સહાયકારક છે, અને તે પદાર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું શિરોમણી શિક્ષણ છે, એ બતાવવાનું છે. આનું થીઓસોફીનું શિક્ષણ તેનો જો તમે અભ્યાસ કરશો, અને તેનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરશો તો તમે પણ અમારા જેવા અનુભવો પ્રાપ્ત કરશો. તમને જણાશે કે દરવર્ષે તમને તેમાં રસ લાગે છે અને તે વધારે આકર્ષક થતું જાય છે. વળી તમારી સમજશક્તિ પણ વધારે સતોપ પામતી જશે. તેમજ તમારી ઉચ્ચ ભાવનાઓનું તમને જ્ઞાન થતું જશે, અને તે પરિપૂર્ણ થશે. તમે એક વખત તેનું શિક્ષણ લઈ અધ્યયન કરો, તો મારી ખાત્રી છે કે તેને માટે તમને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત નહિ આવે. એટલુંજ નહિ પણ આ થીઓસોફી જેવા મહાન વિષયની વાત જે સમયે પહેલી-દેલી તમારા જાણવામાં અને જાણવામાં આવી તે સમયને યાદ કરી તમારી જાંઘળી થયેલ સતોપ પામશે.